De raadselachtige Multatuli

Willem Frederik Hermans

bron
Willem Frederik Hermans, *De raadselachtige Multatuli*. De Bezige Bij, Amsterdam 1987

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/herm014raad01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. WFH

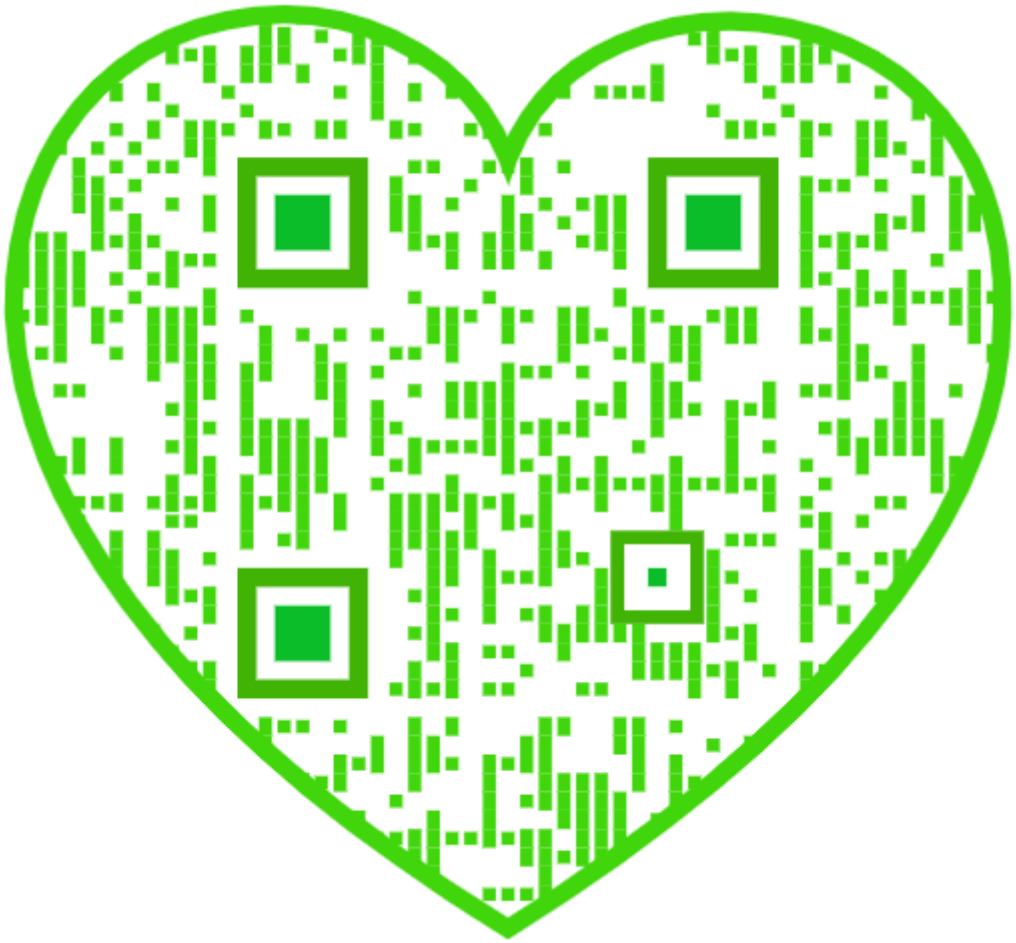

‘*Hij die zo uit het hart schrijft, kan nooit geheel slecht zijn; (...) Een raadsel is en blijft hij*.’

R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan Potgieter, 19 december 1872

Bij de tweede druk

Op 1 maart van het jaar 1975 werd het Multatulimuseum, gevestigd in Dekker's geboortehuis Korsjespoortsteeg 20, Amsterdam, 'eindelijk' zoals de aanwezigen zeiden, geopend, en G.A. van Oorschot, de uitgever van Mutatuli's door Garmt Stuiveling bezorgde volledige werken, brieven en documenten, hield een diepbewogen redevoering, later afgedrukt in het tijdschrift *Tirade*.

Na te hebben opgehaald dat hij als kind al met zijn vader een lezing over het onderwerp *Multatuli en het Godsbewijs* had bijgewoond, ontvouwde spreker zijn visie op de trage gang van zaken, die zo kenmerkend is voor de openbaarmaking van Multatuli's geestelijke nalatenschap. Stuiveling werd als de hoofdschuldige aangewezen, maar, verklaarde de uitgever: 'Ik ben geen man om wrok te koesteren.' Daar voegde hij evenwel bezorgd aan toe: 'Zowel Stuiveling als ik behoren niet meer tot de allerjongsten. Stuiveling zegt met het laatste deel in ongeveer 1980 gereed te zijn. Maar wat als Stuiveling voor 1980 of als ik voor 1980 niet meer tot de levenden behoor?'

Inderdaad... *Wat*?

Het was voor de Multatuli-lezer van 1975 een vraag.

Voor die van 1986 is het een weet: *beide* paladijnen van Multatuli's glorie behoorden niet alleen in 1980, maar zelfs begin mei 1985 nog tot de levenden. Helaas, de uitgave van de Volledige Werken was ook toen, en is ook nu, allesbehalve voltooid.

Elf jaar geleden hield Van Oorschot het voor mogelijk dat Garmt het jaar 1980 niet halen zou. Dit kwam niet uit. Als er nog een Godsbewijs nodig is, weet ik het niet meer.

Maar, wat Stuiveling en Van Oorschot in 1975 blijkbaar nog veel minder wisten, dat was de omvang van de Multatuli-papieren die ze moesten publiceren. Niet alleen was de uitgave in 1980 onvoltooid, zelfs op 11 mei 1985, toen Stuiveling overleed, was zij niet verder gekomen dan tot 30 september 1874. Multatuli heeft na die datum nog twaalf jaar en vijf maanden geleefd, brieven geschreven en ontvangen, documenten doen ontstaan.

Op het ogenblik, 30 december 1985, waarop ik deze inleiding schrijf, zijn de Volledige Werken geen bladzij volledige geworden dan zij waren in juni 1984, toen, als

laatste, deel 16 is verschenen. Toch kregen Van Oorschot en Stuiveling, die in 1975 nauwelijks op 1980 hadden durven hopen, tot 1985 de kans hun werk af te maken. Ook God is klaarblijkelijk geen man om wrok te koesteren. Dat Hij niet kon schatten hoeveel brieven Zijn aartsvijand Multatuli geschreven had, kan Hem niet kwalijk genomen worden. Zelfs het masochisme van de Allerhoogste is kennelijk niet onbegrensd.

Of misschien heeft Hij zich niet in die vraag verdiept, omdat Hij, net als ik, vond dat Garmt Stuiveling best nog ettelijke jaren in leven mocht blijven, maar toch tijdig door een jongere bekwame tekstbezorger vervangen had dienen te worden.

Is er inmiddels, na Stuiveling's verscheiden, eindelijk zo iemand gevonden?

Dit dienen we af te wachten.

Jammer.

Een verbeterde herdruk van *De raadselachtige Multatuli* kon niet langer dan tien jaar worden uitgesteld, want ook ik heb het eeuwige leven niet. Zelfs de kans dat ik in goede gezondheid honderd word, lijkt me gering, maar, als de Multatuli-editie verdergaat in dezelfde slakkegang als nu, is de kans op dat wonder nog heel wat groter dan de waarschijnlijkheid dat de Volledige Werken van Multatuli in 2021 inderdaad volledig zullen zijn.

Het is een hoogst opmerkelijke eigenaardigheid van de Multatuli-studie dat degenen die zich daarmee beziggehouden hebben, haast voortdurend grote hindernissen op hun pad ontmoetten. Ze gingen te jong dood, of ze zagen zich, na hun meningen over de schrijver te boek gesteld te hebben, genoopt daarop geheel of gedeeltelijk terug te komen, en te erkennen dat ze niet alles geweten hadden wat ze hadden moeten weten. Tweede pleidooien werden gehouden. Nieuwe pogingen de waarheid te vinden moesten worden gewaagd en brachten soms belangrijke nieuwe gegevens aan het licht, soms niet.

Marie Anderson kwam in 1888 met een boekje over Multatuli, dat in 1901 herdrukt werd, anderhalf maal zo dik.

De Bruijn Prince deed uit eigen beweging de tweede druk van zijn fundamentele

documentenverzameling vernietigen en in de derde druk liet hij documenten die hij in de tweede gepubliceerd had, achterwege, omdat hij het plan koesterde ze te bewaren voor een vervolg. Dit vervolg is er nooit gekomen.

Door de plotselinge dood van de biograaf, moest Paul van 't Veer's *Leven van Multatuli* onvoltooid blijven. Voor Du Perron's biografische arbeid geldt hetzelfde, al had hij zijn in 1937 verschenen *Man van Lebak* in 1940 aanzienlijk uitgebreid.

Ondankbaar werk is het ook: J.B. Meerkerk schreef in 1900 zijn *Multatuli, een karakterstudie*, die hij in 1912 ‘geheel omwerkte, verbeterde en uitbreidde’. Vooraanstaande Multatuli-vorsers als Du Perron en Paul van 't Veer vermelden deze tweede versie niet eens in hun bibliografieën, hebben mogelijk zelfs niet geweten dat zij bestond. Het was overigens een werkstuk met vrij veel fouten gebleven.

Onophoudelijk heeft Nieuwenhuys geknutseld aan zijn betoog dat Douwes Dekker als bestuursambtenaar was gestruikeld door onvoldoende liefde voor de Javaanse zeden. Nieuwenhuys kreeg aanvankelijk een literaire prijs voor zijn arbeid, maar op den duur heeft hij toch niet kunnen overtuigen, hoezeer hij achteraf nog poogde zijn mening verder te staven.

Ikzelf heb me ook genoopt gezien mijn in 1976 voor het eerst gepubliceerde *Raadselachtige Multatuli* hier en daar ingrijpend te veranderen. Blijkbaar is het niet mogelijk Multatuli's gestalte anders dan met vallen en opstaan te benaderen.

De oorzaak van dit verschijnsel is dat de feiten die Multatuli betreffen, ook al is hij nu dan al honderd jaar dood, zo mondjesmaat en dikwijls in onbetrouwbare vorm ter beschikking komen. Zo staan de zaken op dit ogenblik, nu de uitgave van de Volledige Werken (niet voor het eerst) weer eens stokt.* Het was ook al zo toen Multatuli's weduwe uit zijn brieven alleen dat publiceerde, wat zij ‘geschikt’ vond - de rest heeft zij grotendeels weggegooid. Het was zelfs niet anders toen hij nog leefde. Uitgescholden werd hij wel, maar een werkelijk grondig en onpartijdig onderzoek

* Ondertussen is in september 1986, tweeëntwintig maanden na deel 16, deel 17 nog verschenen, dat tot 31 augustus 1875 loopt.

naar wat er in Lebak was voorgevallen, heeft nooit plaatsgevonden toen alle medespelers in het drama nog tot de levenden behoorden.

Stuiveling had de gewoonte de brieven en documenten die hij in de Volledige Werken publiek maakte, vooraf te doen gaan door een overzicht van wat er in de jaren waarin ze geschreven waren, met Multatuli was voorgevallen. Vergelijking van de documenten met Stuiveling's samenvattingen leert, dat Stuiveling maar hoogst ongaarne oudere, op verouderde informatie gebaseerde inzichten en zelfs oude vooroordelen, die niet door de documenten werden ondersteund, liet vallen.

Hij was de enige niet.

Daardoor is het einde van de polemiek over Multatuli tot de huidige dag niet in zicht en blijft het nodig conclusies die van de geijkte afwijken, nader toe te lichten.

Om deze reden heb ik de artikelen die ik tussen 1975 en 1984 over Multatuli heb geschreven, als bijlage opgenomen in dit boek. Ik herdruk deze stukken zo goed als integraal. Alleen zulke gedeelten eruit, die ik nagenoeg ongewijzigd in de hoofdtekst kon gebruiken, liet ik weg. Toch zal de lezer hier of daar een doublure kunnen aantreffen, maar dit komt ook, doordat de moeilijkheden die zich voordoen om Multatuli goed te begrijpen, niet in één keer weg te schrijven zijn. Het is wel eens nodig twee of drie keer hetzelfde uit te leggen. Ik heb dit trouwens meestal met veel genoegen gedaan.

Parijs, 31 december 1985

De raadselachtige Multatuli

Ik wou dat mijn lezers oud werden, en mij lazen van verre.

Een biograaf die m'n gedrukte werken tot uitgangspunt neemt om m'n leven te beschrijven, kan niet veel anders dan onzin voor de dag brengen.

Hij was eerlijk, vooral waar eerlijkheid in het grootmoedige overging, en zou honderden die hij schuldig was, onbetaald laten, omdat hij duizenden had weggeschonken.

Ik leg mij toe op 't schrijven van levend Hollands. Maar ik heb schoolgegaan.

Ik heb een neefje die spelfouten maakt en zich daarom Multatulist noemt. Wat zou m'n aanhang groot wezen als dat opging.

De ware overwinning scheen mij te bestaan in een onafgebroken reeks van smartelijke nederlagen.

Mijn ongeluk is in Holland geboren te zijn, het land waar slechts één gezag geldt, één geloof, één god: geld!

Hij gloeide van onverzadelijke eerzucht die hem alle gewone onderscheidingen in het maatschappelijk leven als nietig deed voorkomen, en toch stelde hij zijn grootst geluk in een kalm huiselijk vergeten leven.

Hij ontmoette veel grote mensen die misschien ook klaplopers waren, maar ze huilden er niet om als Wouter.

De studie der Natuur is de beste studie, maar men leert er niets uit kennen... dàn die Natuur, dat is: *alles*. En juist omdat God is *buiten* alles, kan men hem niet leren kennen uit die natuur.

Ik wou toch graag weten of we onsterfelijk zijn. Ik denk van wel, van tijd tot tijd, omdat ik hier zoveel verdriet heb... Maar hoe dan de anderen die minder verdriet hebben?

Multatuli

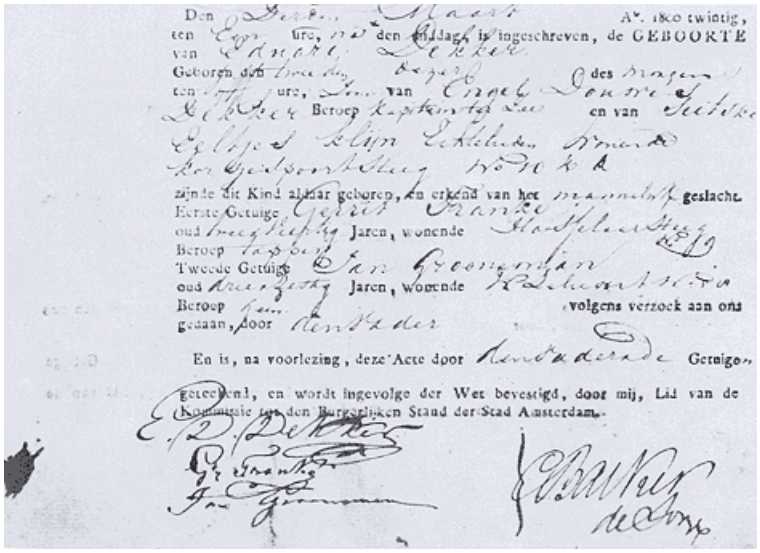

De geboorteakte van Eduard Dekker d.d. 3 maart 1820. (U.B. Amsterdam)

1

In 1815 wordt Napoleon voorgoed verslagen en de kans dat ons land nog langer deel zal uitmaken van het Franse imperium, is verkeken. Nederland zal een zelfstandige natie blijven.

Heel wat Nederlanders hebben daarvoor hun bloed vergoten in de slagen bij Quatre-Bras en Waterloo. Over twee van hen zal hieronder nog worden gesproken: Willem Lodewijk van Wijnbergen, die sneuvelt, en zijn zoon Carel, baron van Wijnbergen, die een sabelhouw op zijn hoofd krijgt.

Sinds 1813 was Nederland vrij en een koninkrijk onder het oude vorstenhuis Oranje-Nassau. De Engelsen, die zich meester hadden gemaakt van onze koloniën in Oost-Azië, droegen deze in 1816 over aan de nieuwe Nederlandse Staat. Is alles bij het oude gebleven? Niet helemaal. Misschien wel helemaal niet.

De Franse tijd heeft heel wat sporen achtergelaten: een nieuwe staatsvorm, nieuwe ideeën, nieuwe wetten en de militaire dienstplicht. Maar ook slachtoffers.

Nog tientallen jaren zal de discussie over de vraag of Napoleon een monster geweest is, dan wel een kracht van de vooruitgang en de grondvester van een nieuwe tijd met nieuwe mensenrechten, niet verstommen. Ondertussen heeft de Corsicaanse heilbrenger ons vaderland straatarm achtergelaten.

Het door hem opgelegde Continentaal Stelsel, dat de handel met Engeland verbood en daardoor tot Engeland's ondergang zou moeten voeren, had minder in het Engelse dan in het eigen vlees gesneden. Maar, als alle verbodsbepalingen, gaf ook deze, aan wie durfde, de kans zich te verrijken door het verbod te overtreden.

Een van hen schijnt de Amelandse zeekapitein Engel Douwes(zoon) Dekker te zijn geweest. Echt rijk werd hij daarvan niet.

Te Amsterdam worden de grachten bewoond door de rijken, patriciërs met dubbele namen en soms adellijke titels. In de straten en stegen die dwarsverbindingen tussen de grachten vormen, wonen de minder rijken. In een huis aan een van deze stegen, de Korsjespoortsteeg, komt op 2 maart 1820 het vierde, of eigenlijk het vijfde kind van Engel Dekker en zijn vrouw Sytske Eeltjes Klein ter wereld: Eduard.

Dekker's geboortehuis, Korsjespoortsteeg 20 te Amsterdam, waarin thans het Multatulimuseum is gevestigd. (Foto Fons Rademakers jr.)

Het huis aan de Binnen Brouwersstraat 15, thans no. 5, waarheen het gezin Dekker in 1823 verhuisde. (Foto E. van Moerkerken, 1954)

Een van hun kinderen, Antje, heeft in 1818 maar twaalf dagen geleefd. De andere kinderen heten Catharina (1809-1849), Pieter (1812-1861) en Jan (1818-1864). Na Eduard wordt in 1823 nog Willem geboren. In 1840 zal hij als lichtmatroos over boord slaan en verdrinken.

Het gezin Dekker woonde wel dicht bij de grachten, maar hoorde niet thuis in de stand die aan deze grachten was gevestigd. Het verhuisde tweemaal; nooit naar een gracht, steeds naar huizen in andere straatjes en stegen vlakbij: de Binnen Brouwersstraat no 5, en ten slotte naar de Haarlemmerdijk - dit laatste huis is sinds lang verdwenen.

Toen de verhuizing naar de Haarlemmerdijk plaatsvond, was Eduard nog zo klein, dat hij zich als volwassene niet zou herinneren ooit ergens anders te hebben gewoond dan daar.

Eduard Dekker was niet trots op zijn afkomst. Zijn roman *Woutertje Pieterse* moge niet precies een autobiografie zijn, maar dat de bittere haat tegen het fantasieloze kleinburgerdom, die uit dat boek spreekt, in zijn eigen jeugd ontstaan is, lijdt geen twijfel.

Maatschappelijke eerzucht, die ook de andere kinderen van kapitein Dekker in hoge mate moet hebben beheerst, nam in Eduard's geval bijzondere vormen aan.

Catharina sloot een degelijk huwelijk met kapitein Abrahamsz, Pieter werd een deftige dominee, en Jan, aanvankelijk stuurman, vergaarde een fortuin in de tabakscultuur op Java, - fortuin dat hij later weliswaar weer zou kwijtraken.

Maar niemand zou de zuster en de broers meer ter sprake brengen, als Eduard het tot soortgelijk burgerlijk aanzien had gebracht, en toch was dat ook een van zijn idealen, in het begin.

Zijn familieleden noemden hem Teddy.

Het gezin was doopsgezind en vroom.

Doopsgezinden zijn puriteins, tolerant uit beginsel, tegenstanders van geweld. Zij gehoorzamen God eerder dan de Staat, streven naar eigen verantwoordelijkheid en bewust handelen. Hun kinderen worden niet, zoals die van andere denominaties, vlak na de geboorte gedoopt, maar pas wanneer ze volwassen zijn. Zij dienen te weten wat zij doen en hun geloof bewust te belijden.

Hogesluis te Amsterdam, eerste helft 19e eeuw. Hier redde Eduard het weggewaaide petje van een joods jongetje.

De vader, Engel Douwesz. Dekker schijnt een geestige, welbespraakte man geweest te zijn. Een krachtig gezagvoerder, die de meeste mensen al gauw als 'jongetje' aansprak. Hij was, zoals bij een zeekapitein vanzelf spreekt, meestal niet thuis.

De opvoeding van zijn kinderen kwam grotendeels neer op zijn vrouw, die een zenuwachtig karakter had. Haar handen zaten los aan haar lijf, zoals men zegt. Eduard zou later enige sentimentele verzen aan haar wijden, in zijn beginperiode toen hij nog schreef zoals het destijds hoorde. In zijn hart heeft hij haar waarschijnlijk gehaat. Aangenomen mag worden dat hij vroeg gespeend werd en dat als zuigeling het contact tussen hem en zijn moeder niet goed is geweest. Zij zal, na al zo veel kinderen ter wereld te hebben gebracht, misschien niet zo vurig naar hem verlangd hebben.

Hij had te lijden van haar humeur en kreeg dikwijls onverdiend slaag. Ze vond hem te 'zacht'.

'God heeft zich met Eduard vergist', zei ze, 'hij had beter een meisje kunnen zijn.'

Om de aandacht op zich te vestigen en het tegendeel te bewijzen, was hij lastig, beweeglijk, agressief, ongedurig.

Toen hij naar de lagere school moest, schijnt men zich zorgen te hebben gemaakt over zijn verstand, iets dat kinderen met een buitengewoon groot intellect dikwijls overkomt.

Na de lagere school bezocht hij de Latijnse School aan het Singel (voorloper van het huidige Barlaeus-Gymnasium). Maart 1832 schrijft hij zijn naam in het school-album: Eduard Douwes Dekker, een dubbele naam. Maar tot op de huwelijksakte van zijn tweede huwelijk, de dato 1 april 1875, zal hij officieel genaamd blijven 'Dekker, zich noemende en schrijvende Douwes Dekker'.

Waarom hij na een jaar of twee, drie, de Latijnse School zonder diploma verlaat, wordt nergens precies medegedeeld. Hij heeft getuigd dat hij zich er gelukkig voelde en was voor dat onderwijs niet te dom. Van mannelijke sporten als schaatsenrijden en vechten is hij niet afkerig. Hij komt op voor zwakken en verdrukten, redt het afgewaaide petje van een joods jongetje om wie niemand wat geeft. Zelfs heeft hij ervan gedroomd naar Griekenland te gaan, om voor de Grieken te strijden in hun

De Latijnse School aan het Singel te Amsterdam.

Abraham des Amorie van der Hoeven (1821-1848); jeugdvriend van Eduard, medeleerling op de Latijnse School; later Remonstrants predikant.

bevrijdingsoorlog tegen de Turken. Maar de vrede wordt getekend als hij twaalf jaar oud is. Te laat geboren?

Tot zijn achttiende jaar is hij vervolgens bediende bij de textielfirma Van de Velde, gevestigd in het pand Singel 134. Dit huis, een monument uit 1740, bezit enige faam om zijn fraaie verhoogde kroonlijst met hoge, topgevelvormige attiek.

Zo komt Eduard dan toch terecht bij de stand die geld heeft en op een gracht woont - maar als ondergeschikte, wat met vernederingen gepaard gaat die hij nooit vergeten zal.

Hij blijft bevriend met zijn vriendje van het gymnasium, de toekomstige dominee Abraham des Amorie van der Hoeven, al is diens vele praten over Jezus hem op den duur wel wat te veel. Bevriend blijft hij ook met A.C. Kruseman, die later uitgever wordt, en met P. Bleeker, die van zich zal doen spreken als bioloog.

Het is een kleine wereld, de Amsterdamse grachtengordel, waarin zich de eerste achttien levensjaren van Eduard Dekker afspelen.

Bij de textielfirma Van de Velde moet hij na drie jaar ontslag nemen. Hij zou een rijksdaalder gestolen hebben van zijn baas, om een vriend te helpen die speelschulden had. Misschien was dit de eerste keer dat er in zijn leven sprake was van speelschulden, maar het zou lang niet de laatste zijn.

Dit alles is lang geleden voorgevallen en de gebeurtenissen hebben, als steeds, een legendarisch karakter gekregen. Het meeste dat zijn jeugd betreft, is alleen uit zijn eigen mond vernomen en vervult daarom alleen al de historicus met onzekerheid.

Zijn eerste liefde heette Louise, en iets anders dan dat hij in 1849 haar brieven heeft verbrand, is er niet van haar bekend. Zij was op geen stukken na zijn laatste liefde.

Geloofd mag worden dat Eduard al vroeg blijk gaf van impulsief medelijden met zwakken en gebrekkigen, dat hij de moed bezat onrecht te bestrijden, dat hij een lichtontvlambaar hart bezat en een pathologische neiging in financiële moeilijkheden te geraken.

Eduard's lidmaatschapskaart van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarvan hij op 26 april 1838 als lid werd aangenomen.

Zijn schoolresultaten schijnen nogal matig te zijn geweest. Maar zijn geschiktheid zich allerlei kundigheden in snel tempo eigen te maken, min of meer op zijn eigen houtje, was groot.

Na het verlaten van het gymnasium kreeg hij privé-onderwijs. Zijn kennis van Frans, Duits en Engels zal weldra redelijk tot zeer goed zijn. Hij schrijft zijn eerste gedichten en wordt, geïntroduceerd door zijn broer Pieter, lid van het Nut, waar hij voordraagt uit Jean Paul (= Johann Paul Friedrich Richter, 1763-1825, vooral bij vrouwen geliefde Duitse humoristische romanschrijver).

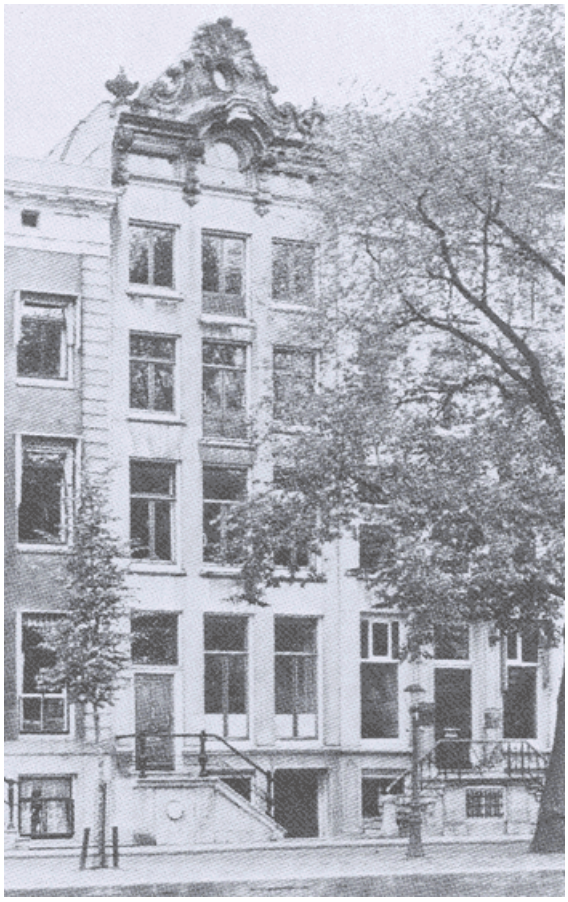

Het kantoor van de handelaar in katoentjes A. van de Velde, Singel 134, waarschijnlijk model van de Fa. Ouwetyd en Kopperlith in *Woutertje Pieterse*. (Foto E. van Moerkerken, 1954)

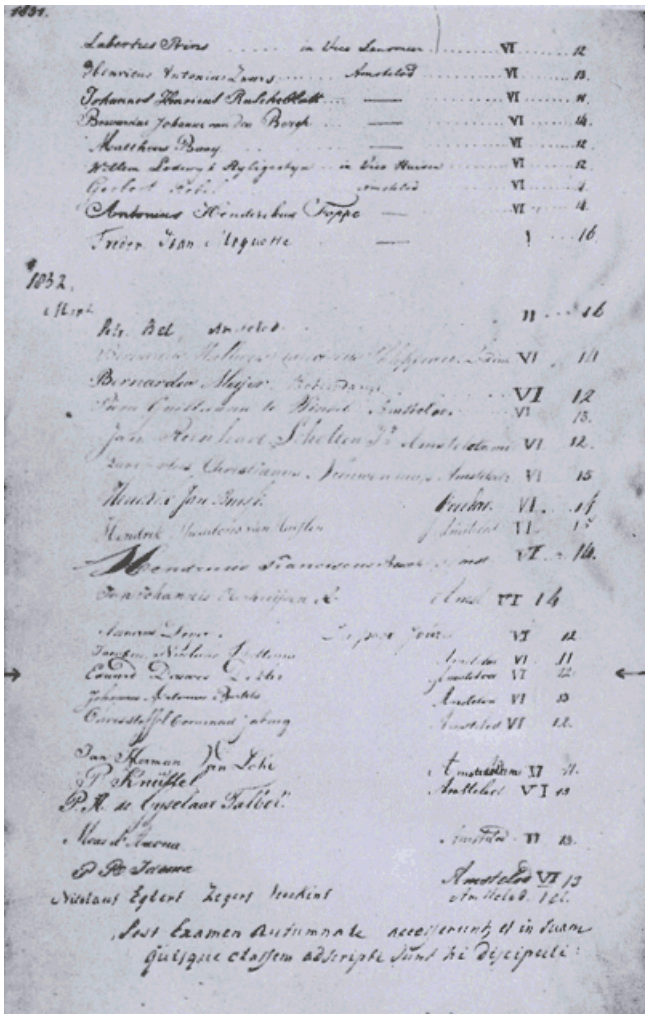

Album Discipulorum Scholasticum van de Latijnse School met eigenhandige inschrijving van Eduard (1832). (U.B. Amsterdam)

2

Op 23 september 1838 vertrekt hij naar Batavia, met het schip Dorothea waarvan zijn vader kapitein is en zijn broer Jan tweede stuurman. Lijdend aan duizeligheid, wordt hij door Jan geplaagd dat hij niet in de grote mast zal durven te klimmen, doet dit dan, wat voor zijn gevoel vanzelf sprak, onmiddellijk, zijn radeloos roepende familieleden beneden achterlatend.

De reis duurt ruim dertien weken. Een maand na aankomst op Java wordt hij aangesteld bij de Algemene Rekenkamer, op een salaris van *f* 80, - per maand, niet zo weinig in die tijd en in dat land, maar voor zijn uitbundige levenswijze niet genoeg. In een brief van vele jaren later vertelt hij dat hij er van zijn vader nog eens ± *f* 80, - bij kreeg. (Brieven, X, 193)* Gelukkig maakt hij snel promotie. Zijn chef, Ruloffs, is zeer tevreden over hem.

Hij wordt verliefd op de katholieke Caroline Versteegh, laat zich voor haar zelfs op de 28ste augustus 1839 katholiek dopen, maar ook dan nog zal Caroline's vader niet toestaan dat zij met hem trouwt.

* *Bij verwijzingen gebruikte afkortingen:*
Brieven: Multatuli, *Brieven* (10 delen) Amsterdam 1912
VW: Multatuli, *Volledige Werken*, Amsterdam 1950-
MH: Multatuli, *Max Havelaar*, vijfde druk (fotografische herdruk), Amsterdam 1986
Voorts zijn brieffragmenten geciteerd uit de volgende verzamelingen: Dr. Julius Pée, *Brieven van Multatuli*, aan Vosmaer, Kallenberg van den Bosch en Bruinsma, Rotterdam 1942; Dr. Julius Pée, *Multatuli*, Reisbrieven aan Mimi, Amsterdam 1942; G.L. Funke, *Briefwisseling tusschen Multatuli en G.L. Funke*, Amsterdam 1947.
Mits vóór 30 september 1874 geschreven, zijn de brieven geciteerd naar de in VW gepubliceerde versies, tenzij anders aangegeven.

Portret van Dr. Pieter Bleeker in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. Jeugdvriend van Multatuli; Bleeker's enorme doorzettings-vermogen en vroegtijdige minachting voor de dominee en diens praatjes over God, maakten indruk op de jonge Eduard. (Brieven V, 7)

Sociëteitsgebouw *De Harmonie* te Batavia.

Hield zij veel van hem? Zeer waarschijnlijk is dit niet. De enkele regels van haar hand die bewaard zijn gebleven, klinken koel: ‘Gij wenst te weten wat wij van u vernomen hebben: vooreerst schijnt gij uwe onverschilligheid omtrent geld al te zeer getoond te hebben, vooral met biljart spelen, uwe beurs schijnt zeer ruim om 's wekelijks *f*100, - te kunnen verspelen. Verder hebt gij klappen uitgedeeld: meer zal ik maar niet zeggen, daar gij wel begrijpt hoe Papa zich hierover ergert.’ (VW, VIII, 92)

Geld verspelen, klappen uitdelen: niet om het een of ander, maar Caroline's papa is scherp van blik geweest. Het waren neigingen die hem lang zouden bijblijven en

zijn lot diepgaand zouden beïnvloeden. Later in zijn leven hadden sommige meisjes geen papa die zijn veto uitsprak en deden andere niet wat hun papa wilde. Of Caroline gelukkiger is geworden dan die anderen, weten we niet.

In 1842 kwam Bleeker, die ondertussen medicijnen gestudeerd had en benoemd was tot garnizoensgeneesheer te Batavia, in deze stad aan. Al spoedig ontmoette hij Eduard. Daarover schreef Bleeker op 7 april 1842 een brief aan de gemeenschappelijke vriend Kruseman.

'De gelukkigste dag die ik tot nog toe hier beleefd heb, was wel de derde na mijne aankomst, toen onze Eduard, uit de Courant mijn arrivement vernomen hebbende, naar mij kwam toegevlogen en wij beide weder herleefden in de herinneringen onzer vroegere vriendschap. Sedert zien wij elkander, zo te zeggen, dagelijks. Hij is nog de oude Eduard; hetzelfde vurige, wilde, onbuigzame, onbedwingbare karakter. Maar een karakter niet geschikt voor Indië en nog minder voor de Europeanen in Indië. Want men kent hier slechts oprechtheid bij naam en men weet hier dat er maatschappelijke deugden bestaan, zonder de praktijk ervan te willen. (...) - Eduard is niet gelukkig! - (...)' (Annelies Dirkse, *Tirade*, april 1975)

Gelukkig, dat was hij niet.

Zijn ongelukkige liefde voor Caroline Versteegh stortte hem in een diepe depressie. Hij wilde uit Batavia vandaan en solliciteerde naar de post van Controleur ter Westkust van Sumatra. De sollicitatie slaagde.

Begin oktober 1842 arriveert hij in Padang en maakt zijn opwachting bij de gouver-

Gezicht op de rede van Padang.

neur, kolonel Michiels. Het is de kennismaking met een man die zijn eerste grote vijand worden zal. Ook Michiels is een en ander over geld verspelen en klappen uitdelen ter ore gekomen en het gebeurt tegen de zin van Michiels dat Dekker, zich noemende Douwes Dekker, toch naar het plaatsje Natal vertrekt als bestuursambtenaar. In dat jaar is het geweest dat hij zichzelf beloofd heeft voortaan een genie te zullen zijn.

Voor de kust lijdt hij schipbreuk en hij bereikt zijn standplaats zwemmende.

Sumatra was in die jaren nog grotendeels niet door Nederland veroverd en de taak van de niet eens meerderjarige jongeman (destijds werd men pas meerderjarig bij het bereiken van de 23-jarige leeftijd) in die uithoek Natal, lijkt zwaar. Het brengt in elk geval met zich mee het doen van vele dingen die hij nooit geleerd heeft. Toch gaat het hem aanvankelijk niet slecht in dit tropische Wilde Westen. Hij neemt een inheems meisje, Si Oepi Keteh, dertien jaar oud, in zijn huis en bed. Hij noemt haar Clio. Hij maakt grote inspectiereizen te paard, hij administreert, spreekt recht. Hij schrijft er ook. Zo begint hij hier aan het eerste grote prozastuk dat al werkelijk multatuliaans mag heten en later bekend wordt onder de titel *Losse Bladen uit het Dagboek van een Oud Man*.

Hij redt een hond uit een zee vol haaien, trekt tegen het Nederlandse bestuur partij voor twee inheemse hoofden, bindt terecht de strijd aan tegen een woekeraar, Spiess, laat anderzijds een Chinese woekeraar in het blok slaan die hèm geen geld wou lenen, durft van mening te verschillen met zijn hoogste chef, kolonel Michiels, en komt ten val door slordigheden in zijn administratie.

Alweer een geldkwestie!

Wat er gebeurd is, weet niemand precies, maar sommigen houden het ervoor dat hij in dit geval werkelijk onschuldig was. Hijzelf kon de vermissing van het geld gedeeltelijk niet verklaren. Toch is hij nooit zwaarder gestraft dan voor dit kastekort van circa *f* 2000, -. Michiels heeft hem naar Padang laten komen. Zijn salaris wordt ingehouden en hij wordt geschorst (‘gesuspendeerd’). Hij mag Padang niet verlaten en is gedwongen zich daar een jaar lang zonder inkomsten staande te houden. Een strafrechtelijk onderzoek wordt ingesteld.

Douanekantoor en gevangenis te Padang.

Dekker wreekt zich door demonstratief een kalkoen van de kolonel te stelen, die hij samen met Si Oepi Keteh opeet - naderhand blijkt de kalkoen niet van de kolonel te zijn geweest en hij vergoedt de aangerichte schade aan de werkelijke eigenaar. Ook laat hij een honend versje leggen op de ontbijttafel van Michiels.

Woutertje Pieterse's moeder riep menigmaal: 'Waar haalt de jongen het vandaan?'

Waarschijnlijk heeft ook Eduard's eigen moeder dit menigmaal uitgeroepen.

Waar haalde hij het vandaan?

Zijn wilde aristocratische levensstijl, die hem al gauw de bijnaam 'de excentrieke lord' deed verkrijgen, de neiging tot geld verspelen, klappen uitdelen en duelleren, z'n onbetwistbare bekwaamheden die hem zo jong al in een belangrijke functie deden belanden? En - vooral - waar haalde hij zijn gedachten en zijn taal vandaan, die zo hemelsbreed verschilden van alles wat er destijds in het Nederlands geschreven werd?

'Een vat vol tegenstrijdigheids' zal hij later zijn alter ego Max Havelaar noemen. Hij kende vele zaken, maar zichzelf misschien het beste, ook al heeft hij dit niet altijd laten merken.

Hoog stijgt de nood, maar de gerechtelijke vervolging draait op niets uit. Als een jaar voorbij is, laat de regering hem naar Batavia overkomen. In zijn bagage bevinden zich dan, onder andere letterproeven, zijn eerste toneelstuk *De Eerloze* en dat hoogst opmerkelijke, quasi-autobiografische geschrift, *Losse Bladen uit het Dagboek van een Oud Man*.

Enige citaten hieruit:

> 'Zijn tijd, zijn bekwaamheden, zijn klederen en spaarpenningen, alles besteedde hij voor anderen, alles schonk hij weg.'

> 'Bonaparte is groot. Waardoor?
> Napoleon was groot toen hij met het hoofd in de hand nadacht en het lot van Europa vaststelde, voor nog iemand voorzien kon, dat hij op Europa enige invloed zou kunnen uitoefenen. Hij is groot om dat *denkbeeld*; hij zou groot zijn ook dan

Andreas Victor Michiels (1797-1849); werd in 1837 civiel en militair gouverneur van Sumatra's Westkust; de generaal Vandamme uit *Max Havelaar*; hij sneuvelde als generaal-majoor tijdens de derde expeditie tegen Bali.

wanneer de toekomst daaraan niet had beantwoord. Velen delen in de roem zijner daden, dat denkbeeld echter behoorde hem alleen!'

'Ik was als kind onbuigzaam en fier, als jongeling ben ik, hoewel tot nog toe doelloos, even zo.'

'Lang weifelde ik tussen *Diogenes* en *Alexander*, tussen *Rousseau* en *Napoleon*, tussen het *verhevene* en het *verheven-schijnende*.
Ik heb het laatste gekozen, uit zwakheid, uit ijdelheid, misschien uit wraakzucht!'

'Dat nooit iemand bemerke dat gij falen kunt. Bedek elke fout met de vonken van schitterende geest.'

'Ik moet jaren van slavernij verduren; *ik*, geboren om te heersen, moet beginnen met te gehoorzamen... het zij zo!'

'Ik verklaar mij vrij van de banden der maatschappelijke instellingen; ik zal misdadig worden, maar misdaad houdt bij mij op misdaad te wezen. *Mijn* misdaad spruit uit overtuiging, uit beginselen voort. Zijn die onzuiver en is mijn overtuiging vals, dan is misdaad op zijn hoogst... dwaling!'

Hoe loopt het af met deze kleine Napoleon, deze aspirant-Raskolnikov, de opsteller van dit vervaarlijke toekomstplan?

Ook daarover had de jeugdige Douwes Dekker nagedacht en het ridicule einde dat hij zijn jeugdige immoralist toebedeelt, bewijst hoeveel ongelijk Multatuli's vijanden later zouden hebben door hemzelf, op grond van dit verhaal, napoleontische plannen toe te schrijven.

Drieëndertig jaar later is de ‘ik’ uit het verhaal niet op Sint Helena terechtgekomen, maar te Beekhoven. Hij is een suffe oude man, getiranniseerd door een paar achterneefjes die hem ‘grootvader’ noemen en als hobbelpaard gebruiken.

Guillaume Louis Jacques (genoemd Willem) van der Hucht (1812-1874); eigenaar van een theeplantage te Parakan Salak. Bij hem logerend in augustus 1845, hoorde Dekker dat Van der Hucht een aantal familieleden uit Holland verwachtte; Dekker haalde ze in Batavia van de boot. Het waren o.a. de freules Everdina, Sophie en Henriëtte van Wijnbergen; Eduard verloofde zich met Everdina, hoewel hij Sophie ook heel aardig vond. Sophie stierf in 1846, Henriëtte trouwde de baron van Heeckeren tot Waliën. De baron werd naderhand één van Dekker's invloedrijkste vijanden, evenals Willem van der Hucht.

‘Zijn teleurstelling’, vertelt de zogenaamde uitgever van het dagboek, ‘zal ook de teleurstelling van uw ouderdom wezen.’

Hoe kan iemand van drieëntwintig jaar oud zo nauwkeurig zijn eigen toekomst voorspellen? Beklemmend raadsel. De geciteerde voorspelling kwam letterlijk uit voor wat Dekker zelf aangaat. Half vergeten in de buurt van een afgelegen Duits dorp, zou hij zijn laatste levensjaren slijten met het oplaten van vliegers voor zijn aangenomen zoontje Wouter.

Dit levenseinde is ook door hemzelf dikwijls als tragisch ervaren en dat zou het in de klassieke betekenis van het woord zijn, als een godheid hem die toekomst had aangewezen. Maar hij heeft het, drieëntwintig jaar oud, zelf al voorspeld. Daardoor krijgt het ook iets humoristisch, en zijn gevoel voor humor heeft hem nooit helemaal verlaten. Hoezeer hebben sommigen van zijn critici zich vergist, die hem menigmaal voor een povere Napoleon-imitatie hebben uitgemaakt, hem op die manier honend omdat hij iets niet had bereikt, dat hij nooit in volle ernst had willen bereiken.

Eigenlijk geen enkele van zijn neigingen volledig ernstig nemend, nooit om zelfspot verlegen, is hij maar zelden ongeneigd de keerzijden van de medailles te zien.

Hij kan van alles geweest zijn: een moralist, een satiricus, een komediant, een groot klein kind, een onovertroffen stilist, maar geen volksmenner, geen politicus, geen organisator, geen Napoleon.

Op 26 september 1845, niet lang na op Java te zijn teruggekomen, verlooft hij zich met Everdina Huberta, baronesse van Wijnbergen, een van de drie dochters van Carel van Wijnbergen, die in de slag bij Quatre-Bras een hoofdwond had opgelopen,

waaraan hij, krankzinnig geworden, jong was gestorven. Diens vader Willem Lodewijk sneuvelde daar.

Everdina's adellijke titel is niet geregistreerd, mooi is zij niet, veel geld heeft zij evenmin; een ‘kapitaaltje’.

Haar geestelijke eigenschappen zijn buitengewoon: zij heeft een natuurlijk gezag, kan zich, ondanks haar ingeschapen goedhartigheid met een half woord doen gehoorzamen, is tolerant, grootmoedig en als het te pas komt, vrolijk. Hoewel hij later

Jan Jacob Rochussen (1797-1871); gouverneur-generaal van 1845-1851; lid Tweede Kamer 1852-1857; minister van Koloniën 1858-1861; van 1864-1869 opnieuw lid van de Tweede Kamer.

zal verklaren: 'Zij is door *mij* gevormd', mag de invloed die zij, vooral in de eerste jaren van hun huwelijk, gehad heeft op hem, niet worden onderschat.

Tijdens een dienstreis die hij kort na zijn verloving moet maken, is wel sprake van een nieuwe flirt, maar over geld verspelen en klappen uitdelen zullen we lange tijd niets horen.

Zijn ambtelijke carrière begint zich rustiger te ontwikkelen. Ruloffs, nu directeur van Financiën en vroeger directeur van de Algemene Rekenkamer, herinnert zich hoe tevreden hij indertijd over Dekker geweest is, toen deze nog bij de Rekenkamer werkte, en hij helpt hem in het geheim. Er wordt een regeling getroffen, waardoor Dekker het te Natal zoekgeraakte geld zal kunnen terugbetalen.

Dekker gaat op audiëntie bij de nieuwe gouverneur-generaal, Rochussen. Ofschoon hij, bij gebrek aan beter, daar in rijkostuum verschijnt, lijkt Rochussen toch met hem ingenomen. Dekker heeft niet anders geweten dan dat Rochussen, die later nog driemaal in zijn leven zou optreden, altijd op zijn hand gebleven is. Maar wie het ironische gezicht van Rochussen goed bekijkt, kan nu alvast beginnen dit te betwijfelen. Rochussen was genoeg man van de wereld om niet wakker te liggen van een paar duizend gulden, maar helemaal vergeten deed hij het niet.

Na tijdelijk werkzaamheden te hebben verricht in Poerwakarta, residentie Krawang, krijgt Dekker eindelijk weer een vaste aanstelling. Het is een promotie, maar tegelijkertijd ook een soort verbanning. Ach, waarschijnlijk was ook toen al Rochussen hem niet zo goed gezind als Dekker dacht of beweerde.

Op 8 april 1846 worden de namen van Eduard en Everdine in het register van huwelijksafkondigingen ingeschreven door de secretaris van de Residentie Batavia, die als Ambtenaar van de Burgerlijke Stand optreedt. De naam van deze secretaris luidt C.P. Brest van Kempen. (VW, VIII, 675) Twee dagen later trouwen zij te Tjandjoer (= Chanjur). Geen enkel familielid van de barones is bij deze plechtigheid aanwezig. Dekker wordt op de achttiende mei van hetzelfde jaar benoemd tot commies

op het residentiekantoor van de residentie Bagelen, te Poerworedjo, een destijds zeer geïsoleerde plaats. De benoeming vermeldt dat zijn traktement *f* 2400, - zal

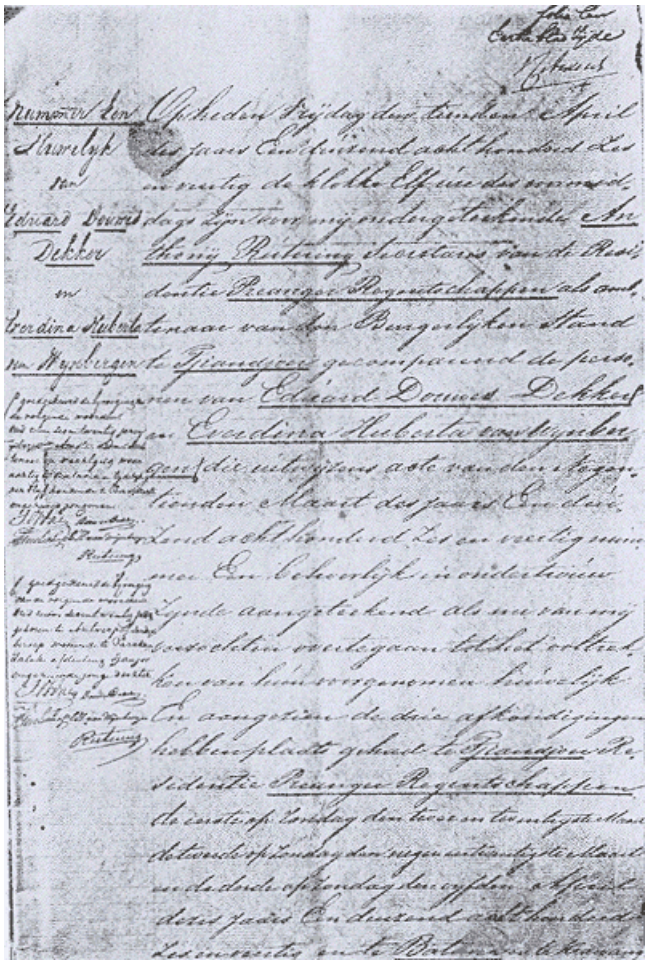

Huwelijksakte van Dekker en Everdina van Wijnbergen d.d. 10 april 1846.

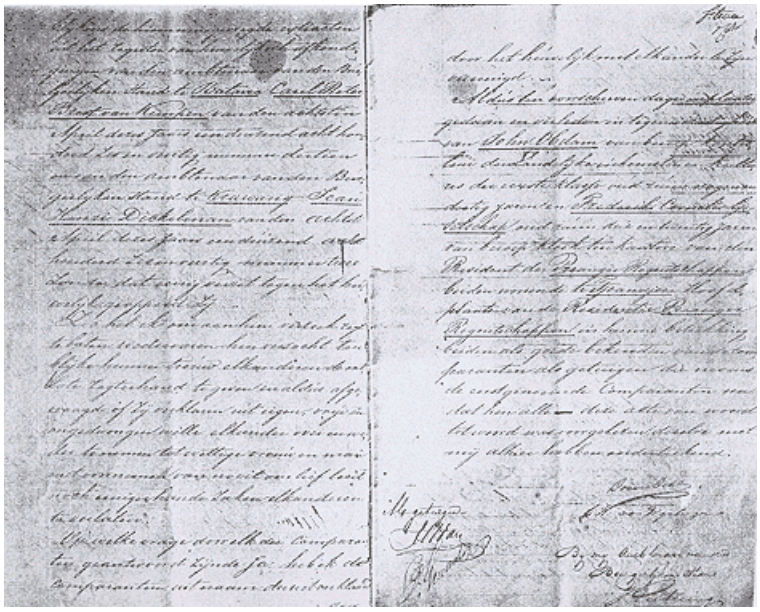

Huwelijksakte van Dekker en Everdina van Wijnbergen d.d. 10 april 1846.

Arie Cornelis Kruseman (1818-1894); jeugdvriend van Dekker, uitgever te Haarlem.

Eduard Douwes Dekker's zuster Kaatje (Catharina) (1809-1849).

bedragen en dat zijn vroeger traktement als controleur 2e klasse op Sumatra's Westkust *f*3300, - is geweest. Dat scheelt nogal iets.

'Wij hebben', schrijft zijn broer, dominee Pieter, op 4 oktober 1847 aan Kruseman, 'een zeer gunstige brief van Eduard, nog op het Residentiebureau van *Bagleen* op Java ontvangen. Hij reikhalsde wel zeer naar promotie - maar gevoelde zich toch niet weinig gelukkig bij zijn vrouw tehuis. Hij sprak en redeneerde tegenover Vader in de genoemde brief (van 18 juni geloof ik) als naar gewoonte opgeruimd, vluchtig, dartel, scherp - maar wat er stond bewees, meen ik, dat het in zijn binnenste beter en rustiger begint te worden, dat hij reeds inziet dat het niet alles *groot* en *schoon* is wat hij wel eens zo noemde en maar al te driftig najaagde!'

Ruim twee jaar blijft hij te Poerworedjo, arm maar eerlijk. Rochussen, de gouverneur-generaal, komt op bezoek en Dekker is de enige die zijn huis niet illumineert, omdat hij zich dit financieel niet kan veroorloven.

Zijn chef, de resident van Bagelen, Von Schmidt auf Altenstadt, noemt hem in een conduitestaat goed van gedrag en levenswijze, in het bezit van vele kundigheden, ijverig, beleefd, maar onafhankelijk van karakter.

Maken deze woorden indruk op de landvoogd? Dekker's volgende betrekking: secretaris van de residentie Menado (op het eiland Celebes, thans Sulawesi genaamd) is in elk geval een aanzienlijke vooruitgang. Het worden gelukkige jaren voor het echtpaar. Tot hun spijt krijgen zij geen kinderen.

Geldzorgen zijn er niet meer. Met de resident van Menado, Scherius, is de verhouding uitstekend. Toch bewijzen twee brieven die hij van hieruit aan zijn oude vriend Kruseman stuurt, dat hij nog andere dan ambtelijke ambities heeft. Kruseman is ondertussen uitgever geworden te Haarlem. Dekker stuurt hem behalve het toneelstuk *De Eerloze* ook een brief die bijna de omvang heeft van een klein boek. Diverse gedichten, overpeinzingen, alsmede de *Losse Bladen uit het Dagboek van een Oud Man*, zijn verwerkt in deze brief. Dekker vraagt Kruseman diens oordeel als uitgever. Hij wil publiceren.

Langzamerhand is hij, tien jaar ononderbroken in de tropen nu, heimwee naar Nederland gaan krijgen. Z'n ouders zijn dood; zijn vriend Abraham des Amorie van

der Hoeven,

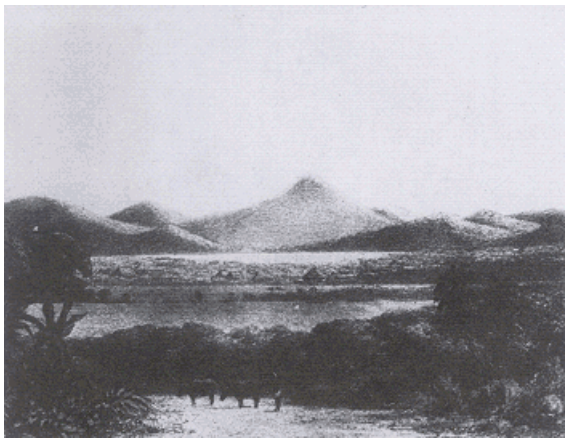

Menado omstreeks 1850.

zijn broer Willem en zuster Catharina leven ook niet meer; '... weinig van hetgeen ik verliet, zal ik weervinden - denk dus eens hoe plezierig het wezen zal, als ik hier en daar zeggen hoor: dat is de Heer die een "komedie" gemaakt heeft. Ergo, druk, geef uit en laat spelen...'

In deze periode is het ook dat hij ongelovig schijnt te zijn geworden. Kruseman heeft Eduard's brieven ter inzage gestuurd aan dominee Pieter. Ze verrassen en verblijden de acht jaar oudere broer, ofschoon er veel in staat dat hij liever niet lezen zou, - schrijft hij op 23 oktober 1851 aan Kruseman. 'Er is verandering, wijziging in zijne gedachten en beelden en wel *ten goede*. Met vreugde hoor ik van hem het woord - "ik ben moe, ik zoek *rust*!" Er hapert nog maar dat hij *unbefängen* en met een *kinderlijk* gemoed zich wendt naar Hem die rust kan en wil geven.'

Dat laatste zou tot zijn laatste snik blijven haperen.

Het katholicisme, waartoe hij officieel bekeerd was uit liefde tot Caroline Versteegh, heeft weinig sporen in hem nagelaten, behalve een soort sympathie voor de kinderlijke kanten van deze religie. Het is, zal hij later zeggen, een godsdienst voor de armen. De strenge gematigdheid van de doopsgezinde ethiek, het intellectualisme ervan, en de verantwoordelijkheid zelf te beslissen die het doperse geloofde individu toewijst, hebben hem waarschijnlijk veel dieper beïnvloed.

Het leven in de kleine Europese gemeenschap te Menado is aangenaam en beschaafd. Everdine maakt zich algemeen bemind. En wat hemzelf betreft, de resident Scherius is zozeer met hem ingenomen, dat hij de regering het voorstel doet Dekker tot zijn opvolger te benoemen.

Dekker's kastekort bedraagt ditmaal nog geen vierhonderd gulden en kan geruisloos worden aangezuiverd. De regering (Rochussen is ondertussen opgevolgd door Duymaer van Twist) accepteert het voorstel van Scherius niet en beslist anders: Dekker wordt gepasseerd.

Amboina (Ambon).

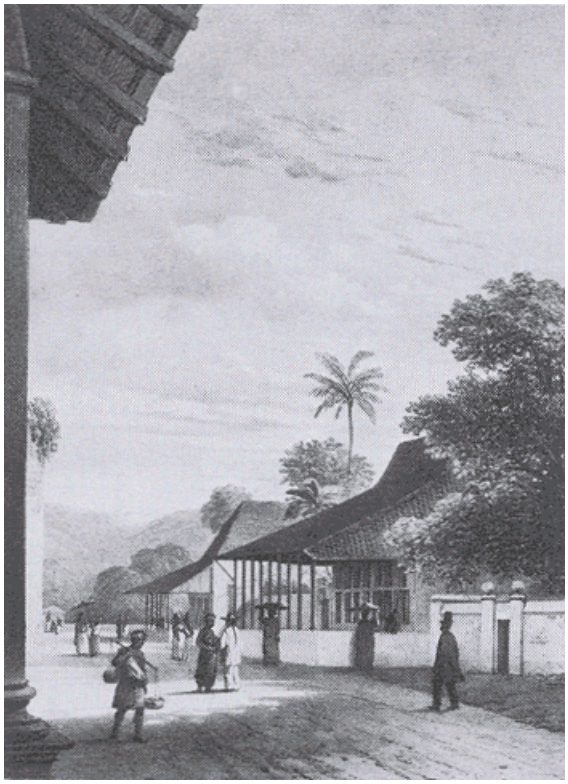

Straat op Ambon.

Niet hem benoemt men tot resident van Menado, maar ene C.P. Brest van Kempen...

Dekker krijgt de functie van assistent-resident op Ambon. Zou het mogelijk zijn dat hij toen al begonnen is Brest van Kempen te haten, die hij later als ‘Slijmering’ in *Max Havelaar* onsterfelijk maken zou? Hier bestaat geen enkele aanwijzing voor.

Aanvankelijk was hij met zijn overplaatsing naar Ambon zeer tevreden.

Toch moet dit eiland in de Zuidelijke Molukken met zijn weerbarstige bevolking (die tot de huidige dag de Nederlandse leeuw grijze haren bezorgt) hem in menig opzicht hebben teleurgesteld. Op Ambon, primitief en afgelegen, worden het bedwingen van relletjes en het rekening houden met ziekten zijn deel. Gelukkig is ook hier zijn verhouding met de andere ambtenaren uitstekend. Nog jaren later zal een van zijn ondergeschikten tranen in zijn ogen krijgen, als hij aan zijn vroegere

chef terugdenkt. Maar de timiditeit van zijn medebestuurders maakt Dekker overspannen, zijn gezondheid gaat in alle opzichten achteruit. Hij vraagt Europees verlof, wat hij krijgt. Hij is dan nog geen vijf maanden op Ambon geweest.

Op 24 juli 1852 vertrekken Everdine en hij met een klein zeilschip.

Na tussenlandingen op Banda, te Batavia en op Sint Helena, stappen zij omstreeks Kerstmis 1852 in het vaderland van boord. Ze zijn, als alle 'Indischgasten' die met verlof kwamen, beladen met boodschappen en cadeautjes voor familieleden, voor kennissen en voor relaties van kennissen die in Indië waren achtergebleven. De zeereis heeft Dekker's gezondheid goed gedaan. Onderweg, op Sint Helena, is een bezoek gebracht aan het huis waar Napoleon, eenendertig jaar eerder, de laatste adem had uitgeblazen. Napoleon, de reus over wie hij menigmaal had zitten dromen, was toen ongeveer even lang dood als Hitler was, toen de eerste druk van dit boek verscheen. Ik vermeld dit niet om Hitler aan Napoleon gelijk te stellen, maar om het soort tijdperk te karakteriseren, waarin Multatuli en Nederland in die tijd leefden: tijdperk na een gigantische wereldpolitieke verwarring, na de dood van een Europese dwingeland, na een tijd van buitenlandse bezetting.

Over zijn dolle plannen voor wanneer hij in Nederland terug zou komen, had hij

Woonhuis van Dekker op Ambon.

uit Menado een en ander aan Kruseman meegedeeld. Deze plannen worden nu geheel of gedeeltelijk uitgevoerd. Optreden als Sprookjesprins, weeskinderen en oude vrouwtjes tracteren. Hij viert feest met Leidse studenten, schaakt een meisje ten behoeve van een vriend. De kitschige succesroman *Les Mystères de Paris* van Eugène Sue dient hem daarbij min of meer als leidraad. Hij stelt zich Rodolphe, de held uit dat boek, die overal waar het hachelijk wordt, opduikt als een supermens om de verdrukten te beschermen en de verdrietigen gelukkig te maken, min of meer ten voorbeeld. Maar Rodolphe, 'groothertog van Gerolstein', beschikte over ontelbare miljoenen, hij niet. Het kost hem allemaal wel wat veel geld en de familie leeft op grote voet: eerst in het Doelenhotel, later in een huis aan het Singel (alweer het Singel, maar nu niet meer als schooljongetje of ondergeschikte!). Ook wordt hij vrijmetselaar.

Er vindt een ontmoeting plaats met Kruseman. Maar deze uitgever ziet helaas geen brood in zijn manuscripten.

De toneelspeler Anton Peters schijnt *De Eerloze* ter lezing te hebben gekregen en er niet geestdriftig over te zijn geweest.

Op een zondagmorgen in maart of april 1853 schrijft Eduard aan Kruseman:

'... ook moet ik u zeggen dat ik niet gesteld ben op de suffrage van een artiste die geen beter toneel weet te scheppen dan ik hier gezien heb, noch beter stukken weet te kiezen dan "De Laurierboom & de bedelstaf", noch op de goedkeuring van een publiek dat met *die* troep genoegen neemt en dat *zulk* een stuk mooi vindt.

Ik begin te geloven dat in dit land reüsseren schande wezen zoude.

Ook *u* heb ik niet begrepen. Ge hebt gelijk, wij moeten *praten*. Maar hoe zal ik mijne projectiles in beweging brengen als *gij* daartoe de hand niet lenen durft, - als gij meent dat mijne bommen uwen ketel zullen doen springen.

En ander werptuig dan bommen heb ik niet.

Adio, ik ben verdrietig & bitter.

Uw vriend

Ed'

(Annelies Dirkse, l.c.)

Johannes Bosscha jr. (1831-1911); een van de studenten met wie Dekker feest vierde in Leiden; Bosscha jr. werd later een vermaard natuurkundige en auteur van een uitstekend handboek der Natuurkunde; zijn vader is door Multatuli onsterfelijk gemaakt in *Pruisen en Nederland*.

Zou Everdine altijd zo betrekkelijk arm blijven als toen hij haar trouwde? Had zij misschien geen erfenis van drie miljoen te goed? In dat geval zou hij er niet over denken naar Indië terug te keren. Maar de erfenis blijkt een illusie. Integendeel, te Wageningen wonen twee behoeftige oude tantes van Everdine. Dekker heeft ze nu en dan uit Indië geld gestuurd om ze te ondersteunen.

Het toch niet zo kleine verlofsalaris schiet allengs te kort om al zijn vrolijke invallen te bekostigen, de uit Indië meegebrachte spaarpot raakt leeg. Grote schulden ontstaan als hij vergeefs probeert aan de speelbank van Spa toch nog rijk te worden. Bovendien is Everdine eindelijk zwanger.

Op 1 januari 1854 wordt hun zoon Pieter Jan Constant Eduard (latere roepnaam ‘Edu’) geboren in het huis aan het Singel te Amsterdam. De bevalling verloopt zeer moeilijk. Op last van de dokter moet de vader, geholpen door twee kruiers, op het bed klimmen waarin de barende ligt te gillen, om de hemel van het bed eraf te nemen. De dokter heeft anders geen ruimte genoeg om zijn verlostang te hanteren. Een verlostang van verouderd type, zegt de vader. Beter dan de moderne verlostang, beweert de dokter. (Dekker aan Kallenberg van den Bosch, 12-17 okt. 1881)

Was het Dekker's geheime bedoeling nooit meer terug te gaan naar Indië en zich te vestigen als schrijver?

Zijn levensstijl, toch al excentriek, is tijdens het Hollandse verlof bepaald loszinnig. Het kost veel geld als sprookjesprins op te treden. Nog meer geld kosten pogingen de op die manier kwijtgeraakte sommetjes terug te winnen aan de roulette.

Gebrek aan avonturen heeft hij niet. De meeste beleeft hij zonder zijn vrouw. In uitvoerige brieven vertelt hij haar over z'n belevenissen in binnen- en buitenland.

Everdine's reacties zijn onbekend, maar dat het huwelijk dan nog een gelukkig huwelijk kan worden genoemd, vooral dank zij haar ruimdenkendheid en haar bereidheid zijn verzekeringen te geloven dat zij toch de enige ware voor hem is, mag worden aangenomen.

Ze leven van voorschotten, tot driemaal toe bij het ministerie van Koloniën aange-

Eugène Sue (1804-1857); peetzoon van Eugène de Beauharnais en keizerin Joséphine; Sue, sterk sociaal geëngageerd, was socialistisch afgevaardigde in de Wetgevende Vergadering (1850) en ging, evenals Victor Hugo, in vrijwillige ballingschap na de staatsgreep van Napoleon III. Hij stierf in Annecy, destijds behorend tot het Koninkrijk Sardinië. De rijke aristocratische weldoener Rodolphe, held van Sue's succesroman *Les Mystères de Paris* (1842-1843) was voor Multatuli een figuur die hijzelf altijd had willen zijn. ‘O, die Sue, die dief! 't Is waar, in 't schrijven is hij mij vóór geweest, maar ook alleen in 't schrijven.’ (Gravure Encyclopédie Larousse)

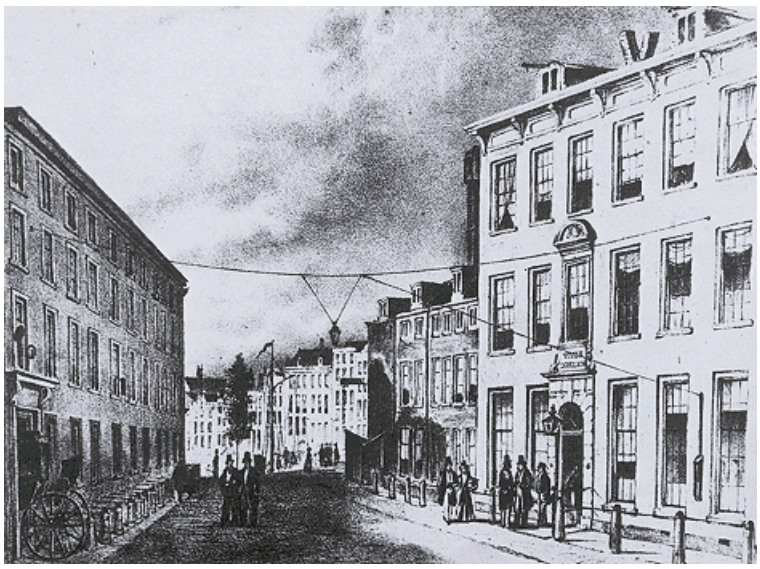

Doelenhotel te Amsterdam. (Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)

Everdina (1803-1889) en Wilhelmina Carolina van Wijnbergen (1806-1883); Everdine's ‘Wageningse tantes’.

Het woonhuis van Dekker aan het Singel te Amsterdam; ter plaatse staat thans een bankgebouw, de vroegere Kas-Associatie. (Schilderij van H.M.J. Misset, 1905)

vraagd, maken schulden her en der, lenen geld van wie maar bereid is iets af te staan, zelfs van de behoeftige Wageningse tantes.

Ook de bescheiden spaarpot van zijn broer, dominee Pieter, heeft eraan moeten geloven. Zeven maanden na zijn aankomst in het vaderland schrijft Eduard er al enige effecten, die *ƒ*1423,70 opbrengen, uit los. Hij beloofde zijn broer teruggave van dit geld binnen enkele maanden, met een rente van circa 50%!

Daar kwam helaas niets van terecht.

Begin 1855 ondernam Dekker een nieuwe aanval op de restanten van Piet's oude kous, *ƒ*2000, - groot, en stelde aan de predikant opnieuw grote voordelen in het

vooruitzicht. Al dit geld heeft Eduard immers alleen maar nodig om de miljoenenerfenis van Everdine in handen te krijgen?

Ditmaal liet Piet zich niet verleiden, hoewel ook Everdine, met een door haar man gedicteerde brief, kracht bijzette aan het verzoek.

'Mijn antwoord', schrijft Pieter onder meer, 'zou misschien nog enigszins anders zijn geweest, wanneer niet uw beide verzoeken door uw Eef met het uitzicht op *grote voordelen* waren geargumenteerd. In waarheid, om u te helpen, zou ik desgewenst van *elke* winst afstand willen doen.'

Eduard's wederwoord hierop is pure poëzie, vooral wanneer men bedenkt dat Piet later model zou staan voor de onverdraaglijk pedante Stoffel Pieterse.

'Sedert geruime tijd leef ik in het vooruitzicht om rijk te worden. Dit moge iets korter of langer duren maar gebeuren *zal* het. Rijk zijn komt met mijn gehele wezen overeen, daar ik niets liever doe dan geven en helpen. Gij met uw bekrompen inkomen naamt altijd een ruime plaats in de dromen en plannen onzer toekomst. Ik wilde u ruimte geven in de middelen ter opvoeding Uwer kinderen, - gij moest een goed eigen huis hebben, - gij zoudt er onverwachts instappen, - het eigendomsbewijs 's middags onder Uw servet vinden, - daarbij zoude behoren ene vaste jaarlijkse toelage, enz. Dat was te uwen opzichte onze mening.'

Hiervan krijgt Piet geen brok in de keel. 'Wij bidden en smeken u Eduard!' repliceert hij, allesbehalve dom, 'doe en onderneem - waag niets - om onzentwille alleen.

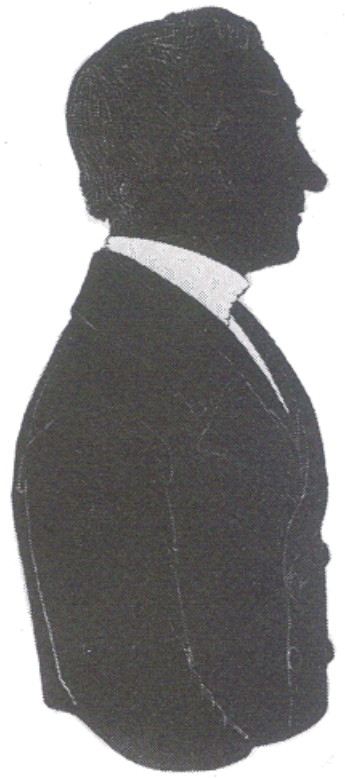

Ds. Pieter Douwes Dekker (1812-1861); oudste broer van Eduard.

- Nogmaals dankbaar voor Uwe broederlijke hartelijke bedoelingen, maar dat het bij het aanbod blijve.'

Het tweejarig verlof was gebleken uit te kunnen lopen tot een driejarig verlof, na talrijke huilerige en weinig oprechte bedelbrieven aan de minister, Ch. F. Pahud. Zijn kind is ziek, hijzelf is ziek - doktersattest bijgevoegd. Erkend kan worden dat Pahud zich tegemoetkomend toont. Maar ten slotte wordt er geen uitstel meer verleend en, bedolven onder schulden, gaat de familie scheep naar Batavia, op krediet.

Zelfs toen hun schip, de 'India' van rederij Hoboken, op het punt stond te vertrekken, had Eduard de koppige wil in Europa te blijven om rijk te worden, nog niet opgegeven.

'Reeds aan boord schip India groot belang in Holland te blijven. Kunt gij mij nog helpen aan het gevraagde', telegrafeerde hij op 17 mei 1855 aan Pieter.

Maar Pieter had geen zin hem ook nog eens *ƒ*2000, - af te staan. Wel gaf hij hem de *ƒ*1423,70 nu maar cadeau, niet zonder op te merken: 'Denk er ook aan dat ik (bij leven en sterven) geen voldoend bewijs in handen heb dat de bewuste *ƒ*1423,70 van U mij toekomt.' De brieven waaruit dit alles blijkt zijn, niet eerder dan in 1975, gepubliceerd door J. Kortenhorst (in Tirade).

De 10de september 1855 was de reis naar Batavia volbracht.

Dekker's schulden uit de verlofperiode kunnen geschat worden op *ƒ*35.000, -. Een kilo brood kostte in die tijd *ƒ*0,10, een dominee te Den Helder verdiende *ƒ*500, - per jaar.

3

Albertus Jacobus Duymaer van Twist is de geschiedenis in gegaan als ‘de gouverneur-generaal die door Multatuli uitgescholden werd’. Daardoor is hij tegelijk een van de beroemdste gouverneurs-generaal geworden die ooit ‘onze Oost’ hebben bestuurd.

Behalve door Multatuli, is hij zelden door iemand anders uitgescholden. Integendeel, de geschiedkundigen weten veel goeds over hem te melden: hij deed pogingen de economische toestand van de bevolking te verbeteren, trad op tegen de inheemse regeringsfunctionarissen (hoofden en regenten), die dikwijls misbruik maakten van hun macht, ijverde voor een beter onderwijs, bracht een liberaler regeringsreglement tot stand.

In zijn paleisje te Buitenzorg (thans Bogor) zou hij kennis gemaakt hebben met Douwes Dekker, aan wie een nieuwe standplaats moest worden toegewezen, en onder de indruk geraakt zijn van Dekker's geest en gemoed. Jaren later, op 4 april 1882, schreef Duymaer van Twist, die toen al meer dan twintig jaar door Multatuli voor ‘ellendeling’ e.d. was uitgemaakt, in een door de historici veelvuldig geciteerde brief: ‘Ik had hem te Buitenzorg leren kennen, waar hij zich, van verlof teruggekeerd en wachtende op herplaatsing, had gevestigd. Op de diners, of liever na de diners, waarop ook hij en zijn echtgenote nu en dan werden uitgenodigd, had ik meermalen met hem gesproken en had hij mijn sympathie verworven door zijn hart voor de inlander.

Toen Lebak open kwam en ik wist, dat dáár de toestand der bevolking veel te wensen overliet, dacht ik dat hij daar de rechte man op de rechte plaats zou zijn en ofschoon de Raad van Indië hem niet had voorgedragen, benoemde ik hem tot assistent-resident.’

Noch in Multatuli's werken, noch in zijn brieven, is ook maar één enkel spoor van deze heerlijke diners en gesprekken terug te vinden. Ik neem aan dat Van Twist het zich zesentwintig jaar na dato maar verbeeld heeft, en het rondvertelde om aan te tonen hoe goed hij voor Dekker was geweest, en hoe onverdiend hij door Multatuli werd uitgescholden.

VAN WEGE EN IN NAAM DES KONINGS.

De Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië,

Allen die deze zullen zien of hooren lezen, SALUT! *doet te weten:*

NADEMAAL bij Besluit, van den *vierden Januarij achttienhonderd zes en vijftig* N°. *1*

tot *Gezaghebber Resident van Lebak, Bantam, 1e Luitenant E. Douwes Dekker*

meldt, Gedetacheerd Resident Lebak, Mogelijkheid te Serang, Middelaar uitoefening, ambtgenoot van vijf

van Inlanders toegevoegd.

ZOO WORDT een iegelijk, dien zulks mogt aangaan, bij deze gelast, hem in voorschrevene kwaliteit te erkennen naar behooren.

Gegeven te *Buitenzorg den vierden Januarij achttienhonderd zes en vijftig*

Secretarie.

De Secretaris van den Gouverneur Generaal:

De Algemeene Secretarie,

Akte van benoeming tot assistent-resident van Lebak, d.d. 4 januari 1856.

De gouverneur-generaal van Nederlands-Indië is wel eens, naar Brits voorbeeld, een ‘onderkoning’ genoemd. In feite deed men hem nog tekort met die weidse titel. Hij was veel machtiger dan de echte koning. Alleen verantwoording verschuldigd aan de minister van Koloniën, had hij verregaande eigen bevoegdheden en hij regeerde als een echte autocraat, terzijde gestaan door een college van vijf adviseurs, de Raad van Indië. Het tractement van de gouverneur-generaal bedroeg *f* 100.000, - per jaar, dat van een assistent-resident *f* 6000, -.

De gouverneur-generaal stond aan het hoofd van twee soorten bestuursambtenaren, inheemse en Nederlandse. Beide soorten ambtenaren werden door hem benoemd, met deze bijzonderheid, dat de Nederlandse ambtenaren steeds van standplaats verwisselden, en, na de pensioengerechtigde leeftijd te hebben bereikt, naar Nederland terugkeerden, terwijl de inheemse gezagsdragers dikwijls hun leven lang aanbleven op dezelfde plaats. Het was gebruikelijk hen te doen opvolgen door een zoon of ander familielid, alsof zij geen ambtenaren waren, maar vorsten. Dat waren zij dan ook, van huis uit.

Oost-Indië was sinds de dagen van Coen een typisch wingewest, een exploitatie-kolonie geweest, geen volksplanting, zoals Noord-Amerika of Zuid-Afrika. De Nederlanders, net als de Portugezen en de Spanjaarden aanvankelijk alleen gekomen om monopolies te vestigen, bemoeiden zich, afgezien van pogingen de inheemsen tot het christendom te bekeren, haast alleen met zaken waar direct voordeel aan verbonden was. De rest lieten zij over aan de inheemse potentaten die er al waren voor zij kwamen. Deze feodale vorsten regeerden hun onderdanen op een manier die in West-Europa, zeker na de Franse Revolutie, totaal onbestaanbaar was geworden, vrijelijk beschikkend over diensten, over vrouwen, dochters, vee en andere bezittingen van de bevolking.

Dit begon te veranderen toen de Nederlandse koning soeverein werd over het land, wat betekende dat de inheemse vorsten hun soevereiniteit verloren. Maar zij verloren niet hun gezag, niet hun invloed en zeker niet de functie die zij tegen beloning en/of onder bedreiging altijd al hadden vervuld: ten bate van het moederland ervoor te zorgen dat de kolonie opleverde wat het moederland nodig had. Om

Mr. Albertus Jacobus Duymaer van Twist (1809-1887); gouverneur-generaal van 1851 tot 1856; lid Tweede Kamer 1858-1862; in de Eerste Kamer van 1865 tot 1881.

dit van hen gedaan te krijgen, werden zij schadeloos gesteld voor het verlies van hun soevereine rechten en als bestuursambtenaren in staatsdienst opgenomen en gesalarieerd.

Naast dit inheemse ambtenarenapparaat schiep men een soort Nederlands duplicaat: de gouverneurs, residenten, assistent-residenten, controleurs, enz. De taak van deze Nederlandse ambtenaren was het ervoor te zorgen dat de inheemse regenten en hoofden deden wat de regering wenste. De formulering was nobel: zo had de assistent-resident de regent terzijde te staan als een ‘oudere broeder’.

Een van de dingen waar de Nederlandse ambtenaar tegen diende te waken krachtens zijn ambtseed, was dat de regenten naar eigen goeddunken met de bevolking zouden omspringen, zoals zij deden toen zij nog soevereine vorsten waren. Het vorderen van onbetaalde arbeid, vee, enz. was aan regels gebonden. Het in 1854 ingevoerde regeringsreglement stuurde aan op verdere matiging van de (onbetaalde) herendiensten. Maar de verschillen tussen de rechtsbedeling in Nederland en die in de kolonie bleven groot. Er zullen destijds een twintig miljoen Indonesiërs zijn geweest (waarvan twaalf miljoen op Java). Er waren enkele tienduizenden Nederlanders. Wilden de laatsten hun macht behouden, dan was er geen sprake van tegen alle inheemse tradities in, met geweld, de ideeën van de Franse Revolutie op te leggen aan deze Aziatische bevolking, of het hele land op Nederlandse leest te schoeien.

Om velerlei redenen moest het ideaal worden aangepast en de verbreiding van westerse rechtsbegrippen, westerse rechtszekerheid voor elke inwoner, liet daarbij menige veer. Er bestonden wetten, maar ze werden met een zeker beleid toegepast, om de botsing tussen twee cultuurpatronen niet ten nadele van de westerse cultuurbrengers en hun portemonnee te doen uitvallen. Daar kwam bij dat de regent

in de ogen van de bevolking nog altijd een geëerbiedigd vorst bleef en als zij hem haatte omdat hij haar uitzoog, zou ze toch dikwijls niet hebben gewild dat hij door de buitenlandse overheerser terzijde werd geschoven.

De Javanen vereerden de regenten zoals de meerderheid van de Russen hun tsaren aanbaden en later Stalin zouden aanbidden. Menige regent stond in een geur van heiligheid. Het was van belang in de omgang met hem, de adat (inheems gewoonte-

Paleis van de gouverneur-generaal te Buitenzorg (= Bogor), omstreeks 1856.

recht) en tal van tradities niet uit het oog te verliezen. Openlijke conflicten met een regent wilde het Nederlandse bestuur liefst vermijden, zolang zijn wreedheid geen onrust verwekte, geen oproer; geen hongersnood ten gevolge had en ‘verloop van volk’: wegtrekken van de bevolking naar andere streken, waardoor de landbouw verwaarloosd werd. Een regent diende gezag te hebben onder de bevolking. Een tegen hem gericht onderzoek kon dit gezag ondermijnen, - en ze waren ambtenaren in Nederlandse dienst! Het moet daar zo ongeveer mee gesteld geweest zijn als in onze tijd nog met de vervolging van zich misdragende politieambtenaren.

Het kwam dan ook voor, dat regenten de helft van de rijstoogst in beslag namen, voorgaven daarmee de landrente te betalen maar dit niet deden en de opbrengst in hun eigen zak staken. Er waren djaksa's (= inheemse politiehoofden) die heulden met bandieten. Er is een geval geweest van een regent over wie vier opeenvolgende residenten ongunstig hadden gerapporteerd - vergeefs. Deze vorst, trots op zijn straffeloosheid, liet op een nacht achttien dorpshoofden vermoorden, omdat deze geweigerd hadden hem een som geld te geven. En nog greep het Nederlandse opperbestuur niet in. Het gebeurde ook dat een regent wegens ongeschiktheid en corruptie ontslagen werd, maar alleen om te worden opgevolgd door een zoon die nog corrupter was. Het gebeurde dat hele dorpen, uitgeschud door hun eigen regenten, verlaten lagen en de bevolking rondzwierf om eten te vinden. Deze dingen waren in Indië algemeen bekend. Er werd meer of minder krachtig tegen opgetreden. Maar heel wat Nederlandse ambtenaren verging op den duur de lust er iets aan te doen, vooral wanneer ze de pensioengerechtigde leeftijd naderden, en ook wel omdat het opperbestuur, als ieder bestuur, het liefst rapporten naar het moederland zond, waarin de toestand rooskleurig voorgesteld werd.

Uiterst moeilijk was het trouwens belastende getuigenissen te verzamelen tegen een knoeiende regent. Menige klager, geconfronteerd met de man die hij nog altijd als zijn heerser, zijn afgod bijna beschouwde, viel hem sidderend te voet en ontkende ooit te hebben geklaagd.

Anderen werden omgekocht of zo nodig vermoord.

Ja maar, zeggen zij die vinden dat Multatuli het verkeerd zag, diezelfde regenten die buffels wegnamen zonder betaling, waren anderzijds niet te beroerd bij feestelijke gelegenheden tweehonderd buffels te laten slachten en braden en open tafel te houden voor de hele bevolking. Zo, zo. Maar waar kwamen *die* buffels dan weer vandaan? Uit de stallen van schrijvers die zich over deze o zo hoge, vorstelijke vrijgevigheid zo buitengewoon verheugen, misschien?

Kort na de napoleontische tijd was, gezien de armoedige toestand van de Nederlandse schatkist, een soepele en voordelige exploitatie van Nederlands-Indië meer dan ooit geboden.

Het cultuurstelsel werd ingevoerd. Dit systeem hield in, dat de Nederlandse overheid bepaalde welke produkten de bevolking moest verbouwen en in welke hoeveelheid. Het voortbrengsel van deze gedwongen cultuur werd natuurlijk met een zo hoog mogelijke winst verkocht op de wereldmarkt, na voor een zo laag mogelijke, praktisch eenzijdig vastgestelde prijs te zijn ingekocht.

Koffie was een van deze produkten.

Plaatselijk kwam het voor, dat de bevolking geen tijd en land genoeg overhield om voldoende voedingsgewassen voor zichzelf te telen. Niet alleen de Nederlandse ambtenaren, maar ook de inheemse regenten kregen premies van de opbrengsten (cultuuremolumenten) om hun ijver te prikkelen. Het was een systeem tussen dwingen, paaien en omkopen in. Het was een systematisch met twee maten meten. En dit, gecombineerd met de pretentie dat Nederland daar de opperheerschappij uitoefende om het christendom en de westerse beschaving te brengen, kan geen verheffend schouwspel zijn geweest voor iemand als Eduard Douwes Dekker, doordrongen van verlichte denkbeelden en in vele opzichten zijn landgenoten verre vooruit. Bij Rousseau had hij gelezen hoe ‘goed’ de ‘wilden’ zijn. De lectuur van La Rochefoucauld zal zijn ingeschapen scepticisme omtrent de oprechtheid van de beschaafden verder hebben ontwikkeld.

Als kind begonnen het weggewaaide petje van een joods jongetje te redden, is hij zijn hele leven heftig tegen elke vorm van discriminatie gekant gebleven: discrimi-

Raden Adipatti Karta Nata Negara (ca 1796-1879); regent van Lebak (1837-1865).

natie van andere geloven, andere huidskleuren; van arbeiders, vrouwen en prostituées. Nooit komen we bij hem zulke redenaties tegen als dat de door Nederland geexploiteerden ‘maar inlanders’ waren, tot gehoorzamen aan hogere leiding geboren, heidenen wie misschien alleen door hard werken de hel bespaard zou blijven, en dergelijke praat, die nog tot ver in de negentiende eeuw vrij algemeen vernomen werd.

De gebeurtenissen die nu volgen, hebben in de Nederlandse literatuur tot een enorme polemiek aanleiding gegeven. Zelfs in onze tijd nog wordt vooral dit tijdperk van Dekker's leven zeer verschillend beoordeeld. Om er een beter overzicht van te krijgen is het noodzakelijk op zijn levensgeschiedenis vooruit te lopen en nu al te vermelden dat hij, vier jaar later, onder het pseudoniem Multatuli de roman *Max Havelaar of de Koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* publiceerde, waarin hij (onder meer) dit deel van zijn leven zelf beschreef. Menigmaal is zijn relaas aangevochten.

Op basis van de in archieven aanwezige documenten, kan het volgende worden gereconstrueerd. Omdat *Max Havelaar* niet geheel overeenstemt met wat uit de archieven blijkt, zal de in *Max Havelaar* gegeven visie op de gebeurtenissen vergeleken worden met het materiaal uit de archieven, voor zover belangrijk in verband met het twistgeschrijf dat over deze verschillen is ontstaan - dit twistgeschrijf kan alleen al door de enorme omvang ervan onmogelijk over het hoofd worden gezien.

Op 1 november 1855 overleed in het militaire ziekenhuis te Serang C.E.P. Carolus, assistent-resident van Lebak. Lebak, zuidelijk deel van de residentie Bantam (= Banten) op West-Java, was een armoedige streek. Cultures waren er niet en cultuuremolumenten hadden de daar gestationeerde ambtenaren niet te verwachten.

Regent van Lebak was de Raden Adipatti Karta Nata Negara, een gewiekst heerser, van hoge adel zoals zijn titel ‘Raden Adipatti’ aangeeft. Hij was omstreeks zestig jaar oud en werd door de bevolking, die hem bovennatuurlijke krachten toeschreef, gevreesd, maar ook aanbeden.

De weduwe van Carolus, een Indo-europese dame die geen Nederlands sprak, was zwanger en bleef voorlopig wonen te Rangkas Betoeng (= Rangkasbitong), de hoofdplaats van de afdeling Lebak.

Daar arriveerden op 22 januari 1856 de nieuwe assistent-resident E. Douwes Dekker met zijn vrouw en zoontje. Hij wist dat de streek arm was en dat de bevolking uitgezogen werd door de regent en diens (onder)hoofden.

Menend dat dit een gunstige indruk zou maken op de gouverneur-generaal Duymaer van Twist, begon hij onmiddellijk aan een studie van deze misstanden. In het archief vond hij talrijke gegevens over afpersingen en andere wandaden. Deze gegevens waren verzameld door Carolus en diens voorgangers. Men had ook wel eens straffen uitgedeeld, o.m. was de demang (= districtshoofd) van Parang Koedjang (= Parangkujang), een schoonzoon van de regent, eens met veertien dagen arrest bestraft.

Carolus, die in *Max Havelaar* Slotering heet, was van plan geweest eind 1855 een aanklacht in te dienen tegen de regent.

Dekker verzamelde ook klachten van de bevolking. Hij kende geen Soendanees (de taal die in dat gebied van Java door de bevolking gesproken wordt), alleen Maleis, en het is waarschijnlijk dat de djaksa (hoofd van de politie) die beide talen sprak, hem als tolk terzijde gestaan heeft; in elk geval heeft de djaksa hem geholpen bij het verzamelen van inlichtingen. Zoals een politieman betaamt, nietwaar? Dit laatste moet er, gek genoeg, bij gezegd worden, in verband met de vele kritiek die er in de loop der jaren op Dekker's onderzoek is geuit, o.a. dat hij zich door de djaksa zou hebben laten ‘opstoken’ tegen de regent.

Op 12 februari laat Dekker aan de regent een aantal schriftelijke vragen voorleggen die de herendiensten betreffen. De regent beantwoordt ze schriftelijk. Dekker voorziet deze antwoorden soms van een kort commentaar.

Enkele voorbeelden.

Vraag: Wat is de betekenis van ‘Poendoetan’?

Antwoord: De betekenis van poendoetan is wat men alzo vraagt zonder te betalen, dat is poendoetan, bij voorbeeld men vraagt hout, bamboe, atap, voor het repareren

van de woning van het hoofd of van de wachthuisjes, zonder betaling; dat is poendoetan en zo meer.

Commentaar: *Niet juist. Poendoetan doelt op rijst, kippen etc.*, - met welk commentaar Dekker bedoelde: op geschenken van geringe waarde.

Vraag: Deze poendoetan, hoe wordt die verkregen: door een bevel of vrijwillig van de mensen?

Antwoord: Deze poendoetan wordt niet bereidwillig door de kampongmensen gegeven, doch zij volgen de geboden op, welke er van oudsher en van geslacht op geslacht zijn.

Commentaar: *Fraai*.

Een paar dagen later bericht de regent aan Dekker dat zijn neef, de regent van Tjandjoer hem zal komen bezoeken. Hij zegt arm te zijn. (Dit was waar. Hij had al eens een voorschot van *ƒ*3000, - op zijn salaris moeten opnemen, reden waarom er elke maand *ƒ*150, - van zijn salaris werd ingehouden. Daardoor kon hij zijn neef eigenlijk niet goed ontvangen.) Hij vraagt verlof koelies op te roepen om het gras op zijn erf te snijden (zonder betaling, wel te verstaan).

Dekker weigert de vergunning koelies op te roepen, maar zendt hem *ƒ*100,-.

De regent vraagt of deze *ƒ*100, - als een lening is bedoeld. In dat geval zal hij daarvoor een schuldbekentenis sturen.

Dekker antwoordt dat de regent die *ƒ*100, - maar terug moet sturen als hij ze niet wil hebben.

Op 18 februari legt hij de regent nogmaals vragen voor, vier ditmaal, over de armoede in het regentschap. De regent antwoordt ontwijkend.

In *Max Havelaar* staat over dit alles weinig of niets, maar wel wordt er verteld dat Havelaar in z'n eentje nachtelijke tochten maakte van twintig uur lang, waar niemand iets van wist en zonder dat iemand hem zag. Menigmaal had hij ergens al een misstand ontdekt in een afgelegen gehucht, vóór de inwoners zelf zich daarover bij hem kwamen beklagen. De tropennachten moeten in die tijd langer geduurd hebben dan heden. De wegen moeten ook veel beter (en beter verlicht) zijn geweest dan

Abraham Juliaan Langevelt van Hemert (1825-1880); controleur 2e klasse in de Residentie Bantam van 1854-1858; stond model voor Verbrugge in *Max Havelaar*; hij werd in 1862 assistent-resident van Grobogan en in 1875 resident van Ternate; het jaar daarop kreeg hij pensioen.

in onze tijd, waarin de dorpen van dit gebied, zeker in het natte seizoen, haast alleen met Landrovers en dergelijk materieel zijn te bereiken. Zulke verhalen in *Max Havelaar* zijn dan ook geheel in de trant van *Les Mystères de Paris*. De afstand Rangkas Betoeng - Parang Koedjang bedraagt ongeveer 30 km.

Op 20 februari meldt de controleur Langevelt van Hemert (Verbrugge in *Max Havelaar*) op een briefje, dat de regent werkvolk heeft opgeroepen om zijn erf schoon te maken. Dekker stuurt die mensen weg, als het werk pas half voltooid is. De regent schrijft daarop aan Dekker een brief, ‘erkent schuld niet vooraf aan de Heer Assistent-Resident verlof hiervoor te hebben gevraagd want ik volgde hetgeen gewoonte was.’ Zegt dat het erf er nu nog smeriger uitziet omdat het maar half schoon is en op de andere helft het wilde gras nog hoog staat. En hij vraagt of het werk voortgang mag vinden, omdat die mensen er nu toch al zijn.

Dit document en het briefje van de controleur zijn bewaard gebleven. Al het overige over de grassnijdersgeschiedenis (zie boven) is alleen bekend uit een vier jaar later geschreven kranteartikel van H.J. Lion, wiens lezing niet geheel klopt met de brief van de regent. Immers, de regent erkent geen verlof te hebben gevraagd, en volgens Lion had de regent wel degelijk eerst verlof *gevraagd*, maar was dit van te voren door Dekker *geweigerd*. Hoe dan ook, de regent liet zijn erf gratis wieden zonder Dekker's vergunning. Dit staat vast.

Op 23 februari bericht de regent van Tjandjoer, neef van de regent van Lebak, aan Dekker dat hij onderweg is en dat hij gaarne zijn opwachting bij de assistent-resident zal maken.

Omstreeks dit zelfde ogenblik vernam Dekker, of eigenlijk moet ik hier zeggen, want de documenten vertellen er niets over: Max Havelaar, van de weduwe Carolus,

mevrouw Slotering, dat haar man door de schoonzoon van de regent, de demang van Parang Koedjang, was vergiftigd.

Een politieonderzoek daarnaar heeft niet plaatsgevonden; mevrouw Slotering had misschien geen aangifte gedaan?

Dekker is nu, mede onder indruk van het aarzelende gedrag dat hij in de controleur waarneemt, tot de overtuiging gekomen dat deze zaken heel anders moeten

Carel Pieter Brest van Kempen, geb. Amsterdam 1815; wordt in 1835 commies bij de Resident van Batavia, in 1846 secretaris van de Residentie Batavia; 1847 assistent-resident van Madoera, en een der eersten die in de binnenlanden van dat eiland doordringen; 1851 resident van Menado, 1854 resident van Riouw, 1855 resident van Bantam, 1857-1863 resident van Jogjakarta; krankzinnig geworden en 4 februari 1865 overleden in het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen te Utrecht.

worden aangepakt dan tot dusver. Hij wil drie dingen: het bezoek van de regent van Tjandjoer verhinderen, want dat bezoek zal de regent van Lebak veel geld kosten en hem dus tot nieuwe misdaden drijven; de zaak entameren voordat Van Twist, die formeel al was afgetreden, het bestuur aan zijn opvolger zou hebben overgedragen; en, ten slotte, niet zelf ook vergiftigd worden zoals zijn voorganger.

Op 24 februari stuurt hij een officieel stuk aan zijn chef, de resident C.P. Brest van Kempen te Serang, waarin hij de regent beschuldigt van misbruik van gezag door onwettige beschikking over de arbeid van zijn onderhorigen, hem *verdenkt* van knevelarij door het vorderen van opbrengsten in natura, zonder of tegen willekeurig gestelde onvoldoende betaling en de demang van Parang Koedjang verdenkt van medeplichtigheid aan bovenstaande feiten.

Hij verzoekt zijn chef hem op te dragen: ‘1e De regent voornoemd met de meeste spoed naar Serang te doen vertrekken en zorg te dragen, dat hij noch vóór zijn vertrek, noch gedurende de reis in de gelegenheid zij om door omkoping als anderszins invloed uit te oefenen op de getuigenissen die hij zal moeten inwinnen, 2e de demang van Parang Koedjang voorlopig in arrest te nemen, 3e gelijke maatregel te treffen tegen andere erbij betrokken personen, 4e bedoeld onderzoek terstond te doen aanvangen.’

Het was een brief waarin een ondergeschikte zijn chef zonder voldoende opgave van redenen voorschreef wat er moest gebeuren, en de ingrepen die hij voorstelde waren verregaand. Zelfs in 1939, zoveel jaar later, toen de invloed van de Javaanse hoofden zeer veel kleiner was dan in 1856, zou een regent heel wat meer op zijn kerfstok moeten hebben gehad, vooraleer men op die manier tegen hem zou zijn opgetreden, oordeelde E. Du Perron.

Brest van Kempen nam dan ook geen genoegen met die brief. Op 25 februari antwoordde hij dat hij de volgende dag ‘even’ naar Rangkas Betoeng zou komen om over de kwestie te praten. Er had zijns inziens eerst met hem overleg gepleegd moeten

worden en nu dit niet is gebeurd, schiet hem, om daarin te voorzien, niets over dan zijn juist zo drukke bezigheden te onderbreken en zelf te komen.

In *Max Havelaar* wordt dit, ‘dat Havelaar hem stoorde in zijn drukke bezigheden’.

Assistent-residentswoning te Rangkas Betoeng aan het begin van deze eeuw; opgeblazen in 1949; het huis was waarschijnlijk niet precies hetzelfde huis als waarin Dekker woonde, maar stond wel op dezelfde plek.

‘Even’: de afstand Serang - Rangkas Betoeng bedraagt ongeveer 43 kilometer. Heen en terug zal de drukbezette resident zesentachtig kilometer moeten afleggen in een rijtuig, over slechte wegen. 't Is op het eerste gezicht curieus dat hij, die immers drukke bezigheden had, niet, omgekeerd, Dekker gelastte naar Serang te komen om nadere toelichting te geven. Dat Brest van Kempen zelf op reis ging, zal verklaard moeten worden uit de behoefte ook met de regent te praten. In elk geval was Brest van Kempen wel ernstig verontrust. Dat er niet met hem van te voren overleg was gepleegd kan hij moeilijk als vleiend hebben ervaren, maar Dekker was het geenszins verplicht.

Dekker ontvangt de brief dezelfde dag en schrijft er onmiddellijk een antwoord op, 's avonds om 11 uur. Het zal de reizende resident de volgende ochtend tegemoet worden gebracht. In dit antwoord verdedigt Dekker zijn geheimhouding opnieuw met het argument dat anders de regent, b.v. door omkoping, de klagers het zwijgen zal kunnen doen opleggen.

Ook krijgt de chef van zijn ondergeschikte te horen: ‘Ik heb de meeste hoogachting voor Uwedg. doch ik ken de geest die men de geest van de O.I. ambtenaren zou kunnen noemen en die geest bezit ik *niet*.’

Wat Brest van Kempen, dit nauwelijks verhulde blijk van wantrouwen lezend, heeft gedacht, moeten we helaas gissen. De toon tussen de beide heren, tijdens het gesprek de volgende dag, blijft hoffelijk. Dekker volhardt in zijn weigering verdere opening van zaken te geven, alvorens de arrestaties hebben plaatsgevonden, en Brest van Kempen blijft erbij dat hij zonder de feiten te kennen, niets wil ondernemen.

Brest van Kempen bezoekt die dag ook (met medeweten van Dekker) de regent, vraagt hem of hij een grief tegen de assistent-resident heeft (antwoord: helemaal niet, maar hij heeft de mensen die mijn erf moesten schoonmaken naar huis gestuurd, zodat ik voor schut gezet ben in het oog van mijn omgeving, en dat nog wel terwijl mijn neven straks op bezoek komen) en Brest van Kempen biedt hem tweehonderd gulden aan. Dekker verneemt dat laatste doordat de regent het naderhand aan de controleur Van Hemert vertelt, die het overbrieft aan Dekker.

De regent van Lebak, Karta Nata Negara, met twee bedienden, waarvan een de gouden pajong, teken van hoge waardigheid, vasthoudt.

Een deloyale handeling van zijn chef! Met dat geld zal de regent immers in staat zijn de klagers plat te krijgen, zodat Dekker automatisch in het ongelijk zal worden gesteld.

Tot zijn laatste snik zal Multatuli er deze uitleg aan geven.

Maar misschien was het geen deloyale handeling. Het is mogelijk Brest van Kempen's geld geven aan de regent anders te duiden. De regent verkeerde in financiële moeilijkheden, die erger zouden worden door het bezoek van andere regenten. Het was onmogelijk gebleken dat bezoek (zoals Dekker eerst wilde) te doen afzeggen. De regent moest hen met de verplichte praal ontvangen - en zulke heren kwamen met een gevolg van familieleden, lijfwachten en danseressen, te zamen omstreeks honderd man! En op 26 februari 1856 wist Brest van Kempen niet beter dan dat het hele criminele onderzoek niet zou doorgaan en er dus ook geen klagers meer hoefden te worden omgekocht. Het aanbieden van geld aan arme regenten was op zichzelf niets bijzonders: ook Dekker had het immers al eens gedaan, nog geen week voordien.

Het was algemeen bekend dat de regenten ook uit geldelijke noodzaak tot hun misdragingen kwamen: hun ambtenaarssalarissen, hoewel dikwijls hoog, waren toch niet groot genoeg om als een vorst te leven. De regent verdiende ongeveer evenveel als Dekker (*ƒ*700, - per maand, verminderd met *ƒ*150, - afbetaling op verkregen voorschotten) en Dekker moet alle begrip hebben gehad voor dat probleem...

Later schreef Multatuli eens: ‘Ik geef u zoveel meer, zei de heer die een nieuwe knecht in dienst nam, mits ge niet steelt. Ik kan't er niet voor doen, zei de knecht. Nu, de hoofden kunnen 't er niet voor doen. Maar al kon 't, zouden ze 't willen? Schadeloosstelling voor niet-stelen, plus 't stelen zelf, is toch altijd preferabel boven schadeloosstelling alleen.’ (VW, XI, 625)

Toch zou Multatuli altijd blijven beweren dat de resident dat geld aan de regent had gegeven om Havelaar te nekken.

Mag het waarschijnlijk worden geacht dat de zeer schrandere regent er dan met de controleur over zou hebben gepraat? Deze wetenschap was immers een wapen in handen van zijn vijand Dekker tegen zijn beschermer Brest van Kempen.

Op de brieven die Dekker aan Brest van Kempen schreef, is in de loop der tijden heel wat kritiek geleverd.

Dekker had al eerder de gewoonte aangenomen zijn ambtelijke missives tot stilistische kunststukken te maken. Dit kwam hem goed van pas, toen hij ze in zijn roman *Max Havelaar* verwerkte: hij kon ze nagenoeg ongewijzigd overschrijven en toch de romanlezer blijven boeien.

Bij mijn weten zijn er geen tekenen bewaard gebleven dat hij voordien de andere ambtenaren heeft verbaasd met zijn zo literair geformuleerde mededelingen, al prees Rochussen eens de stijl van een door Dekker opgesteld rekest. (VW, X, 114) Ook stond hij sinds lang als ‘excentriek’ bekend.

Van het gemiddelde ontwikkelingspeil der toenmalige Indische ambtenaren dient men zich geen al te optimistische voorstelling te maken. Menigeen was nauwelijks in staat een begrijpelijke brief in normaal ambtenaren-Nederlands te schrijven. Voor een deel waren zij gebrekkig opgeleide avonturiers, jongens die in Nederland niet hadden willen deugen - als Dekker zelf, zou ik bijna zeggen, maar niet, als hij, tot een wilde levensloop gebracht door overmaat aan begaafdheden.

Minder amusant dan zijn literaire briefstijl was Dekker's tactiek bij conflicten de tegenpartij te dreigen: ‘Geef mij mijn zin, want anders neem ik ontslag en zullen mijn vrouw en kind honger moeten lijden en dat zal dan *uw* schuld zijn.’

Deze tactiek paste hij ook in het Lebak-conflict toe en niet voor het eerst. Toen later zijn vrouw en kinderen ten slotte werkelijk honger leden, zou hij, consequent, de schuld daarvan op anderen blijven schuiven.

Nooit heeft hij misschien beseft dat het beroep op de honger van zijn vrouw en kinderen voortkwam uit:

a behoefte de schijnheiligheid van zijn z.g. christelijke tijdgenoten aan de kaak te stellen en

b onwetendheid dat deze laatsten, nog veel schijnheiliger dan waar hij ze toch al voor hield, in hun hart zouden kunnen denken: nou, als jij daar nú al bang voor bent, dat je vrouw en kinderen honger zullen lijden, barst jij dan maar met je vrouw en kinderen, of zorg zelf maar dat zij geen honger lijden.

Zo verging het hem veelvuldig.

Multatuli was agressief en argeloos tegelijk, en zijn maatschappelijke nederlaag moet toegeschreven worden aan deze combinatie van eigenschappen, een waarmee grootse literatuur is voortgebracht, maar nog nooit een overwinning in de jungle behaald. Het moet ingeschapen masochisme worden genoemd, waardoor hij zich keer op keer, met een onfeilbare zekerheid die in de letterlijke zin noodlottig kan worden genoemd, want stoelend op een in zijn karakter verankerde herhalingsdwang, in het hoekje van de verliezers wist te plaatsen.

Als kind al het jongetje dat altijd de schuld kreeg, tot hij van de weeromstuit misschien werkelijk schuld had... Misschien onschuldig van bedrog beschuldigd op Natal... Voortdurend in de schulden, zijn verliezen pogend goed te maken aan de speelbank, de enige plaats waar ze, zoals hij zelf terdege wist, met wiskundig vastgestelde waarschijnlijkheid op den duur alleen maar nog groter konden worden, is hij, de mensen verachtend en honend, toch altijd heel naïef, heel aandoenlijk, blijven hopen dat ze door zijn verwijten tot inkeer zouden komen en hem helpen. Nooit hielpen ze hem voldoende. Natuurlijk niet: diep innerlijk was hij ervan overtuigd dat ze niet deugden en dit toonde hij aan door honger te lijden.

Dekker zowel als Brest van Kempen wendden zich na hun vruchteloze bespreking tot de gouverneur-generaal. Ook Brest van Kempen wist van dreigen en hij gebruikte een bestuurlijk dreigement dat indruk moest maken op elke andere bestuurder. Hoe vooruitstrevend (volgens de historici en in eigen ogen) de gouverneur-generaal Duymaer van Twist ook was, hij was een bestuurder en meer kon hij niet wezen, anders was hij niet lang gouverneur-generaal gebleven. Ook de hem adviserende Raad van Indië bestond uit bestuurders, wat eveneens niet goed anders denkbaar is. Brest van Kempen schreef, na verklaard te hebben dat hij Dekker's grieven tegen de regent geenszins bij voorbaat als onmogelijk wilde verwerpen, dat toch, zo aan het beginsel van opvatting en uitvoering, door de Assistent-Resident van Lebak in deze aangelegenheid gevolgd, door de Regering mocht worden hulde gedaan, alsdan, naar zijn bescheiden mening de Residenten volstrekt de pas werd afgesneden, aan

gewichtige aangelegenheden van Inlands bestuur in het hun toevertrouwd gebied, tijdig de zo nodige leiding te kunnen geven.

Daar viel en valt helaas weinig tegen in te brengen.

De Raad van Indië gaf als zijn ruimschoots toegelichte opinie (die Dekker nooit onder ogen gekregen heeft): Dekker is ongeschikt voor het Binnenlands Bestuur, hij moet eervol ontheven worden van het assistent-residentschap van Lebak.

Vice-president van de Raad was Ruloffs, eertijds Dekker's chef en hem goed gezind. Ook toen nog? Waarschijnlijk wel.

Want wat er na Dekker's eervolle ontheffing met hem zou moeten gebeuren, vertelde de Raad niet. Onjuist is het dat de Raad Dekker wilde doen *ontslaan*, zoals Van Twist en vele anderen later hebben beweerd, want ontheffen is niet hetzelfde als ontslaan. Geen ontslag dus, maar wat dan?

Er bleven enkele mogelijkheden over: hem plaatsen bij een andere overheidsdienst, of hem op wachtgeld stellen, bij voorbeeld. Beide oplossingen zouden voor de toch al berooide Dekker financieel nadelig zijn geweest. Van Twist besloot lankmoedig tot een overplaatsing naar Ngawi, zelfde rang, zelfde salaris. Maar Dekker moet alsnog volledige opening van zaken geven aan Brest van Kempen (bevel dat hij later in *Max Havelaar* niet zal vermelden). En zijn nieuwe chef in Ngawi, de resident van Madioen, krijgt een aanschrijving dat hij Dekker scherp in de gaten moet houden en binnen een half jaar rapport over hem uitbrengen.

De overplaatsing ging vergezeld van een ontevredenheidsbetuiging. Later zou Van Twist een en ander voorstellen als een buitengewoon grote gunst. Toegegeven, Van Twist zou hem zwaarder hebben kunnen treffen, maar was het wel zo'n *grote* gunst? Want wat had Dekker feitelijk misdaan? Niets dan:

a op gespannen voet raken met zijn inheemse wederpartij over een kwestie waarin Dekker de wet aan zijn kant had;

b een poging zijn meerdere, de resident, onder de voet te lopen.

Maar zijn bewering dat de regent zich aan misbruik schuldig maakte, was volkomen juist en zijn vrees dat de regent, als het van de resident afhing, daarvoor niet krachtig genoeg op zijn vingers zou worden getikt, kwam uit.

De ontevredenheidsbetuiging was scherp geformuleerd. Een oude bewonderaar van Dekker, Hoogeveen, adjunct-secretaris van de gouverneur-generaal, schrijft hem een amicaal briefje: wees maar blij er zo te zijn afgekomen en houd je nu maar stil.

Maar Dekker voert zijn dreigement uit en neemt ontslag. Brest van Kempen probeert hem nog tot andere gedachten te brengen (wat later niet in *Max Havelaar* zal worden vermeld). Nee, hij trekt zijn ontslagaanvrage niet in.

'Goddank', roept zijn vrouw uit, 'dat gij eindelijk uzelf wilt zijn.'

Sommige commentatoren zouden later zijn ontslag nemen de daad van een gek noemen. Ten onrechte. Wie de ontevredenheidsbetuiging: 'Van uwe verdere handelingen in die betrekking (d.w.z. Ngawi) zal het geheel afhangen of UEdG. bij het binnenlands bestuur zal kunnen geplaatst blijven', goed leest, begrijpt dat aanblijven de volledige dwarsboming van zijn ideeën over de bestrijding van de misstanden zou hebben betekend. Het was logisch dat hij ontslag vroeg. En hij kreeg het prompt.

Het lijkt of hij er ook toen niet van overtuigd is geweest dat dit het einde van zijn bestuurscarrière zou zijn en of hij voortging iets anders te verwachten van Van Twist. Of dit oprechte verwachtingen waren, dan wel een tactiek om de Zwarte Piet naar de tegenpartij terug te spelen, zullen wij nooit weten. Blijkens een aantekening, kort na de bespreking met de resident op 26 februari gemaakt, staat vast dat hij er al vrij spoedig rekening mee gehouden heeft het onderspit te zullen delven. Hij heeft nooit gedacht dat Van Twist Brest van Kempen zou overplaatsen en de regent toch gevangen laten nemen. Alleen op een berisping had hij niet gerekend, want hij had tenslotte zijn plicht gedaan, zij het op een ongebruikelijke manier. Alles bij elkaar is hij vierentachtig dagen in Lebak geweest.

Uit de archiefstukken had hij vernomen dat op de aanklachten van zijn voorgangers tegen regent en hoofden niet altijd zo bijzonder krachtig was gereageerd. Uit ervaring wist hij hoe zijn naaste medewerker, de controleur Langevelt van Hemert, sidderde bij de gedachte alleen al aan drastisch ingrijpen.

Er bestaat over de Lebak-zaak een enorme literatuur, jammer genoeg voor een groot deel ontstaan toen alle betrokkenen dood waren en men niemand meer iets vragen kon.

Een veel gehoorde aanmerking op Dekker's handelingen is dat hij de ‘adat’ (inheems gewoonterecht) niet voldoende kende. Ik zie niet in wat dit ermee te maken had - er zijn trouwens ettelijke passages in zijn geschriften, waaruit blijkt dat hij wel degelijk wist rekening te moeten houden met inheemse gebruiken, zoals het geven van geschenken enz., die in een Europees land onduldbaar zouden zijn geweest (zie bij voorbeeld *Max Havelaar*, vijfde druk, 211 e.v.). Wat hem ergerde was niet alleen hoe, adat of geen adat, de inheemse potentaat de bevolking gebruikte en misbruikte alsof deze mensen zijn persoonlijk eigendom waren, terwijl daarover niets in de Nederlandse wetten stond, die de assistent-resident had te handhaven; het ergerlijkste was dat de Nederlandse ambtenaren uit eigenbelang en gemakzucht de wetten niet krachtig genoeg handhaafden.

Dekker's falen als ambtenaar moet eerder toegeschreven worden aan een onderschatting van de Nederlandse ‘ambtenarenadat’, om dat woord nog eens te gebruiken: hem werd niet toegestaan over zijn *Nederlandse* chef heen te lopen, ook niet door de vooruitstrevende Van Twist. En misschien kon dat wel niet anders.

Al was de gouverneur-generaal de machtigste autocraat ter wereld, zelfs de grootste despoot kan niet de ambtenarenpyramide waar hij op troont gaan uithollen door een superieur in zijn hemd te zetten tegenover een ondergeschikte, als daar geen wettige reden voor is. De beleidsbeslissing die Brest van Kempen had genomen, was misschien onjuist, maar in geen geval onrechtmatig.

Daar kwam bij dat een gouverneur-generaal op politieke gronden werd benoemd. Heel wat gouverneurs-generaal waren nooit eerder in de kolonie geweest en moesten geheel bouwen op de kennis van zaken en de bestuursroutine van de residenten. De residenten waren de eigenlijke machthebbers.

Van Twist was zo'n gouverneur-generaal. Toen hij z'n aanstelling kreeg, vroeg hij of J.C. Baud, die gouverneur-generaal geweest was van 1831-1834, niet met hem kon

mee gaan om hem te adviseren, waarop Thorbecke sprak: ‘Gij gaat alleen, of gij gaat niet.’

De ontevredenheidsbetuiging bevat niettemin een bewering die het stuk niet eerlijker maakt, maar aan ons wel duidelijk hoe wanhopig Dekker's onderneming was. Er staat namelijk dat er over de regent ‘steeds gunstige getuigenissen waren afgelegd’. Als dit iets bewijst, bewijst het alleen maar dat de regent, om welke redenen dan ook, jarenlang de hand boven het hoofd was gehouden, want zijn knoeierijen waren eerder gemeld.

Moeilijk is het, de vraag te beantwoorden wat Dekker, na Brest van Kempen's weigering op 25 februari, beter had kunnen doen of laten om een in ambtelijke zin voor hem gunstiger resultaat te verkrijgen. Dat ‘Nederlands-Indië’, die ambtenaren en hun usances, ze bestaan immers al lang niet meer.

De manier waarop Dekker de zaak aansneed, was tot mislukken gedoemd - blijkbaar, want het mislukte. Wat er zou gebeurd zijn als Brest van Kempen min of meer op Dekker's oorspronkelijke voorstellen was ingegaan, zullen we nooit weten, helaas. En ook weten we niet zeker wat de uitkomst zou zijn geweest als Dekker te werk gegaan was op de manier van zijn voorgangers: van te voren overleg plegen met de resident en een lang onderzoek beginnen dat onmogelijk verborgen had kunnen blijven voor de regent. Zou dan inderdaad gebeurd zijn wat hij altijd gezegd heeft te hebben gevreesd? Zou er zijn geschipperd, zou de regent de klagers de mond hebben gestopt met geld, voor zover het niet mogelijk was ze uit de weg te ruimen, en zouden daarna de misbruiken zijn blijven voortbestaan? Hoogstwaarschijnlijk wel. Maar zijn eigen despotische principes konden evenmin in praktijk worden gebracht, gezien de numerieke zwakte van de Nederlanders daar, en de gedweeë houding van de bevolking jegens haar inheemse hoofden.

Jammer is het ook, dat men zo weinig af weet van Carel Pieter Brest van Kempen. Kort voor Dekker in Lebak kwam, was Brest van Kempen eenenveertig jaar oud geworden. Dat zijn assistent-resident hem vier jaar later als ‘Slijmering’ onsterfelijk zou maken, kon hij niet vermoeden.

Had hij dit verdiend?

Zijn bewaard gebleven foto toont een uiterst onaantrekkelijk facie, dit kan niet worden ontkend. Hij was niettemin, ook in het oog van Dekker, een ontwikkeld en beschaafd man.

Op Madoera had hij, zeggen zijn biografen, misbruiken bestreden.

De manier waarop hij in *Max Havelaar* beschreven werd, bleek zo nauwkeurig te zijn, dat iedereen die Brest van Kempen wel eens ontmoet had, wist wie er met Slijmering werd bedoeld. Merkwaardig is dat Multatuli hem laat spreken (‘Omdat. Hij. Het. Zo. Druk. Had.’, met achter ieder woord een punt) zoals lijders aan sommige vormen van krankzinnigheid een brief schrijven. Brest van Kempen zou negen jaar later krankzinnig sterven. Hij kan in 1856 al in een pre-psychotisch stadium hebben verkeerd. Zijn manier van spreken wijst daar niet alleen op, maar ook zijn door Multatuli naar voren gehaalde saaiheid, zijn gezicht waarop ‘zijn neus zich verveelde omdat er zo weinig op voorviel’, zijn koude blik, waarin iets lag dat ‘denken deed aan een logarithmentafel’, - zijn *contactarmoede* zegt de moderne psychiater. Brest van Kempen was vrijgezel.

Dekker kon eind 1859, toen hij *Max Havelaar* schreef, natuurlijk niet weten dat Brest van Kempen krankzinnig worden zou. Zijn beschrijving van de man is doeltreffend, maar wreed in het licht van wat later bekend is geworden.

Ondertussen kan geen mens beweren dat Brest van Kempen in 1856 heeft gehandeld als iemand die ontoerekenbaar was. Uit de bijval die het opperbestuur zijn deel liet worden, blijkt eerder het tegenovergestelde.

Wat nu bracht hem ertoe niet in Dekker's voorstellen te treden, een daad die hem bij vele generaties Multatuli-bewonderaars en anti-kolonialisten zo gehaat zou maken? Waarom koos hij (ogenschijnlijk?) de partij van de knoeiende regent?

Handelde hij als een behoedzaam ambtenaar of was hij corrupt, zoals Dekker al gauw suggereerde en de minister Hasselman veel later met zoveel woorden zou beweerd hebben? (Brest van Kempen, als gezegd vrijgezel, zat ‘onder de regent’, omdat deze hem ‘meiden’ leverde.)

Er kan geen twijfel aan bestaan dat zulke dingen wel voorkwamen. Maar of er in

Kaartje van Java uit 1850. (U.B. Leiden)

dit geval sprake van geweest kan zijn, is zeer onwaarschijnlijk, om de volgende redenen:

a Een andere minister, Van Zuylen, die Hasselman's verhaal aan Multatuli overbriefde, en trouwens Hasselman zelf ook, waren politici, die gepoogd hebben Multatuli met kletspraatjes te paaien. Dit is bewezen.

b Hasselman is assistent-resident van het aan Lebak grenzende Pandeglang geweest - maar in 1847-1849, toen Brest van Kempen op Madoera zat. Hij kon er dus uit eigen waarneming niets van weten.

c Dekker wist, toen hij te Lebak was, niets van meidenhistories. Collard, de commandant van het garnizoen (Duclari in de *Havelaar*), en Van Hemert hadden hem er blijkbaar ook nooit iets over verteld. En ze waren daar al lang.

d Brest van Kempen woonde in Serang, 43 kilometer verwijderd van de regent die in Rangkas Betoeng resideerde. Kon Brest van Kempen geen meiden dichter bij huis vinden? Een stroom meiden, over die afstand verplaatst, had onmogelijk onopgemerkt kunnen blijven.

e Brest van Kempen probeerde Dekker ervan terug te houden ontslag te nemen. Zou hij dat gedaan hebben als hij iets te verbergen had en een lastige pottekijker kon kwijtraken?

f Brest van Kempen vroeg de familie Dekker te logeren na het ontslag. Zou hij dat gedaan hebben, als... (zie boven).

Toch bleef Multatuli zijn hele leven de mening aanhangen dat het gedrag van Brest van Kempen ‘zweemde naar medeplichtigheid’.

Ook de overtuiging dat Carolus was vergiftigd, zou hij niet verliezen. De moordenaars van Carolus waren nooit opgespoord en o.a. daarover sprak Multatuli later, jaar in jaar uit, als hij zei dat er bloed kleefde aan de penningen die Duymaer van Twist in de Oost had overgespaard. Merkwaardig genoeg heeft hij zelf geen enkele poging gedaan deze moord te bewijzen.

Maar wie zou deze bewijzen hebben kunnen vinden?

Bensen, de arts die Carolus had behandeld, verklaarde dat Carolus niet, zoals

Dekker meende, was gestorven enkele uren na bij de demang van Parang Koedjang te hebben gedineerd. Carolus leed al lang aan een ernstige leverziekte. Dat was de oorzaak van zijn dood. Dekker kende deze dokter Bensen heel goed en de familie Douwes Dekker moet hem ook na ‘Lebak’ betrouwbaar hebben geacht. Dokter Bensen's naam komt namelijk voor op de geboorteakte van hun dochtertje Everdina (Nonnie), gedateerd Soerabaja 1 juni 1857.

Wanneer het nu waar is, dat Brest van Kempen niet corrupt was en Carolus niet vergiftigd, mag dit voor Multatuli nogal tragisch worden genoemd. Dan waren de krasse maatregelen, die hij tegen de regent wilde nemen misschien werkelijk overijld. Dan is de werkelijke Lebak-zaak minder smerig dan de geromantiseerde.

Hieruit volgt misschien dat Douwes Dekker in de werkelijke Lebak-zaak gehandeld heeft op een manier die een smeriger zaak waardig zou zijn geweest. Brest van Kempen poogde Dekker te bewegen geen ontslag te nemen. Slijmering doet niets van dien aard en blijft daarmee in zijn rol. Maar de nobele Max Havelaar zal menige lezer in verwarring brengen door, na alles wat er was gebeurd, toch bij de slechte Slijmering te gaan logeren.

4

Verhalen schrijven, al of niet waar, daarvan was nog geen sprake, nadat Dekker zijn functie had overgedragen aan Van Hemert, zijn standplaats had verlaten, enige tijd gelogeerd had bij Brest van Kempen, en was aangekomen in Batavia.

Teleurgesteld dat de gouverneur-generaal zijn ontslag aanvaard had, was hij wel, maar de hoop op een zeer eervolle herbenoeming of iets van dien aard, had hij - misschien - niet verloren: in elk geval wilde hij de opperbestuurder persoonlijk spreken.

Zijn hoop kan aangewakkerd zijn door de zware schuldenlast waarvan hij zich nu minder dan ooit kon ontdoen, hoop tegen beter weten in waarschijnlijk en zelfs tegen, mogelijk ook voor hemzelf verborgen, dieper *willen* in. Anders dienen dan hij te Lebak gediend had, kon en wilde hij immers niet? De gouverneur-generaal had hem duidelijk laten weten dat *hij* het wel degelijk anders wilde.

Hij schrijft Duymaer van Twist een brief, betoogt dat de gronden waarop de afkeuring van de gouverneur-generaal gebaseerd was ‘verdicht en leugenachtig’ zijn. Dat hij dit bewijzen kan. En hij vraagt om een audiëntie.

(Die ‘gronden’ zijn: de wijze waarop hij te werk gegaan is bij de ontdekking of veronderstelling van kwade praktijken, de houding aangenomen tegenover zijn chef, het verrichten van onderzoekingen tegen de regent zonder voorafgaande raadpleging van de resident, het niet staven van zijn beschuldigingen door feiten, veel minder bewijzen, het doen van voorstellen die ertoe zouden hebben gestrekt de regent aan ‘een hem moreel geheel vernietigende bejegening’ te onderwerpen, de weigering aan zijn chef volle opening van zaken te geven.)

Zonder te weten dat Van Twist in eigen ogen het oordeel (of de veroordeling) van de Raad van Indië had getrotseerd te zijnen gunste, zonder het advies van de Raad van Indië te kennen, bracht hij Van Twist onder het oog: ‘u bent misleid door uw adviseurs.’ Een afschuwelijke vergissing, niet alleen omdat Van Twist in werkelijkheid een zeer lage dunk had van de Raad van Indië, maar ook om het volgende.

De Raad van Indië was, in tegenstelling tot Van Twist, *niet* van mening geweest dat Dekker van te voren overleg had moeten plegen. Het schriftelijke advies eindigde als volgt: ‘De Raad van Nederlands-Indië neemt voorts de vrijheid op te merken,

Charles Ferdinand Pahud, zich na zijn aftreden als gouverneur-generaal noemende Pahud de Mortanges (1803-1873); van 1849 tot 1855 minister van Koloniën; gouverneur-generaal van 1856 tot 1861.

dat hij de bevelen van het opperbestuur, om niet zonder voorafgaand overleg met het hoofdbestuur, onderzoek te doen naar strafbare handelingen van regenten, vervat in het geheim besluit van 6 augustus 1840 La.L3, buiten beschouwing gelaten heeft, vermits hij meent zich te herinneren, dat hetzelve door latere bevelen van het opperbestuur is vervangen.'

Vice-president van de Raad van Indië was Dekker's vroeger zeer tevreden oud-chef Ruloffs, die hem nog had geholpen ter gelegenheid van de Natalse moeilijkheden.

Hoe Van Twist over Ruloffs dacht, wist Dekker evenmin.

Ruloffs was, schreef Van Twist eens, 'nors, streng, onaangenaam en ongemakkelijk, van zeer slecht zedelijk gedrag, had vroeger op Java een bijzit bij zich in huis, met zijn vrouw en volwassen dochters... heeft nu en passant een jong meisje ongelukkig gemaakt.' Ook over de andere leden van de Raad was Van Twist weinig te spreken.

Dekker's onjuiste vermoeden dat Van Twist zich door deze Raden van Indië had laten 'misleiden', kan in de bewindsman niet de nodige nieuwsgierigheid hebben gewekt hem te ontvangen. (Van Twist heeft zich overigens altijd op het standpunt gesteld: die man heeft ontslag gevraagd, ik heb hem gegeven waar hij om gevraagd had, daarmee is de zaak uit.)

Dit alles is verdrietig, maar ook wel een beetje komisch.

Van Twist stond hem niet te woord. Van Twist had een zweer aan zijn voet. Van Twist had het te druk met zijn aanstaand vertrek naar Holland. En kort daarop (14 mei 1856) vertrok hij. Van Twist was niet in staat een hervormer in hem te zien.

Dekker heeft ook nog geprobeerd de nieuwe gouverneur-generaal, Pahud, te benaderen, zonder daar veel van te verwachten. Hij kende Pahud en wat erger was: Pahud kende hem. Pahud kende hem van zijn zwartste of zwakste zijde, zijn geldgebrek door eigen schuld, zijn gebedel om voorschotten tijdens het Hollandse verlof, toen Pahud minister van Koloniën was. Dat Pahud aan Dekker's opzienbarende gedragslijn te Lebak een bijzonder hoogdravende uitleg zou geven, was uiterst onaannemelijk. Pahud ontving hem dan ook evenmin.

De aanklacht tegen de regent van Lebak en diens helpers was ondertussen geenszins in de doofpot gestopt.

Nadat Dekker, om de klagers te beschermen, was blijven weigeren opening van zaken te geven, d.w.z. hun namen te noemen, is Brest van Kempen, nog onder Van Twist zelf, het onderzoek begonnen. De controleur Van Hemert was hem daarbij van weinig nut. Op 26 april 1856 (wat zeer kort na Dekker's vertrek uit Lebak moet zijn geweest) antwoordde Van Hemert desgevraagd aan Brest van Kempen, *dat hem geen onregelmatigheden van de regent bekend waren, behalve de geschiedenis met de grassnijders*.

Het lijkt wel of de ware Slijmering deze Van Hemert is geweest.

Gelukkig bracht Brest van Kempen's eigen onderzoek nog heel wat meer aan het licht.

Over het lot van de klagers staat in de officiële stukken niets. Werden ze vermoord en in de rivier gegooid? Er is alleen iets over bekend uit Dekker's eigen pen. Na zijn ontslag, maar terwijl hij nog in Rangkas Betoeng zat, stuurde hij een brief aan Van Hemert, op 15 april. Toen al namen de trawanten van de regent represailles en werden klagers geterroriseerd: ‘Zeven mensen hadden geklaagd. (...) Zij keerden naar hun woonsteden terug. Onderweg ontmoet hen hun dorpshoofd. Hij moet hun gelast hebben hun kampong niet weer te verlaten en nam hen (naar men mij rapporteert) hun kleren af om ze te dwingen thuis te blijven. Een hunner, ontsnapt, vervoegt zich *weer* bij mij en verklaart niet naar zijn kampong te *durven* terugkeren.’

Deze brief staat ook in *Max Havelaar*. Er is wel beweerd dat er helemaal geen klagers waren en dat ze er niet konden zijn, omdat Dekker te kort in Lebak was geweest om het vertrouwen van de bevolking te hebben kunnen winnen, enz. Maar de brief is authentiek en gericht aan Van Hemert, die Lebak al jaren kende. Zou hij Van Hemert sprookjes hebben verteld?

Brest van Kempen stuurde op 20 september 1856 een lijvig rapport over zijn recherches aan gouverneur-generaal Pahud. Op 11 december van hetzelfde jaar stelde Pahud zijn vonnis te boek: de regent Karta Nata Negara heeft ‘zich schuldig ge-

Serang, huis van de Resident, omstreeks 1856.

maakt aan onderscheidene ongeoorloofde heffingen van arbeid, geld en karbouwen tegen onevenredige of geen betaling'.

Maar er zijn verzachtende omstandigheden: gebrek aan financiën omdat de regent zoveel familieleden en andere hovelingen onderhouden moet. Conclusie: de resident zal de regent weliswaar ernstig de les moeten lezen, maar de regent krijgt ook een kleine financiële tegemoetkoming. Het bedrag waarmee zijn salaris maandelijks werd gekort wegens schulden aan de overheid, zal met honderd gulden worden verminderd.

De demang van Parang Koedjang en nog een paar andere lagere ambtsdragers werden ontslagen.

'Toean Dekker', placht de regent later te vertellen, 'wel een goed heer, maar een beetje gek. Hij deed hier niets dan op z'n kantoor zitten met natte doeken om z'n kop tegen de hoofdpijn.'

Met de berisping van de regent, het ontslag van de demang van Parang Koedjang en nog een paar andere kleine figuren, was de hele 'Lebak-zaak' afgehandeld, nog in het jaar 1856 zelf. Dekker verbleef toen op Java. Is hem nooit ter ore gekomen hoe het afliep, of interesseerde het hem niet meer, of voelde hij dat deze afloop enigszins het boek ondermijnde waarover hij, misschien toen al, liep te denken?

Niemand weet het en niemand heeft het hem ooit gevraagd.

Maar in elk geval is het niet zó geweest, dat er pas in 1860, na het verschijnen van *Max Havelaar*, iets aan de knevelarijen te Lebak gedaan werd, zoals Multatuli in 1881 zou beweren, o.a. in opheldering([152]) van *Max Havelaar*. Waarschijnlijk had hij iets horen verluiden over een bezoek dat Pahud in 1860 aan Lebak gebracht had - maar ook dit bezoek vond plaats voordat het eerste exemplaar van *Max Havelaar* op Java was aangekomen.

Beter op de hoogte met de afloop van Dekker's aanklacht tegen de regent en diens trawanten, was de oriëntalist prof. P.J. Veth, die in 1860 zowel de roman als de oorspronkelijke 'zaak' besprak in 'De Gids'. Zijn conclusie: 'De kleine dieven werden gehangen, de grote liet men lopen.'

Wat er honderd jaar later nog van te zeggen?

Als een Nederlandse burgemeester maar een deel zou hebben misdreven van wat de regent misdreef, zou hij niet alleen ontslagen zijn, maar ook vele jaren in de gevangenis hebben moeten doorbrengen. Dat staat wel vast. Maar de gelegenheid tot wandaden van die omvang zou hem nooit gegeven zijn. Ook Dekker zelf was geen voorstander van 'te zware straf voor knevelarij'. Want: 'Dit doet opzien tegen het entameren der zaak.' Deze aantekening maakte hij begin april 1856, zie VW, IX, 601.

Hoe zat het nu? Was een regent werkelijk zo machtig en was het Nederlandse Bestuur hoofdzakelijk lankmoedig uit zwakte en niet onwillig uit eigenbelang? Waren de maatregelen die Dekker tegen de regent voorstelde geen 'haalbare kaart' om het politieke jargon van de huidige politieke ambtenaren eens te spreken? Daarover zal wel niemand een onaanvechtbare uitspraak kunnen doen. Theorieën als dat Multatuli de Indonesiërs te veel door een Europese bril bezag, dat hij meer begrip had moeten hebben voor de uitheemse zeden, komen er feitelijk alleen maar op neer dat men de negentiende-eeuwse ambtenaar Douwes Dekker op zijn beurt onrecht doet en door een twintigste-eeuwse bril bekijkt. Hij was geen twintigste-eeuwse cultureel-antropoloog, maar een negentiende-eeuwse ambtenaar met verlichte ideeen. In de tweede helft van de twintigste eeuw, nu Europeanen geen bestuurlijke verantwoordelijkheden meer hebben in uitheemse streken, is het niet zo'n grote kunst op uitheemse zeden een warmbelangstellende visie te ontwikkelen.

In de negentiende eeuw stond voorop dat de Nederlanders niet op Java waren om zich onmogelijk te maken in dat land. Dat is ook nooit de bedoeling van Multatuli geweest. Daarnaast twijfelden juist de meest verlichte Europeanen er niet aan dat de bevolking tot Europese idealen van recht en zedelijkheid moest worden opgevoed.

Was strenger optreden tegen de regent van Lebak nu volstrekt uitgesloten om redenen van bestuursbeleid?

Op 8 november 1864 schreef de toenmalige minister van Koloniën (Fransen van de Putte) aan de toenmalige gouverneur-generaal (Sloet van de Beele) dat het besluit betreffende de beschuldigingen tegen dat inlands hoofd ingebracht door (...) Douwes

Dekker zijn aandacht had getrokken. ‘Een zodanige, veel te lankmoedige beoordeling ten koste en ten nadele van de bevolking’ werd door hem ‘in genen dele beaamd’.

Een jaar later, negen jaar na ‘Lebak’, zou een opvolger van Brest van Kempen er wel degelijk in slagen de regent Karta Nata Negara te doen ontslaan. De bevolking kwam niet in opstand, maar bleef de regent wel aanbidden tot lang na zijn dood. Ook dit: dat deze regent in 1865 *wel* ontslagen kon worden zonder strubbelingen bewijst helaas niet dat het negen jaar eerder ook al doenlijk zou zijn geweest.

5

Wat had Everdine precies bedoeld, toen zij uitriep: ‘Goddank, dat gij eindelijk uzelf wilt zijn’?

Was zij blij dat hij het ambtelijke keurslijf van zich afgeschud had?

In *Max Havelaar* wordt het min of meer zo voorgesteld.

Maar... wat was ‘hijzelf’? En besefte zij wat ‘hijzelf’ was? Heeft zij bedoeld dat hij schrijver worden zou, had ze enig idee wat daarvan de gevolgen konden zijn en aanvaardde ze die?

Ruim tien jaar eerder, toen zij nog met hem verloofd was, had hij haar opgebiecht: ‘Geen betrekking zou mij beter passen dan die van schrijver, dat heet, als ik mij eerst een jaar of tien oefende en er mij geheel op toelegde. Als ik fortuin had, genoeg om middelmatig te leven, geloof ik waarlijk, dat ik alle andere bezigheden, die mij toch nimmer aanstaan, aan een zij zette. Uw onlangs uitgedrukte vrees, dat ik dan te veel in hogere kringen rond zou dwalen enz., was immers scherts? Ik zou mij juist laag bij de grond houden, - ik zou mensen schilderen en die vindt men niet hoog. Help mij wensen, mijn Eefje, dat er een tijd mag komen, waarin ik mij om den brode niet hoef te bekommeren, waarin ik acht uren daags mensen zoek om de overige acht uren te besteden tot het opschrijven van hetgeen ik gevonden heb. Ik zeg dit verkeerd, - voor het laatste heb ik drie maal meer nodig.’ (Brief geschreven te Poerwakarta, 29 okt. 1845)

Om den brode moest hij zich na zijn ontslag meer dan ooit bekommeren. Hij bekommerde zich er ook om; merkwaardig genoeg zonder enig resultaat. Hij overweegt een rijstpelmolen te kopen, maar hij kan er het geld niet voor krijgen. Ander lonend werk vindt hij niet. Zijn verklaring dat hij overal wordt afgewezen omdat hij voor alles ‘te knap’ bevonden wordt, mag met enige korrels zout worden genomen. Een land waar het hem mogelijk was geweest als minderjarige snotneus controleur ter Westkust van Sumatra te worden, zou daar geen enkele broodwinning te vinden geweest zijn voor een eervol ontslagen assistent-resident - al was die natuurlijk veel knapper dan de minderjarige controleur?

Het is niet zeer twijfelachtig dat hij toch in feite een heel ander leven wilde: terug naar Europa, schrijven misschien, of rijk worden, nog altijd. Schrijven was natuurlijk geen broodwinning.

Ten slotte gaat hij, een jaar na het ontslag, met geld van z'n broer Jan naar Europa scheep, op de vlucht voor zijn schuldeisers heet het. Zelf zei hij dat hij koningin Victoria wel eens wilde zien, en Napoleon III en Keizerin Eugénie. Hij had trouwens (weer) een systeem ontdekt om rijk te worden. Kort voor zijn vertrek maakte hij kennis met Sicco Roorda van Eysinga, die levenslang zijn bewonderaar zou blijven. (Zie VW, XIV, 379, 536) Everdine, weer zwanger, bleef met Edu achter op Jan's tabaksplantage te Bodjonegoro (residentie Rembang).

Het ligt voor de hand dat Dekker, tijdens dat jaar waarin hij werkloos op Java bleef, nog niet precies wetend wat hij nu kon of wilde doen, met vele kennissen over zijn affaire heeft gepraat. Een van hen was de artillerie-officier Ant. Haga, die hij had leren kennen in mei 1855, op het schip dat hem van zijn Nederlands verlof naar Java teruggebracht had. Haga vertelde over de kennismaking in een brief aan zijn zuster, mevrouw Blijdesteijn te Sneek.

In augustus 1856 hield dominee Pieter Douwes Dekker van Den Helder een preek te Woudsend. Hij ontmoette de familie Blijdesteijn. De brief van Haga kwam ter sprake. Pieter memoreerde deze ontmoeting in een brief die hij op 25 augustus aan een ouderling schreef en vermeldde dat Haga ‘moest toestemmen en goedkeuren dat hij (Eduard) zich zo kras had verzet tegen vele en velerlei misbruiken en knevelarijen - en liever dan deze langer te dulden zijn ontslag had gevraagd.’ (VW, IX, 640)

Deze brief, waarin iets doorschemert van de gunstige indruk die Dekker's ontslag nemen op zijn kennissen of sommigen van zijn kennissen maakte, is ontdekt in 1913 door dominee K. Vos, overigens geen bewonderaar van Multatuli. De brief bewijst dat Dekker niet door iedereen voor gek versleten werd, zoals soms wel wordt gedacht. Hij bewijst ook dat hij de ‘zaak van de Javaan’ niet pas vier jaar later uit zijn duim zoog en niet of niet alleen ontslag genomen had in de hoop promotie te zullen maken.

Ambtenaren die wegens een verschil van inzicht ontslag namen, zijn er meer geweest. Ze vonden met meer of minder moeite een andere broodwinning. Het eigenaardige van Multatuli's geval is, dat hij er, lang voor hij ontslag nam, al bijna een

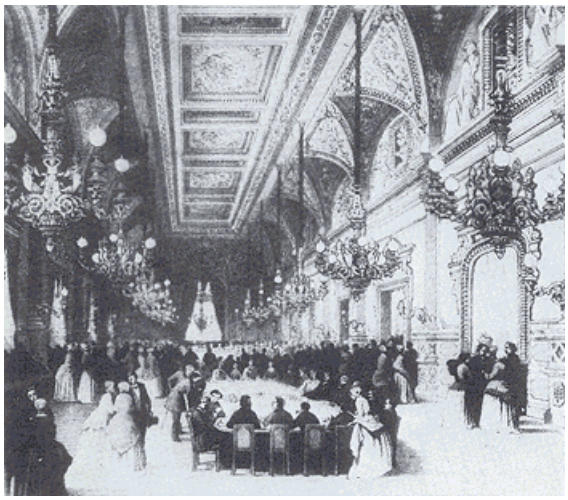

Het Casino te Homburg. (Collectie P. Spigt)

gewoonte van gemaakt had ermee te dreigen en daarbij te voorspellen dat zijn vrouw en kinderen dan honger zouden lijden.

Een andere broodwinning vindt hij niet meer en zo goed als zijn hele verdere leven wordt nu de vervulling van die voorspelling.

In Marseille stapt hij juni 1857 aan land. Ontmoet een dame. Bezoekt Noord-Italië. Reist door Frankrijk met een uit een bordeel verloste prostituée, Eugénie, die niet knap is, maar wel lief. Bezoekt Arles, maar niet Nîmes, zie *Havelaar*, opheldering ([82]). Speelt in Duitsland aan de roulettetafel en verliest.

Omstreeks het begin van 1858 belandt hij te Brussel in het armoedige hotelletje 'Au Prince Belge'. Hij heeft zich 'laag bij de grond gehouden' omdat daar mensen te vinden zijn en die 'vindt men niet hoog'.

Hij is voortdurend voor schuldeisers op de vlucht, durft zich in Nederland niet vertonen.

De hoop 'laag bij de grond' mensen te vinden, komt uit: Eugénie geeft hem zo nu en dan wat geld, de eigenaar van de 'Prince Belge' eist geen contante betaling, de clientèle van het etablissement waardeert zijn vriendelijkheid en zijn gesprekken, zijn medeleven met hun misère. Altijd al was hij, mits in een goed humeur, zijn gezelschap waard geweest.

Op al deze omzwervingen heeft hij een zwaar pak documenten over de Lebakzaak met zich mee gesleept, dat hij zijn hele leven bij zich houden zou. (Pas lang na zijn dood wordt het ernstig bestudeerd.)

Gebaseerd op gegevens uit dit pak schrijft hij een lange brief aan Duymaer van Twist. Deze brief was, toen hij hem in januari 1858 schreef, een particuliere brief, en of een eventuele publikatie hem al voor ogen gezweefd heeft, weet men niet. Naar de stijl te oordelen zou men zeggen van wel.

Het is vooral een verdrietige brief, opgebouwd rondom het refrein 'Waarom wilde Uwe Excellentie mij niet horen?'

Ondanks sommige ouderwetse oratorische effecten, kun je hem ook nu nog moei-

Jan Douwes Dekker en zijn tweede vrouw Louise Marie Elise Adolphine Bousquet (1826-1910). (Olieverfportretten door G.N. op ten Noort, eigendom van N.A. Douwes Dekker)

lijk met droge ogen lezen. De schrijver zegt weer in Indische dienst te willen treden, hij vraagt Van Twist's steun. Maar: ‘Anders dienen dan ik te Lebak diende, kan ik niet.’

Niet lang voor zijn dood heeft Multatuli betoogd dat deze brief, in tegenstelling tot *Max Havelaar*, de kwestie beter uiteenzette dan de roman en nog meer geloof verdiende, omdat hij bij Van Twist niet met verhaaltjes hoefde aan te komen.

Voor de tegenwerking van Brest van Kempen geeft hij in de brief de volgende verklaring: ‘Het was des residents *belang* mijn aanklacht *on*waar te maken. Uwe exc. zoude toch, als het door mij gevraagd onderzoek had aangetoond hoe deerlijk de toestand was der bevolking, *daarvan aan den resident van Bantam rekenschap gevraagd hebben, die dat alles vroeger had behoren te weten*.’

Geen corruptie dus bij Brest van Kempen, maar strijd voor eigen reputatie. Zou het?

Zou Van Twist rekenschap hebben gevraagd aan Brest van Kempen? We hebben gezien hoe de Lebak-zaak was afgelopen (en heeft Multatuli daar, toen hij de brief schreef, nu echt niets van geweten?) Noch Van Twist, noch Pahud vroegen ooit ‘rekenschap’ aan Brest van Kempen die, integendeel, hoogst eervol zou eindigen als resident van Jogjakarta, met een echte sultan naast zich. Trouwens, Brest van Kempen had het vroeger *wel* geweten en er ook wel eens iets aan gedaan. En Brest van Kempen heeft ook nooit geprobeerd de aanklacht *on*waar te maken, ofschoon hij clementie bepleitte voor de regent.

Het valt moeilijk de geciteerde tirade op z'n juiste waarde te schatten. Wat is hier aan het woord: Dekker's nooit aflatende vergeefse speculatie op het eergevoel van zijn tegenstanders, of... zijn sarcasme? Is het eigenlijk misschien alleen maar een steek naar Van Twist die, zoals we zagen, nooit ‘rekenschap’ gevraagd had aan Brest van Kempen?

Hoe het zij, Van Twist gooide deze hartroerende brief met alle bijlagen in de prullenmand en gaf geen antwoord. Het origineel is nooit teruggevonden. Van Twist heeft zich steeds op het standpunt gesteld dat hij Dekker, buiten de Raad van Indië om, had onderscheiden door hem naar Lebak te sturen en dat hij hem goedgunstig

Ottilie Natalie Caecilia Mathilde Coss (1837-1870).

had behandeld door hem over te plaatsen naar Ngawi. Van Twist beweerde beledigd te zijn door Dekker's ontslagaanvrage en diep in zijn hart heeft hij Dekker, afwisselend boetprofeet, smekeling en bedelaar, volledig veracht. In Van Twist's bibliotheek is na zijn dood geen enkel boek van Multatuli aangetroffen. Die boeken werden hem wel toegestuurd, door Multatuli zelf, en ook door bewonderaars van Multatuli, soms met honende briefjes erbij. Hij las ze niet en gooide ze weg. Dit laatste heeft een van zijn vrienden in 1910 medegedeeld in de NRC.

Omstreeks april 1858 keert ook Jan Douwes Dekker met zijn gezin naar Nederland terug. Everdine blijft met haar kinderen op zijn plantage achter. (Niemand heeft zich ooit de vraag gesteld waarom.)

Via Jan komt nu dan toch eindelijk een ontmoeting met Van Twist tot stand. Van Twist was inmiddels lid van de Tweede Kamer geworden en zou, als hij gewild had, iets goed hebben kunnen maken. Maar hij vond helemaal niet dat er iets goed te maken viel en de ontmoeting draaide op een diepe vernedering uit voor Dekker. Dekker was, vertelde hij op 16 juni 1860 aan Van Lennep, naar Van Twist gegaan, en had hem om antwoord op z'n brief gevraagd. Van Twist zei daarop dat hij ‘zoo goed schreef’. (Dekker aan Tine, 9 nov. 1859) Het lijkt haast onmogelijk dat Van Twist hem bij deze gelegenheid niet uiteengezet heeft hoe goedgunstig hij hem in eigen ogen had behandeld. Hij bood Dekker *f* 50, - aan, die deze accepteerde. Ook beweerde Van Twist hem wel te willen aanbevelen als tolk bij het Engelse Gezantschap, mits Dekker voldoende Engels kende. Het draaide op niets uit.

Jan betaalt de schulden van zijn broer en Eduard gaat opnieuw zwerven.

Toevallig staan in deze periode ook de zaken van Jan er niet florissant bij. Bezorgd schrijft broer Pieter op 9 juni 1859 aan Kruseman:

‘... den 8 mei heb ik te *Cleve* gepreekt en daar de vrouw van *Jan* gesproken. Hij was toen zoekende naar een geschikt verblijf voor vrouw en kroost *binnen* onze grenzen, maar buiten *Noord en Zuid Holl* - zijne kinderen van welke hij één - (een allerliefste jongen) aan de mazelen heeft verloren waren toen redelijk wel. -

Johan Constant Wilhelm baron van Heeckeren tot Waliën (1819-1868); van 1845 tot 1858 ambtenaar in Indië, later woonachtig te Den Haag; gehuwd met Everdine's zuster Henriëtte.

Henriëtte Maria, baronesse van Heeckeren tot Waliën-Van Wijnbergen (1822-1905).

Voor 't ogenblik weet ik zijn adres niet - en zie ook geen kans om het op te diepen. Ik moet lijdelijk wachten tot hij mij schrijft.

Dat alles nu is geen geheim. Maar mag ik u *toefluisteren*: dat Jan *financieel* door brand en watervloeden (op zijn tabaksplantage, WFH) - en door de dwaasheden van zeker *iemand* en diens *vrouw* - behalve wat vroeger geschiedde - ook onlangs vreselijke klappen gehad heeft.

Ik durf niet gissen hoeveel die zeker iemand aan Jan reeds gekost heeft.'

'De zeker iemand is E. Douwes Dekker', heeft Kruseman in potlood op de brief aangetekend. (Gepubliceerd door Annelies Dirkse, Tirade 1975)

De 27ste juni 1859 vestigt Jan zich op het buitengoed 'De Buthe' te Brummen. Eduard is intussen - hoe of waarom blijft raadselachtig - diep in Duitsland terechtgekomen, namelijk te Kassel.

Innige maar, als 't waar is, platonische verhouding met de mooie en ontwikkelde Ottilie Coss, dochter van een rijtuigfabrikant. Hij maakt er Duitse verzen, die zij corrigeert. Hij vertelt haar over Indië, over Lebak, over zijn grote liefde voor Everdine, over zijn kind. Hij leest haar enkele fragmenten voor, die later in *Max Havelaar*

zullen komen. Ottilie zal hem niet vergeten, maar sluit een huwelijk dat hij haar ontraden had. Hij verlaat Kassel met nieuwe schulden.

Een vreemd en onverklaard feit is het, dat er uit al deze jaren zo goed als geen brieven van hem bekend zijn, te vreemder omdat hij daarvoor en daarna zeer frequent aan Everdine schreef (en later aan zijn tweede vrouw) als hij op reis was. Toch correspondeerden zij. Het Duitse gedicht in *Max Havelaar* (223-227) is een brief van haar uit deze tijd, door hem 'vertaald in jamben, en Edu (die *volstrekt* geen knap kind is) had de stof geleverd'. (VW, XI, 121)

Pas in 1859 vertrekt ook Everdine met haar twee kinderen en een baboe per landmail, alsof er grote haast bij was, naar Europa. 'Landmail' was ongeveer viermaal zo duur als geheel over zee. In de zomer ontmoeten ze het gezinshoofd, dat nu, voor het eerst, zijn dochtertje Nonnie ziet. Waar vindt de ontmoeting plaats? Te Luik. Waarom daar? Dat weet niemand precies. In elk geval omdat het buiten Nederland was,

Harriet (Harriet Elizabeth) Beecher Stowe (1811-1896); haar *Uncle Tom's Cabin or Life among the Lowly* verscheen als feuilleton in 1850 en in 1852 in boekvorm; dit pleidooi voor de afschaffing van de slavernij had ogenblikkelijk een enorm succes, maar de invloed ervan op *Max Havelaar* is minder groot dan wel eens is beweerd.

waar oude schuldeisers op de loer lagen. Misschien ook omdat het niet ver lag van Maastricht, waar een behulpzame vriend, Le Chateleux, woonde.

Ze deden een poging zich, voor de goedkoopte, neder te laten te Visé, precies tussen Luik en Maastricht. Maar de plaatselijke bevolking heeft nog nooit een baboe of andere dame in sarong en kabaai gezien en loopt te hoop. Om de onrust te bezweren vraagt de burgemeester of ze willen opstappen. Everdine trekt met kinderen en baboe naar Antwerpen om vandaar per boot naar Nederland te reizen. Geld voor kaartjes is er niet. Maar Dekker heeft bedacht dat ze tegen de kapitein moet zeggen haar beurs te hebben verloren. Deze raad volgt ze op. Na de landing te Rotterdam kan zij, onder geleide van een matroos, bij een bevriende hotelier het passagegeld lenen en ook nog iets voor de trein naar Den Haag, waar haar schatrijke zuster, Baronesse van Heeckeren tot Waliën, woont. Deze eist dat ze voorgoed met Dekker breken zal, maar Everdine toont zich daartoe niet van ganser harte bereid en wordt dus met *ƒ*20, - de straat weer op gezet. Eindelijk vinden de kinderen, de baboe en zij onderdak bij Jan Douwes Dekker, in diens grote landhuis ‘De Buthe’, te Brummen.

De hereniging met zijn gezin, na de scheiding van ruim twee jaar, had niet langer dan enkele dagen geduurd.

Hij keert terug naar de armoedige, maar gastvrije ‘Prince Belge’ te Brussel en herschrijft zijn toneelstuk *De Eerloze*. Ene Pauline, ene ‘Estelle van 't Casino’ kruisen omstreeks die tijd of wat eerder zijn pad. Vooral de laatste, een tingeltangelzangeres, werkt inspirerend: hij begint aan wat zijn hoofdwerk worden zal: *Max Havelaar*. Ook in januari 1860 zoekt hij deze Estelle weer op in dat Casino, hopend op nieuwe inspiratie. Zelfs in 1864 was hij haar nog niet vergeten, en bekende hij aan zijn latere tweede vrouw Mimi: ‘Ik heb je al gezegd dat een chanteuse in Brussel mij de compositie van Saïdjah ingaf (niet de feiten! Die had ik meegebracht van Lebak!) neen, dat zachte. Ze heette Estelle. Maar ik heb haar nooit gesproken. Ook wilde ik dat niet, en de stumpert weet niet dat ik muziek van stijl putte uit haar gelaat.’ (VW, XI, 347)

Max Havelaar moest een dergelijk boek worden als *De hut van Oom Tom*, hoewel ‘iets droogs en onbelangrijks’, n.l. zijn ruzie met het Indische gouvernement, eraan ten grondslag lag. Maar eer hij zijn vrouw voor het eerst in een brief bericht dat hij aan dit boek schrijft, heeft hij haar al herdoopt tot ‘Tine’, naar de opofferende echtgenote van de heldhaftige Max. (Voordien noemde hij haar zelden zo, meestal Eefje.) Tot het laatst van haar leven zal zij Tine heten, wat betekent dat hij haar niet alleen een andere naam, maar ook een geheel nieuw levensprogramma oplegt: niet meer de vrouw van een hoge bestuursambtenaar, maar van een genie.

Zijn brieven zijn helaas menigmaal misbruikt om aan te tonen, dat Multatuli lak had aan de ‘zaak van de Javaan’, dat hij het boek alleen maar schreef in de hoop er de regering mee onder druk te zetten, het dan te verkwanselen voor een hoge functie.

De brieven wekken deze indruk soms wel, maar het is billijk er rekening mee te houden wie degene was voor wie ze waren bestemd.

In de vier jaren die na het ontslag verstreken waren, zal het Tine misschien wel steeds moeilijker gevallen zijn God te danken dat Dekker eindelijk zichzelf wou worden. De brieven dienen om haar onrust te kalmeren, om haar hoop te geven dat ze uit de ellende kunnen raken. Die hoop kon hij noch haar, noch zichzelf verschaffen door uitsluitend van *literair* succes te dromen, want literaire successen die zo veel geld opbrachten als zij nodig zouden hebben om de schulden te betalen en verder te leven, waren in een klein taalgebied als het Nederlandse niet mogelijk.

Karakteristiek: op officiële stukken hem betreffende, zal tot zijn dood achter *beroep* altijd ingevuld worden: ‘Zonder’.

Zeker, hij was bereid van schrijversroem af te zien voor een hoge positie in Indië. Verraad van de Javaan? Grote onzin. Wou hij op korte termijn iets voor de Javaan bereiken, dan zou hij daar gemakkelijker en sneller in slagen als bestuurder dan als schrijver, laat staan als profeet of boetprediker. Dat moet hij toen al hebben ingezien - en zijn verdere leven heeft bewezen dat profeten en boetpredikers altijd weer in de woestijn terechtkomen.

Het duidelijkst vertelde hij Tine wat hij met het boek van plan was op 11 november 1859:

‘Als men komt met een boek met de vraag “Wil je dat afkopen?” - dat is chantage, afzetterij. Dat is dus de bedoeling niet. Ik heb mijn boek geschreven met een dubbel doel: namelijk verbetering van de boel in Indië en herstel van mijn positie. De zaak is dus niet dat ik zeg: geef mij zoveel of zoveel, dan zwijg ik, want ik meen wat ik op het slot zeg. Ik zal strijden voor die arme verdrukten, ik heb mij dat nu voor mijn roeping gekozen. De vromen zouden zeggen dat de Heer mij daartoe dringt, daar hij mij alle andere uitwegen afsloot.

Doch dat dubbele doel kan bereikt worden door samengaande maatregelen, namelijk een hoogst-eervolle benoeming van mij met een gepubliceerde considerans dat Z.M. mijn wijze van handelen approuveert, en die van het toenmalig bestuur desavoueert. Dat is een zedelijke triomf van 't principe en een materiële zegepraal voor mij, die ik, god weet het, nodig heb.’

De manier waarop het boek geschreven is, maakt het inmiddels hoogst onwaarschijnlijk dat hij er, tenminste bij het schrijven, rekening mee gehouden heeft het ooit in het vuilnisvat te gooien voor een benoeming tot Raad van Indië en een lintje. Dan zou hij zich immers hebben kunnen bepalen tot een aanklacht, een opsomming van schanddaden, en iedereen bij naam en toenaam hebben genoemd. Maar Brest van Kempen heet Slijmering, Collard Duclari, Van Hemert Verbrugge. En Nederlands Oost-Indië heet Insulinde - daarmee draagt dit gebied voor het eerst een eigen naam.

6

Eind oktober 1859 was *Max Havelaar* voltooid, in het net geschreven en ingebonden. Via een broeder vrijmetselaar (‘Br.·.V.·.’) was de schrijver in correspondentie geraakt met de Amsterdamse jurist mr. Van Hasselt, ex-Kamerlid, lid van het Provinciaal Gerechtshof en klaarblijkelijk iemand met vele relaties, onder andere in toneelkringen. Van Hasselt kreeg de brief aan Van Twist in huis, die later als *Brief aan de Gouverneur-Generaal in Ruste* zou worden gepubliceerd en ook *De Eerloze*. Van Hasselt had er kennis van genomen met waardering, maar zonder schrik. Toen hoorde hij reppen over een ander werk uit dezelfde pen. Iemand aan wie het was voorgelezen, had hem erover verteld.

Een allervreselijkst boek. ‘Zo maar de helft waar is van hetgeen hij (d.i. Van Hasselt's zegsman) mij ervan mededeelde, acht ik het allerwenselijkst dat de uitgave worde verhinderd.’

Dit schreef de heer Van Hasselt, bleek van schrik, neem ik aan, op 11 november 1859 aan niemand minder dan de minister van Koloniën. Maar wie was deze minister van Koloniën? Helaas, het was Dekker's oude ‘beschermer’ Rochussen, bij wie de naam Douwes Dekker zo enige herinneringen zal hebben gewekt.

‘Wellicht’, schreef Van Hasselt, ‘was de uitgave nog te stuiten. Ik geloof dat het alleen broodgebrek is, dat de schrijver tot een zodanige stap aanspoort.’

Van Hasselt's ongenoemde zegsman is de toneeldirecteur De Vries geweest, die Dekker in Brussel had opgezocht, om een eventuele opvoering van *De Eerloze*, ook genaamd *De Hemelbruid*, en ten slotte *De Bruid daarboven*, te bespreken.

Drie dagen later had Van Hasselt het Havelaar-manuscript, met een briefje erbij van Jan, in huis. Weer twee dagen later had hij het gelezen en stuurde hij het ijselijke geschrift aan Jacob van Lennep.

Van Lennep, rijksadvocaat van Noord-Holland en geroutineerd amateur-schrijver van de derde rang, vindt het bliksems mooi (‘bl... mooi’). Maar het vergaat hem zoals alle zoveelsterangsschrijvers die iets nieuws lezen van een eersterangsschrijver: ‘Indien deze schrijver meent dat hij ons heel veel nieuws leert, geloof ik dat hij zich vergist.’ Heeft hij, Van Lennep, zelf niet een zoon in ‘de Oost’? Nou dan! (Spijtig dat Van Lennep of diens zoon dan niet, jaren eerder, zelf *Max Havelaar* hadden ge-

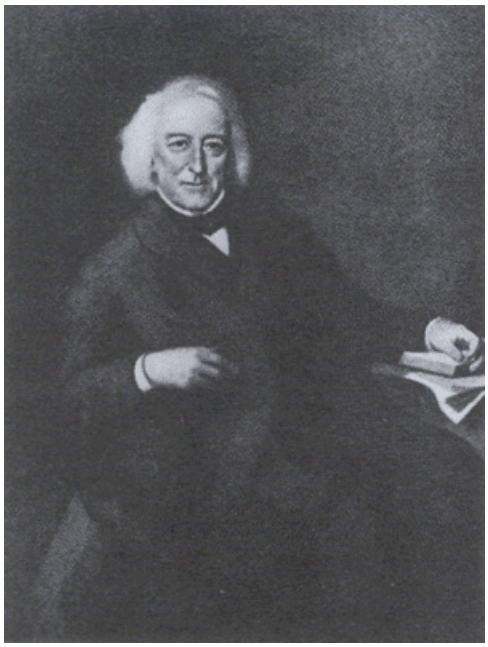

Mr. Jacob van Lennep (1802-1868).

schreven. Maar wel spijtiger voor hen dan voor het nageslacht, waarschijnlijk.)

Van Lennep is lang zo bang niet als Van Hasselt, want hij wil dat ‘bl... mooie’ boek met een schaar te lijf. De data moeten eruit en het slot eraf. De brief (18 november 1859) waar dit in staat, mag Br.·. Van Hasselt aan Br.·. Dekker laten lezen. Niet voor die Br.·. bestemd is een begeleidend briefje, waarin Van Lennep, die duidelijk veel doortrapter was dan Van Hasselt, de vrees uitspreekt dat Dekker, zelfs als Rochussen hem iets aanbiedt, op het idee zou kunnen komen ‘aan de natie te vertellen, hoe Rochussen op instigatie van Van Lennep of Van Hasselt hem een brok had toegeworpen om hem de mond te stoppen en hoe hij, Dekker, daar niet van had willen weten’.

Zo'n gruweldaad moet worden voorkomen.

(Dekker zelf zal tot z'n laatste snik blijven geloven dat Van Lennep hem aanvankelijk volledig wilde steunen. Niets daarvan, zoals men ziet: Van Lennep was van meet af aan erop uit een politiek spelletje te spelen met *Max Havelaar*.)

Van Hasselt antwoordt aan Van Lennep dat het weglaten van het slot ook geen oplossing zal bieden: ‘Het slot is juist alles voor de man. Om het slot heeft hij de roman geschreven.’

En nog geen antwoord van Rochussen...

Dan schrijft ook Van Lennep aan Rochussen; deze brief is niet bekend.

Rochussen stuurt op 22 november een kort antwoord aan Van Hasselt: ‘Ik herinner mij hem van vroeger en hij zal zich mijner ook wel herinneren, vermits ik hem veel goed heb gedaan. Hij is excentriek, maar knap. In latere tijd is er een en ander met hem voorgevallen.’

Ei, ei...

Op dezelfde dag schreef Rochussen aan Van Lennep:

‘De persoon in kwestie is mij sedert 1846 bekend. Hij heeft veel verplichting aan mij, maar dat is geen reden om dankbaar te zijn. Hij is knap, maar excentriek. Is hij braaf? Ik stel thans een onderzoek naar hem in. Valt dit gunstig uit, dan zal ik een

poging doen hem te helpen. - Natuurlijk dat hij in dat geval niet schrijft - wiens brood men eet, wiens (sic) woord men spreekt. In het tegenovergestelde geval

zal ik antwoorden zoals the Iron Duke antwoordde. Binnenkort nader. Inmiddels als steeds,

tt. Rochussen'

Het ‘onderzoek’ werd verricht door Tine's pleegvader Van der Hucht; inlichtingen werden verstrekt door Tine's familie die hem haatte, zoals in de *Havelaar* te lezen stond, Tine's familie die o.a. vertelde dat hij de tantes in Wageningen had ‘opgelicht’.

Het is dan ook het ‘tegenovergestelde geval’ geworden, na enige weken konkelen, waarvan de familie Douwes Dekker zo goed als onkundig is gebleven en ook de rest van Nederland, tot Van Lennep's biografie geschreven werd en de publikatie van de brieven en documenten (VW, VIII e.v.) plaatsvond, waar ik een en ander aan ontleend heb.

Maar hoe antwoordde die IJzeren Hertog (t.w. Wellington) dan wel?

Publish and be damned!

Publiceer en stik verder maar.

Argeloos is broer Jan op pad gegaan om Eduard's conditie over te brengen aan Rochussen: ‘Raad van Indië’.

‘Uw broer zou alleen geschikt zijn voor de betrekking van Inspecteur van misbruiken en verkeerdheden in de koloniën’, antwoordde Rochussen. (Kok, *Multatuliana*, 1903, 128)

Zo'n betrekking bestond niet.

De regering schijnt de humor ten top gedreven te hebben door aan te bieden hem gezaghebber te maken van Sint Maarten (Antillen), zie de brief van Multatuli aan Vitus Bruinsma, 11 febr. 1880. - Sint Maarten! Een eilandje waarvan het Nederlandse gedeelte niet groter is dan 34 km^2 en waar juist in die jaren de laatste suikerplantage bezig was roemloos ten onder te gaan. Een onbetekenend oord, vooral destijds zó geïsoleerd, dat deze ‘eervolle benoeming’ in feite een degradatie en een verbanning zou zijn geweest. Volgens sommige schrijvers zou ook het gouverneurschap van

Curaçao ter tafel zijn gebracht door de regering, maar hiervoor bestaat geen spoor van een bewijs.

Toch is Dekker Rochussen nog heel lang als een ‘fidele’ vriend blijven beschouwen. Het nageslacht begrijpt dat Rochussen weinig anders gedaan heeft dan hem in de maling nemen. Dat deed hij *toen*, in 1859. Later nog eens door hem een staatssecretariaat in uitzicht te stellen en ten slotte door hem in 1868 uit Duitsland naar Den Haag te laten komen, met als enig resultaat een hotelschuld van *f* 800, -. Maar ik loop op de geschiedenis vooruit. Argeloos was Dekker in hoge mate, al noemde hij Rochussen op 14 november 1859 een hansworst. (VW, X, 114)

Zelfs in 1859 zou het niet moeilijk geweest zijn hem te voorspellen dat alles wat er in zijn leven nog te doen overbleef, publiceren en vervloekt worden zijn zou. In 1860 werd het hem inderdaad zwart op wit voorspeld, in het ‘Bataviaasch Handelsblad’.

Voorts was vooral bedrogen worden zijn deel, en machteloze woede om het bedrog.

Het lukte niet Dekker te paaien met een ‘eervolle betrekking in de West’, zoals ze het gezaghebberschap van Sint Maarten noemden en zoals Dekker het zelf ook wel genoemd heeft - hij zou wel gek geweest zijn als hij het niet zo had genoemd.

Helaas, nog ‘eervoller’ aanbiedingen bleven achterwege en dus werd de dreiging van het manuscript weer acuut, niet in het oog van de regering klaarblijkelijk, maar in het oog van enkele particuliere uitslovers, met name Van Lennep.

Van Lennep probeerde toen met een smoesje het auteursrecht in handen te krijgen. En omdat Multatuli er geen flauw vermoeden van kreeg, dat Van Lennep het boek eigenlijk gevaarlijk vond, lukte dit. Argeloos, op een kattebelletje, stond Dekker heel amicaal z'n auteursrecht af aan Van Lennep, die beweerde dan gemakkelijker met een uitgever te kunnen onderhandelen.

Zelfs in zijn meest paranoïde stemmingen kan Dekker nog niet gedroomd hebben hoe Van Lennep en de anderen over hun ‘Br.·.’ (‘de man’) dachten achter diens rug.

Van het voorschot dat Van Lennep hem uitkeerde, ging hij met vrouw en kinderen aan de Antwerpse Steenweg in Brussel wonen, helaas een beetje ver uit het

centrum en ver van Estelle. Hij probeerde een nieuw meesterwerk te schrijven.

Van Lennep, eigenaar van het auteursrecht nu, doopte zijn pen in de rode inkt en ging schrappen, data en plaatsnamen. Hij schrapte gelukkig veel te weinig om het boek te ontkrachten. Een aantal van zijn veranderingen waren goed bedoeld en soms inderdaad goed.

Erger was dat de uitgever, De Ruyter, op instigatie van Van Lennep een kleine verkoop beoogde tegen een zeer hoge prijs, *ƒ*4, - (het weekloon van een arbeider in die tijd). Zo werd de verspreiding tegengegaan, wat tot een nooit meer bijgelegde ruzie zou leiden en zelfs tot een rechtszaak.

De breuk met Van Lennep moet, zoals later die met Van Vloten, een zeer bittere pil voor Multatuli zijn geweest. In Van Lennep zag hij een ogenblik een medekunstenaar, geen burgerman die van hem verwachtte dat hij de eerbare huisvader zou spelen en zich zou 'herstellen'. Van Lennep was de eerste beroemde schrijver die zijn talent erkende, Van Lennep gaf hem een ogenblik de moed om zelf ook een schrijver te zijn en de voosheid van zijn nooit openlijk overboord gegooide maatschappelijke aspiraties toe te geven. Aan Van Lennep, zelf niet zo braaf, en boezemvriend van de smadelijk uit Nederland gevluchte wulpse aspirant-dominee Van de Linde (De Schoolmeester), deed hij confessies die hij niet aan anderen durfde te doen. 'O, dat huwelijk!' schreef hij hem op 31 januari 1860 uit Brussel. 'Alleen Keizers en ambachtslieden zouden eigenlijk mogen trouwen. De Keizers omdat ze alléén wonen, de anderen omdat ze geen profeten hoeven te zijn, van verre noch van nabij.' Zijn vrouw 'doet hem kwaad'. 'Zij is de veiligheidsklep mijner aandoeningen - dat neemt de condensie (sic; bedoeld zal zijn compressie) weg en dus de *kracht*.' (VW, X, 208, 206) En toen hij, in z'n eentje uit Brussel weggegaan, eind augustus 1860 een kamer aan de Botermarkt (= Rembrandtsplein) had gevonden (zie blz. 107) vertelde hij aan Van Lennep dat daar ook 'een*e* photograaph' woonde. 'Ik ben verward geraakt in heure haren die dan ook alleraardigst zijn. Ik vind die kamer vuil, het huis niet fatsoenlijk, en over 't geheel komt me daar alles nogal ondeftig voor. Komt u eens kijken? 't Zijn tirebouchons à profusion, gitzwart, ze is zestien jaar en ik heb haar een zilver tangetje beloofd, want ze maakt haar vingers zwart met de photogr:

vuiligheid, dat jammer is. 't Is een mooi meisje, maar als ze fatsoenlijk is, ga ik dadelijk verhuizen.' (VW, X, 299) Zulke stoutigheden hield hij tegenover anderen meestal voor zich.

En naderhand bleek juist Van Lennep hem te dwarsbomen!

Er werd over *Max Havelaar* heel wat afgepraat in het land en een heleboel in de kranten geschreven, maar tot 1875, toen Multatuli eindelijk zijn auteursrecht terugkreeg (niet eens het manuscript, want dat was zoekgeraakt en zou tot in de 20ste eeuw zoek blijven) zijn er niet meer dan een zesduizend exemplaren van in omloop gebracht.

In 1875 had Multatuli dus niet het manuscript en er was natuurlijk ook geen sprake van dat hij, uit z'n hoofd, de oorspronkelijke tekst restaureren kon. Nu betreffen Van Lennep's schrappingen over het algemeen kleinigheden. Maar toch zijn generaties Multatuli-lezers ten grave gedaald, zonder ooit geweten te hebben dat er in *Max Havelaar* oorspronkelijk een passage had gestaan als de volgende:

'In plaats van aan te nemen wat de Schrift zegt - en dat behoort men toch te doen, want het staat in de Schrift zelve dat men gelovig moet wezen - doet hij allerlei vragen: "Wat was licht vóór er zon was? - Had die Melchizedek het ware geloof? - Wat zou er gebeurd zijn als Eva die appel niet gegeten had? - Is mijn broertje verdoemd omdat hij voor de doop stierf? - Waar was de politie toen Petrus Ananias en Saffirah liet doodvallen? - Droeg Jezus kousen, en had hij een tulband op? - Hoe hoog is hij opgevaren voor hij aan de rand kwam van onze atmosfeer, en waarheen ging hij verder? - Waarom was hij brutaal tegen zijn moeder toen deze hem zocht? - Is er een proces geweest over de waarde van die varkens die in het water werden gejaagd? - Waartoe dienden die varkens in een land waar zwijnevlees verboden is? - Hoe maakte men het met de nalatenschappen van de mensen die opstonden uit hun graven? - Waarom moest Ezechiël vuiligheid eten? - Wat is de bezigheid van een opperwezen bij volmaakte natuurwetten? - Waarom werd het mensdom eerst gered vierduizend jaar na de Schepping? - Waarom laat God toe dat velen die redding afwijzen? - Waarom heeft de duivel macht, als hij door Christus overwonnen

is? - Was Constantijn de Grote niet een gemene moordenaar? - Vanwaar komt het dat vele eeuwen na Christus niet zo beschaafd waren als de eeuw van Augustus? - Waarom sluiten wij onze huizen in een land dat christelijk is, en waar dus geen dieven zijn? - Waarom was David een man naar Gods hart? - Waarom mochten de Israëlieten goud en zilver medenemen dat aan de Egyptenaren behoorde? - Waarom is Jezus een zoon Davids, als Jozef die van David afstamde, zijn vader niet was? - Hoe weten wij dat God groot is, als wij hem niet begrijpen? - Was Judith een fatsoenlijke vrouw? - Hoe kwam Noach aan een paar ijsberen voor de ark? - Vanwaar kwamen de mensen die Kaïn niet mochten doodslaan? - Wat gebeurt er als twee geloven tegen elkaar in bidden?"

En zo al voort! Gij begrijpt hoe Wawelaar, doordrongen van liefde tot de Waarheid die het Leven is, droefheid gevoelt bij zulke verbodene nasporingen.'

De keuze tussen Multatuli en dominee Wawelaar is Van Lennep niet zwaar gevallen. Maar misschien heeft hij zich wijsgemaakt Multatuli 'tegen zichzelf te beschermen'. Multatuli bekommerde zich trouwens weinig om het weglaten van de geciteerde passage.

7

Het boek dat Dekker en zijn gezin ‘er boven op zou helpen’, was verschenen op 14 mei 1860. De koning, die er rechtstreeks in werd toegesproken, kreeg er ook een exemplaar van, maar Willem III bevestigde de ontvangst niet eens.

De auteur zelf schreef geestdriftig aan Van Lennep:

‘Ik heb mijn Max! Ik heb mijn Max! Hartelijk dank voor al de zorg. Wilt gij mij op de hoogte houden van de kritiek? Ik ben dol nieuwsgierig naar den indruk. Kan ik te weten komen wat de koning doet? Louis XIV se promena lui-même of soi-même... Leest de Koning *lui-même*?

Ik heb een paar verbeteringen gezien waarvoor ik dankbaar ben. Die noot over 't rijm (ijd, eid &) vind ik heel aardig. Ik zocht begerig naar meer. Maar al de vragen van Frits zie ik niet. Durfde *De R.* (de door Van Lennep aangetrokken uitgever De Ruyter, WFH) die niet drukken? Er is trouwens niet aan verloren.’

Een dag of tien later begon het tot hem door te dringen dat de verspreiding van het boek veel te wensen overliet. Schijnheilig schreef Van Lennep hem op 1 juni: ‘Ik ben te meer verlangend dat het debiet toeneme, omdat het moet strekken niet alleen tot bevordering der zaak maar ook in uw personeel belang. Immers is met 15 juni het halfjaar om.’

Van Lennep had hem een halfjaar honorarium voorgeschoten. Met de louche overdracht van het auteursrecht heeft hij nooit de bedoeling gehad Multatuli financieel te schaden en hij heeft dat ook niet gedaan, afgezien door middel van de slechte verkoop dan.

Tine was in Brussel blijven wonen met haar kinderen, ‘om buiten het bereik van haar familie te zijn’, heette het...

Het boek wordt druk besproken en uitgelaten bericht hij Tine, die het in Brussel allemaal op een afstand meebeleven mag, over zijn stijgende beroemdheid. Maar de kwade tongen komen ook in beweging. De vijftig gulden die Van Twist hem eens gegeven heeft, wordt door de volksmond al opgeblazen tot ‘hem en zijn gezin de hele winter onderhouden’. Dekker stuurt Van Twist nu een briefje dat als volgt eindigt: ‘Ik zal u die vijftig gulden terugzenden, zodra ik een koffertje zal ontvangen hebben, dat ik ergens aan een spoorstation heb achtergelaten.’

Willem III (1817-1890), Koning der Nederlanden, Groothertog van Luxemburg.

Er zitten geen vijftig gulden in dat koffertje, bekent hij schalks in een andere brief, aan Van Lennep. (16 juni 1860, VW, X, 252)

Veel schrijft hij aan Tine en de 'pierewieten' in Brussel, maar te zien krijgen ze hem niet. Geldzendingen worden uitgesteld. 11 juli gaat hij eindelijk naar Brussel op weg, 15 juli meldt hij uit Spa dat hij zijn geld verspeeld heeft en vraagt hij Tine hem 1000 franken te sturen, zodat hij zijn geluk nogmaals proberen kan. Al op 29 juli is hij terug in Amsterdam, geheel platzak. En bestaan mensen die op plannen broeden hem uit de financiële nood te helpen. Maar waarom praten ze zoveel, waarom sturen ze hem niet eenvoudig, flink en anoniem, een paar bankjes van duizend over de post, vindt hij.

Professor Veth, hoogleraar Oosterse Talen te Amsterdam, later Leiden, leest niet alleen *Max Havelaar*, maar heeft ook de afloop van de Lebak-zaak bestudeerd, aan de hand van het Koloniaal Verslag 1856. Hij geeft Multatuli gelijk in 'De Gids'.

27 augustus blijkt Tine weer geld van Multatuli te hebben gekregen en hij beveelt haar: 1e Een goed korset te kopen, en 2e haar zwarte japon heel netjes te laten maken; 'heb je geen geld om zij te kopen, schrijf mij dan, ik zal het sturen.' (VW, X, 295)

Niet veel later komt hij op het idee zijn portret in 500 exemplaren te laten vermenigvuldigen teneinde dat voor een flink bedrag aan de man te brengen.

Dit portret schijnt een totale mislukking te zijn geweest. Het leek niet en er is voor zover bekend geen enkel exemplaar van bewaard gebleven.

Hij hield er trouwens niet van gefotografeerd te worden en moest er soms van overgeven - zoals van meer dingen die hem nerveus maakten. Er bestaan dan ook maar weinig authentieke portretten van hem. Zo nu en dan duiken oude foto's op van mensen die op hem leken.

Geen enkele fotograaf heeft b.v. kunnen vastleggen hoe Multatuli eruitzag als hij lachte, wat jammer is, want hij lachte veel.

Het ene plan na het andere wordt gesmeed om aan geld te komen, en zijn beroemdheid min of meer uit te buiten.

Vijf pseudo-portretten van Dekker.
a Dit portret wordt tot de huidige dag door menigeen voor authentiek gehouden. Het zou gemaakt zijn toen Dekker 34 jaar oud was, omstreeks 1854. Alleen al om stilistische redenen moet het uit veel later tijd stammen en kan het dus niet de nog betrekkelijk jeugdige Dekker voorstellen.

b Daguerréotypie in het Prentenkabinet te Leiden. Er is geen ander ‘bewijs’ dat dit Dekker zou zijn, dan dat de vorige eigenaar, de fotoverzamelaar Grégoire, dit op goed geluk heeft beweerd.

c Misschien het mislukte portret uit 1860, waarop hij er, vond hij, te jong uitzag.

d Niet Multatuli, maar Albert Holle (1834-1885). Zie Over Multatuli II.

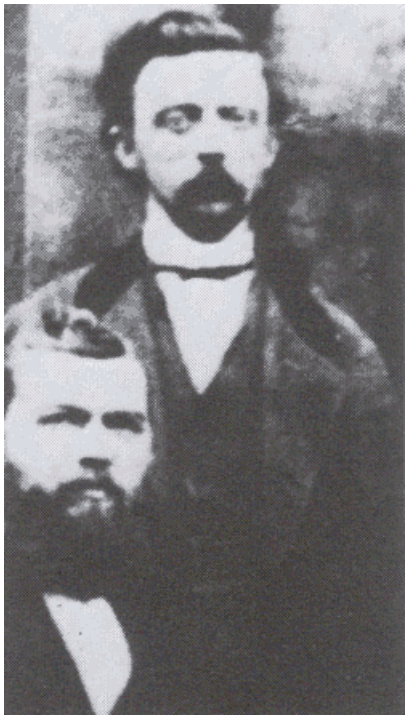

e Door Henri Ett, toen hij Multatuli, *Twee Brieven uit Menado* (De Vrije Bladen, mei-juni 1948) uitgaf, voor de schrijver gehouden. Deze mening heeft Ett naderhand herroepen.

Hij heeft ook veel amourettes.

'Lieve hart', schrijft hij op 4 september 1860 aan de heldin van *Max Havelaar*, 'je weet immers dat ik dol van je houd, dat je mijn beste enigste Tine bent? foei, waarom ben je nu melancolique geweest? Al mijn amourettes komen toch op u terug.'

Bijna wekelijks zullen in de volgende jaren allerlei varianten op deze bezwering in zijn brieven aan haar terugkomen.

Vrouwen, meisjes, vreemde en verwante, bij troepen worden ze verliefd op hem.

‘Over het geheel is 't of de vrouwen mal zijn, zelfs op straat en in Artis. Maar ronduit gezegd onpleizierig vind ik het niet. Je zoudt me ook niet geloven als ik zei dat ik het onaangenaam vond.

Lieve beste heb je nu je corset al? Doe dat toch. Liever twee dan een, het zal je goed doen voor je rug.’ (VW, X, 307)

Voorlopig ging hij niet naar Brussel om te kijken of het korset haar goed stond.

Des te meer kwam hij over de vloer bij de kinderen van zijn overleden zuster Kaatje (Catharina). Dat waren Catharina van vijfentwintig jaar oud, Anna die drieentwintig is, Sietske van achttien, en Theodoor, twaalf.

Hij vindt ze allemaal lief, maar Sietske verreweg de liefste van allemaal.

‘Siet komt morgenavond thuis. Zij schrijft allerhartelijkst en laat u groeten, ook Catharina, 't zijn lieve kinderen. C. is geheel anders dan wij dachten, 't is een flinke meid, maar zij is niet te vergelijken bij S. die ik voor een genie houd, of althans voor een bijzonder krachtige ziel. Ze is nu pas achttien jaar, maar ze heeft een lip die wil... neen, ze heeft geen lip. Zij is puur lelijk uit overmaat van expressie in 't gelaat. Al mijn amourettes meetedelen zou te lang worden. Jammer dat ik er zo ellendig slecht uitzie. Niet omdat ik ziek ben... integendeel, maar ik ben wat af. Ik heb de laatste tijd wat sterk geleefd.’

Waaraan hij, ter vermijding van misverstand, toevoegt: ‘Je begrijpt wel, ik meen 't zieleleven.’ (17 september 1860; VW, X, 314)

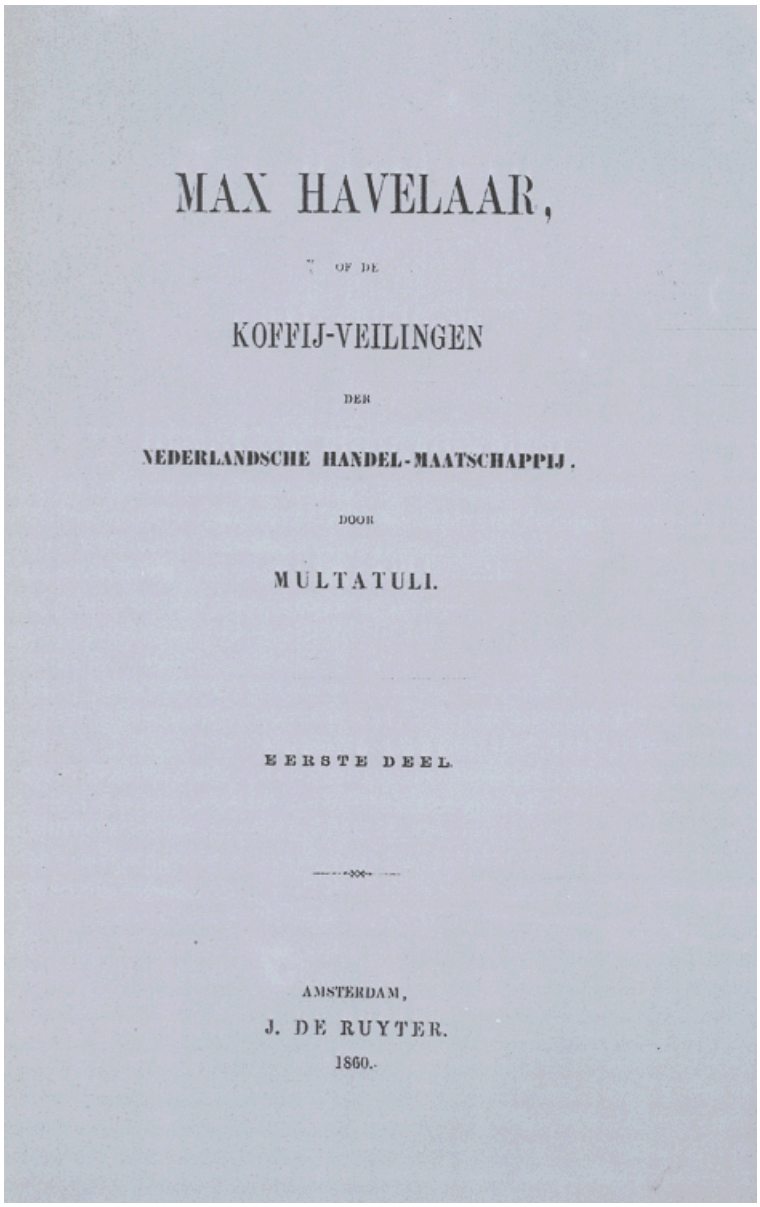

MAX HAVELAAR,

OF DE

KOFFIJ-VEILINGEN

DER

NEDERLANDSCHE HANDEL-MAATSCHAPPIJ.

DOOR

MULTATULI.

EERSTE DEEL.

AMSTERDAM,
J. DE RUYTER.
1860.

Titelblad eerste druk *Max Havelaar*.

Ds. Wolter Robert baron van Hoëvell; lid van de Tweede Kamer (1849-1862); auteur van o.m. *Slaven en Vrijen onder de Nederlandsche Wet* en daarmee voorloper van Multatuli en de 'ethische politiek'; schreef in het door hem opgerichte *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* het verhaal *De Japanse Steenhouwer*, dat Multatuli tot de gelijknamige parabel in *Max Havelaar* inspireerde. (Iconographisch Bureau, Den Haag)

Op alle Nederlandse scholen wordt jaar in jaar uit verteld dat *Max Havelaar* van meet af aan 'een rilling door den lande gaan deed'.

Het hangt er maar van af wat men onder een rilling verstaan wil. Dat meisjes en vrouwen de auteur van het boek niet meer onbespied door Artis lieten wandelen?

Het woord 'rilling' werd het eerst gebruikt in de Tweede Kamer, door het liberale Kamerlid Ds. Van Hoëvell, op 25 september 1860. Kort voordien was in de troonrede van dat jaar gezegd: 'De toestand onzer overzeese bezittingen is in alle opzichten bevredigend.'

Van Hoëvell was, ongeveer tien jaar eerder dan Multatuli, begonnen de misbruiken op Java en de ellende van de bevolking aan de kaak te stellen, maar niet in proza dat rillen deed. Anderen dan specialisten op Indisch bestuursgebied, zal hij er nauwelijks mee hebben bereikt. Hij had ook niet hetzelfde doel als Multatuli: hij weet de ellendige toestand van de bevolking aan het cultuurstelsel en bestreed dit. Maar toch was Multatuli een gretig lezer van het door Van Hoëvell geleide 'Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië' en heeft hij o.m. *De Japanse Steenhouwer* aan Van Hoëvell ontleend en sterk verbeterd.

Van Hoëvell en zijn liberale medestanders wilden het cultuurstelsel vervangen door 'vrije arbeid'. De bevolking diende niet langer gedwongen te worden een vijfde van zijn grond te verbouwen met gouvernementscultures. In plaats daarvan zouden Europese ondernemers land dienen te huren en daarop plantages aanleggen die door de inheemsen in loondienst zouden worden bewerkt.

Naast het cultuurstelsel bestond dit systeem trouwens toch al. Het leek mooier dan het was.

De armoedige bevolking, menigmaal diep in de schulden bij Chinese woekeraars, was soms maar al te gemakkelijk bereid haar grond voor een appel en een ei te verpachten. Daarna kon zij, voor zover bruikbaar, in dienst komen bij de landhuurder, tegen een niet al te hoog loon, dat sprak vanzelf. In plaats van, als onder het cultuurstelsel, haar eigen voedsel te verbouwen, kon zij dit kopen van de landhuurder

of van anderen die wel een kleinigheid wilden verdienen. Allerlei misbruiken lagen voor de hand. Kortom, het zag er aanvankelijk niet naar uit

dat ‘vrije arbeid’ minder nadelig voor de Javanen zou zijn dan het cultuurstelsel.

Nederland kende destijds niet meer dan twee politieke partijen. De conservatieven verdedigden het cultuurstelsel, de liberalen bestreden het. Van Hoëvell was liberaal.

Deze Van Hoëvell nu zei in de Tweede Kamer dat er ‘de laatste tijd een zekere rilling door het land gegaan was, veroorzaakt door een boek’. ‘Zal de geruststellende troonrede de indruk van het boek kunnen wegnemen?’ vroeg hij zich af.

Na zijn vraag nam de conservatief Mijer uit Zwolle, ex-procureur-generaal in Nederlands-Indië, het woord en vertelde dat Van Twist bij een andere gelegenheid wel degelijk een machtige regent had durven straffen. Op het boek nader ingaan zou betekenen te kort doen aan de waardigheid van de Kamer.

Weer kreeg Van Hoëvell het woord. Hij wou het boek niet prijzen of verdedigen, hij wou alleen weten of het betoog van de vorige spreker de rilling zou doen ophouden.

Toen stond Van Twist zelf op en zei: ‘... over dat boek, dat hier ter sprake is gekomen, zal ik niet spreken. Ik geloof dat de Kamer dit ook van mij niet zou verlangen. Ik meen dat uit hetgeen de schrijver van dat boek gelieft te zeggen voor mij geen verplichting tot verantwoording kan ontstaan. En ik meen verder, dat hetgeen ik over dat boek of over de schrijver van dat boek zou kunnen zeggen, de schijn van partijdigheid niet zou kunnen ontgaan. Ik zal dus over dat boek niet spreken; maar ik kan toch niet afzijn een woord van dank te richten aan ons geacht medelid uit Zwolle, voor hetgeen hij te dezer gelegenheid aan deze Kamer heeft medegedeeld. Het zal u ten minste de overtuiging geven, dat de afgetreden gouverneur-generaal niet terugdeinsde om ook de voornaamste hoofden van Java te straffen, wanneer hunne schuld was gebleken na een behoorlijk onderzoek.’

Kortom, de hele Kamer, conservatief *en* liberaal, heeft zich met veel omhaal van woorden uitgesloofd over dat boek *niet te spreken*. Titel van het boek noch auteur was zelfs maar terloops bij name genoemd. De Lebak-zaak nog minder. Of Dekker al dan niet rechtvaardig behandeld was, werd niet gevraagd en kwam niet ter sprake. En dit is alles wat het parlement er ooit over gezegd heeft. Dit was alles wat de veronder-

stelde rilling teweeg kon brengen. Daarna werd er nooit meer in de Kamer over gepraat.

Van Twist moet blij geweest zijn dat hij er zo was afgekomen - blij, maar om een heel andere reden, dan b.v. dat hij zich niet tegen Multatuli's aanval hoefde te verdedigen.

Wanneer we hem zien als een ambtenaar (en hij zal zich van zichzelf geen andere voorstelling hebben gemaakt) spreekt het vanzelf dat hij Multatuli's aantijgingen nooit bestreden heeft door op zijn beurt Multatuli zwart te maken (behalve dan dat hij, niet eerder dan in 1882 overigens, onthulde de berooide wraakengel wel eens *f* 50, - te hebben toegestoken).

Immers, talrijke bestrijders van Multatuli zullen in hun hart over Van Twist gedacht hebben: deze gouverneur-generaal heeft die gek ten slotte wel berispt, maar *hoe heeft hij zo uilig kunnen zijn hem ooit aan te stellen?*

Dus had Van Twist er alle belang bij de ambtenaar Dekker zo veel als maar mogelijk was te prijzen. Zelfs al zou de ambtenaar Dekker nooit enig ‘hart voor de inlander’ hebben getoond, dan zou Van Twist dat nog tot zijn laatste snik zijn blijven beweren, als excuus voor het feit dat hij hem had benoemd.

Het heeft ook, geloof ik, niet in hoofdzaak aan de speciaal Nederlandse bekrompenheid gelegen, dat geen enkele regering Multatuli ooit een behoorlijke functie heeft aangeboden (dat ze hem zelfs geen pensioen gaven, is misschien een tweede, al zag hij ook zelf in dat hij daar volgens de reglementen geen recht op had).

Multatuli, met alles wat hij zelf al in 1860 over zijn karakter, zijn excentriciteiten, duels, vroegere ambtelijke conflicten en slordig geldbeheer openbaar gemaakt had, zou in elke democratie een verloren man zijn geweest. Door de publikatie van *Max Havelaar* verschoot hij zijn laatste kruit. Iedere minister die iets voor hem zou hebben willen doen: hem staatsraad maken, een lintje opspelden of zelfs alleen maar hem zijn schulden aan het Rijk kwijtschelden en pensioen geven over zijn vervulde dienstjaren, zou uit de Kamer een stroom van verwijten naar zijn hoofd gekregen hebben - niet van geschokte dominees alleen, maar ook van opposanten die geen gelegenheid willen missen een minister een hak te zetten.

... die man?

Iemand zo loslippig als Multatuli zou alleen bij een absoluut vorst nog een kans gehad hebben op een functie... d.w.z. zolang hij geen ruzie zou hebben gekregen met zijn heer. Dus niet erg lang waarschijnlijk.

Hij is er een goed voorbeeld van, hoe onder een democratisch bestel excentrieke mensen enerzijds in betrekkelijke vrijheid kunnen rondlopen en publiceren, maar anderzijds in het publieke leven geen been aan de grond krijgen. Daarvoor wordt door de bekrompenheid en afgunst van banale mensen wel zorg gedragen. Moderne verworvenheden van de democratie, zoals de democratisering van de universiteiten, garanderen dan ook dat zelfs aan de universiteiten buitengewone mensen geen wijkplaats meer zullen kunnen vinden. Dat dit strijdig is met *het wezen* van de universiteit, wordt door de idealisten van de middelmatigheid niet beseft.

8

Uit alle opschudding komt niets concreets voor hem te voorschijn.

Broer Jan blijft hem financieel helpen, maar als hij roekeloos geld uitgeeft, bij voorbeeld aan cadeautjes voor meisjes, wordt Jan kwaad. Ruzie volgt.

Er was in de Kamer wel wat over *Max Havelaar* gezegd, maar wie kon erover zeggen wat er volgens Multatuli over gezegd moest worden? Alleen hijzelf zou dat kunnen.

In het kiesdistrict Tiel kandidaat gesteld, behaalde hij op 17 oktober 1860 negen stemmen.

'Lieve hart', schrijft hij op 25 oktober aan Tine, 'mijn enig vermaak is de meisjes A., of liever Siet, die een engel is, maar ze heeft mij niet lief. Ze houdt van mij, meer niet. Maar ik heb haar wel lief.'

Vervolgens stelt hij zich kandidaat in Leeuwarden. Ach, er werd ook hier niet al te zeer gerild en Multatuli's voorspellingen dat Indië spoedig voor Nederland verloren zou gaan, als er niet naar hem geluisterd werd, hadden weinig invloed op de uitslag van de stemming. Hij kreeg in Leeuwarden op 30 oktober 1860 tien stemmen. (De winnaar behaalde er 839.)

Heeft hij zich deze politieke nederlagen sterk aangetrokken? Daarvan is in zijn brieven eigenlijk geen spoor te vinden, maar of alle brieven die hij in die tijd schreef, bewaard gebleven zijn, weten we natuurlijk niet. Op regering en parlement kan hij, gezien deze verkiezingsresultaten, moeilijk de indruk gemaakt hebben iemand te zijn met wie rekening gehouden moest worden. En ze hielden dan ook geen rekening met hem.

De 'ellendige' Van Twist, de 'plichtvergeten' Van Twist, de 'onbekwame', de 'onwetende', de 'luie' Van Twist bleef nog tot 1862 in de Tweede Kamer en nadat hij deze verlaten had, bezette hij van 1865 tot 1881 een zetel in de Eerste Kamer.

Hoe Multatuli hem ook uitschold, wat Multatuli ook over hem beweerde, het was klaarblijkelijk voor de (rillende?) kiezers geen reden niet meer te stemmen op Van Twist.

Zeer kort samengevat verkondigt *Max Havelaar* drie stellingen:

a de Javaan wordt uitgezogen en mishandeld;

b de ambtenaar die zich daartegen verzet wordt door het opperbestuur berispt, is aan zijn eer verplicht ontslag te nemen, lijdt honger;

c het moederland heeft belang bij de mishandeling van de Javaan, sluit er zijn ogen voor en strijkt de winsten op onder psalmgezang van Droogstoppel, die 'gemene dief minus de moed om in te breken', zoals hij in *Vrije Arbeid* zal heten.

De conclusie kan dus geen andere zijn dan: het koloniale systeem is een schande, er moet een eind aan komen. En zo gezien is dus *Max Havelaar* een antikolonialistisch betoog in romanvorm.

Het is de vraag of Multatuli het zo heeft bedoeld.

Ieder die in die jaren beweerd zou hebben dat er een einde moest komen aan de Nederlandse heerschappij over Indië, zou zijn beschouwd als een verrader die zich keerde tegen de Staat.

Hoe zou zo iemand kunnen menen aanspraak te mogen maken op de dankbaarheid van zijn landgenoten en een hoge positie?

Multatuli bedoelde de publikatie van *Max Havelaar* geenszins als een onvaderlandslievende handeling.

Integendeel, hij vond dat het vaderland hem dankbaar moest zijn. Hij was niet tegen het koloniale systeem en niet tegen het cultuurstelsel.

Maar hij meende dat Indië voor Nederland verloren zou gaan als men niet naar hem luisterde. Deed men dat wel en gaf men hem een machtspositie om hem in staat te stellen Indië te reorganiseren naar zijn eigen denkbeelden, dan zou het voor Nederland behouden kunnen blijven, tot voordeel van Javaan en Hollander beide. Daarom was het dat hij 'hersteld' moest worden.

Maar dit 'herstel', wat kon dat eigenlijk inhouden? Hij had vrijwillig ontslag genomen en hij had het eervol gekregen. Ongevraagd ontslagen was hij niet.

'Herstel' zou, geloof ik, voor zijn gevoel hebben moeten inhouden dat de regering zeer diep onder het juk zou zijn door gegaan. Men zou hem hebben moeten smeken een hoge functie en een vorstelijke schadevergoeding te aanvaarden.

Maar daarvoor was het ongelijk van de regering toch te vaag. Welke verplichting had de Staat aan hem? Dat hij het grootste boek van zijn tijd had geschreven, telde niet mee. Zijn voorspellingen dat Indië voor Nederland op korte termijn verloren zou gaan als men Havelaar niet ‘herstelde’, kwamen niet uit, en tachtig jaar later ging Indië door heel andere oorzaken voor Nederland ‘verloren’. Niet omdat men er te weinig ambtenaren als Havelaar naartoe gestuurd had, maar omdat de inheemse bevolking op de aanwezigheid van Nederlandse bestuurders helemaal geen prijs meer stelde.

Toch neemt al dit ongelijk niet weg, dat iemand die het parlementaire stelsel liefheeft, door onbehagen zal worden bevangen bij de gedachte aan alle dove, blinde en stomme nulliteiten die bij honderden in de Kamers hebben gezeten, jarenlang soms. Zij wel; maar voor deze briljante, welsprekende man was er geen plaats.

In wezen was hij gezagsgetrouw. Nooit is er sprake van geweest een revolutie te ontketenen, de Washington van ‘Insulinde’ te worden. Zelfs een begin van een poging daartoe heeft hij nooit ondernomen. Dit waren hoogstens verhaaltjes waarmee hij meisjes amuseerde. In 1876 schreef hij in een brief: ‘Indien men 't Hollands gezag verjaagt, vóór de stevige grondslagen van zelfregering gelegd zijn (waartoe groter eensgezindheid in de oppositie vereist wordt dan er tot nog toe bestaat!) dan zie ik met schrik de tijd tegemoet, dat men de “Hollandse tijd” betreuren zal. Anarchie, heerschappij van Amerikaanse vrijbuiters, van Europees canaille, zouden vreselijke gevolgen hebben. Land en volk zijn te goed voor zo'n proef. Insulinde is 'n prachtig paard, waarop 'n dief zit. Dat men die dief eraf werpt, is best. Maar men moet het niet doen voor men 't beest aan de teugel heeft, daar 't anders de wildernis in loopt en, onbestuurd, van de rotsen te pletter valt. Nog eens: Insulinde is te goed om er een Zuidamerikaanse republiek van te maken en de Javaan verdient iets beters dan als 'n roodhuid uitgeroeid te worden door Europese beschaving en jenever.’

En, iets verderop: ‘Het is juist ten gevolge der verdeeldheid van inlandse stammen en hoofden dat het zwakke Holland zo'n rol heeft kunnen spelen! En nu volgen de heel of half-blanken in Insulinde die van Holland àf willen, de inlandse hoofden na in onnozelheid!’ (Aangehaald in Kok, *Multatuliana*, 94)

Henriëtte Eduarda Douwes Dekker (1874-1935); kleindochter van Piet, vurig anti-militariste.

Napoleon worden?

Misschien zou hij dat wel hebben gewild, als een toverfee het hem op een presenteerblaadje had aangeboden, maar anders niet. Hij heeft zelfs nooit een begin van een poging gedaan de genoemde ‘heel of half-blanken die van Holland àf wilden’ onder één vaandel te verenigen. Hoe zou hij ook? Hij is nooit meer in Indië teruggeweest.

Geen revolutie. Hij meende dat het regeringsreglement goed was, maar dat de mensen die het moesten toepassen niet deugden. ‘De Havelaar-zaak is geen strijd tegen de *wet*, maar een strijd tegen 't *verkrachten* van de wet.’ (*Over vryen Arbeid*, VW, II, 271)

Hij was een criticus van mensen, niet van systemen (die hij, of ze nu van rechts of van links kwamen, allemaal onzinnig vond). Op die manier slaagt men niet als politicus, maar wel als schrijver.

Als agitator, als strijder tegen de bestaande Nederlandse orde, is Multatuli een besluiteloze dromer in vergelijking met sommige van zijn latere bloedverwanten, ook al is hij zonder twijfel hun Grote Voorbeeld geweest.

Henriëtte Eduarda Douwes Dekker (1874-1935), kleindochter van Piet, strijdster tegen het militarisme, verscheurde haar paspoort en verzeilde van de ene gevangenis in de andere.

Dr. Ernest François Eugène Douwes Dekker, kleinzoon van Jan, werd geboren in 1879. Illegale avonturen te veel om op te sommen. Hij was de stichter van de ‘Indische Partij’, die de leus *Indonesië los van Holland* voerde, werd door de polities van vele staten gezocht, onderging diverse gevangenisstraffen en verbanningen. Zo groot was zijn haat tegen Nederland, dat hij zich tot Indonesiër liet naturaliseren en de naam Dr. Setiabudi aannam. In 1950 stierf hij te Bandoeng, in het door hem gedroomde Indonesië, althans een dat los van Holland was.

Hun namen zijn vergeten. In hoeverre hun idealen verwezenlijkt zijn, zouden ze alleen zelf kunnen beoordelen, als zij op aarde terug mochten keren. Hun publikaties, door niemand meer gelezen, zullen hoogstens nog stof kunnen opleveren voor hun biografen, maar wat daden betreft is Multatuli, vergeleken met hen, geen man

Dr. Ernest François Eugène Douwes Dekker, zoon van Auguste, kleinzoon van Jan; Indisch nationalist; geboren in 1879, stierf hij in 1950 als Indonesisch onderdaan te Bandoeng onder de naam Dr. Setiabudi.

van de daad. Hoogstens was hij de man van *een* daad... waar hij zijn hele verdere leven over schreef en eigenlijk voortdurend over bleef tobben.

Tussen het einde van het jaar 1859 toen hij zijn boek nog als stok achter de deur had en het voorjaar van 1860 toen de stok te voorschijn was gekomen, streed Eduard Douwes Dekker de beslissende verloren veldslag in de verloren oorlog van zijn leven. Toen werd voorgoed vastgesteld dat hij een schrijver zou zijn, geen Kamerlid, geen staatssecretaris, geen Raad van Indië of gouverneur-generaal - zelfs geen hoofdredacteur van een veelgelezen dagblad. De drang een van die dingen toch te worden, zal hem later herhaaldelijk te machtig blijken - hij lijdt nu eenmaal aan herhalingsdwang. Maar alles wat er werkelijk gebeurt en duurzaam van waarde zal blijken, is dat hij nog verscheidene andere boeken schrijft.

Het publiek is ondankbaar, vindt hij. Het bewondert hem, maar het geeft hem niet wat hij waant werkelijk te wensen: macht, maatschappelijk aanzien. Kort voor zijn dood nog, zal hij, op zijn mislukte aspiraties terugkijkend, zeggen dat er in de wereld alleen iets verbeterd kan worden door soldaten en geweld.

De enorme belangstelling die zijn geschriften wekken, troost hem niet. Hij twijfelt of hij wel oprecht bewonderd en begrepen wordt. Tastbare resultaten blijven immers uit en zelfs voldoende geld komt er niet op tafel. Laster tiert welig, aan vitterijen geen gebrek en bovendien pronken anderen met zijn denkbeelden zonder dat zijn naam wordt genoemd.

Elke schrijver is een sprookjesverteller, ook hij. Zijn manier van leven bevat meer waarheid over zijn geheimste wensen en frustaties, dan zijn woorden. - Maar het publiek was tenslotte zijn biechtvader niet, al hebben heel wat lezers die zich van hem afkeerden, zich beklaagd dat ze waren voorgelogen. Zijn boek was bedoeld als een strijdschrift voor de verdrukte Javaan. Alleen zijns ondanks was het ook bekentenisliteratuur.

Het zou vreemd zijn als hij, met alles wat hij in 1859 achter de rug had aan schandalen, ernstig zou hebben gedacht het nog tot Raad van Indië te kunnen brengen. Wel hoefde iemand om iets soortgelijks te bereiken niet zo braaf te zijn, men zie hierboven wat Van Twist over Ruloffs dacht. Maar Multatuli's loslippigheid werd

hem noodlottig en nog noodlottiger: het aldoor maar grotere geldgebrek, waarover hij niet zwijgen kon, omdat er anders geen mogelijkheid was aan geld te komen. Ik geloof dan ook niet dat hij *ernstig* geloofd heeft nog Raad van Indië te kunnen worden, of iets van dien aard. Integendeel, juist dat hij *niets* werd, was het krachtigste wapen van deze moralist. Juist dat Havelaar bespuwd werd en vernederd, bewees dat hij gelijk had als hij degenen die zijn boek zo mooi vonden, voor huichelaars uitmaakte.

9

Eindelijk arriveerden er ook enkele exemplaren van *Max Havelaar* op Java en de 27ste oktober 1860 begon het ‘Bataviaasch Handelsblad’ de publikatie van een uitgebreide beschouwing erover: *Multatuli's Grieven*.

Deze artikelen zijn ondertekend ‘H’, initiaal waarmee Mr. Herman des Amorie van der Hoeven, redacteur van die krant en advocaat te Batavia, zijn stukken signeerde. Het is wel zo goed als zeker dat Multatuli met deze broer van zijn jeugdvriend Bram in 1856, na het ontslag, uitvoerig van gedachten heeft gewisseld over zijn ‘zaak’ en uit alles blijkt dat ‘H’ over aanzienlijke achtergrondinformatie beschikte. Hij was bovendien een ontwikkeld man, gelovig, maar geenszins bekrompen.

Eigenlijk bevatte *Multatuli's Grieven* al 90 procent van alles wat er in de komende honderdenzoveel jaar over de Lebak-zaak te berde zou worden gebracht.

Herman des Amorie van der Hoeven is ook een profeet gebleken.

‘Multatuli's naam, nog gisteren onbekend, is heden een der eerste namen in ons vaderland. Multatuli's roem, nog gisteren een droom van Tine, is heden onwrikbaar gevestigd en zal leven bij het nageslacht.’

Zo schreef ‘H’ in 1860 en hij zou gelijk krijgen.

‘Niet als staatsman, niet als Koning zal hij door ons en die na ons komen, worden gehuldigd, maar als humorist, als dichter en redenaar. Wat hij *deed*, zal lang zijn vergeten, wanneer hetgeen hij schreef onder de kostbaarste schatten onzer letterkunde een ereplaats behouden zal hebben.’

Dat is uitgekomen.

Multatuli's Grieven is voorts heel belangrijk voor wie weten wil hoe zijn ‘daad’ door zijn Indische tijdgenoten begrepen werd en misschien wel door het opperbestuur onmogelijk anders begrepen kon worden. *Insubordinatie* luidt het lelijke woord dat ‘H’ gebruikt om Dekker's optreden tegen Brest van Kempen te kenschetsen.

Toch blijft er dan nog een raadsel over: hoe kwam Douwes Dekker, die immers zoveel jaren ambtenaar was geweest, ertoe insubordinatie te plegen? Had hij niet van te voren kunnen begrijpen dat er op die manier niets terecht kon komen van zijn poging de regent te straffen?

Mr. Herman Agathocles des Amorie van der Hoeven (1829-1897); broer van Multatuli's jeugdvriend Bram; advocaat te Batavia; auteur van *Multatuli's Grieven*; repatrieerde in 1869; werd in 1875 lid van de Tweede Kamer; schreef o.m. *Mijn Terugkeer tot de Kerk van Christus* (1870).

Ook die vraag stelde 'H' zich al: 'Verwachtte hij van de Gouverneur-Generaal een volkomen goedkeuring van wat hij verricht en geschreven had?'

'H' meende dat Dekker dit eigenlijk niet had verwacht:

'Het boek dat voor ons ligt, geeft ons te veel blijken van Multatuli's oordeel en mensenkennis, om te kunnen aannemen dat zelfs zijn onbegrensd gevoel van eigenwaarde hem met zulke blindheid zou hebben geslagen. En wij zijn niet ver van het denkbeeld dat de loop die deze zaak nemen zoude, het verschil (in onbruik geraakt woord voor "geschil" WFH) met de Resident en de beslissing der Regering, van den beginne door Havelaar voorzien en gewenst geworden zijn; dat hij, met andere woorden, reeds bij of althans korte tijd na de aanvaarding van zijn beheer te Lebak het voornemen had daarvan te worden ontheven - en *martelaar* te zijn.'

De theorie van het vrijwillige martelaarschap verklaart ondertussen niet alles.

Zoals we zagen, begon Dekker omstreeks het jaar 1860 (en eigenlijk al iets eerder, toen hij *f*50, - accepteerde van Van Twist) zich feitelijk tot een soort Uilenspiegel te ontwikkelen: nauwelijks bedroefd als er niet meer dan tien mensen hun stem op hem uitbrengen, loopt hij over van trots omdat de meisjes hem nakijken in Artis.

Maar in 1856 was hij, zelfs nadat hij z'n ontslag had gekregen, toch nog voortdurend opgetreden als een ernstig en consciëntieus ambtenaar. Dit blijkt duidelijk uit de archieven. Hij ging onverdroten verder materiaal te verzamelen waaruit zijn gelijk zou moeten blijken, hij liet geen middel onbeproefd door te dringen tot Van Twist, hij probeerde het zelfs nog bij Pahud.

Waarom begon hij dan de Lebak-zaak aan te pakken op een manier die mislukken *moest*? Was hij aan een geestelijke inzinking ten prooi? Is zijn antipathie tegen Brest van Kempen hem te machtig geworden?

Wat Brest van Kempen en diens spiegelbeeld Slijmering betreft meende 'H': '(Multatuli) beschrijft hem, en terecht, als een hoogst wellevend man van goede manieren en fijne beschaving, die volgens hem slechts het gebrek had wat langzaam

in 't spreken en schroomvallig in 't handelen te zijn. Het was niet eerlijk zulk een man met den naam *Slijmering* te brandmerken...'

En is het geen 'lelijke trek in het karakter van Havelaar' dat hij bij die zo verachtelijke Slijmering is gaan logeren? vraagt 'H' zich af.

De schrijver R. Nieuwenhuys laat sinds 1957 geen gelegenheid voorbijgaan om te beweren dat Douwes Dekker het helemaal mis had: de bevolking niet begreep, de adat niet kende. En dat de regent helemaal niet aangepakt kon worden. Brest van Kempen en Van Twist, veel bezadigder, hadden gelijk. Vervolging van de regent zou op een ramp zijn uitgedraaid.

In verband met deze visie is de volgende passage uit het artikel van 'H' belangwekkend: 'Wij zijn het met Havelaar eens dat die vervolging uit politiek oogpunt geen of gering bezwaar zou opgeleverd hebben. Men maakt zich omtrent de invloed van een inlandse grote dikwijls verkeerde voorstellingen. Hoe machtig die invloed ook zij, zolang hij met gezag is bekleed en een hoge betrekking uitoefent - men ontheffe hem van die betrekking en verwijdere hem van de plaats waar hij gewoon was op zijn wenk te worden gehoorzaamd en ook zijn invloed zal weldra verloren gaan.'

Zou Nieuwenhuys in 1957 en volgende jaren, meer dan honderd jaar na de Lebakzaak, beter geweten hebben wat er in 1856 mogelijk was, dan 'H' in 1860?

De belangstelling van het 'Bataviaasch Handelsblad' voor *Max Havelaar* was met de publikatie van *Multatuli's Grieven* niet uitgeput. In een volgend nummer onthulde H.J. Lion, pas afgetreden hoofdredacteur van die krant, dat 'Slijmering' thans resident van Jogjakarta was en algemeen geacht werd en bemind.

In welke persoonlijke relatie Multatuli stond tot Lion, is onbekend. Op een blad met aantekeningen dat maart 1856 gedateerd wordt, komt de geheimzinnige notitie voor 'Lion op Batavia'. (VW, IX, 550)

Lion vertrekt naar Nederland. Daar aangekomen, stuurt hij een verontwaardigd ingezonden stuk naar de NRC. (14 januari 1861) Deels beweert hij hetzelfde als Her-

man des Amorie van der Hoeven

Jhr. Willem Hendrik Wendelin de Kock (1850-1932); lid van de Algemene Rekenkamer van Nederlands-Indië; auteur van *Lebak en de Max Havelaar*, Den Haag, 1926. (Collectie Jhr. W.P. de Kock)

al beweerd had, namelijk dat Slijmering geen natuurgetrouw portret was van Brest van Kempen, maar hij doet het in een enigszins andere stijl. Brest van Kempen wordt brandschoon gewassen en Douwes Dekker een 'ongeneeslijke krankzinnige' genoemd. Brest van Kempen heeft, stelt Lion, aan de regent geen tweehonderd gulden gegeven om klagers de mond te kunnen stoppen, maar omdat de regent dit geld nodig had voor de ontvangst van zijn neef, wat Dekker heel goed wist. Het was een lening, korte tijd later terugbetaald door de regent. In het voorbijgaan onthult Lion en dit is een primeur, dat de brave Brest van Kempen nog geprobeerd heeft Dekker ervan te weerhouden ontslag te nemen. (zie B.v.K.'s brief aan Dekker, VW, IX, 593) Het was dan ook, concludeert Lion, geen lelijke trek in het karakter van Max Havelaar, dat hij na z'n ontslag nog bij de resident ging logeren, want hij *wist* dat de resident de regent geen geld had gegeven om getuigen de mond te kunnen stoppen. Een veel lelijker trek in Havelaar is het daarentegen dat hij dit er *naderhand* bij heeft verzonnen.

Lion beweert zijn mededelingen te kunnen staven met 'eigenhandige' brieven van regent, resident en assistent-resident. Deze 'eigenhandige' brieven zijn nooit te voorschijn gekomen en toch kan bewezen worden dat Lion het bij het verkeerde eind had.

Blijkens de bewaard gebleven stukken hoorde Dekker op 30 maart 1856 dat Brest van Kempen, tijdens zijn bezoek aan de regent op 26 februari, *f* 200, - had overhandigd aan de regent.

Op 9 april 1856 schreef Dekker een (nooit verzonden, maar wel bewaard gebleven) concept-brief aan Van Twist. Hierin al vermeldde hij het geven van de *f* 200, - en hij voegde er *toen al*, tien dagen nadat hij dit had gehoord, de mening aan toe dat deze handeling 'zweemde naar medeplichtigheid'.

Conclusie: Lion had het mis en de vijftig jaar later tegen Multatuli ten strijde getrokken jhr. De Kock, die zich op Lion baseerde, had het ook mis. De lelijk*er* trek in Havelaars karakter bestond niet.

Hij heeft het verhaal niet *naderhand* verzonnen, hij heeft er onmiddellijk de ongunsti-

Hotel des Pays-Bas of *Logement der Nederlanden* te Den Haag, waar Multatuli wel logeerde, en hotel *Le Maréchal de Turenne*, Korte Houtstraat, Den Haag, verblijfplaats van Multatuli in februari en vermoedelijk ook maart 1861.

ge uitleg aan gegeven die hij later ook in *Max Havelaar* naar voren bracht. Niet te ontkennen is en blijft dat hij *desondanks* bij Brest van Kempen is gaan logeren en dat hij op vriendschappelijke wijze afscheid van Brest van Kempen heeft genomen.

Lion besloot zijn ingezonden stuk met deze woorden: ‘Ik ken de schrijver (t.w. Multatuli, WFH) niet, maar ik ben zeer geneigd de recensent in het *Bat. Handelsblad* (t.w. “H”, WFH) voor de man te houden, die Max Havelaar het best kent en het onpartijdigst heeft beoordeeld.’

En toch is ‘de logeerpartij’ een minder lelijke trek in zijn karakter dan het lijkt. Hij *moest* wel. Immers, nadat Brest van Kempen, bij wie hij ook op de heenreis naar Lebak al gelogeerd had, hem alle steun had aangeboden op de terugreis, had hij op 29 maart aan Brest van Kempen geschreven dat hij ook nu weer graag bij hem logeren zou. Een dag later hoorde hij het verhaal over de *f* 200, -. Wat te doen? Een ijlbode sturen: ‘Nee, we komen niet, want zojuist verneem ik dat u de regent een maand geleden *f* 200, - hebt overhandigd wat mijns inziens zweemt naar medeplichtigheid’...? Wat een belediging! En dat terwijl hij hoopte nog toegang te zullen verkrijgen tot zijn hoogste chef Van Twist? Niemand zou dit gebaar hebben begrepen; hij kon zijn beweegredenen moeilijk in de gauwigheid per advertentie bekend maken en dus zou iedereen die hem het huis van Brest van Kempen zou hebben zien voorbijrijden, hem *helemaal* voor gek versleten hebben. En dat nog wel terwijl Van Twist toch al vond dat hij onjuist was opgetreden tegen Brest van Kempen?

Zelfs in latere jaren heeft hij het niet aangedurfd deze verklaring voor de logeerpartij te geven en kwam hij met vage verhalen als dat de bevolking op het punt stond in opstand te komen, hem op de resident wilde wreken, etc. Dat hij dus om de resident van de volkswoede te redden, daar was gaan logeren. Helaas, het was niet de inheemse bevolking die in opstand zou zijn gekomen als hij 't *niet* had gedaan, maar de opschudding in de Nederlandse ambtenarenwereld zou zonder twijfel enorm zijn geweest. Brest van Kempen zou zijn maatregelen hebben genomen. Niet in de gelegenheid de reden bekend te maken: dat hij Brest van Kempen van medeplichtigheid verdacht en waarom, zou Dekker elke hoop op steun wel hebben kunnen laten varen.

Prof. Dr. Pieter Johannes Veth (1814-1895); oriëntalist en etnoloog; schreef *Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en Co.* (De Gids, 1860)

Dat de zaak zo in elkaar zit en niet anders, verklaart meteen waarom Multatuli tegen het stuk van Lion wel een soort bestrijding ten beste gaf en Van der Hoeven's artikel ongemoeid liet.

Corrupte Nederlandse ambtenaren, met knoeiende inheemse hoofden samenspannend, lastige dwarskijkers die werden vermoord, het waren in ‘ons’ Indië voorzeker op zichzelf geen ficties.

Slijmering als *type* van een lakse ambtenaar is overtuigend. Hem met Brest van Kempen vergelijken en vaststellen dat de vergelijking ten voordele van de laatste uitvalt, doet allemaal natuurlijk niets af aan het (om het zo eens te noemen) *ideologische* gelijk van het boek *Max Havelaar*. Zelfs al zou Multatuli in zijn eigen leven nooit iets te maken hebben gehad met het bestuur van Nederlands-Indië, dan zou de in *Max Havelaar* geuite kritiek daarop nog in volle lengte overeind blijven. Deze kritiek betreft in wezen de dubbelslachtigheid van elk koloniaal bewind, wanneer het tenminste geen onverbloemde roof- en moordpartij meer is.

De bezadigdheid van Brest van Kempen en Duymaer van Twist, hun aarzeling een invloedrijk regent aan te pakken, - Multatuli wantrouwde dat als berekening, gemakzucht, sleur. Want hij wist dat het Nederland's voornaamste bedoeling niet was de kolonie te besturen als een liefhebbend en rechtvaardig vader. De hoofdzaak was er zoveel mogelijk aan te verdienen, met zo weinig mogelijk trubbels. Dat was het ideaal van de Amsterdamse makelaar in koffie, Droogstoppel, die er nooit een voet gezet had, maar aan één koffieboon meer verdiende dan de Javaan aan een zak vol. Droogstoppel, die ‘gemene dief minus de moed om in te breken’. (VW, II, 202)

Multatuli zou, wanneer hij niet persoonlijk betrokken geweest was bij een soortgelijke geschiedenis als in *Max Havelaar* beschreven wordt, ook nooit bedolven zijn onder die stortvloed van protest, voortgesproten uit de vergelijking van zijn daden met zijn voorstelling daarvan.

Anderzijds zou de invloed van het boek - al had er precies hetzelfde in gestaan - misschien veel minder zijn geweest, want het publiek raakt nu eenmaal het meest onder de indruk van verhalen waarover het denkt dat ze echt zijn gebeurd.

Dr. Pieter Bleeker (1819-1878); Bleeker, begonnen als loopjongen in een apotheek, werd later militair arts in Indië om zich vervolgens tot een van de grootste biologen van zijn tijd te ontwikkelen, gespecialiseerd in vissen. Hij is een der grondleggers van de moderne ichtyologie; zijn verzamelde werken in 14 delen werden in 1975 herdrukt.

Al dit geschrijf in de kranten, dat op bijzaken afbreuk deed aan de geloofwaardigheid van *Max Havelaar*, verscheen op een ongelukkig ogenblik.

Juist in deze periode is er een comité gevormd dat geld bijeen wil brengen om Multatuli te steunen. Het bestaat uit professor Veth, de oud-resident E.J. van Vloten, de heer Starkenborch van Straten (een in Brussel gevestigde rijkaard) en Multatuli's jeugdvriend, de vissenspecialist Dr. Bleeker, die inmiddels met een rijke vrouw getrouwd is.

Bovenaangehaalde publikaties oefenen een ontmoedigende werking op hen uit.

'De recensies in het Bataviaasch Handelsblad hebben de sympathie van velen voor u verminderd', schrijft Bleeker op 27 januari 1861.

Drie dagen later plaatste de NRC weer een ingezonden stuk, ditmaal van zekere 'NN' en 'IJ', die kwamen vertellen dat Carolus vast en zeker niet vergiftigd was. Carolus had een leverkwaal en was niet overleden enkele uren na bij de demang van Parang Koedjang te hebben gedineerd.

Nu zakt Bleeker de moed nog dieper in de schoenen. (Brest van Kempen zelf heeft zich ook willen verdedigen, maar de minister van Koloniën vond dit niet raadzaam en daarbij bleef het.)

Uit Rotterdam schrijft Multatuli aan Tine: 'Ik ben bedroefd over het stuk van Lion, niet om dat stuk zelf. Het te weerleggen is al te gemakkelijk zelfs, maar omdat mijn vrienden vorderen dat ik mij verantwoord.'

De stukken van Herman des Amorie van der Hoeven acht hij 'met veel talent geschreven. Hij vergist zich hier en daar, maar het is niet zoals dat van Lion, beneden beantwoording.'

Hij doet het omgekeerde van wat men zou verwachten: in de NRC van 22 februari 1861 antwoordt hij Lion en over Van der Hoeven heet het daar: 'Het stuk getekend

H. in het *H.B. van Batavia* verdient, al zij het ook om de kunstige inkleding alleen, een afzonderlijk antwoord.'

Maar, behalve dat hij veertien jaar later de logeerpartij bij Brest van Kempen in

Havelaar, opheldering([182]), goedpraatte door te beweren dat hij daarmee een opstand had voorkomen, is hij er nooit meer op ingegaan.

En waar komt zijn antwoord aan Lion op neer? Wie er nieuwsgierig naar is, herleze het in de Volledige Werken deel X, pp. 396-399. Wie dat een betreurenswaardig vaag antwoord vindt, moge bedenken dat het betreurenswaardigste eraan is, dat hij Lion niet vroeg met die 'eigenhandige' brieven voor de dag te komen. Die zijn, als gezegd, *nooit* voor de dag gekomen en daardoor weet nu nog niemand precies over welke documenten Lion eigenlijk beschikte.

De reder die het gezin Dekker in 1855 op krediet naar Indië had gebracht, kwam uit de NRC Multatuli's adres te weten en meldde zich aan zijn hotel met een nota. Aldus schreef hij Tine. Dit was alles wat zijn antwoord aan Lion bewerkte. Maar in dezelfde brief aan Tine kopieerde Multatuli, zeer gevleid en gelukkig, een hele brief van zijn oude vriendin Ottilie Coss uit Kassel, die *Max Havelaar* bleek te hebben gelezen.

'Wat een hart, niet waar? Ik ben er van aangedaan. Nu moet je begrijpen dat toch in dat Cassel mijn naam geschandvlekt is! Hoe of zij aan de *M.H.* komt? 't Is me een raadsel! En hoe zij hem heeft kunnen verstaan? Ik vind die zaak treffend!'

10

De commissie die hem steunen wilde, liet het ten slotte afweten. ‘De reden dat men zo partij trekt voor Brest van Kempen is eenvoudig dat hij geen hulp nodig heeft en ik wel’, vindt hij.

De commissieleden oordelen dat hij weer naar Indië moet gaan en hoewel hij nu al zegt: ‘Ik ben geen schrijver en wil 't niet zijn’, ziet hij in die raadgeving toch alleen maar een smoesje om van hem af te komen.

En dat zag hij waarschijnlijk niet verkeerd: geen betrekking van enig belang is hem ooit aangeboden, in Nederland niet, in Indië niet en niet in de West. Het is altijd bij voorspiegelingen gebleven.

Hij brengt een bezoek aan minister Rochussen, die hem vertelt: ‘De dames zijn gek op je. Hoe vind je dat?’

Nou, Multatuli vindt 't belangrijk genoeg om het gauw aan Tine over te brieven. Boudweg had hij Rochussen gevraagd hem te doen benoemen tot secretaris-generaal, welke post vrijgemaakt was door Loudon, die minister zou worden. Rochussen stuurde hem door naar Loudon. Loudon legde hem uit dat een zekere heer Feith al lang recht had op de vacant geworden plaats. Heel redelijk en bescheiden gaf Multatuli Loudon daarin gelijk.

‘En’, vertelde Multatuli op 3 januari 1871 aan Roorda (hij vertelde het ook in Idee 945, zie VW, VI, 138): ‘om mij te troosten voegde hij erbij: maar laat u dit niet te veel spijten. Geloof me, ge zijt voor die betrekking... de betrekking die hij, Loudon, met ere bekleed had, en die hij verliet om minister te worden... die betrekking is een aaneenschakeling van nietigheden waarmee ge u niet zoudt kunnen verenigen.’

‘Gij hebt geschreven geen christen te zijn’, sprak Loudon vervolgens, ‘welnu ik ben wel een christen en daarom...’

Een enveloppe met inhoud werd hem overhandigd. Op straat bleek de inhoud *ƒ*25, - te zijn: gering bedrag dat niet als een geschenk aan een groot man kon worden beschouwd. Enige maanden later retourneerde hij Loudon *ƒ*25, - onder dankbetuiging.

Dat hij deze *ƒ*25, - terugbetaalde heeft ook Loudon zelf vermeld in z'n gedenkschrift. (Zie VW, X, 420) In andere opzichten klopt het relaas van Loudon niet hele-

James Loudon (1824-1900); christen en o.a. minister van Koloniën van 1861-1862; schreef geringschattend over Multatuli in zijn mémoires, ofschoon hij de *f*25. - die hij de schrijver aanbood binnen korte tijd prompt terugkreeg. (Iconographisch Bureau, Den Haag)

maal met het door Multatuli vertelde. Loudon leefde tot 1900 en kan dus (uit de *Ideën*) Multatuli's lezing van de gebeurtenis hebben gekend. Bij de belangstelling die zowel Rochussen als Pahud, en Loudon zo nu en dan voor Multatuli toonden, moet waarschijnlijk in aanmerking genomen worden, dat zij gaarne voor ‘kunstzinnig’ doorgingen - bij Van Twist of Thorbecke viel daaraan niet te denken.

Er zijn lichtpuntjes in zijn bestaan. In dat van Tine niet zozeer.

‘Siet is heel hartelijk en zelfs hartstochtelijk’, bericht hij haar. Hij beseft wel dat Tine jaloers wordt, maar ‘ik zeg haar (Siet) altijd dat je daar boven bent’. En zou Tine zijn woorden beschaamd maken in de ogen van Siet door wel jaloers te zijn? Natuurlijk niet.

Een week of vijf later leest Tine:

‘Je bent niet wellustig en kunt dus niet geheel indringen in de positie van anderen die 't wel zijn. (...) 't Is vals van je dat je zegt dat Siet hoogstwaarschijnlijk meer waarde heeft dan jij en dat zij veel geschikter voor mij zou zijn. Dat kan je niet menen; zeg nu eens oprecht of je dat meent? Je weet heel goed dat ik doodongelukkig zou wezen zonder jou, en je begrijpt heel goed het onderscheid tussen een caprice en de verhouding tussen u en mij die oneindig inniger is. (...) Dag lieve hart, ga toch nooit denken dat ik iemand boven je stel. Kus de lieve jongens. Dag mijn Tine, mijn eigen Tine.’

Maar ook al was er niemand op de wereld die hij boven haar stelde, ze zat met de lieve jongens ver bij hem vandaan, zonder geld. Hij kon het haar niet sturen, want, zo schreef hij: ‘Ik heb iets gedaan waarover ik mij schaam, ik heb namelijk geld uitgegeven. (...) Ik kan je daardoor vandaag geen geld zenden, maar ik hoop spoedig.’

Over zijn caprice met Sietske Abrahamsz bleef hij haar op de hoogte houden.

‘Had je niet juist uit die verhouding met Siet kunnen merken dat ik zo dol opje gesteld ben? Maak je toch maar volstrekt niet ongerust op dat punt. Morgen meer.’

Het meerdere is een lang antwoord op een ons niet bekende brief van Tine, die klaarblijkelijk vol verwijten stond.

'Siet zegt dat zij mij wil toebehoren naar lichaam en ziel, *als ik dat vraag*', vertelt hij.

Sietske, de Fancy uit de *Minnebrieven*, als oude vrouw, mevrouw Wienecke-Abrahamsz (1842-1912). ‘Zij is puur lelijk door teveel expressie in 't gelaat’.

Weinig twijfel kan eraan bestaan dat Siet hem op die wijze toebehoord heeft, al weet men niet of hij het heeft gevraagd.

In 1910 was Siet een oude vrouw en ze stelde haar herinneringen aan hem te boek. Hij was van plan haar hertogin van Sumatra te maken. Nadat hijzelf keizer van Insulinde zou zijn geworden natuurlijk. We mogen aannemen dat Siet het niet verzonnen heeft, maar dat hijzelf het verschil tussen een vastomlijnd plan en een wensdroom niet meer wist, is hoogst onwaarschijnlijk.

In 1876 bekende hij aan zijn vriend Roorda van Eysinga: ‘Ik ben despoot uit overleg, uit berekening, met studie. Ik heb mijzelf deze karaktertrek opgedrongen, omdat ik na ingespannen en diep denken tot de conclusie was gekomen dat deze richting de enige is waarmee iets te bereiken valt. (...) Wanneer 't me gelukt Holland uit Insulinde te jagen, mag men mij doen wat men verkiest. En ook zonder de traditionele ondankbaarheid van naties en publieken, ikzelf verlang niet naar hoogheid of schijn daarvan. Ik ben er te hoogmoedig voor. Met plezier wil ik hertogen maken, maar ikzelf verlang geen andere hoogheid dan verheven te hebben. (...) Het staat aan u, al of niet eens te zijn met deze beschouwingen. Maar bedenk dat ze in mijn gemoed meer dan dertig jaar oud zijn. Dat ik ze nooit uit het oog verloor! (...) Och, er is zo weinig nodig om de piramide om te gooien. De zaak is zo klein dat de schooljongen van 't jaar 3000 zich 'n paar eeuwen vergissen zal, als de meester hem vraagt: wanneer hield het (gewezen) landje Holland op, te regeren in de Indische Archipel?

Maar klein is ze niet voor mij die zo vaak te tobben had met kamerhuur, dagelijks brood en postzegeltjes. Waar haalden toch de “helden” van Plutarchus en Cornelius Nepos telkens hun legers vandaan, en hoe deden ze om aan viktualie te komen?’

Ja. Hoe?

Geen enkele geschiedschrijver is van mening dat ze bleven zitten wachten tot een commissie van rijke burgerheren hun die onmisbare zaken achterna kwam brengen en daarom alleen al is het absurd in Multatuli's dictatoriale neigingen iets anders te zien dan een caprice op zichzelf.

Poolsch Koffiehuis, ook genaamd *Polen*, Kalverstraat, Amsterdam.

Siet werd geen hertogin van Sumatra. Wel inspireerde deze liefde hem tot een van de grilligste, wildste boeken die de Nederlandse literatuur rijk is: *Minnebrieven*.

Welke held uit Plutarchus: Perikles, Pompejus, Caesar of Antonius heeft ooit zijn ziel op die manier blootgelegd, in, wat Multatuli zelf noemde ‘een arabesque van aandoeningen’?

Het nieuwe boek leverde ook geld op, maar niet voor zijn eigen gezin. ‘Ik die geen geld heb voor u, voor mij, voor de kinderen’, schreef hij Tine, ‘heb een gezin gered dat gisteren *ƒ*400, - nodig had.

Dat is mijn antwoord op de door v.H. (= zijn zwager, baron van Heeckeren tot Waliën, WFH) rondgestrooide vertelling, dat ik een afzetter ben, dat ik een dief ben.

Ter terugbetaling dier *ƒ*400, - schrijf ik die Minnebrieven. Laat mij begaan. (...) Dag engel. Och, ik wou je zo graag een brief van Siet zenden. Ik kan 't haast niet laten. 't Is een edel kind.’

Enige tijd tevoren was de beroemde schrijver op het Damrak aangesproken door een juffrouw, die hem vertelde dat zij zo'n honger had. Diep geroerd door haar verhaal had hij haar voorgesteld elke morgen bij hem te komen ontbijten in het Poolse Koffiehuis, waar hij logeerde.

Ze mocht niet praten, want op de vroege uren van de dag was hij niet in de stemming voor conversatie. Martinus des Amorie van der Hoeven, andere broer van jeugdvriend Bram, hoogleraar in het Romeins en Hedendaags Recht, liep het meisje eens bij hem tegen het lijf en zei bij het weggaan: ‘Het helpt niets. De poel der zondaars moet gevuld blijven. Als je er hier een uithaalt, valt er ergens anders een in.’

Het meisje borduurde uit dankbaarheid en omdat ze toch niet praten mocht, een paar pantoffels voor haar gastheer.

In deze zelfde periode kreeg Multatuli ook eens bezoek van een heer die hem vertelde dat hij Stamkart heette, doctor in de letteren. De doctor had op staande voet *ƒ*400, - nodig voor een behoeftig gezin. ‘Ik bezit op het ogenblik geen vierhonderd

Oudst bekende portret van Tine (1862).

Huis van Mordechai Jessurun Lobo, die een tweedehands boekhandel dreef aan de Botermarkt (Rembrandtsplein 6) te Amsterdam, en bij wie Multatuli van eind augustus 1860 af enige tijd op kamers woonde, zoals ook een mooie, zestienjarige fotografe.

gulden', zei de berooide Rodolphe. Maar hij vroeg en kreeg van de uitgever Günst vierhonderd gulden voorschot op een boek dat hij nog schrijven moest en gaf het geld aan Dr. Stamkart.

Deze nobele handeling bleef in *Minnebrieven* niet onvermeld en waarom ook niet? Het was een nobele handeling waar de schrijver voor betaald had. En hoe! Vele jaren later zou zijn tweede vrouw, Mimi, zijn verrassing beschrijven toen op een zekere ochtend Dr. Stamkart bij hem binnentrad met aan zijn arm het ontbijtstertje dat hij

voorstelde als zijn verloofde. ‘Zij had een bijbel met een gouden slot in de hand en kwam vriendelijk glimlachend naar Multatuli toe. Was dat niet zijn ontbijtstertje? Ze bedankte hem voor wat hij voor de haren had gedaan. Zou ze niet eens iets voor hem mogen borduren? Pantoffels heeft u al, zie ik...

Want hij had de door haarzelf geborduurde pantoffels aan zijn voeten.

Toen liep hem de gal over. “Ja juffrouw, zoals u ziet... Maar nu heb ik er genoeg van en maak nu maar gauw dat je weg komt.” Maar hij was tevreden over zichzelf omdat hij haar niet verraden had, voor het geval de doctor niets wist van de “ontbijt-geschiedenis”...

Zijn indruk was evenwel dat het meisje, teleurgesteld wijl het haar niet was gelukt hem beter te plunderen, de doctor in de letteren op hem had afgestuurd.’

Volgens een andere lezing gebeurde het toen Multatuli bij Lobo logeerde en had de letterkundige doctor, na onder valse voorwendsels geld van hem losgekregen te hebben om met het ontbijtstertje te trouwen, de euvele moed nog eens langs te komen ter verwerving van een nieuwe subsidie. Stamkart, Johannes Adrianus, geboren te Amsterdam in 1829, was ‘privaatonderwijzer’. Hij schreef een vierdelig werk over de Tachtigjarige Oorlog, en levensbeschrijvingen van de stadhouders Willem I, Willem II, en Willem III. (Biogr. Wbk. d. N- en Z-Ned. letterk., 1878)

Maar hoe hij zich ook misdragen had tegenover Multatuli, *Minnebrieven* was en bleef opgedragen aan die doctor bij wijze van ‘openlijke betuiging van sympathie’.

't Zou jammer zijn ‘het publiek in de waan te brengen dat *alles* wat men schrijft onwaar is. Och, laten we het kaf sparen om het koren!’ staat in *Minnebrieven* te lezen.

Al eens eerder had Multatuli zijn schrijversloon geheel afgestaan voor een lief-

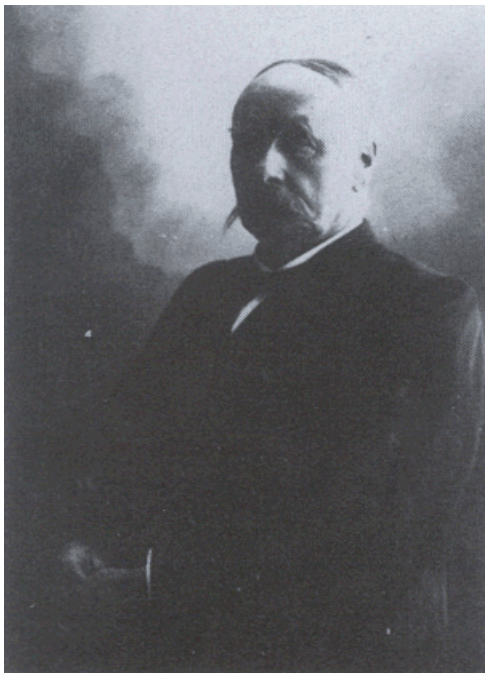

Derk Roelfs Mansholt (1842-1921); landbouwer te Meden, bewonderaar van Multatuli.

dadig doel. *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb* is zelfs opzettelijk geschreven om de slachtoffers van een overstromingsramp op Java te steunen. De opbrengst was niet gering en hij gaf alles weg. De indruk die dit op zijn schoonfamilie gemaakt heeft, laat zich raden. Net als al zijn tegenstanders en schuldeisers zullen zij hebben gezegd: hij kan best geld verdienen als hij wil, zijn gezin zou geen gebrek hoeven te lijden wanneer hij niet met alle geweld de Rodolphe moest uithangen. In feite zijn het Tine en de kinderen die betalen voor deze koninklijke gebaren, die op niets dan ijdelheid berusten.

Het was hem al spoedig na de verschijning van *Havelaar* in mei 1860 niet ontgaan dat Van Lennep, die het boek gevaarlijk bleef vinden, de verkoop niet bevorderde. Daarover kwam ten slotte een rechtsgeding, dat Multatuli verloor. Van Lennep, met z'n goed bewaarde briefje en een gezegeld stuk waarop Multatuli het auteursrecht had afgestaan, moest juridisch gezien wel winnen.

Alleen in kleine kring begon men Multatuli als een soort Jezus-figuur te beschouwen. Een Jezus zonder God dan - diepe indruk maakte zijn in het atheïstische tijdschrift ‘De Dageraad’ gepubliceerde *Gebed van de Onwetende*. De handelingen van Jezus, die immers op de farizeeërs een even paradoxale, zo niet misdadige indruk maakten, hebben hem zonder twijfel ook beïnvloed.

‘Zei Jezus niet: “Er zullen altijd armen zijn”? En zei Jezus dat niet om hulp aan hèm bewezen, als dringender voor te stellen dan armzorg?’ schreef Multatuli in een brief aan Mansholt. (5 november 1880)

Welbewust had hij uitgemaakt dat het dringender was zijn geld te geven aan op straat ontmoete armen, dan aan zijn eigen vrouw en kinderen. Soms deed hij zelfs zichzelf te kort, maar Multatuli's veroverende persoonlijkheid (als hij in een goed humeur was) maakte dat hij menigmaal zonder te betalen eten kon in het restaurant ‘De Oude Graaf’, tegenover ‘Polen’.

De uitgever van *Minnebrieven* was Günst, vrijmetselaar en uitgever zonder geld. In deze tijd ontmoette hij nog een andere uitgever, Rudolph Charles d'Ablaing van

Dr. Frans Christiaan Günst (1823-1886); vrijmetselaar en uitgever van *Minnebrieven*.

Gerrit Broens (1813-1880); directeur van het Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad; schreef onder het pseudoniem Hagiosimandre o.a. een bewonderende brochure over Multatuli.

Giessenburg, ook een vrijmetselaar, ontwikkeld man en voorzitter van de in 1856 opgerichte vrijdenkersvereniging ‘De Dageraad’. Ook d'Ablaing van Giessenburg is niet rijk, maar Multatuli vindt van hem: ‘Dat zou de flinkste medestander zijn die er te krijgen is. Hij is entier.’ Zijn firma heette R.C. Meijer. (D'Ablaing, buitenechtelijk geboren, heette oorspronkelijk Meijer.) Hij heeft in een soort van dagboek aantekeningen nagelaten over Multatuli's wedervaren.

Meijer publiceert een brochure van Hagiosimandre (= G. Broens jr.): *Max Havelaar! Een beroep op de Nederlandse vrouwen*. De nood van Havelaar's gezin wordt geschetst, de ondankbaarheid van het Nederlandse volk gegispt. Deze brochure is aanleiding voor R.J.A. Kallenberg van den Bosch, oud-officier en vrijmetselaar, *f* 60, - aan d'Ablaing van Giessenburg te sturen ter ondersteuning van Multatuli en de zijnen. Kallenberg van den Bosch was rentmeester van Prins Frederik (1797-1881), die de oom was van koning Willem III en grootmeester van de Nederlandsche

Vrijmetselarij. Als Multatuli in financiële nood een beroep op Kallenberg van den Bosch deed, was dat nooit tevergeefs. Bijna zou ik voor de verleiding bezwijken te denken dat langs deze omweg het Koninklijk Huis toch gereageerd heeft op de boeken en de brieven aan de koning, die het van Multatuli ontving, maar dit is voor zover ik weet nooit uitgezocht. Kallenberg's vriendschap was een der trouwste die hij ooit heeft ondervonden. Toch stelde de uitwerking van Hagiosimandre's brochure Multatuli teleur.

Eindelijk gaat hij eens naar Brussel. Daar begint hij aan *Over Vrijen Arbeid in Nederlandsch Indië en de Koloniale Agitatie*.

De liberalen waren aanvankelijk van plan hem bij te vallen, maar ze waren voorstanders van vrije arbeid. Hij zag geen heil in afschaffing van het cultuurstelsel en viel de liberalen dus niet om de hals. Zo mogelijk is dit een nog heroïscher daad geweest dan het ontslag nemen in Lebak. Want omdat er niet meer dan twee partijen waren, stond hij nu volledig buiten het politieke spel. Hij zag dit in, en de brochure (beter: het boekje, meer dan 100 pagina's) *Vrije Arbeid* is bedoeld als opwekking tot het stichten van een *derde partij*. Cultuurstelsel of vrije arbeid is de kwestie niet,

Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg (1826-1904); vrijmetselaar, selfmade godsdiensthistoricus en uitgever onder de firmanaam R.C. Meijer.

omdat ook vrije ondernemers niets op Java kunnen beginnen, zonder de regenten, die misbruikers van hun macht, naar de ogen te zien. ‘De kwestie over vrije arbeid is geen kwestie.’ Anti-kolonialist is hij niet, anti-koloniale agitatie heeft hij met *Max Havelaar* niet beoogd.

Eind januari 1862 keert hij naar Amsterdam terug en voltooit daar *Vrije Arbeid*. D'Ablaing van Giessenburg geeft het uit. Pas acht maanden later zal hij weer enkele dagen naar Brussel gaan, na wanhopige smeekbeden van Tine, omdat Edu ziek is. Verder heeft hij zich dat jaar niet in het legendarische Havelaar-gezin vertoond.

Literair en op het gebied van de aandoeningen is het een vruchtbare tijd. Na de verschijning van de *Vrije Arbeids*-verhandeling, een van de schitterendste die hij ooit heeft geleverd, stijgt zijn roem weer. Hagiosimandre's aan de Nederlandse vrouwen geadresseerde brochure moge tot een teleurstelling hebben geleid, aan vrouwen is er in Multatuli's leven geen gebrek. Hoeveel het er zijn geweest en wie, is niet geheel bekend.

Zij vormen een soort vrouwenlegioen voor Insulinde, de ‘dochters van Insulinde’ noemt hij ze.

De *Minnebrieven* zijn ‘een *getrouwe* spiegel van een maand aandoeningen en indrukken. Er bestaat geen boek dat *waarder* is’, bericht hij Kallenberg van den Bosch. (5 augustus 1866)

Eraan gewend nu dat het publiek van zijn boeken alleen begreep dat hij ‘zo aardig’ schreef en niet dat het hem moest steunen in zijn strijd, had hij in *Minnebrieven* geen geheim gemaakt van wat hij over het publiek dacht: ‘Publiek, ik veracht u met grote innigheid.’

God bestaat niet, is door ons gefantaseerd, maar wordt toch gehoorzaamd. *Zijn* god is een meisje, Fancy (= Fantasie).

Zij is meer dan de muze van dit boek alleen, zij is de drijfkracht van alles wat hij de moeite waard vindt in zijn leven: de onberaden daden, de grote dromen. Zij

rechtvaardigde dat hij net als Woutertje Pieterse zijn ‘meest nabijliggende plichtje’ verwaarloosde.

Reijer Jan Antonie Kallenberg van den Bosch (1822-1892); rentmeester van Prins Frederik der Nederlanden.

Multatuli's liefde voor Sietske Abrahamsz schijnt na die uitzinnige maand waarin hij *Minnebrieven* schreef, wel wat oppervlakkiger te zijn geworden.

Tine heeft in *Minnebrieven* haar rol nog eens duidelijk gedefinieerd gezien: alles opofferen aan haar Max, haar dichter; andere vrouwen aanmoedigen haar voorbeeld te volgen.

Ene Rosette Beyers, ene Cateau. Er is over deze vrouwen of meisjes weinig bekend, behalve dat Rosette ‘mal’ was.

Meer op de voorgrond treedt Charlotte de Graaff (1837-?), al heb ik vergeefs gezocht naar haar portret en naar meer gegevens over haar dan er in bestaande Multatuli-literatuur te vinden zijn.

Charlotte was de vrijgevochten dochter van een dominee in Bloemendaal. De schrijver noemde haar ‘Prul’.

Maar zij is ‘een engel van hoge liefde’. Dit laatste schrijft hij als hij Charlotte pas een paar weken kent, aan weer een nieuwe liefde, Mimi Hamminck Schepel.

Zeer jaloers op de overige ‘dochters van Insulinde’ was Charlotte niet, voor zover bekend. Ook Sietske Abrahamsz heeft trouwens beweerd niet jaloers te zijn geweest. ‘Met Charlotte de Graaff en Mimi heb ik steeds vriendschappelijk omgegaan, nooit die malle vrouwenjalouzie gevoeld’, schreef zij in 1887 aan haar neefje Edu. Maar de herinneringen die zij in 1910 publiceerde, verraden bittere gevoelens om alles wat ‘oom E.’ haar wijsmaakte en ze op den duur niet meer geloven kon.

Als de anderen wordt ook Charlotte naar Tine in Brussel verwezen. Daar krijgt Charlotte in 1863 zelfs een miskraam.

‘Jezus begon met vissers. Ik vang met meisjes aan.’

Voor velen wordt hij een soort Jezus-surrogaat, dit is niet te sterk uitgedrukt.

De gewone mensen houden hem voor een wellusteling, een dronkaard, een fuifnummer dat geleend geld opmaakt in bordelen. Van wellustigheid afgezien, is

dat allemaal laster. En zelfs in zijn wellustigheid kan meer dichterschap dan werkelijkheid hebben gescholen.

Multatuli was een man van eenvoudige behoeften, sober wat eten en drinken be-

treft. Zelfs wijn dronk hij zelden. Zijn lievelingsdrank was thee. Hij rookte veel sigaren. Bruingebakken gehakt en goed gaar gestoofde osselappen smaakten hem bijzonder goed. Niemand heeft hem ooit in een bordeel aangetroffen en voor liefde betalen hoefde hij niet. Vrouwen achternalopen met kostbare geschenken evenmin. Hij was geestdriftig genoeg over alle vrouwen die hem zo wel wilden hebben.

Zijn goklust is bijna te wanhopig om uit speelsheid te worden verklaard. Het liefst amuseerde hij zich in de huiselijke kring met praten en spelletjes. Maar wel waar is het, dat hij in de enkele betrekkelijk simpele verlangens die hij had, zo mogelijk met gulle hand voorzag. Overmatig grote fooien strooide hij in hotels om zich heen, om maar vooral op z'n wenken bediend te worden, ‘om kalmte te kopen’. (brief aan Van der Ghinst, 30 mei 1870) Hij liep nooit in een vuil overhemd, liet zijn kleren aanmeten bij de beste kleermakers, reisde bij voorkeur eerste klas. Zich bekrimpen was hem onmogelijk, zuinig zijn kon hij niet, financiële zelfbeheersing bracht hem geheel van streek.

Het geld glipte door zijn vingers zonder dat hij het aan drinkgelagen en andere uitspattingen verkwistte. Iedere bedelaar of oplichter vond bij hem gehoor. Hij kon geen aalmoes geven zonder veel meer te geven dan er verwacht werd. Zich doof houden voor de stem van Fancy zou zijn dood zijn, wist hij - en zo was het. Toen haar stem op den duur in zijn oude, ontgoochelde oren niet meer die weerklank vond van vroeger, ging hij ook gauw dood.

De vrouw die door haar praktische aard het laatst van zijn leven nog enigszins draaglijk gemaakt heeft en hem voor nieuwe financiële catastrofes behoedde, stond waarschijnlijk verder van Fancy af dan de meeste andere die hij had leren kennen.

Maar het duurde betrekkelijk lang voor zij haar ware aard toonde en op de weg tot haar was tot het laatst ruimte voor zijsprongen.

Was niet het begin van hun verhouding eigenlijk alleen maar een zijsprong?

Het z.g. Sjaalman-portret van Multatuli, dat in werkelijkheid een modieus gekleed heer weergeeft; in 1862 vervaardigd door Löwenstamm.

11

Marie Anderson had grote literaire ambities en schreef wel eens in ‘De Dageraad’. Ze is een flapuit, een chaotische ziel, roekeloos maar wel intelligent. Op den duur zal zij een der eerste Nederlandse feministen worden. Ze is de dochter van een referendaris, en negentien jaar oud als zij Multatuli ontmoet. Een slungelige, lange meid met een hoog voorhoofd, wijkende ogen, een kin als de voorsteven van een pantserslagschip.

‘Zij is niet alleen zo lelijk, maar er is moed toe nodig haar te omhelzen. Ze is afstotelijk’, schreef de zachtmoedige Tine eens over een van de vriendinnen van haar man. Marie?

Na Multatuli's dood, als zij 59 jaar oud is, stelt Marie Anderson haar herinneringen aan hem te boek met een voor die tijd opzienbarende vrijmoedigheid. Niet geheel zonder kwaad sap, maar over het geheel genomen toch dankbaar en ontroerd.

Het begon dus zo:

In Den Haag, waar Marie Anderson woonde, ging zij ter catechisatie bij de vrijzinnige dominee Zaalberg, een zieleherder die wel eens een kusje mag wisselen met zijn catechisantjes. Er wordt in dit milieu zeer gedweept met de Lijder van Lebak.

Een ander meisje dat deze vrijzinnig-godsdienstige bijeenkomsten bezoekt, is Mimi Hamminck Schepel, dochter van een majoor, later kolonel.

Multatuli's *Ideën*, waarvan sommige fragmenten al veel eerder geschreven waren, begonnen nu te verschijnen, en wel in afleveringen. Op het omslag van die boekjes werd ook correspondentie gevoerd. Aflevering 3 bevatte een oproep aan een brief-schrijfster uit Den Haag die aan Multatuli geschreven had: ‘Ja, uwe Geschiedenissen van gezag zijn troosteloos, maar toch zijn er dingen die nog veel, veel treuriger zijn.’

Een vriendin van Marie Anderson, Sofie K., kreeg dit onder ogen en sprak: ‘Ik geloof vast dat Mimi Schepel hem dat geschreven heeft.’ Toen liet Marie de tekst aan Mimi lezen onder de uitroep: ‘Dat ben jij!’ Het was zo.

Mimi's vader, de majoor, duldde met dat zij brieven van de slechte man ontving. Dus moest de correspondentie via Marie Anderson en Sofie K. worden gevoerd.

Marie zelf schreef hem ook een brief en hij antwoordde: ‘Mijn goed kind, ik ben

Marie (Anna Maria) Anderson (1842-1912); publiciste, feministe en vriendin van Multatuli.

wat moe van aandoeningen, ik ben wat àf. De laatste weken tellen me weer voor jaren.'

En hij eindigde: 'Ik zend je een zoen. Doe ik daar goed aan?'

Een ontmoeting kwam tot stand. Marie's vader was veel minder streng dan de vader van Mimi.

In de volgende tijd kreeg Marie meer dan tweehonderd brieven, die zij in 1866 allemaal verbrandde ter wille van een nog veel slechtere man. De volzin 'ton franc éclat de rire' uit een van die epistels, zou haar altijd bijblijven.

Herhaaldelijk maakten Multatuli en Marie lange wandelingen in de duinen, waar, meer of minder geriefelijk, lang gepraat werd en heftig gevrijd.

'Bij de glimwormen in de Scheveningse Bosjes, was ik inderdaad haast zijn "vrouw" geworden. Maar opeens dacht ik aan mijn goede vader die toen nog leefde en ik sprong op.'

'Hij vertelde me, als kind reeds zinnelijk te zijn geweest en gaf daarvan bijzonderheden ten beste. Sensueel was hij zeer. Toch was hij, volgens de mededeling zijner vriendinnen, voor fysische gemeenschap vaak te zenuwachtig. Ook kon een kleinigheid hem ontstemmen.'

'In die tijd ontving hij gaarne van zijn vriendinnen, o.a. van mij, schildpadden sigarenmesjes, die hij spoedig verloor; ook behaagden hem kopjes om thee uit te drinken, maar *dun*. - Daarentegen kregen zijn vriendinnen wel boeken, en circuleerden bij verscheiden vereerders en vereersters brieven van Tine, eigenlijk om zijn pekelzonden daarmee te dekken.

Neen, met Don Quixote zei hij niet: "Ga weg van mij, gij temptatiën! Ik heb mijn hart verpand aan Dulcinea van Toboso." De temptatiën waren hem altijd welkom.

Daarom zong hij ook zeker zo gaarne het liedje:

"Kon ik alle meisjes krijgen,

'k zou ze aan een draadje rijgen", enz.

"Mooi" was echter geen hoofdzaak voor hem, maar zielsgemeenschap en dévouement, wat geest en vooral *hart*. Sexuele gemeenschap scheen hem dan natuurlijk toe. Als zijn vereersters maar "loetjoe" (Maleis voor "geestig", WHF) waren, nogal lief,

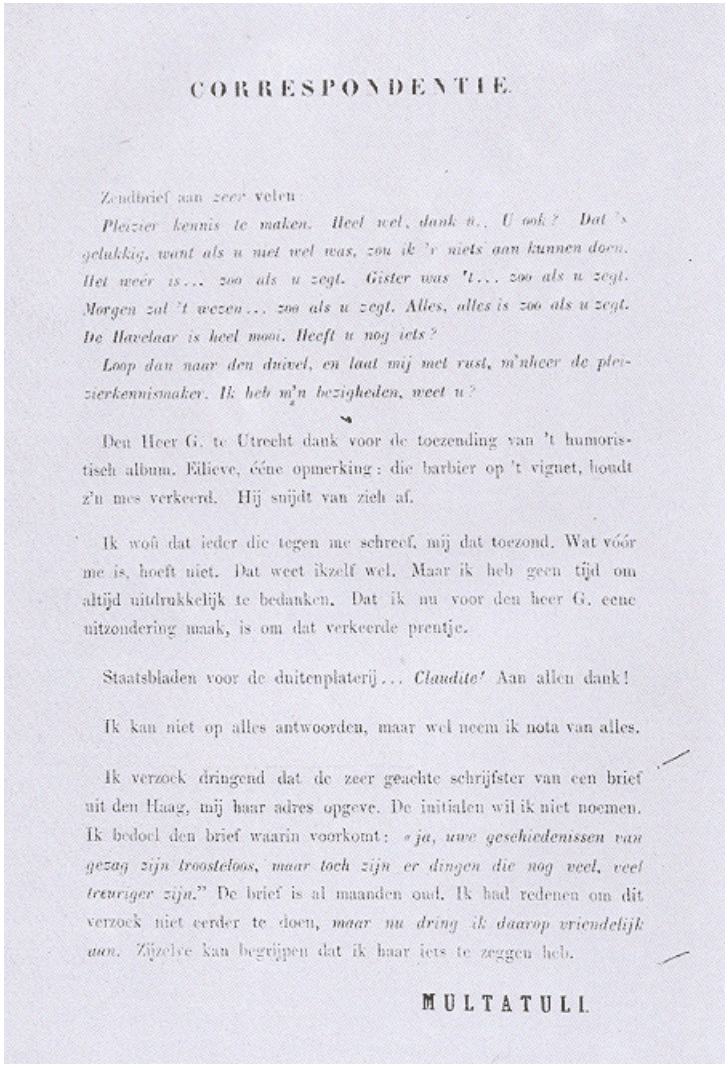

CORRESPONDENTIE.

Zendbrief aan *zeer* veler.

Plezier kennis te maken. Heel wel, dank u. U ook? Dat 's gelukkig, want als u niet wel was, zou ik 'r niets aan kunnen doen. Het weêr is... zoo als u zegt. Gister was 't... zoo als u zegt. Morgen zal 't wezen... zoo als u zegt. Alles, alles is zoo als u zegt. De Havelaar is heel mooi. Heeft u nog iets?

Loop dan naar den duivel, en laat mij met rust, m'nheer de plezierkennismaker. Ik heb m'n bezigheden, weet u?

Den Heer G. te Utrecht dank voor de toezending van 't humoristisch album. Eilieve, één opmerking: die barbier op 't vignet, houdt z'n mes verkeerd. Hij snijdt van zich af.

Ik woû dat ieder die tegen me schreef, mij dat toezond. Wat vóór me is, hoeft niet. Dat weet ikzelf wel. Maar ik heb geen tijd om altijd uitdrukkelijk te bedanken. Dat ik nu voor den heer G. eene uitzondering maak, is om dat verkeerde prentje.

Staatsbladen voor de duitenplaterij... *Claudite!* Aan allen dank!

Ik kan niet op alles antwoorden, maar wel neem ik nota van alles.

Ik verzoek dringend dat de zeer geachte schrijfster van een brief uit den Haag, mij haar adres opgeve. De initialen wil ik niet noemen. Ik bedoel den brief waarin voorkomt: *„ja, uwe geschiedenissen van gezag zijn troosteloos, maar toch zijn er dingen die nog veel, veel treuriger zijn."* De brief is al maanden oud. Ik had redenen om dit verzoek niet eerder te doen, *maar nu dring ik daarop vriendelijk aan.* Zijzelve kan begrijpen dat ik haar iets te zeggen heb.

MULTATULI.

Omslag van de derde aflevering *Ideën* (eind april 1862) met ‘Oproep aan een briefschrijfster’; de briefschrijfster was Multatuli's latere tweede vrouw Mimi.

Maria Wilhelmina Deiss (1830-1905) met haar zoontje Oskar Felix Deiss (1862-± 1882).

nogal bevallig, hem aangenaam, en ontwikkeld genoeg om hem, zijn *flux de bouche*, zijn mededelingen, te begrijpen. Hij moest kunnen praten en vrijen zonder zich met haar te vervelen.

Ook Mimi was niet wat men noemt "mooi", maar uiterlijk en innerlijk een *knappe* vrouw, en in elk opzicht zeer passend voor hem - waarom hij haar dan ook mooi vond.'

Maar hij schreef Mimi al verliefde brieven voor hij haar ooit had gezien. Als hij aan een jeugdig vrouwelijk wezen schreef, was zijn toon *altijd* verliefd. Hoe zij uiterlijk waren scheen hem bijna niet te interesseren.

Zijn eerste brief aan Mimi begon als volgt: 'Lief kind, - anders kan ik u niet noemen - mijn lief kind!' Dat was op 28 april 1862.

Ruim een maand daarvoor had hij in zijn eerste brief aan Charlotte de Graaff geschreven: 'Maar nu heb ik u een verzoek te doen. Als u mijn boek hebt gelezen, vraag ik u of gij van mij houdt? Of gij gevoel van vriendschap voor mij hebt?' Charlotte de Graaff had hij op dat ogenblik evenmin ooit gezien.

Mimi zou hij pas twee maanden na het schrijven van zijn eerste, al zo hartstochtelijke billet doux aan haar, in levenden lijve aanschouwen. Dit geschiedde op de Rijswijkseweg te Den Haag. Daar zag, eens op een maandagmiddag, Mimi haar vriendin Marie Anderson wandelen met een heer. Ze liep naar deze heer toe en gaf hem een kus door haar voile heen.

Twee dagen later schreef deze heer aan haar:

'O bewaar die voilette! 't Was me als een verschijning. Ik heb je niet gezien, wel gevoeld.'

Wel gezien had hij Mathilde Lespirt uit Brussel, aan wie hij op 8 september 1862 in het Frans schreef: 'Ik houd van u, van u en uw eer. Ik zou u niet begrijpen zonder die eer. Deins dus niet terug voor de vreemdheid van mijn bekentenis. Ik doe noch

voel iets dat gemeen is. Zelfs niets dat gewoon is en mijn edele Everdine, een heldin van liefde en fijn gevoel, zou de eerste zijn om tegen u te zeggen: “Bemin hem.”

Portret van Mathilde Lespirt (geb. Antwerpen 1836) door C. Mitkiewicz.

Dat moet u vreemd voorkomen, ik zou het verder niet weten uit te leggen, maar zo is het. Zij weet dat ik een kunstenaarsziel heb en dat een kunstenaar verliefd is op de schoonheid.' (VW, X, 647 en XI, 62 en ' Over Multatuli 12', 1984)

Mimi had hij verzekerd: 'Reken van mijn kant op *trouw* en *eer*. Ja, Tine zal u schrijven. (...) Ik heb u lief, - ik laat u niet los... tenzij gij zelve dat eist.' Mimi had namelijk de toen nog volledig schriftelijke verhouding verbroken op bevel van haar papa. Multatuli liet deze brief vergezeld gaan van een brief van Charlotte de Graaff, die hij in originali bijsloot.

'Zij weet niets van u dan dat ge op haar gelijkt. Dat heb ik haar gezegd. Eerst dacht ik dat zij en gij een waart. Noem haar naam niet.'

't Was dus eigenlijk wel een leuke meevaller voor hem. Charlotte en Mimi één? Waren hun handschriften eender? Enfin, twee weten meer dan een, zegt het spreekwoord. En Mimi mocht eens denken dat ze de enige was die hem brieven schreef...

Zijn ars amatoria is en blijft: het maken van nieuwe veroveringen door middel van de oude, als 't enigszins mogelijk is. Zei hij niet: 'Alles is in alles'?

Via Mimi komt hij in contact met Marie en Marie helpt hem verder op weg bij Mimi. Via Mimi vindt hij Francisca en Truida. Met een brief van Charlotte maakt hij Mimi jaloers en Tine gebruikt hij om de eventuele weerstand van allemaal te breken, ja zelfs om Mimi's ouders tot andere gedachten te brengen.

Dit alles met (misschien) ontwapenende en (bijna?) volledige openhartigheid.

Hij woont op kamers bij de banketbakker Knobel in de Kalverstraat en bemerkt op een dag dat het dienstmeisje, Mina Deiss, zwanger is en bedroefd. Een officier van het Indische Leger is het, die haar dit aangedaan heeft, zonder van zins te zijn met haar te trouwen. Multatuli daagt de officier tot een duel uit, maar deze krijgsman vecht niet.

Broer Jan gaat het ondertussen financieel weer naar den vleze. Hij is naar Den Haag verhuisd en heeft zich een fraai herenhuis ingericht aan de Sophialaan, een buurt waar veel rijke Indischgasten wonen. Eduard gaat er dikwijls logeren, soms met

Portret van Multatuli door Séverin (1864).

Hamerstraat (vroeger Hamerslop), waar Mina Deiss enige tijd een winkeltje dreef, met hulp van Multatuli ingericht.

Charlotte de Graaff. Bij Jan en diens kennissen praat hij over Mina's nood. Er wordt geld bijeengebracht. ‘Vertrouw op mijn man als op een rots’, schrijft Tine in een brief aan Mina.

Een goede raad.

In oktober staat hij met Charlotte aan de wieg van Mina's kindje Oskar Felix. Ook Marie Anderson en haar dertien jaar oudere zuster Agnes bevinden zich aan Mina's kraambed.

‘Gevoel je je niet gelukkig in de gemeenschap met Multatuli?’ vraagt Charlotte dweperig aan de negentienjarige Marie.

‘Goddelijke Agnes!’ roept het middelpunt van de commune uit, ‘jij moet ook tot mijn kring behoren.’

Maar de drieëndertigjarige Agnes vindt hem ‘een misselijke vent’.

Mina wordt met het door hem verzamelde geld in een winkeltje geïnstalleerd. Hij komt menigmaal bij haar thee drinken en vraagt dan schertsend: ‘Hoe gaat het met mijn zoon?’ De kwade tongen kunnen hun plezier niet op.

Mina's winkeltje aan het Hamerslop ontwikkelt zich tot een vast adres, waar Multatuli, Mimi en Marie in alle rust elkaar kunnen ontmoeten om een spelletje te dammen en zo. Mina doet trouwens ook dienst als koerier tussen Mimi en hem.

‘Ik vind het bijv. zo vreemd’, schreef hij op 3 mei 1862 aan Mimi, ‘dat zij die mij *slecht* noemen, die tegen mij partij trekken voor ik weet niet welke soort van zedelijkheid - dat *zij* zo weinig partij trekken tegen de schandelijke onzedelijkheid op enorme schaal, die door Nederland in Indië wordt bedreven. Zie, dat's zo komiek.’

12

Nederland, in de loop van de achttiende eeuw min of meer in slaap gesukkeld op zijn rijkdommen, stond aan het begin van Multatuli's optreden juist op het punt weer wakker te worden.

'Dit land', schreven de broers Jules en Edmond de Goncourt, die in september 1861 ons land bezochten, 'is een stilstaand, slapend land. Je komt uit een museum en je ziet hetzelfde huis of dezelfde gracht, die je zojuist op een schilderij van Pieter de Hoogh hebt gezien.'

Het scheen ze toe dat in Nederland de doden in hun graven meer dood waren dan in andere landen.

Juist aan dit begin van de tweede eeuwhelft, kwam er een einde aan die rust. De op Java gemaakte winsten werden grotendeels besteed om er spoorwegen en kanalen van aan te leggen.

Op geestelijk terrein was Multatuli de grootste rustverstoorder. 'Met welk recht', schreef hij in Idee 437, 'weert men de Sade, Pigault Lebrun of Paul de Kock uit zijn huis, als men z'n dochters de geschiedenissen in handen geeft van Abraham, Loth, Jacob, Juda, Ruth, Delila, Judith, Rachab, Bathseba en consorten?

Men omzwachtelt in 't dagelijks leven de onschuldigste zaken met *te* verregaande angstvalligheid, en schroomt niet zijn kinderen geheel andere, *niet* onschuldige zaken te laten lezen in 'n bijbel die geschreven schijnt om dragonders te doen blozen. En dat alles om god te dienen... foei, foei!'

Weinig konden de broers Goncourt vermoeden, dat wat het verbrijzelen van taboes betreft, Frankrijk door Nederland honderd jaar later voorbijgestreefd zou zijn.

Taboes... maar wat dient daar nu eigenlijk onder te worden verstaan?

Wie Multatuli's leven overziet, zal zich ongetwijfeld afvragen, welke taboes Sietske, Charlotte, Rosette, Cateau, Marie, Annet, Truida, Francisca, Mimi en al die andere geestdriftige meisjes nu eigenlijk hadden te doorbreken?

Van de remmingen en vreselijke inhibities waarmee de negentiende-eeuwse opvoeding de brave burger strafte, zoals de moderne psychologen beweren, valt weinig te bespeuren.

Huis van Jan Douwes Dekker in Den Haag, Sophialaan 9; tegenwoordige toestand. (Foto WFH)

Misschien is het wel zo geweest dat de mensen toen al ongeveer hetzelfde deden als nu, alleen er werd veel minder over gepraat, dat is zeker. Nog sterker: het was destijds een fundamenteel kenmerk van de maatschappelijke komedie, in net gezelschap zo ongeveer precies het tegenovergestelde te beweren van wat men op schilderachtige plekjes in de duinen bereid was te doen. Het niet bestaan van betrouwbare voorbehoedmiddelen vormde bij dat laatste natuurlijk wel een handicap. Maar men vergisse zich niet: ook Multatuli's denkbeelden over sexuele hygiëne waren allesbehalve zo complexvrij als de tegenwoordige en het gebruik van het condoom vond hij bij voorbeeld zeer onzedelijk. ‘Als de maatschappij moet gered worden met beschermende vliesjes... bah! Waarom niet liever rechtstreeks onanie aangeprezen?’ (aan Roorda 27 jan. 1872) Een opvatting nog heden geheel in overeenstemming met de R.K. moraalleer. Belangrijk en voor die tijd iets nieuws was het evenwel dat hij het sexuele leven niet beschouwd wilde zien als de absolute maat van alle zedelijkheid en fatsoen.

Hij logeert nu veel bij broer Jan in Den Haag. In juni 1862 stelt hij zich weer kandidaat voor de Tweede Kamer. Het minieme aantal stemmen dat hij krijgt, wordt niet eens in de krant vermeld.

‘De hoofdzaken zijn deze: ik wil het *goede*. Daartoe is nodig: *macht*. Indië was mijn *punt van uitgang*, doch blijft *onderdeel*. (*De hele wereld* is vol domme slechtheid.) De naam Insulinde representeert voortaan mijn *algemeen* streven, als Nazareth het Christenidee.

Macht dus. Kunt ge (met vele anderen) mij daarin helpen, dan zeg ik: volg mij. Zo niet, dan blijf ik je alleen liefhebben als mijn Mimi...’ (11 september 1862)

Dat laatste is tenminste iets, zal de arme Mimi hebben gedacht, die niet eens de macht bezat van haar vader gedaan te krijgen dat zijn brieven haar ongehinderd bereikten.

De eerste bundel *Ideën* verschijnt en het succes is groot, maar van werken komt voorlopig niets meer en de verliefde schrijver laat zijn uitgever wachten op nieuwe kopij. Waarschijnlijk in de hoop hem aan te vuren, leest d'Ablaing van Giessenburg

Auguste Henri Edouard Douwes Dekker (1850-1924); oudste zoon van Jan; hield al op zeer jeugdige leeftijd een dagboek bij; schreef een brochure ter verdediging van de nagedachtenis van zijn oom Eduard (*Aesculaap als Caricatuurschilder*, 1888) tegen de psychologische analyse van zijn neef Dr. Th. Swart Abrahamsz (*Eene Ziektegeschiedenis*, 1888).

hem de les en wel op zo'n manier dat het nog altijd als een aannemelijke samenvatting van Dekker's veelvormige en grotendeels raadselachtige karakter kan worden opgevat. Daarom zal deze analyse Multatuli misschien wel eerder hebben ontmoedigd dan aangevuurd.

'Ge verbeeldt u trots te zijn en men beschuldigt u ervan; - ik daarentegen zeg u dat gij en publiek beiden liegt, ge zijt niet trots, gij verheft u niet boven anderen, ge gevoelt u niet sterk (...). Ware dit zo (...), ge zoudt niet hulpbehoevend naar anderen de armen uitstrekken, en anderen de macht vragen die ge in u zelf hebt (...). Roep niet de hulp van anderen in, terwijl ge uw kracht door werkloosheid laat verlammen, de schat van uw geest nutteloos verspilt, uw kostbare tijd renteloos voorbij laat gaan. (...) Neen Dekker, ge zijt niet trots (...) Bij *uw* hoogmoed is twijfel aan eigen kracht, twijfel aan eigen waarde, wel niet tegenover anderen maar in uzelf.'

Vooral die laatste opmerking lijkt mij onbetwistbaar juist.

Van boeken schrijven is geen sprake meer, hoewel hij d'Ablaing beterschap belooft.

Lange brieven daarentegen gaan naar alle windstreken. Een nieuw plan doemt op: er zal door d'Ablaing en hem, met behulp van Jan's geld, een grote uitgeverij worden opgericht, een dagblad misschien.

In oktober 1862 verblijft hij omstreeks twee weken in Brussel. Als hij terugkomt te Amsterdam, blijkt dat Jan niet meer dan *f*1000, - aan d'Ablaing heeft voorgeschoten, in plaats van de ton waarover gesproken is. Rampen hebben Jan's tabaksplantage getroffen. Hij verkoopt z'n nieuwe huis in Den Haag en verdwijnt met z'n hele gezin naar Indië, zonder zelfs van Eduard afscheid genomen te hebben. ''t Is infaam!' schrijft Eduard aan d'Ablaing, 8 november 1862.

Jan's oudste zoontje, Auguste, was twaalf jaar oud en hield toen al een dagboek. Ze vertrokken geenszins in paniek. Op 22 oktober 1862 reisden ze naar Londen, waar ze tien dagen bleven om de stad te bezichtigen. Vervolgens gingen ze scheep naar Indië op een Nederlands zeilschip en bereikten na honderdtwintig dagen Pasoeroean (Oost-Java). Ze vestigden zich te Grissee (Gresik), 25 km NW van Soerabaja. Op 25 augustus 1864 schreef Auguste in zijn dagboek: ‘Pa begint tegenwoordig erg te

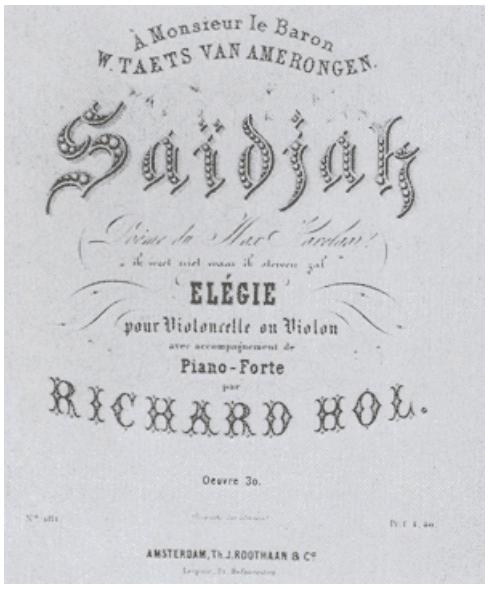

De componist Richard Hol (1825-1904), die een Saïdjah-elegie voor cello en piano schreef.

sukkelen aan verlamming of reumatiek, vooral in de benen.' Pas 48 jaar oud, overleed Jan op 11 september 1864, volgens Marie Anderson aan een te overvloedig gebruik van madera, maar Auguste schreef in zijn dagboek: 'De steeds in hevigheid toegenomen ziekte van onze lieve brave papa, maakte een einde aan zijn voor ons zo dierbaar leven.'

Eduard is nu de enig overgeblevene van Engel Douwesz. Dekker's kroost.

Piet was al in juli 1861 gestorven. Eduard noch Tine waren op zijn begrafenis verschenen.

Jan en Eduard waren als vijanden uit elkaar gegaan.

Toch staat het vast dat Jan, in de perioden waarin zij geen ruzie maakten, veel van hem heeft verdragen en veel voor hem gedaan heeft. De al geciteerde brief van Piet (dit boek pag. 68) is niet het enige bewijs daarvoor.

Financieel een verkwister, is Multatuli erotisch gezien een verzamelaar. In 1845 legde hij een pas verworven haarlokje van Everdine naast een van Caroline, welke handeling hij terstond aan Everdine berichtte. (VW, VIII, 208) Zelfs Eugénie blijft hij in de goede zorgen van Tine aanbevelen en na zijn dood bezat zijn tweede vrouw nog een door hem altijd bewaarde zwarte haarlok van Clio (Si Oepi Keteh).

In januari 1863 stond Charlotte de Graaff hem alles af wat zij bezat: een paar duizend gulden.

Een maand later vindt in het Grand Théâtre de première plaats van een Duits toneelstuk *Die Schule des Lebens* met in de hoofdrol de geenszins schraal ontwikkelde Duitse actrice Laura Ernst. Na het tweede bedrijf wordt, als intermezzo, de 'Saïdjahelegie' uitgevoerd, die intussen gecomponeerd is door Richard Hol. Multatuli is dus in de zaal bij de première. Hij neemt waar dat er veel stoelen leeg zijn. De volgende dag schrijft hij een vlammend geestdriftige beschouwing: *De School des Levens*.

Nadien loopt het storm. Laura Ernst beloont hem met haar portret dat voorzien is van een omstandige opdracht, waaruit diepe kennis van Multatuli's oeuvre spreekt. Had zij die uit de boeken opgedaan, of uit de mond van de schrijver zelf? Niet lang

De Duitse toneelspeelster Laura Ernst.

daarna zal hij haar naar Brussel zenden, naar Tine, ‘om te genezen van verdriet’.

Elf jaar later (4 apr. '74) zou hij Vosmaer schrijven: ‘Ik heb Laura Ernst enigszins leren kennen. Ze was 'n *allerordinairste beroeps*-artiste. Eigenlijk 'n dégoutant schepsel. De Kunst was haar slechts métier, niets dan métier. Maar in dat métier was ze knap. Noch vroeger noch later heb ik ooit iemand zo horen *reciteren*, niet declameren noch acteren, neen, weinig meer dan *lezen*. Ik wist niet dat zó iets bestond. Muziek haalt er niet bij! Nog ruisen mij sommige intonatiën in 't oor. Overigens was zij, fysiek en moreel, 'n grof schepsel, waarvan ik je bij gelegenheid 'n komiek voorbeeld zal aanhalen. Lelijk was zij ook, maar dit verhoogde de waarde van haar kunst-*uitoefening*, om niet kunst te zeggen.’

Het beloofde ‘komieke voorbeeld’ heeft hij nooit aan het papier toevertrouwd en dit blijft het nageslacht dus onthouden.

Door Mimi leerde hij de Haagse directeur van een ijzergieterij, Jacques Hotz, kennen en diens vrouw Truida. Truida heeft een zuster, Francisca, die een vriendin van Mimi is.

Het zijn ruimdenkende mensen en, als bijna al zijn vrienden en vriendinnen, rond twintig jaar jonger dan hij. Truida en Francisca bewonderen de schrijver al spoedig na de kennismaking. Hotz, die zich, van vooroordelen vrij, wel eens door zijn schoonzusje Francisca laat verwennen, vraagt Multatuli te logeren en geeft hem een soort baantje in zijn fabriek, waarvoor hij weinig of niets hoeft te doen. De praktische Hotz hoopte dat de grote Multatuli misschien wel eens hier of daar een klein artikeltje over zijn fabriek wilde schrijven, maar deze hoop was ijdel. Toch verschafte de ijzergieterij van Hotz Multatuli enige indrukken die hij gebruikte in zijn latere toneelstuk *Vorstenschool*.

Mimi's vader blijft haar elke omgang met Multatuli verbieden en wil zelfs zijn naam niet horen in zijn huis. Bij de familie Hotz kan Mimi spreken over en met haar aanbedene.

‘Ja’, schrijft Multatuli haar, ‘bij Hotz zal ik veel komen... Toen ik vrijdag daar aan-

Jacques Cornelis Paulus Hotz (1834-1875); vriend van Multatuli, eigenaar van de ijzergieterij en machinefabriek *De Prins van Oranje*

Zijn vrouw Trui of Truida (Geertruida Johanna Arnolda) Hotz-Pino Post; ze hield veel van Multatuli, maar had na de dood van haar man talloze verhoudingen, wat de schrijver niet aanstond.

Francisca Pino Post; zuster van Truida, tegen wie Multatuli soms ‘heel hartelijk’ was.

Annetta Hamminck Schepel (1844-1931); zusje van Mimi, dat ook veel van Multatuli hield en Mimi (Maria Frederika Cornelia) Hamminck Schepel (1839-1930).

schelde was mijn indruk: die schel heeft zij aangeraakt! Of't kinderachtig is, kan me niet schelen, 't is zo!'

Op ongedwongen avondjes neemt men proeven met een nieuwe kick: chloroform.

Eens op een keer, toen Mimi uit haar bedwelming ontwaakte, zag ze dat haar jongere zusje Annette op de knieën van Multatuli zat.

Annette zou trouwens ook de zijne worden, op een nacht in een hotel te Delft, waarheen hij een wandeling met haar gemaakt had, en het was te laat om nog terug te wandelen naar Den Haag, beweerde Marie Anderson. - Maar een andere zuster van Mimi, Christien, heeft dit tegengesproken in een ongedateerde brief. (Collectie Paul Marijnis; zie NRC Handelsblad 19 febr. '82)

Half maart 1863 is de sentimentele constellatie rondom de schrijver nooit welsprekender geschetst dan in een brief die hij op 17 maart 1863 aan Mimi schreef, waarvan hier enkele fragmenten:

'Marie is inderdaad bewonderenswaardig. (...) Ik merk dat vooral op in haar spreken over u. Met vreugde zegt ze altijd: "Ik heb Mimi gezien!" Denk eens na wat dat zeggen wil in *haar* die veel van mij houdt, en weet *hoe ik u liefheb*. Is dat niet heel groot? Als deze brief dik wordt, ben ik beschaamd die haar te geven. Er is wreedheid in. Maar dat merk ik aan *haar* niet. Zij is in staat om (ongemaakt) te zeggen: O, dat zal Mimi plezier doen!

Ik heb haar dikwijls gezegd hoe lief ik je had. Dat was mijn pligt, vind ik. Zij nam het lief en gul op, sprak erover alsof het de natuurlijkste zaak der wereld was, en vraagde nooit: en *ik* dan? (...)

Aan Tine schrijven! O, waarachtig! Graag! Je kunt van haar nooit *te veel* goeds denken. Zij is een engel. Als je aan haar schrijft, doe 't dan zoals een gelovige *bidt*, je kunt niet te oprecht wezen. Ik heb geen woorden om haar gemoed te schetsen. Daar is geen vlek in. En meen niet dat uwe liefde voor haar in 't minst strijdt met je genegenheid voor mij. *Dat is niet waar*. Dat zouden bedorven mensen zich opdringen, maar 't is zo niet. (...) Van u weet ze dat ik je liefheb, dat je den wil van je vader volgt en mij daarom ontwijkt, maar je brieven heeft ze niet gelezen. (...) *Deze* brief ware

genoeg om je het grootste recht te geven in haar hart. Ja, zonder dat, ze *weet* dat ik je liefheb. Ja, schrijf haar, (...) Zeg dat ik je voorstel haar te vragen om 'n slordig antwoord, zodat je 't bijna niet lezen kunt. Ze kan zo komiek knoeien in haar brieven.

Zie hierbij een paar. Eerst wou ik je wat verklaring en toelichting geven, maar 't is beter van niet. Laat dat verregaand négligé maar blijven. *Ik* vind het lief. En zie eens wat 'n *gloed* overal. En dat is na veel tobben en lijden! Is 't niet schoon? (...) Wat je in de brieven niet begrijpt sla je maar over of als 't je interesseert, vraag het mij.

Charlotte de Graaff is sedert den dood harer moeder bij mij. Deze had mij dat laten beloven. Lotje heeft haar beetje geld aan mij gegeven. Marie weet dit, en jij nu ook. *Anderen niet*. (...)

Na die komieke brieven van Tine, zend ik je ook den brief van Laura Ernst, die ik naar Brussel zond om te genezen van verdriet. Kijk eens hoe Everdine mijn wissel gehonoreerd heeft. De brief die Laura mij schreef kan ik je niet zenden, en dat spijt me, daarin schrijft ze over Everdine en de kinderen, wacht: - neen, ik wou er wat uit copiëren, maar 't verveelt me. (...) Ik wou je (...) door 'n ander 't interieur laten schetsen waartoe jij behoort. Ik wou je (zo goed als zonder den Haag en je ouders te verlaten mogelijk is) thuis maken in mijn kring. (...)

Schrijf flink aan Tine dat ik je dol liefheb, toe! Ogod, ik zal je geen démenti geven, en zij mij noch u een verwijt! (...) Over onze verhouding zal ik goed nadenken. Maar dat ze bestaat, innig, heilig en onverbrekelijk, staat vast. *M'n hart huwt je*.

Dag Mimi, mijn Mimi,

Uw Eduard is dat goed? *Ik* heel graag.'

Acht dagen later:

'Ik heb naar huis geschreven dat ik je weerom heb. Tine (en ook Charlotte) weten wat ik eronder leed. Tine schrijft er niets over, dat hoeft ook niet. Eigenlijk hoefde zij nooit iets anders te schrijven dan 't dagelijkse (al 't andere weet ik van haar). Charl. noemt je naam op bijgaand strookje. Ik zend je dat; niet omdat je haar suffrage nodig

hebt, maar om je te doen zien, dat in mijn kring, haast had ik gezegd: rijk, geen jalouzie heerst. Zij weet hoe lief ik je heb.' (VW, XI, 122)

Zijn rijk...

'Even als in de natuur vaak oorzaak en gevolg zo ineensmelten dat de handeling rondloopt in een cirkel zonder begin, zo ook is 't een moeilijk antwoord op de vraag: geloof ik in mijn roeping *om* dat geloof van anderen of is hun vasthouden een gevolg van *mijn* overtuiging? ik weet het niet, maar èn 't een, en 't ander is *waar*.' (VW, XI, 172)

13

Tine had in Brussel vriendschap gesloten met Stéphanie Etzerodt (geb. 1837).

Stéphanie is gedeeltelijk van Engelse afkomst. Haar vader was directeur van de Brusselse gasfabriek. Hoe de kennismaking met dit rijke meisje, achttien jaar jonger dan Tine, tot stand gekomen is, weten we niet.

De vriendschap is zeer innig. Stéphanie gaat dikwijls op reis en hoewel ze Nederlands kent, zijn Tine's brieven aan haar voor het grootste deel in tamelijk onvolmaakt Frans gesteld (hier in den vervolge grotendeels vertaald).

'Ma Loutjou chère, ma noble enfant... je bent mijn kleine moedertje, ik omhels je met heel mijn ziel.'

Dit schrijft Tine op 30 maart 1863, wanneer Multatuli bij haar verblijft. Hij is Edu komen halen, om hem naar Holland te brengen, waar hij enkele dagen gaat logeren ten huize van de familie Hotz.

Multatuli voegt eigenhandig een (in het Frans gesteld) naschrift toe aan Tine's brief: 'Lieve Stéphanie! Everdine is dol op u. (Er stond eerst "je".) Ze praat alleen nog maar over u. Wat hebt ge gedaan om haar te betoveren?

Zelf heb ik al lang kennis met u willen maken. Er is in uw karakter veel waar ik heftig door geroerd word en ik geloof *dat u van mij zoudt houden*, als u die verfoeilijke taal las die Hollands heet...'

Is ook Stéphanie toegetreden tot zijn legioen? Op dat ogenblik heeft hij haar in elk geval nog niet leren kennen. Hij vertrekt voor Stéphanie terug is en Stéphanie, teruggekomen, gaat begin augustus weer op reis.

'Meine allerliebste Stéphanie!' schrijft Tine op 17 augustus 1863, 'ma Loutjou chère!... Je weet niet hoe verdrietig je vertrek mij maakt! Mijn hart is zwaar en ik doe niets dan denken aan mijn kleine idool. Als je onzichtbaar mijn kamer om 11 uur 's avonds kon binnenkomen, zou je me in tranen zien; je portret is mijn schat, je haren zijn mijn verrukking... Ik kan niet meer buiten je (...). Mijn man heeft moed. Hij zegt me dat ik rustig moet zijn, dat alles goed zal gaan en ik doe het moeilijkste dat er is: *wachten*.'

Charlotte de Graaff logeert bij haar. Multatuli is in Nederland bij de familie Hotz en bericht in deze periode aan Mimi:

Tine's vriendin Stéphanie Etzerodt, de latere mevrouw Omboni (1837-1917).

‘Mimi, ik geloof niet dat veel vromen zo vroom zijn als ik. Gister schreef ik naar huis. En aan Everdine en aan Charlotte schreef ik alleen over u. Ik kon niet anders. Ik heb Everdine verzocht je te schrijven dat ik je zo liefheb. Aan haar heb ik mijn hart geopend. Dat zou de wereld vreemd vinden, nietwaar? Aan háár! En verdien ik dan beoordeeld te worden naar wereldse wijsheid?’

Of hij het verdiende, is een vraag. Dat het gebeurde, was een feit, en dat het wel altijd gebeuren zal, lijkt waarschijnlijk.

Enkele dagen eerder had hij aan Mimi bericht:

‘Van morgen stond Francisca bij mij en was zo hartelijk en ik ook. Ja, ik weet dat zij mij liefheeft, en ik houd ook veel van haar. (...)

En als ik dan heel hartelijk ben tegen Francis doe ik dan kwaad? Ben ik je ontrouw? Help mij regtzien. Maar wel zeg ik haar hoe ik jou in 't hart draag... ja, dat spreekt vanzelf.’

De brieven aan Mimi horen onder de ontroerendste die hij ooit schreef aan een vrouw. Heftiger dan zijn jeugdbrieven aan Tine, maken ze zo mogelijk een nog oprechter indruk. En toch kon hij om haar het andere lieflijks dat hij ontmoette, niet overslaan. Er spreekt uit z'n brieven zo nu en dan ook twijfel aan de waarde van zijn erotische bezetenheid, twijfel of het wel mogelijk is van zoveel vrouwen tegelijk te houden, als ze op die manier toch niet allemaal even gelukkig worden, hoe hij ook mag preken. Zo schrijft hij niet aan de anderen.

Duidelijk blijkt ook dit: langzaam, voorzichtig en taai is Mimi bezig de alleenheerschappij te veroveren. Tot op zekere hoogte zal haar dat ook lukken, maar helemaal lukt het haar nooit, zelfs niet op zijn oude dag. Soms, bereid zich met minder tevreden te stellen, verzuchtte zij, wanneer hij in vuur geraakt was voor een nieuwe liefde: ‘Als hij er tenminste zijn mond maar over hield.’

Zij zal wel niet beseft hebben dat hij ALLES met zijn mond deed en niet anders kon. Zijn mond houden, was het verschrikkelijkste, letterlijk het dodelijkste dat er

voor hem bestond. Lang leefde hij dan ook niet meer, toen ook zijn mond hem niet meer bevredigen kon.

Tine.

Antwerpse Steenweg 70 (thans gesloopt) en Rue de Berlin 31, Brussel (thans Elzas-Lotharingenstraat) (Foto WFH). Tine woonde achtereenvolgens in deze huizen, een hoog.

Tine bleef goede moed houden. Soms kwamen wel drie van zijn vriendinnen tegelijk bij haar logeren en heldhaftig speelde zij de engelenrol die hij haar voorgeschreven had. Al te klein en armoedig behuisd was zij waarschijnlijk niet. Ze hield ook een dienstmeisje (wat in die tijd voor zeer weinig geld mogelijk was). Maar de rekeningen van de bakker en de slager stegen torenhoog en ze moest haar man bijna wekelijks de vreselijkste bedelbrieven sturen om geld. Vooral geldgebrek is het geweest dat haar leven tot een hel maakte, niet zozeer gebrek aan liefde.

'Hij met al zijn zijsprongen', schreef Tine op 13 november 1863 aan Stéphanie, 'houdt toch van mij zoals weinig vrouwen worden liefgehad. Ik geloof dat het is omdat ik dit voorheb, dat ik hem begrijp; niet dat mijn geest zo verheven is, maar ik geloof dat ik hem begrijp met het inzicht des harten en dan nog verwijt ik me zo dikwijls dat ik niet groot genoeg ben, dat ik me niet hoog genoeg weet te verheffen tot zijn grootheid van ziel, dat me zoveel ontbreekt om de waardige vrouw van een dichter te zijn, van een genie. Mijn karakter is te zacht, ik houd te veel van rust, wat dikwijls een fout in mij is. In Den Haag was een familie tot wanhoop gebracht wegens de verering van een van hun dochters voor Dekker; ze dachten dat ik ongelukkig was en verlaten. Ik heb me daar vertoond, ik heb gepraat en gepleit, men heeft mij op een treffende wijze ontvangen en het hele gezin heeft me de grootste vriendschap bewezen. Ten slotte hielden ze van mij en begrepen het edele karakter van Dekker en dat de hoogstaande geestdrift van hun dochter niet verspild was. Zo ben ik erin geslaagd een beetje geluk te schenken en daarvoor ben ik beloond omdat Dekker tevreden over me was. Geluk geven, dat is meer ontvangen dan je geeft. Slechte mensen begrijp ik niet. Ze moeten worden beklaagd.'

Slechte mensen en misschien ook minder slechte mensen konden op hun beurt Tine niet begrijpen. Stromen inkt zijn er vergoten om het karakter van Dekker zwart te maken, juist ook wegens dit bezoek dat hij Tine dwong aan de familie Hamminck Schepel te brengen, waar zij de edele aard van zijn liefde voor Mimi, bij Mimi's ouders in het licht moest stellen en zodoende een einde maken aan het veto dat majoor Schepel had uitgesproken over de relatie. En dit lukte Tine.

Johannes Christiaan Pieter Hamminck Schepel (1808-1870), majoor infanterie, gepensioneerd als kolonel, portretschilderij door F. Hupsch; Maria Hamminck Schepel, geb. Volck (1815-1863), de ouders van Mimi.

De publieke opinie is meestal niet in staat geweest Tine anders te beschouwen dan als een bedrogen, verwaarloosde, misbruikte vrouw. Voor het onweersprekelijke feit dat zij minstens even excentriek was als hij, had men geen oog. Zelfs haar eigen kinderen hebben het niet begrepen en dat zou ook een onmogelijke eis geweest zijn. Hetzelfde eigenaardige in haar karakter dat haar van hem bijna alles verdragen liet, maakte ook dat haar kinderen hartstochtelijk veel van haar hielden en haar beschouwden als een heilige.

Ruim negen maanden daarna zou Francisca Post, bij Tine in Brussel logerend, bevallen van een meisje, Françoise. Het kan uit de werken van haar zwager Jacques Hotz zijn voortgesproten. Later is dit kind spoorloos verdwenen.

Op 1 oktober 1865 meldt Tine aan Stéphanie:

‘Francisca heeft een dochtertje sinds drie weken. Je begrijpt dat dit alles mij zeer in beslag genomen heeft. Ik had beloofd voor haar te zullen zorgen en ik heb mij over haar ontfermd; mijn geweten verwijt mij niets in dit opzicht. Maar als je in de misère bent, kun je weldaden niet op de juiste waarde schatten. Het zij zo...!’

Sedert eind 1862 geeft Multatuli ook openbare voordrachten.

Een van zijn meest geruchtmakende toespraken heeft hij gehouden op het Congres van de internationale vereniging tot bevordering der sociale wetenschappen, dat op 26 september 1864 geopend werd in het koninklijk paleis op de Dam en een week later besloten met een groot galadiner in het Paleis voor Volksvlijt, waarbij de koning aanzat. Het kreeg, ook internationaal, veel aandacht in de pers.

Multatuli hield op 1 oktober in het koninklijk paleis een in het Frans gestelde toespraak, waarin hij enkele van de op Java bedreven koloniale gruwelen releveerde en de politieke denkbeelden van conservatieven en liberalen gelijkelijk afkeurde. Deze inleiding liet hij volgen door een in het Frans vertaald fragment uit het slot van *Max Havelaar*.

De NRC van 2 okt. 1864, bijvoegsel p. 1-2 schreef er nogal ironisch over. Een zekere heer Bake had betoogd dat ‘de Javaan tot in alle eeuwigheid aan gedwongen

arbeid onderworpen moest worden, omdat hij in zijn indolentie en zucht naar vermaak anders zelfs de rijst niet zou aanplanten die hij voor zijn eigen voeding behoeft.'

Rochussen had gewezen op de enorme winsten die het koloniale stelsel afwierp voor Nederland en ook voor Java zelf, en dat daarom volstrekt niet geroerd mocht worden aan het systeem; het moest zachtjesaan gewijzigd worden, 'maar hij achtte het niet oorbaar mede te delen *waarin*.'

Douwes Dekker 'sprak heel veel van zichzelf en van het lijden van de Javaan, precies in dezelfde bewoordingen, die men in de Max Havelaar kan aantreffen.'

Geestdriftiger was de Amsterdamsche Courant van zondag 2 en maandag 3 okt. 1864, avond-editie p. 1: 'Met de voorlezing van de laatste regelen van zijnen roman *Max Havelaar* besluit hij zijne rede, die met daverende toejuichingen ontvangen werd.'

Zelf was Dekker matig tevreden over de uitwerking van zijn woorden. 'De hollandse couranten hebben - more majorum - mijn taal en den indruk die ze maakte, verdraaid', noteerde hij. 'Gelukkig dat ze allen elkaar tegenspreken.'

'Ik kwam om aan Europa te zeggen hoe de Nederlanders den Javaan behandelen, of liever ik kwam openlijk constateren, dat zij zwijgen als betrapte dieven op alles wat ik sedert vier jaar daarover gezegd heb. Toch schijn ik - gedreven door Juvenaalse verontwaardiging - niet zo heel slecht te hebben gesproken.' (VW, XI, 392)

Multatuli schrijft niet veel anders dan brieven in deze periode. In geen geval verdient hij genoeg om nog langer in hotels te vertoeven. Nu richten enige handvaardige leden van 'De Dageraad' een paar kamertjes voor hem in op de zolder van d'Ablaing van Giessenburg, aan wie hij zijn huurschuld eventueel in inkt zal kunnen betalen.

Had hij maar genoeg geld om een eigen krant op te richten!

Een oud idee, dat al eerder op een fiasco is uitgedraaid, geeft de man die eens gedroomd heeft gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië te worden, weer wat hoop: hij zal zijn portret in de handel brengen. (Heeft hij niet altijd beweerd dat hij geen schrijver was, maar wel een goed mens, met andere woorden: dat de man achter

Portret van Multatuli door C. Mitkiewicz, Brussel (1864).

Lithografie naar de foto van Mitkiewicz.

De toneelspeler Daan van Ollefen (1824-1900).

het werk belangrijker was dan het werk?) Met de opbrengst van de portretverkoop zal hij een krant oprichten.

De Brusselse fotograaf Mitkiewicz maakt een foto waarnaar ook een lithografie wordt getekend.

Een echte foto zal voor *f*50,- te koop zijn, een litho voor *f*10,-.

Er wordt in de winkel van d'Ablaing van Giessenburg een apart loketje getimmerd, waarachter de schrijver plaatsneemt om de verkochte portretten onmiddellijk van een opdracht (citaat uit zijn werk) en handtekening te voorzien. Er verschijnen haast geen kopers. Zo goed als niemand is bereid dergelijke bedragen op tafel te leggen voor de beeltenis van hem, die veel geleden heeft.

Om niet van zwaarmoedigheid helemaal te verteren, gaat hij veel uit, bezoekt schouwburgen en variété's, meest in gezelschap van gefortuneerde vrienden die de onkosten dragen.

De rekening van de Brusselse fotograaf blijft onbetaald. Van tijd tot tijd brengt deze portrettist een lastig bezoek aan Tine, die dichter bij hem in de buurt woont dan de geportretteerde lastgever zelf, maar zo mogelijk nog minder geld heeft.

Haar wanhoop stijgt.

De kinderen werden groter en ze waren allesbehalve dom. Ze zagen de schuldeisers en hoorden de ruzies over geld. Ze ontmoetten de vriendinnen van hun vader, ze hoorden hun moeder 's nachts huilen. Ze hoefden geen ‘papa’ tegen hun vader te zeggen, maar noemden hem ‘Dek’ als alle intimi, en tutoyeerden hem, wat in die tijd zeer buitengewoon moet zijn geweest. Ze namen waar dat Dek bijna nooit thuiskwam, zoals de vaders van andere kinderen. Ze hoorden en zagen heel wat rare dingen thuis. Naar school gingen zij niet, omdat hun vader meende dat het schoolonderwijs bedervend werkte. Edu kon op zijn tiende jaar nauwelijks spellen.

Maar andere kinderen gingen wel naar school en daar werden ze jaloers op, want kinderen houden er niet van anders dan andere kinderen te zijn. Waarom waren ze anders dan anderen? Moeder legde hun uit dat het een voorrecht was kinderen van

Edu en Nonnie.

een genie te zijn, maar ze bleven erbij dat ze liever doodgewone kinderen waren.

Met hun moeder en de vriendin van hun moeder - ook hun vriendin - Stéphanie, reisden ze eind februari 1865 naar Amsterdam om de première van vaders toneelstuk *De Bruid daarboven* bij te wonen.

'Mevrouw Dekker had gelijk wij verwacht hadden het noodzakelijk gevonden zich met haar kinderen te Amsterdam eens aan de zijde van haar man in het openbaar te vertonen om voorgoed een eind te maken aan al de leugens die omtrent hun huwelijksgeluk, vooral in de laatst verlopen maanden alhier rondgestrooid zijn', noteert d'Ablaing.

Edu van elf jaar en Nonnie van zeveneneenhalf vervelen zich dood bij de voorstelling.

'Dag Dek! Dag Dek!' roepen ze, als hij na afloop op het toneel komt. Daarna paraderen de leden van 'De Dageraad' langs de loge waar de familie Dekker zit en Tine drukt de hand van de vereerders.

Financieel soelaas brachten de uitvoeringen van *De Bruid daarboven* niet. En het werd nog wel door twee toneelgezelschappen tegelijk op de planken gebracht. Maar buitenlandse auteurs konden gespeeld worden zonder dat men een cent auteursrechten betaalde, dus moesten Nederlandse auteurs al blij wezen wanneer ze geen geld hoefden toe te geven om te worden opgevoerd. Zo ging dat in een klein land als het onze.

Tine's toestand in Brussel verergert tot het ondraaglijke.

Sietske Abrahamsz weet het haar toekomende moederlijk erfdeel in handen te krijgen, reist met een deel daarvan naar Brussel en betaalt Tine's lastigste schuldeisers.

Tine had gedacht dat Sietske oom E. zou meebrengen, maar dat bleek niet zo te zijn, wat Tine zeer verdrietig maakte. Want oom E. had voor zichzelf een ander deel van Sietske's erfenis weten los te praten en, van de beste bedoelingen vervuld, was hij daarmee, vergezeld door Mimi, naar Wiesbaden gereisd om een nieuw systeem aan de roulette te proberen. O! *Als* hij nu eens een paar honderdduizend gulden zou

De musicus David Koning (1820-1876), bij wie Edu in 1865-1866 een maand of negen logeerde; Sietske was er gouvernante.

hebben gewonnen! Maar de roulette is, wat onbarmhartigheid en ongevoeligheid voor goede bedoelingen betreft, een getrouwe afspiegeling van het hele leven - en zij verliezen.

Tine wil er nu een eind aan maken en met Nonnie naar Indië gaan. Maar Multatuli, zich nog altijd vastklampend aan het ideale Havelaar-gezinnetje uit de gelijknamige roman, legt haar uit dat hij door een scheiding van een halve aardomtrek groot geheel 'geknakt' zal worden en Tine gaat gehoorzaam naar Brussel terug.

Sietske was inmiddels gouvernante geworden in het gezin van David Koning, een welgesteld musicus en groot bewonderaar van Multatuli. Het zal Tine's lasten enigszins verlichten als ook Edu bij de familie Koning in huis komt. Hij kan er bovendien wat leren. Edu blijft dus in Amsterdam bij Koning.

Voortaan is Tine in Brussel eenzamer dan ooit. Stéphanie, begrijpend dat ze Mimi nooit zal kunnen verdringen uit het hart van de grote dichter, verlooft zich met de geoloog Giovanni Omboni en vertrekt voorgoed naar Italië. Zelfs een dienstmeisje heeft Tine niet meer. 'Mijn loetjoe, mijn lieveling! Geloof nooit dat mijn liefde voor je bekoeld is. Ik denk alleen maar aan jou, leef alleen in jou en toch kon ik je niet schrijven; ik had je te veel te zeggen, maar ik zou het heel dicht bij je hardop hebben moeten zeggen. Na je vertrek heb ik te veel geleden.

Ik heb twee lieve brieven van je ontvangen; je spreekt mij moed in, je wil me opwekken door me goede, zeer goede raad te geven. Dank je, mijn schat, mijn Loulou die ik zozeer liefheb.' (16 nov. 1865)

Op 19 januari 1866 schrijft ze: '... Je weet dat ik niets dan melancholie in mijn hart heb en je begrijpt dat het op den duur heel erg vervelend wordt aldoor hetzelfde te herhalen. (...)

Dekker heeft zojuist de Ideën (t.w. de tweede bundel - WFH) en de Bloemlezing voltooid. Hij is nog in Holland. Edu, mijn goede kleine wilde, is nog steeds bij de familie Koning. Ik snak ernaar hem te zien. Edu tekent zo goed naar de natuur en Non begint ook. Het schijnt dat ze allebei smaak in en roeping voor het tekenen

hebben en Nonnie is heel muzikaal volgens haar leraar. Hij is trots op zijn leerling. Non wordt steeds liever en heel intelligent. Ze praat heel dikwijls over jou; als ze merkt dat ik verstrooid ben, wijt ze dat altijd aan jou; "jij denkt altijd aan Stéphanie", en meestal raadt ze dat goed.

Mimi is op 't ogenblik in Duitsland; ze is een hele tijd bij mij geweest en dat is goed. Ik weet wat je me wilt zeggen, maar, mijn Loetjoe, kent wat gij beoordeelt en als je alles wist, zou je me gelijk geven. Francisca is in Holland met haar kind; het kleintje moet erg lief zijn. Ik ben goed voor haar geweest, dat kan ik in alle gemoedsrust zeggen en ik heb er niet de minste voldoening van, ze vond niets goed. Het zij zo! Er bestaan zoveel mensen die geen hart hebben!

Een paar dagen geleden schreef Dekker mij: "Gisteravond overkwam mij het ongeluk, of had ik de onhandigheid of het genoegen vier heren klappen om de oren te geven, die zich vrolijk maakten over een uitstekende toneelspeelster, een fatsoenlijke vrouw op de koop toe. De zaal was in opschudding, iedereen gaf me natuurlijk ongelijk. Want "iedereen" is stompzinnig en wreed. Niet het geringste begrip van ridderlijkheid."'

Tine ging ook wel eens naar een schouwburg of een lezing om wat afwisseling te hebben. 'Onlangs', schrijft ze in dezelfde brief aan Stéphanie, 'woonde ik het college van Bancel "De menselijke Spraak" bij. Heel mooi. Het was in de zaal van de Vrije Universiteit. Wat een mooie zaal! O, ik dacht zo veel aan jou; zo dikwijls hebben we samen naar zijn lezingen geluisterd. De zorgen kwellen mij ten dode. Ik zou zo graag nog een beetje genieten, want er zijn zoveel dingen die de ziel verheffen en het hart goed doen. Maar ik leef niet meer; ik verval van de ene wrede opwinding in de andere. Ik lijd te veel. Vrij dikwijls denk ik erover een einde aan mijn leven te maken, maar mijn hart bloedt als ik eraan denk de kinderen te verlaten en de moed ontbreekt me. Wat heeft geld veel waarde, want ik zou veel kunnen verdragen zonder me te beklagen; maar als er helemaal geen geld meer is, kun je geen opgewekt gezicht meer zetten. O, het is afschuwelijk! Nee, je kunt niet begrijpen wat ik lijd. Niet zelden ben ik bang gek te worden. Wie weet wat er nog gebeuren zal. Mijn hoofd gloeit. Hoe heerlijk zou ik het vinden bij je te zijn; soms huil ik en dat lucht me op...'

14

Het ongeluk, de onhandigheid of het genoegen waren hem overkomen op 1 december 1865 des avonds omstreeks 9 1/2 ure, in de Salon des Variétés aan de Nes. Het relaas over de klap in Tine's brief van 19 januari '68 is onjuist en toont aan hoe weinig zij van zijn wedervaren op de hoogte was. Het zoontje van de toneelspeelster zat naast hem en allebei hoorden ze dat een paar mannen luidkeels ordinaire opmerkingen maakten over deze vrouw, die niet mooi was, maar wel mooi zong, in de eenakter *Lady Beefsteak*, klucht met gezang.

De oude Eduard kwam boven in de getergde schrijver en hij deelde klappen uit. Van de aan deze bewerking onderworpen heren liepen Jesaja de Vries en Jacob Jacobs naar de politie.

Twee dagen daarna brengt Multatuli een bezoek aan de familie Koning en aan Edu die daar logeert.

Hij vertelt het verhaal in geuren en kleuren. Sietske zit er ook bij. Iedereen lacht, maar Eduard de Jongere lacht niet. Hij spreekt de onsterfelijke tekst: ‘Dek bemoeit zich ook altijd met dingen die hem niet aangaan.’ Het zijn de eigen woorden van Droogstoppel zelf - zie *Max Havelaar*, tweede hoofdstuk. Had Edu dat boek toen al gelezen en geheel de partij van Droogstoppel getrokken? Misschien, maar misschien ook niet.

Het was niet de eerste keer dat hij zijn papa de les las. Multatuli schijnt zich toen nog met zulke uitspraken van ‘Kleine Max’ te hebben geamuseerd, weinig beseffend hoe vervreemd het kind van hem was. De zeldzame dagen die hij bij zijn gezin doorbracht, speelde hij met zijn kinderen ‘als met gelijken’ en ze tutoyeerden hem en noemden hem bij zijn huisnaam ‘Dek’. Zouden, terwijl Tine hem toch ook altijd weer zijn zin gaf, gelijk gaf, al dan niet na enig tegenstribbelen, zijn kinderen hem op den duur niet ook altijd zijn zin geven, gelijk geven?

De 18de januari 1866 moest hij voor de rechtbank te Amsterdam verschijnen om zich te verantwoorden voor het uitdelen van de klappen in het variététheater. Hij kwam, hoewel hij van plan was op reis te gaan. De zaak werd niet op het aangekondigde uur in behandeling genomen en hij moest wachten. Te lang, vond hij. Dus liet hij de rechters een briefje brengen dat Multatuli geen vrijheid had zo ruw met zijn

De Salon des Variétés van Duport, in de Nes te Amsterdam.

tijd om te springen en hij vertrok naar Duitsland, waar Mimi zich bij hem voegde. Bij verstek werd hij tot vijftien dagen gevangenisstraf veroordeeld en twee maal acht gulden boete.

Een verblijf in de gevangenis schrikte hem op zichzelf niet af, maar hij had belangrijker dingen te doen: zijn kersvers uitgevonden allernieuwste speelsysteem op de proef stellen in Homburg. Het systeem werkte niet. Alweer bleek het vaderland van Richard Wagner aan deze Parsifal de ring der Nibelungen die eindeloze hoeveelheden goudstukken produceren kan, niet te willen afstaan. Geheel platzak vinden hij en Mimi ten slotte een kamer boven een banketbakker te Koblenz. Zelfs zonder geld voor brood, leven ze van oudbakken taartjes.

Eind maart, bij de nadering van een nieuwe huurtermijn, moet Tine met Nonnie bij nacht en ontij uit Brussel vluchten voor haar schuldeisers. Alles wat ze bezit, het speelgoed van de kinderen, kleren, zijn verlovingsbrieven, blijft achter bij de huisbaas Willème. Ze neemt haar intrek op de zolderkamertjes van d'Ablaing van Giessenburg en eet op krediet in de ‘Oude Graaf’ tegenover ‘Polen’.

‘Ach Dek’, schrijft ze hem, ‘mijn knieën knikken zo als ik dat eethuis binnenga.’

D'Ablaing, zeer tot wanhoop gebracht door het uitblijven van nieuwe kopij en zelf trouwens ook door schuldeisers geplaagd, noteert nauwkeurig elke cent die hij voor Tine uitgeeft en berekent huur voor de kamertjes, voor het gebruik van een kachel, enzovoorts. Al eerder heeft hij Multatuli à raison van een appel en een ei het auteursrecht op enkele van diens boeken afhandig gemaakt, *Ideën I* en *II, Over Vrijen Arbeid*, en *De Bruid daarboven*, ‘voor 1/4 of 1/5, ja eigenlijk nog minder van de waarde.’ (Multatuli aan Tine, 18 februari 1865)

D'Ablaing verzint nu een nieuwe manier waarop Multatuli Tine's schulden delgen kan: hij zal moeten meewerken aan een blaadje ‘De Omnibus’, waaraan uitgever d'Ablaing ook zelf weinig bevleugelde bijdragen slijt. Een voddig krantje, vindt Multatuli, bij uitzondering eens niet al te goed en uitgevers gek en hij weigert in te gaan op die chantage.

Helaas is zijn andere uitgever, Van Helden, ook geen kapitalist.

Tine kan zelfs geen postzegel betalen om haar brief aan Stéphanie te frankeren.

Prof. Dr. Joh. van Vloten (1818-1883); theoloog, spinozist, historicus en neerlandicus; schiep een kolossaal oeuvre, waarvan alleen een schotschrift tegen Multatuli, wiens vriend hij aanvankelijk was geweest, enige bekendheid heeft behouden.

Gelukkig heeft Stéphanie haar, eerder, postzegels gestuurd. Maar antwoord van Stéphanie blijft voorlopig uit.

Men had weer eens een comité gevormd om geld bijeen te brengen voor de vrouw en kinderen van Multatuli. Professor Van Vloten, Kallenberg van den Bosch, Van der Valk en Busken Huet publiceerden een circulaire die te kennen gaf dat het bijeen te brengen geld niet aan Dekker zou worden uitbetaald, maar uitsluitend aan zijn vrouw en kinderen ten goede komen zou. Eigenlijk staat er in bedekte termen dat Multatuli ontoerekenbaar is op financieel gebied. De actie levert weinig op. Het comité had gevraagd om bijdragen van *f*25, - à *f*100, - tot een totaal van *f*2000, - per jaar. Er blijken in Nederland geen tachtig personen te vinden die jaarlijks *f*25, - willen missen voor het gezin van hun grootste schrijver.

Tine smeekt links en rechts om hulp, aan prof. Van Vloten, aan Potgieter, makelaar, en dichter van moeilijke vaerzen. Pas eind juni komt er soelaas: Van Vloten en de anderen krijgen wat geld voor haar bijeen en Stéphanie en haar man, prof. Omboni, stellen haar voor bij hen in Milaan te komen met Edu en Nonnie. Stéphanie heeft daar een baantje gevonden voor Tine, bij een vriendin van Stéphanie. ‘O, zeg tegen je vriendin dat niets me te erg zal zijn, als ik maar snel kan beginnen iets te verdienen. Werk vernedert niet, ellende en gebukt gaan onder een last van schulden wel. (...) Mijn God, dat het mogelijk zal zijn je te omhelzen! Ik geloof mijn ogen niet! Ik ben zo zenuwachtig dat mijn pen niet vooruit wil. (...) Ik wil dat Dekker het weet als ik al op reis ben. Oh, hij zal je erkentelijk zijn.’

Nu, dat was Dekker helemaal niet. Ten eerste moet hij in zijn geest de scheiding van zijn gezin aan een geografische limiet hebben gebonden: Brussel betekende geen scheiding, Milaan wel. Hij heeft de hulppogingen van Stéphanie zelden anders dan als duistere machinaties beschouwd, ingegeven door jaloezie en wraakzucht. Stéphanie troggelde zijn gezin van hem af, omdat hij aan Mimi de voorkeur gegeven had boven

haar. Het was Stéphanie's bedoeling hem te schande te maken als waardeloze echtgenoot, tegenover het publiek dat hij zo innig verachtte.

Had hij hierin gelijk? Niet alleen op hem, maar ook op zijn kinderen maak-

Everhardus Johannes Potgieter (1808-1875).

ten de reddingspogingen van Stéphanie achteraf een allesbehalve royale indruk.

Was ze alleen maar jaloers op Mimi? Of had ze het gevoel dat ze meer recht op Tine's liefde kon doen gelden dan hij?

De hulp die het Nederlandse comité aan Tine bood, onderging hij als een belediging en dat Tine die hulp accepteerde, vond hij een vorm van verraad. Kon het niet worden uitgelegd als een bewijs dat de mensen die hem voor ontoerekenbaar hielden, gelijk hadden?

Hem, de gezondene, die Nederland en Nederlands-Indië van een bankroet redden zou! Wat bleef er van zijn prestige over als zijn vrouw ondersteund werd door heren die niet aan zijn zending geloofden? Ondersteunden ze z'n vrouw misschien juist om hem belachelijk te maken?

Dat sommige van deze heren zich niet voor z'n gezin uitsloofden (mondjesmaat overigens) omdat ze hem als schrijver zo bewonderden, was ongetwijfeld waar.

Zo werd de kas gehouden door Potgieter. Potgieter, in wiens ogen Multatuli nooit veel anders dan een herrieschopper is geweest.

Toen Kneppelhout, eenmaal veelbelovend student-auteur onder het pseudoniem Klikspaan (*Studententypen*, 1841), later schatrijk en verdord, weigerde een kleine bijdrage te leveren, omdat hij geen reden zag de vrouw te steunen van ‘iemand die stijl had’, riep Potgieter uit, in een brief aan Busken Huet: ‘Oude Kneppelhout! die niet hieldt wat Gij beloofdet, wees toch niet jaloers van Multatuli; die overleeft zich immers ook al!’

In 1864 al, dacht Potgieter, brave sukkel.

Uit Italië schreef Tine aan Potgieter de ene bedelbrief na de andere. Hij honoreerde haar beden. Het baantje dat Stéphanie voor Tine gevonden had (gezelschapsdame van een uitgaande vrouw) was niets. Een volgend baantje is nog erger: opzichteres op een kostschool. Vijftien uur werken per dag, een paar uur vrij per maand en alles wat er overblijft, na aftrek van kost en inwoning voor haarzelf en Nonnie, is precies

5 franken (3 gulden). De Omboni's schenen weinig tijd voor haar te hebben, want zo'n aanstaande professor in de geologie maakt nu eenmaal veel reizen.

Edu gaat bij een Italiaanse onderwijzer in huis om Italiaans te leren en Nonnie

Conrad Busken Huet (1826-1886).

krijgt vioolles. Geen kwaad woord staat er in Tine's brieven over haar man. Integendeel. Ze beklaagt hem dat hij nu zo ver van zijn gezin is. Ze vraagt Potgieter of hij niet ook iets voor Multatuli kan doen, onder geheimhouding dat zij dit voor hem heeft gevraagd. Ja, haar liefde is engelachtig, onbegrijpelijk engelachtig, zo hoog, puur en volmaakt, dat het wel een wonder zou zijn als Multatuli haar niet was gaan haten - niet met zoveel woorden, maar in vele daden.

Wat had hij anders kunnen doen dan beweren en blijven beweren dat hij haar ten diepste liefhad? Een vrouw die zo engelachtig was? Zoals hij haar terroriseerde met zijn ontrouw, zo terroriseerde zij hem met haar engelachtigheid. Zijn miserabele geldgebrek kwam haar daarbij te hulp: zelfs zijn woede dat zijn vrouw ondersteund werd door een vijand als Potgieter en door heren die in een circulaire hadden laten doorschemeren dat hij ontoerekenbaar was, moest hij verkroppen. Er bestond maar één manier om aan die vernederende toestand een einde te maken: zich met zijn gezin herenigen. Tot wie zich om hulp te wenden? Kallenberg van den Bosch zond (alweer) enig geld, maar natuurlijk niet genoeg - het was tenslotte nooit genoeg.

Hij kwam op het idee toenadering te zoeken tot Busken Huet. Busken Huet was, evenals Potgieter, redacteur van ‘De Gids’, in die tijd het voornaamste literaire maandblad, dat er een gewoonte van maakte Multatuli's ter bespreking ontvangen boeken ongelezen terug te sturen - tijdschriftredacteuren hadden destijds nog goede manieren, maar waren voor boeken die hemelhoog uittorenden boven hun eigen molshoopjes al even allergisch als in later tijden.

Conrad Busken Huet (1826-1886), een afvallige dominee van de Waalse Kerk, in de journalistiek gegaan en redacteur geworden van de ‘Opregte Haarlemsche Courant’, is de kampioenoverschrijver van dat tijdperk. Hij wordt nu niet meer gelezen, al schreef hij minder saai en onbenullig dan de meeste van zijn tijdgenoten, doordat hij de Franse criticus Sainte-Beuve imiteerde. In kleine kring ging hij door voor een man die zijn tijd ver vooruit was en tot een jaar of veertig geleden werd op de

Nederlandse scholen nog gedoceerd dat hij en zijn vriend Potgieter even belangrijk, zo niet belangrijker en in elk geval veel ernstiger waren dan Multatuli.

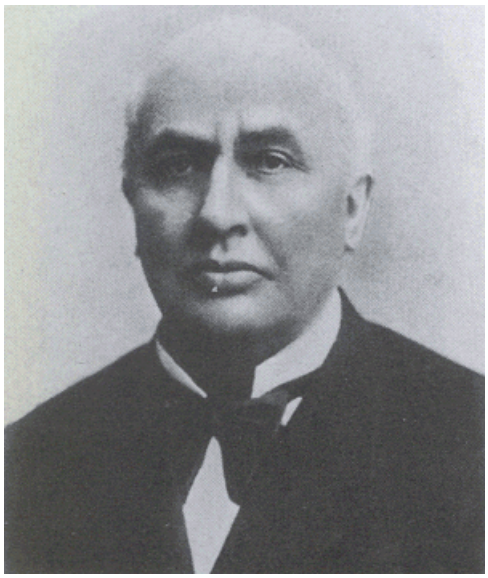

Isaac Dignus Fransen van de Putte (1822-1902); werd miljonair als suiker-planter; in 1863 minister van Koloniën in het tweede kabinet-Thorbecke; tegenstander van het Cultuurstelsel.

Huet leefde voorzichtig. Hij introduceerde Multatuli niet in 'De Gids', waar hij zelf trouwens uit moest stappen, maar bezorgde hem een baantje als correspondent van de 'Opregte Haarlemmer'. Het correspondentschap hield in dat de gevierde schrijver van *Max Havelaar, Minnebrieven* en *Ideën* voor vijftig gulden per maand anonieme berichtjes 'Van den Rijn' mocht sturen. Er een persoonlijke opinie in uitdrukken was ten strengste verboden, het moesten persuittreksels zijn. Multatuli was blij, of deed alsof. Objectief, zoals vereist was, praatte hij Duitse kranten na. Maar hij had geen geld om veel Duitse kranten te lezen en daardoor maken z'n citaten menigmaal de indruk te zijn verzonnen. Dat waren ze dan ook. Ten slotte zoog hij een hele nietbestaande Duitse krant uit zijn duim, de 'Mainzer Beobachter', die hij, om zo te zeggen, in zijn eentje volschreef.

Een aantal maanden is het een redelijke bron van inkomsten voor hem. Dan, in oktober 1866, halveert de 'Opregte' het honorarium. Huet poogt hem te troosten met allerlei plannen, die natuurlijk op niets uitdraaien. Als het erop aankomt, heeft hij niets in te brengen bij de krant, beweert Huet. De uitgevers (fa. Enschedé) zijn de baas.

Goedhartig schrijft Multatuli hem terug, dat het een schandaal is: een zo begaafd man als Huet, kleingehouden door de directie van een Opregte Haarlemmer!

Voor zichzelf ziet hij geen andere uitweg meer dan een sollicitatie te richten tot de nieuw-benoemde gouverneur-generaal, Mijer. Dit is dezelfde Mijer die in de Tweede Kamer bij het debat van 1860 partij getrokken had voor Van Twist. Heel nederig vraagt Multatuli deze Mijer om een baantje, belooft stipte gehoorzaamheid, alles is goed. De verzekering dat hij niet anders dienen kan dan hij gediend heeft in Lebak, laat hij ditmaal achterwege. En toch krijgt hij ook nu geen antwoord. En dus moet hij wel verder gaan, voor half geld, die miserabele persberichtjes uit Duitsland in elkaar te draaien. Het is pijnlijk de maat van zijn vernedering vast te stellen, maar er is geen andere conclusie mogelijk dan deze: op geen enkel gebied had het vaderland hem nodig. Deze man, die toch op zijn minst een opmerkelijk ambtenaar was geweest

en soms een verregaande invloed had op de houding van de regering (zie de missive van

Prof. Dr. Johannes Bosscha Sr. (1797-1874); o.a. hoogleraar aan het Atheneum te Amsterdam.

Fransen van de Putte) kon, toen hij weer ambtenaar wilde zijn, niet eens als slaaf worden aangenomen. Deze schrijver die, zoals zijn vrienden hardop zeiden en zijn vijanden in hun hart wisten, de grootste van zijn eeuw zou zijn, werd hoogstens geduld als compilator van Duits krantengebazel. Op zijn opinie over wat er in Duitsland gebeurt - en dat is veel en het is van historische betekenis - wordt in Haarlem geen prijs gesteld en nergens anders trouwens.

Pruisen is bezig, onder de ijzeren leiding van Bismarck, zijn macht over de andere Duitse staten uit te breiden. In een korte oorlog werd Oostenrijk verslagen. Hannover, Keur-Hessen, Nassau en Frankfort aan de Main werden geannexeerd.

In Nederland wordt de bange vraag al gesteld wat er zal gebeuren als de Pruisen ook Nederland eens binnenvielen.

De historicus J. Bosscha, professor, Tweede-Kamerlid en ex-minister van Hervormde Eredienst, meent in een brochure het geruststellende antwoord op die vraag te kunnen aandragen: niet voor niets was hij de auteur van het standaardwerk *Neêrlands Heldendaden te Land*. (1836-1856, 8 dln.)

Pruissen en Nederland heet zijn luxueus uitgevoerde brochure (1866). Wat erin staat doet er niet zo erg veel meer toe.

‘Ik zie kans enige passages uit Bosscha's brochure voor te lezen op een wijze die de zinledigheid geheel en al verbergt. Maar dat kan ik ook doen met verzen die ik voordraag 't achterste-voren’, zegt Multatuli in zijn contra-brochure, die misschien wel het absolute polemische hoogtepunt is in zijn geschriften.

‘Ieder weet dat men, om in Nederland professor of minister te wezen, niet alleen geen genie mag zijn, maar zelfs niet onfatsoenlijk.’

‘Er zijn schrijvers die Pruisens derde koning Frederik de Grote noemen. Die schrijvers kunnen minister of professor geweest zijn, of zoiets worden. Anderen, iets meer ordinair, spreken van de grote Frederik. Zulke mensen zijn hoogstens doctor. Wie van de grote Frits spreekt, kan 't brengen tot hulponderwijzer, als hij overigens

goed van gedrag is. Wie “onze Frits” zegt, of “oude Frits” of “Frits” *tout court*, draagt geen handschoenen, misschien geen kousen en weldra geen hemd.’

Friedrich Anderson, geb. 1870, zoontje van Marie Anderson en Jhr. F.A. Hartsen.

‘Er bestaat geen onvrijer land dan het onze; wij hebben vrijzinnige wetten, maar de zeden maken ze werkeloos.’

‘De politiek is een markt waar niemand meer koopt dan hij geld of krediet bezit.’

‘De politiek is, en moet zijn, uit den aard der zaak: *oneerlijk*. Of liever, zij kan niet positief eerlijk wezen, wijl het begrip dezer zaak in haar woordenboek onbekend is. Zij is zo min eerlijk als blauw, vochtig of vierkant. Alle publiek recht is oorspronkelijk gebaseerd op onrecht. (...) Dit is even waar als dat alle adel afstamt van gemeen, en alle mensen van onwettig geboren voorouders.’

‘De bekrompenheid waarmee sommige Hollanders zich een Duitser voorstellen als bakker of slachter, heerst in Duitsland omtrent ons in nog hoger mate.’

‘Wij willen ons groot maken, door al wat uitsteekt neer te halen tot onze laagte.’

In krap negentig pagina's waarboven de hooggeleerde Bosscha hier en daar nog als een onwezenlijk stofje ronddwarrelt, gaan de hele Nederlandse natie, de koning, de deftigheid, de literatuur en de vaderlandsliefde over de hekel; het verleden, het heden en de toekomst. Ja, het lijkt of zijn pen aan een geheimzinnige tijdmachine gekoppeld is geweest, of zijn woorden uit 1957 kwamen en niet uit 1867, toen hij schreef:

‘Het is mogelijk en ik geloof zelfs dat een Pruisische inval in Nederland stuiten zou op grote antipathie. Het vooroordeel tegen “moffen” zou waarschijnlijk zeer sterk werken, maar of dit vooroordeel in verzwakte lichamen en doffe gemoederen kracht gieten zou tot gelukkig weerstaan van een macht, zo energisch, zo gesloten, zo gedisciplineerd als de Pruisische, meen ik te mogen betwijfelen. En al ware dit anders, weldra zou ook dat vooroordeel wijken, want ik weet bij eigen ondervinding dat het onmogelijk is de werking der Pruisische staats-machine gade te slaan, zonder daarvoor de eerbied te gevoelen die men aan elke grootse schepping verschuldigd is. Die “moffen” hebben verstand van regeren, dat kan ik verzekeren, en in zekere zin zouden zij in Nederland een zeer gunstig terrein vinden, daar hun 't wedijveren

met een bestuurswijze als waarmee wij sedert jaren gestraft zijn, waarlijk niet moeilijk vallen zou.'

Veel beschamends dat tijdens de Duitse bezetting van 1940-1945 heeft plaatsgevonden, zou voor Multatuli weinig verbazing wekkend zijn geweest.

Julius de Geyter (1830-1905); Vlaams dichter en voorvechter van de Vlaamse Beweging. Hij vond Multatuli zenuwachtig en kon zijn gezelschap niet verdragen.

Hij voorspelde dat Pruisen Frankrijk zou aanvallen en drie jaar later brak de Frans-Duitse Oorlog uit.

Wie andere negentiende-eeuwse Nederlandse schrijvers leest, zal meestal de indruk krijgen dat de taal uit die tijd niet meer bestaat en dat de nationale eigenaardigheden van Nederland tegenwoordig heel anders zijn.

Multatuli's *Een en Ander naar Aanleiding van J. Bosscha's Pruisen en Nederland* toont de onjuistheid van deze indrukken. Het Nederlands van zijn *Pruisen en Nederland* verschilt niet veel van het onze en de toestanden die Multatuli hoont, bestaan groten deels nog precies zo. Dit komt doordat hij een taal schreef die de werkelijke taal was, wat die andere schrijvers in hun beneveling van deftigheid niet konden, en omdat hij de nationale eigenaardigheden gezien heeft zoals ze werkelijk waren, wat die anderen in hun wolken van geleuter niet lukte.

De ‘dochters van Insulinde’ had hij in het vaderland moeten achterlaten. Sietske ging naar Indië. Maar sommige kwamen ook naar Duitsland. Zo Marie Anderson, die van hem nooit een kind had willen krijgen, maar naderhand wel van jhr. F.A. Hartsen (1838-1877). Het was een jongetje, Friedrich, roepnaam Riekje, later Frits.

Toch gebeurden er in deze allermoeilijkste jaren na het uitdelen van de fameuze klappen aan de Nes nog wel dingen die ervoor zorgden dat hij de moed niet helemaal verloor.

Zijn roem was ook in Vlaanderen doorgedrongen. Met Julius de Geyter raakte hij bevriend. In maart 1867 hield hij niet minder dan drie voordrachten te Antwerpen. De Vlamingen onthaalden hem zoals hem dat nog nooit was overkomen. Niet alleen dat zij per traditie geestdriftiger zijn dan hun noordelijke taalgenoten, ook waren zij, toen meer dan nu, verdrukten en zij herkenden in Multatuli een man die aan de kant van de verdrukten stond. Daar komt bij dat België, dichter gelegen bij Frankrijk, waar de maatschappelijke positie van literatuur en literatoren zoveel gewichtiger was dan in Nederland, van die andere houding de invloed onderging (en nog onder-

gaat, trouwens). De Vlamingen weten hoe een schrijver te doen gevoelen dat ze zijn boeken met belangstelling gelezen hebben.

Helaas wekte hun geestdrift bij Multatuli ook verwachtingen die alweer niet zouden uitkomen. Kon hij geen rol spelen in de Vlaamse Zaak? Daar een dagblad oprichten? Hij nam het besluit Mimi weg te sturen. Er zou hard gewerkt moeten worden om zich met Tine en de kinderen te herenigen, het Havelaars-gezin in volle glorie te herstellen, dan zich in Vlaanderen vestigen. Mimi vertrok in april 1867 met geld van haar vader wie de scheiding welgevallig was, naar Wenen. Multatuli bleef achter, eenzamer en armer dan ooit. Ook de Vlamingen begonnen hem financieel alweer teleur te stellen. In augustus nam hij toch nog deel aan het Taalcongres te Gent, de reis daarnaartoe betaalde hij met geld waar hij eerst om had moeten vragen.

Maar hij werd ontvangen ‘als een koning’.

Op de avond van de 19de augustus sprak hij voor het Van Crombrugghe-genootschap ‘over het recht om een gevoelen af te keuren’. Juist was hij hiermee klaar, toen enkele Nederlanders, o.a. de professoren Matthijs de Vries en G.W. Vreede enigszins aangeschoten de zaal binnenkwamen: ze hadden rijkelijk gedineerd bij de gouverneur van Oost-Vlaanderen. Uit de geestdrift van het publiek maakte Vreede op dat de wildeman van Lebak alweer Holland en de Hollanders op Java had bezwadderd. Hij liep naar het front van de zaal en verklaarde: ‘Ik ben een eerlijk Hollander en ik wil hier niet zwijgen; ik wil het voor de eer van mijn vaderland opnemen.’

De Vlamingen begrepen niets van deze uitbarsting en maakten aanstalten hem te lynchen. Het kabaal was ongehoord, vrouwen vielen in zwijm.

‘Natuurlijk nam ieder, *ook de Hollanders*, want de zaak was *te* gek, mijn partij’, schreef hij op 27 aug. 1867 aan Tine. ‘Zij moesten wel om niet verscheurd te worden. Dáárna kunnen ze 't toch weêr draaien zooals ze willen. (...) Velen wilden hem (Vreede, WFH), terecht, beschermen, en heel eindelijk is 't gelukt hem de deur uit te krijgen. (...) Er werd zóó krachtig partij getrokken, dat elk woord van mij misplaatst zou zijn. Velen maakten mij een compliment over mijn zwijgen och, 't hoefde niet. Maar dat de Hollanders, en ik moet zeggen ook de Belgen, daarna, op volgende congresdagen Vreede behandelden of er niets gebeurd was, heeft mij gegriefd. Ik

Max Rooses (1839-1914); Vlaams criticus en kunsthistoricus.

vind dat ik aanspraak op apologie had gehad. Nu daarvan schijnt geen spraak te zijn. Ieder vindt dat Vreede zich mal heeft aangesteld, maar... 't was tegen *mij*... en tegen mij zijn alle middelen geoorloofd.'

Het 'Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad' van dezelfde datum had een verklaring voor het feit dat de Gentenaren niet lang boos bleven op Vreede: 'Door deze onbedachte (sic: ondoordachte zal bedoeld zijn, WFH) handeling heeft de heer Vreede één oogenblik de harmonie gestoord, die hij echter Woensdag daaraanvolgende, op de algemeene vergadering, in zijne vurige rede over den onuitroeibaren gemeenschappelijken volksaard in Holland en België trots elke staatkundige scheiding, zoo volkomen herstelde, en waarbij hij zich zoo schitterend rehabiliteerde, dat men, om de eerste misgreep, de laatste juist getroffen punten nog warmer toejuichte.'

Multatuli maakte vele blijvende vrienden, debatteerde tot diep in de nacht, rookte ongetelde sigaren, dronk onvoorstelbare hoeveelheden thee, maar, als gebruikelijk, was de slotsom weer teleurstelling. In oktober berichtte Max Rooses hem dat er van een dagblad toch voorlopig niets kon komen.

En ach, eigenlijk liep hij niet zo warm voor de Vlaamse Zaak. Als de Vlamingen onderdrukt werden door de Franstalige Belgen, moesten ze zich maar weer bij Nederland aansluiten, vond hij. Alleen, dat zou dan weer problemen in Nederland oproepen. Maar als Frankrijk en Nederland België zouden opdelen, zou er een sterk bolwerk tegen Duitsland kunnen worden gevormd, wel een voordeel.

15

Eind 1867 stond de conservatieve regering-Heemskerk op vallen, omdat de begroting van de minister van Buitenlandse Zaken, Van Zuylen van Nijevelt, was afgestemd.

Een dochter van Rochussen was getrouwd met een neef van Van Zuylen. Multatuli meende een kans te zien toch een rol in de politiek te gaan spelen en schreef een brief aan Rochussen: hij stelt Rochussen niets meer of minder voor dan de conservatieven te redden. En Rochussen gaat erop in. Zeker: Multatuli's plan zal veel goeds kunnen verrichten, als hij de conservatieven steunt oftewel de liberalen bestrijdt. Helemaal geestdriftig wordt Multatuli over dit antwoord niet. Hij vermoedt zich te zullen moeten laten gebruiken. De conditie het cultuurstelsel niet aan te vallen, had men hem al eerder gesteld (was hij dan ooit van plan het cultuurstelsel aan te vallen?) Maar hij heeft geld nodig, voor zichzelf en voor Tine die bloed spuwt. Hij wil naar Den Haag om de zaak met Rochussen te bespreken. Twee obstakels doen zich daarbij voor: a) hij heeft geen geld voor de reis en voor nieuwe kleren, b) hij heeft nog steeds veertien dagen gevangenisstraf te goed voor die klappen in de Nes.

Rochussen stuurt geld. Ook het tweede obstakel gaat Rochussen te lijf: hij zal ervoor zorgen dat Multatuli gratie krijgt.

Multatuli schrijft nu een nieuwe brochure over de vrije-arbeidkwestie. *Nog eens: Vrije-Arbeid in Nederlandsch-Indië* heet het betoog, dat de conservatieven misschien zal redden en Multatuli tot minister maken... eindelijk. Terwijl hij in z'n eerste Vrije-Arbeid-stuk noch de vrije arbeid, noch het cultuurstelsel probeerde goed te praten, is zijn tweede brochure *een pleidooi voor* het cultuurstelsel.

'*Het Cultuurstelsel* is niets anders dan: *de Javaanse zeden overgezet in staatsbladtermen*.'

Hij maakte Huet deelgenoot van zijn plannen. Ook Huet dacht over weggaan, liefst naar Indië. Nou, daar kon Multatuli hem wel bij helpen. Hij introduceerde Huet bij Rochussen. 'Tovenaar' noemde Huet hem, na door Multatuli bij Rochussen te zijn aanbevolen.

Het denkbeeld dat Huet naar Indië zal gaan, verwekt een roerende geestdrift in Multatuli.

'Ach, wat zal uw kereltje gauw maleis spreken!' schrijft hij hem. Het kereltje was Huet's zoontje Gideon. En: 'Ook te Batavia hebt gij geen introductie nodig.

Jan Jacob Rochussen (1797-1871).

Anders wil ik V.d.H. (Herman des Amorie van der Hoeven, WFH) schrijven.

Ik wou niet gaarne dat gij in een logement afstapte. Oók om de kosten, maar niet alleen daarom. Men heeft etwas Fingerweisung nodig in den beginne.

Mag ik hem over u schrijven?

Hij is - schoon advokaat, en *Bataviaan* - een beste, knappe kerel.' (Keulen, 21 december 1867)

In december 1867 keerde Mimi bij hem terug.

De correspondentie met Rochussen levert ondertussen niets concreets voor hem op, behalve zo nu en dan *f*25, -. Zijn schulden nemen dagelijks toe. Links en rechts wordt om geld gebedeld. Rochussen stuurt een brief met tweehonderd gulden, niet aangetekend. De brief bereikt hem nooit. Multatuli's paranoia barst nu ten volle los. Hij ontwerpt een idioot systeem om de zogenaamde dief te betrappen. Het resultaat is niet minder idioot dan dit systeem. De brief komt niet terecht en de dief wordt niet ontmaskerd. Rochussen, die hem al eerder in zijn leven met op onverklaarbare wijze zoekgeraakt geld geconfronteerd had gezien, heeft moeite zijn wantrouwen te bedwingen, maar stuurt toch opnieuw geld. De besprekingen achter de schermen werpen geen vruchten af. De regering die nog steeds op springen staat, kan niets concreets voor hem doen.

En wat doen ze voor Huet?

Huet's brieven geven geen duidelijk inzicht in wat deze al of niet bereikt heeft via Rochussen.

Eindelijk gebeurt er toch iets: half januari 1868 wordt bekend dat de koning aan E.D. Dekker gratie verleent van de wegens de klappen opgelegde gevangenisstraf en boeten.

Niet meer door arrestatie bedreigd, zal Multatuli zich dus weer in Nederland kunnen vertonen. Op 3 maart 1868 vertrekt hij in een nieuw jasje en een nieuwe broek naar Den Haag. Eigenlijk heeft niemand hem gevraagd het vaderland te komen redden. Natuurlijk neemt hij zijn intrek in een van de beste hotels, de Toelast.

Bespreking met Rochussen.

‘Och, och, Multatuli en Rochussen!’ jubelt de slimme grijsaard, iedereen voor de gek houdend, behalve zichzelf. - Alsof de eerste maal dat Multatuli zich aan Rochussen vertoonde om iets van hem gedaan te krijgen, niet al drieëntwintig jaar geleden was. Nu in een nieuw jasje en een nieuwe broek, uit Rochussen's eigen zak betaald, en toen in een rijkostuum, bij gebrek aan beter.

‘Och, och, Multatuli en Rochussen!’

Waarmee hij bedoelt: wie had gedacht dat ik me zo zou laten kapittelen, denkt Multatuli. (Brief aan Busken Huet, 11 maart 1868)

Hij vindt Rochussen ‘fideel en lief’.

Alsof diezelfde Rochussen niet, nog pas vier jaar geleden, toen d'Ablaing van Giessenburg hem gevraagd had Multatuli te helpen steunen, rustig had geantwoord: ‘Heb ik wel eens getoond de heer Dekker, als hij zich in moeilijke omstandigheden bevond, te hulp te willen komen, daarom moet geenszins het gevolg zijn mij in een zodanig engagement te begeven.’ (26 januari 1865)

Rochussen vond ook nu zijn eisen veel te hoog en schreef al op 9 maart 1868 aan Van Zuylen: ‘Amice! De onderhandeling met D. Dekker loopt niet zoo als ik gehoopt had. Hij is wel bijzonder geniaal en knap, maar ook zeer excentriek en verwaand. Hij denkt dat van hem of van zijne pen alles afhangt. (...)

Jammer dat het zóó loopt. Uw denkbeeld was goed; maar al mijn spreken kon niet baten - Zoo ge hem niet kunt voldoen dan is het zaak dat hij spoedig van hier vertrekt.’

Ze konden hem niet voldoen, maar hij zou nog blijven tot 7 april.

Op den duur gaat Multatuli zelfs 's avonds een partijtje schaken met Rochussen.

‘Lieve beste Tine! (...) Hij praat uren lang met mij, en ik kan merken dat hij van mij houdt. Aan z'n welwillendheid is geen twijfel. Maar hij is onwel met de koning, dit heeft hij mij bekend, en daarom kan hij niet op de voorgrond treden.

Toch heeft hij mij een grote dienst gedaan door mij aan graaf van Zuylen voor te stellen, bij wie ik vrije toegang heb. “Dat is wat!” zou je zeggen! Welnu, van Zuylen

staat op 't vallen, en in de gesprekken die wij voerden, kwam 't eer neer op hulp aan hem dan aan mij. Ook kan v.Z. natuurlijk alleen door Hasselman (Koloniën) werken. En tot nog toe had ik expres Hasselman niet gesproken, want ik vreesde in hem als oud-resident een tegenstander te vinden.'

Die vrees zal wel verstandig geweest zijn, maar toen ze elkaar toch ontmoetten, goot Hasselman er gauw een paar lepels stroop overheen. Hasselman wist hem te paaien door hem te vertellen dat hijzelf eenmaal assistent-resident van Pandeglang was geweest (20 km bij Rangkas Betoeng vandaan).

'Heb je mijn rapporten niet in het archief van Lebak gevonden?' riep Hasselman joviaal uit. Want Hasselman, o jé, die had al veel eerder gesnapt wat een Augiasstal het was in Lebak! Van Zuylen onthulde hem later, dat Hasselman wist waarom Brest van Kempen de regent beschermd had: de regent leverde meiden aan Brest van Kempen. Dit had Hasselman verteld aan Van Zuylen.

Multatuli besefte niet, of wou niet beseffen dat Hasselman assistent-resident van Pandeglang was geweest van 1847-1849, toen Brest van Kempen op Madoera zat en dat Hasselman's verhaal over die meiden dus niet op eigen waarneming kon berusten. Multatuli geloofde het allemaal, of het kwam hem niet slecht uit te doen alsof. In zijn fantasie werd Hasselman naderhand zelfs 'mijn voorganger te Lebak' en had hij de schandalige onthulling uit de eigen mond van die zogenaamde voorganger vernomen. (o.a. aan Vosmaer, VW, XVI, 519 e.v., en heel uitvoerig aan Roessingh van Iterson, 8 januari '82, Brieven, X, 101 e.v.)

Iedereen amuseert zich kostelijk met de merkwaardige man. Zijn condities om het ministerie te steunen zijn: intrekking van zijn ontslag, achterstallig wachtgeld ontvangen, herstel in dienst en dan, zoals hij het zelf uitdrukt: 'ter beschikking van binnenl. zaken voor de grondwetsverandering, en van buitenl. zaken om te strijden tegen graaf Bismarck.'

Gezellig blijft hij 's avonds op bezoek gaan bij zijn oude 'vriend' Rochussen, bij gebrek aan beter misschien, of misschien zich niet bewust dat deze lang geleden zo machtige gouverneur-generaal, die hem ter wille was geweest in de kwestie van het

Natalse kastekort, sindsdien feitelijk nooit meer een vinger voor hem had uitgestoken, al had hij hem in 1859 met het gezaghebberschap van Sint Maarten willen verblijden. Nu is Rochussen oud en zijn rol in de politiek loopt ten einde. Trouwens, er kan weinig twijfel aan bestaan dat Rochussen Multatuli in zijn hart toch altijd voor een halve gare gehouden heeft.

Evenmin heeft Multatuli in de gaten dat Busken Huet, door hem bij Rochussen geïntroduceerd, wel degelijk bezig is iets te bereiken bij Hasselman, wie er ook ‘op 't vallen’ staan mag.

Huet zwijgt over zijn demarches zo beleidvol, dat Multatuli de toespelingen die Rochussen er nu en dan op maakt, niet begrijpt.

Huet, aanvankelijk liberaal, was het cultuurstelsel gaan bewonderen en conservatief geworden. Hij had gesolliciteerd naar het hoofdredacteurschap van de liberale ‘Java-bode’. De sollicitatie slaagde en hij zou van de liberale ‘Java-Bode’ een conservatief blad gaan maken. Zelfs zijn beste vriend Potgieter wist van niets. Huet zat verlegen om drieduizend gulden voor de overtocht naar Indië en zijn installatie aldaar. Hij vroeg er Potgieter om, maar Potgieter had het niet. Wat te doen?

De Indische pers en wat zij schreef was een voorwerp van zorg voor de conservatieve regering. De regering zou daar best een pottekijker kunnen gebruiken, om in de gaten te houden, wat die heren allemaal bekokstoofden. Deze pottekijker werd Conrad Busken Huet - tegen adequate honorering. Het was de fidele Hasselman die dit in orde maakte.

Hasselman omschreef Huet's opdracht nauwkeurig als volgt: ‘... na zich ook in Indië met de journalistiek van nabij te hebben bekend gemaakt, het indisch bestuur te dienen van consideratiën en advies tot breideling van de uitspattingen der drukpers, zonder de vrijheid om zijne gedachten en gevoelens te uiten en openlijk mede te delen meer te belemmeren dan tot verzekering der openbare orde gevorderd wordt.’

Op de kop af *f* 2967,50 kreeg Huet hiervoor.

Jhr. Alphons Nahuijs, die *Max Havelaar* in het Engels vertaalde, in later jaren met gezin te Buenos Aires.

En omdat de fidele Hasselman nu al zo vreselijk veel gedaan had voor die ene schrijver, Huet, kon hij natuurlijk niet ook nog eens wat gaan doen voor die andere, eentje die bovendien heel veel praatjes had. Die wel niet genoeg zou hebben aan *f*2967,50, zich had voorgenomen de grondwet te helpen herzien en de strijd tegen Bismarck aan te binden (gedocumenteerd door de 'Mainzer Beobachter'?) en die eigenlijk nergens voor kon worden gebruikt.

'De politiek is een markt waar niemand meer koopt dan hij geld of krediet bezit', - dat wist hij toch al lang? Dat had hij immers zelf gezegd? Maar hij bleef zich illusies maken - want hij was arm.

En van de achter zijn rug bedreven handel had hij geen notie, omdat de fidele vriend Huet over een en ander echt zijn mond niet voorbijpraatte. Heel fideel vroeg de fidele regeringsspion zijn vriend en medestander bij zich te logeren in Bloemendaal. Dat was gezellig, maar bracht geen klaarheid in de verhouding.

Juist in die tijd verscheen de Engelse vertaling van *Max Havelaar* (Edinburgh, 1868), vervaardigd door Jhr. Alphons Nahuijs, zich voor deze gelegenheid noemende 'baron Nahuÿs', omdat de Engelsen niet weten wat een jonkheer is. Een eigenaardigheid van dit werkstuk is, dat het gemaakt heet te zijn naar het originele manuscript. Er staat evenwel niet meer in dan in de door Van Lennep gecensureerde eerste Nederlandse druk, behalve dat de eigennamen voluit geschreven zijn.

Nahuijs was een jeugdige bewonderaar van Multatuli. Uitsluitend met het doel *Max Havelaar* in het Engels te kunnen vertalen, was hij een paar jaar bij de Engelse posterijen gaan werken om de taal goed te leren. Naderhand vestigde hij zich te Buenos Aires, ook alweer om eerlang in staat te zullen zijn *Max Havelaar* in het Spaans te vertalen. Daar is het niet van gekomen.

Nahuijs' Engelse vertaling werd over het algemeen met geestdrift ontvangen door de Britse critici, niet zonder Brits leedvermaak over de manier waarop het koloniale bewind van een oude concurrent werd uitgekleed in dat boek.

De 'Daily News' van 10 februari en de 'Evening Star' van 14 februari publiceerden prijzende beschouwingen over *Max Havelaar*. Tine citeert er hele stukken uit in een

brief aan haar dierbare Loetjoe. Maar Tine ziet ook een gevaar in deze waardering van Engelse kant:

'Ik zit op spelden; ik ben bang dat de hollandse regering razend wordt omdat de Engelsen er zoveel ophef van maken en dat dit hem zal schaden. Als ik alles lees wat men over hem zegt, moet ik toch wel zeggen: zijn grote mannen dan altijd gedoemd te lijden? Is hun lot dan altijd ellende en vervolging? Terwijl ik deze brief schrijf, ontvang ik een brief van Dekker; hij is bezig de hele wereld van de aristocraten in beroering te brengen. Hij stelt zijn voorwaarden. Hij schrijft me dat hij niet lang wachten wil. Tegen de minister heeft hij gezegd: "U kunt het doen, of u kunt het laten." Kortom, het is een zeer ingewikkelde schaakpartij. Je begrijpt dat ik me niet op mijn gemak voel. Maar hij zal niet loslaten. Ze zijn bang van hem. Ik zie uit zijn brief dat hij dezelfde grote man is van enkele jaren geleden en dat zij die dachten dat zijn energie en z'n genie uitgeblust waren, ongelijk hebben gehad (gelukkig).' Aldus schreef Tine aan Stéphanie op 10 maart 1868. De brief die ze bedoelt moet z'n brief van 6 maart zijn. Daarin staat niets waaruit opgemaakt kan worden dat de ministers bang voor hem waren.

'Je begrijpt dat de ministers veel eigenliefde en valse schaamte te overwinnen hebben om mij te helpen, en daardoor te erkennen dat ze mij nodig hebben.' Dat staat er. En er staat in dat hij verkouden is, dat hij een hoed moet kopen en dat hij vreest geld te kort te komen. Waarom Tine er tegenover Stéphanie wat anders van maakt, daarnaar kunnen we natuurlijk gissen. Om eens een voorstel te doen: misschien schaamde ze zich zelfs tegenover Stéphanie voor zijn gebrek aan importantie, waarschijnlijk had ze toen al begrepen dat het weer allemaal op niets zou uitdraaien, en gaf ze bij voorbaat de schuld aan de Engelse pers.

Er was ook een Engelse krant die het boek kraakte: saai, vervelend en vol namaakhumor was *Max Havelaar*.

Juist dat blad lag op tafel bij Van Zuylen, toen Multatuli aan deze bewindsman zijn sensationele gedaante mocht gaan vertonen. Van Zuylen liet hem die krant zien.

Van Zuylen zat niet om zijn steun tegen Bismarck te springen.

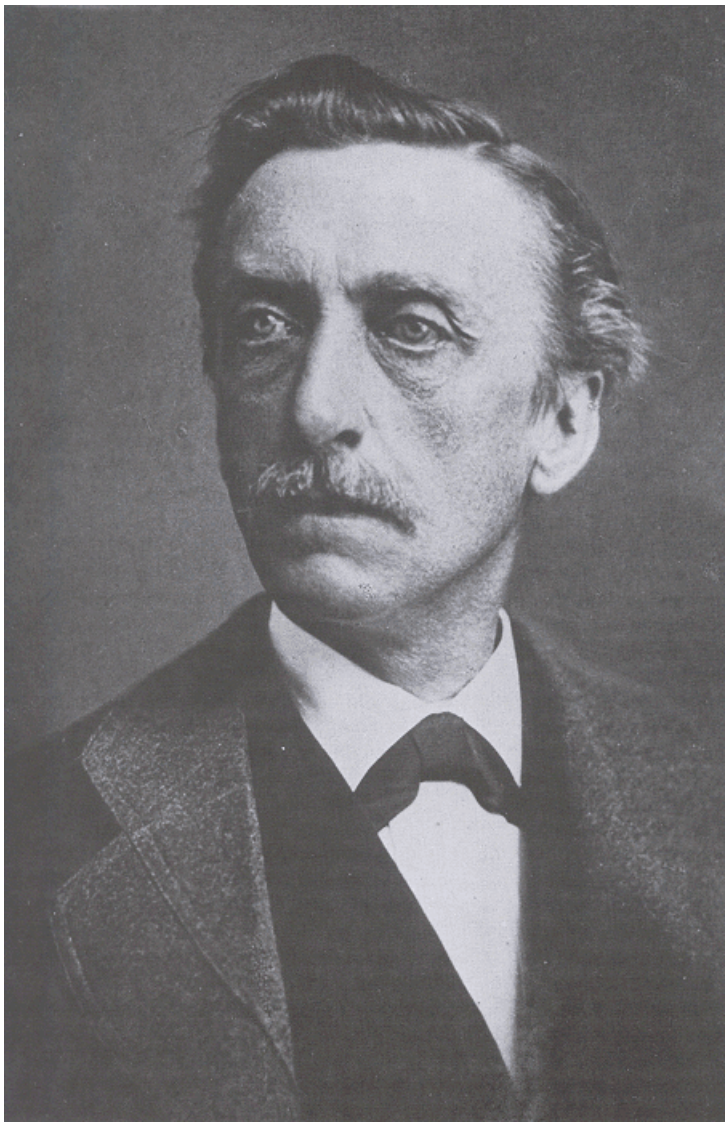

Portret van Eduard Douwes Dekker door Wegner en Mottu (1875); op dezelfde dag gemaakt als de op pagina 173 [als tweede] afgebeelde foto.

Hasselman heeft hem na 27 maart 1868 niet meer ontvangen en bleef doof voor zijn bede om ‘herstel’.

De fidele Rochussen gaf hem zijn portret cadeau.

Na ruim een maand in Holland te zijn geweest, keerde hij op 7 april 1868 naar Keulen en Mimi terug. Alles wat er van hem achterbleef in Den Haag, was een nieuwe hotelschuld, 800 gulden groot.

Tine en de kinderen schreven nog een brief aan Rochussen, om hem te bedanken voor zijn steun.

Op 30 oktober 1859, toen *Max Havelaar* af was, had hij aan Tine geschreven: ‘Duymaer v.T. zal niet lekker wezen over mijn boek en Rochussen ook niet, dàt verzeker ik je en het is zo dat ze het niet met een praatje kunnen terzij schuiven.’ (VW, X, 77)

Weinig kon hij toen vermoeden dat, acht en een half jaar later, Duymaer van Twist niets anders over dat boek zou hebben gezegd dan dat hij er niet over spreken zou, en dat Rochussen niet alleen het boek, maar ook hemzelf met een praatje (en een plaatje...) terzij zou schuiven.

Max Havelaar was geen boek met een enkelvoudige strekking. Het verkondigde niet alleen dat de Javaan mishandeld werd, maar het zei bovendien: ziet hoe het de man vergaat die zich tegen die mishandeling verzet. Zo laf en beroerd zijn de Nederlanders, zo verleugend hun autoriteiten, dat de strijder tegen het onrecht dat ze begaan, de plichtsgetrouwe die hun eigen wetten toepast naar de letter, een berisping krijgt en honger lijdt en met zijn gezin verkommert.

Dit was een stelling als een zwaard zonder gevest helaas. Alle pogingen van Multatuli, jaar in jaar uit volgehouden, om ‘herstel’ te verkrijgen van die verleugende autoriteiten voor hem en zijn gezin, zouden, als ze met succes waren bekroond, het in *Max Havelaar* betoogde immers logenstraffen en dus snijden in zijn eigen vlees. Daarom moet elke nederlaag die hij tegen de autoriteiten leed, hem toch een soort perverse voldoening hebben verschaft: ieder nieuw onrecht Multatuli aangedaan, bewees de juistheid van wat er in *Max Havelaar* stond en stelde egoïsme en onbeduidendheid van koning, regering en parlement opnieuw aan de kaak.

Hij had zich in een schrijverschap begeven dat alleen aan een overwinning kon worden geholpen door de maatschappelijke ondergang van de schrijver zelf.

Pas in oktober 1869 maakte de toenmalige minister De Waal bekend op welke condities de regering Huet's reis naar Indië had gesubsidieerd. Het kwam ook ter kennis van Multatuli. Hij staakte de correspondentie met zijn bewonderaar zonder een woord van uitleg en maakte het gevleugelde woord van ene heer Van Eybergen Santhagens tot het zijne: ‘Met Busken Huet wens ik geen andere aanraking te hebben dan door middel van de punt van mijn laars.’ (Aan Vosmaer, 4 april 1886)

Toch begon na de jammerlijke mislukking van de onderhandelingen in Den Haag een der vruchtbaarste perioden in zijn schrijverschap aan te breken.

Hij werkte verder aan zijn enige grote drama *Vorstenschool*, waaraan hij in 1867 begonnen was, voltooide *Nog eens: Vrije Arbeid*, schreef *Causerieën* in het Indische blad ‘De Locomotief’, schreef aan de derde bundel *Ideën*, die hij ‘'t beste werk dat ik geleverd heb’ noemen zou.

Maar de scheiding van zijn gezin bleef hem zwaar drukken.

In 1866 had hij aan Kallenberg van den Bosch geschreven: ‘Met mijne vrouw ben ik innig verbonden. Ik zoek nog naar beter huwelijk! Ik ben een hartelijk vader, hoe bitter dan ook de omstandigheden mij verwijderden van huis.’

De grootte van deze door de omstandigheden veroorzaakte verwijdering mag niet worden onderschat: lang na z'n dood zou zijn schoondochter uitrekenen dat hij van 1860-1870 geen zeven maal dertig dagen bij zijn gezin was geweest.

16

Tine schreef op 30 november 1868 aan Potgieter:

‘Reeds lang heb ik geen tijding van Dekker gehad, want als hij iets *goeds* te zeggen heeft, wacht hij geen minuut 't mij mee te delen. Wanneer zal dat tobben toch eens een einde nemen? Een man zo talentvol en geniaal, dat die gebrek lijdt is toch wat al te erg.’

Dit vonden een dertigtal inwoners van de Friese stad Sneek ook en ze kwamen in oktober 1868 bijeen om zich te beraden wat ze konden doen om Multatuli te steunen. Er werd besloten hem voor te stellen lezingen in het Noorden te houden en de wijnhandelaar Houwink, door Multatuli weldra ‘mijn bankier’ genoemd, vroeg hem te logeren.

Op 7 december 1868 bezat Tine goede berichten van haar man - dacht ze - en ze schreef aan Stéphanie, die alweer op reis was: ‘Weldra zal hij in staat zijn ons bij zich terug te roepen. Hij reist het hele land af voor zijn openbare voordrachten; hij heeft veel succes. Denk niet dat hij versleten is of verloren. Zijn genie is actiever dan ooit. De mensen staan versteld over zijn welsprekendheid en zijn hoge, geniale ideeën. In Friesland wordt hij aanbeden. Ongelukkigerwijs lijdt hij aan keelpijn, waardoor hij soms niet spreken kan. Men noemt hem de grote improvisator. Soms praat hij vier uur zonder van tevoren te weten wat hij zal zeggen en hij behaalt een onmetelijk succes. Dekker heeft me beloofd me alleen te laten komen als hij er zeker van is, dat de kinderen een goede opvoeding kunnen genieten.’

Multatuli was op 6 december 1868 voor het eerst opgetreden in Sneek. Hij las fragmenten voor uit *Vorstenschool*. Het succes was groot en zijn innemendheid wist aller harten te veroveren, niet in het minst die van de familie Houwink. Hij zette uiteen dat hij tot geen enkele partij kon toetreden: niet tot de conservatieven omdat ze hem niet als de grote saneerder van het cultuurstelsel beschouwden; tot de liberalen ook niet, want al was de liberaal Fransen van de Putte op zijn hand geweest, *hij* had het niet voorzien op Fransen van de Putte, een ‘ordinaire rijkworder’, die in een paar jaar miljoenen verdiend had in de suiker en een voorstander was van ‘vrije arbeid’. Trouwens, wat was er nodig? Alleen een partij die zou opkomen voor ‘de rechtvaardigheid’: een derde partij, zijn eigen partij.

Andere lezingen volgden. Het geld had hij broodnodig om zijn hotelschuld in Den Haag en nog het een en ander af te betalen. Toch gaf hij in Winschoten zijn hele honorarium, *f* 45, -, aan de joodse armen, toen hem was gebleken dat men joden verhinderd had zijn lezing bij te wonen. De vriendschap met Houwink wordt zeer innig, de correspondentie druk. Hij vraagt Houwink *f* 5000, - te leen, om Tine en de kinderen uit Italië te kunnen laten terugkeren. Dan zal hij in staat zijn rustig te werken en zijn *Ideën* in eigen beheer uit te geven, wat, zegt hij, veel voordeliger voor hem zijn zal. In minder dan geen tijd zal hij de lening kunnen aflossen. Maar Houwink gaat er niet op in. Wel stuurt hij *f* 250, - reisgeld voor Tine.

Het is waarschijnlijk riskant uit de brieven van Tine, die zich zeer diplomatiek wist uit te drukken, haar ware gevoelens af te leiden. Was ze gelukkig met het denkbeeld naar haar genie terug te gaan? ‘Wat zou ik het heerlijk vinden’, schreef ze in de al aangehaalde brief van 7 december 1868 aan Stéphanie, ‘een dag met jou in Napels te zijn, in dat zachte klimaat. O, wat mij betreft, ik zal Italië met heel wat spijt verlaten en als het geluk me goedgezind is, zal ik terugkomen.’

Op 11 februari 1869 is haar toon in een brief aan Multatuli ronduit geestdriftig: ‘Beste, beste Dek, ik heb je heerlijke brief met telegram heden ontvangen. Dat ik in verrukking ben, zult ge wel kunnen begrijpen. Ik schrijf over niets, want mijn hoofd loopt om. (...) Ik vind je brief heerlijk. Ik had de tranen in de ogen onder 't lezen. Ik zal alles doen om mij zo kalm mogelijk te houden.’ Multatuli stuurt deze brief aan Houwink, die hem bewaart - zo wordt dit een van de weinige brieven van Tine aan haar man, die bewaard gebleven zijn. Meer geld zendt Houwink niet. Hij had de *f* 250, - vergezeld doen gaan van een zeer fraai uitgevoerd schrijfplankje. Een stille aanwijzing waar de auteur de rest vandaan moest halen?

Tine had ondertussen op 3 februari 1869 aan Stéphanie deze bekentenis gedaan:

‘Mijn dierbare, je zal begrijpen dat ik geen gebrek heb aan emoties. Het doet me verdriet je te verlaten; zoals je in je laatste brief hebt gezegd, zelfs de beide echtgenoten ten spijt zullen we elkaar terugzien. (...) Mijn lieve Loetjoe, mijn hart is te vol; waarom zeg ik niet, maar jij zal alles voelen wat ik onderga. Zeg me, kleintje, wat ik

moet doen met de meubelen en alles wat je me hebt geleend? Moeten ze naar je huis teruggestuurd worden?

Je laatste brief, zo vol hartelijkheid, heeft me zeer verheugd; wij begrijpen elkaar en dat is het geheim waardoor we altijd van elkaar houden. O, het spijt me het mooie Italië te verlaten, dat schone klimaat, maar vandaag of morgen zal ik er terugkomen.

Arme Eduard, hij moet Milaan verlaten op een moment waarop hij zo goed was begonnen te studeren. Iedereen was tevreden over hem. Nu ja, we beginnen een ander leven. Dekker heeft al het mogelijke gedaan dat we in Den Haag kunnen zijn. Het huis is buiten de poort. Een mooi uitzicht, zonder *buren*.'

Dit wilde zeggen: overburen waren er niet, maar toch wel buren, zoals de vermaarde schilder van kerkinterieurs Bosboom.

En toen Tine met haar kinderen aan het station in Den Haag arriveerde, werden ze daar, behalve door hun man en vader, ook opgewacht door Mimi.

Het huis aan de Zuidwestbinnensingel 18, waar zij hun intrek namen, was gehuurd en ingericht met *f* 5000, - die Mimi van haar grootouders had geërfd. Beneden tochtte het zo, dat ze de parterre maar niet gebruikten.

Ook Mimi had een kamer in dat huis.

Zijn redenen het gezin over te laten komen en aan dit driehoeksexperiment te onderwerpen, zullen altijd wel wat raadselachtig blijven. Deed hij het om Stéphanie, Potgieter en al die anderen te bewijzen dat hijzelf mans genoeg was om voor zijn gezin te zorgen?

Deed hij het, zoals veel vijanden beweerd hebben, om voor de buitenwereld een fatsoenlijke façade van degelijk huisvader op te bouwen? Maar er werd toch nauwelijks een geheim van gemaakt dat Mimi bij ze inwoonde.

Kort na hun aankomst in Den Haag, mocht Edu een paar weken bij Houwink gaan logeren.

Het was een prettige belevenis voor hem, al had de vijftienjarige zijn vader moeten beloven geen borreltjes te drinken en geen sigaren te roken, want dat 'bederft het denkvermogen'. Aldus werd Houwink bericht, 'niet om Edu te controleren'.

(Maar in elk geval wist Houwink waar hij de jonge guit niet op tracteren moest.)

Eigenlijk zou Edu maar een week daar gebleven zijn en z'n langer wegblijven valt de vader hard, omdat Edu een ‘vrolijke, gezellige jongen is’.

Naderhand stuurden de Friezen nog een kistje eieren en twee hazen. Daarbij bleef het. De oprichting van de ‘derde partij’ die de rechtvaardigheid in haar vaandel zou voeren, ging ook niet door.

Potgieter schreef op 11 maart 1869 aan Busken Huet te Batavia:

‘Ik droeg Bosboom op eens een onderzoek te doen naar zijn buurtjes Douwes Dekker, zie hier wat hij mij er gister over schreef.

‘Het huis, nu door hen betrokken, wisselde gedurig (in de laatste tijd) af van bewoners, stond een geruime tijd leeg, heeft enorme gebreken en toen ik omstreeks Nieuwjaar hoorde, dat het eindelijk weer bewoners zou krijgen, iemand wiens vrouw uit het Buitenland werd verwacht, toen dacht ik aan dat soort van apocriefe huurders die gewoonlijk huisjes of kamers betrekken, waar anderen voor bedanken. Wel had ik in het voorbijgaan opgemerkt, dat het weer bewoond was, maar verder was 't mij ontgaan, tot mij gister inviel “dien Heer wiens vrouw” enz., en een ogenblik later passeerden een paar Heren met twee kinderen bij zich - het meisje met *ongemeen* lange blonde haren. Geertrui (de destijds beroemde romanschrijfster Bosboom-Toussaint, WFH) zei: “Zou dat D.D. kunnen zijn, die heb ik reeds meermalen hier langs zien komen.” “Jawel”, was mijn antwoord, “dat is hij, straks ga ik zien of dat huis No 18 is.” En niet alleen dat is het, maar zijn naam, geplakt op een velletje postpapier vond ik met vier ouwels gehecht tegen de glasruiten.’

‘Helaas’, vervolgt Potgieter, ‘dat het volgende er in de brief bij voorkomt.’ ‘Ik liep even buiten om te onderzoeken of ik Geertrui zou moeten aan of afraden een luchtje te scheppen, daar passeert een ander onzer buren maar dichter nog bij D.D. wonend. Ik vraag hem wat doet hij, waar leeft hij van? en hij repliceert: “zover ik weet van de opbrengst zijner lezingen, en verder denk ik van het geld van Mej. Sch-(Mimi) die sints Nieuwe Jaar bij hem woont. Zijne vrouw is eerst later gearriveerd, “een raar huishoudentje”.’

‘Arme vrouw! Arme kinderen!’ commentarieert Potgieter.

Maar Busken Huet draagt enige troost bij uit Batavia:

‘... een woord over Mevr. D.D. Hetgeen gij mij omtrent haar schrijft en uit een brief van Bosboom mededeelt, heeft mij slechts in één opzicht (het samenwonen met Mimi) niet verrast. Dat zij voornemens was, Milaan te verlaten en naar 's Hage te komen, bevroedde ik in het geheel niet; doch dat zij, eenmaal weer met D. verenigd, de zonderlingste konditiën accepteren zou, dat had ik, sedert mijn komst in Indië, desnoods durven voorspellen. De *Chronique Scandaleuse* toch is hier omtrent *haar* nauwlijks bescheidener dan omtrent *hem*; en reeds vóór haar man assistent-resident van Lebak werd, en hij nog secretaris of controleur (te Menado, geloof ik), was, gingen zij “elk huns weegs”. Men verhaalt van een assistent-resident, in wiens plaats *mijnheer* D.D. een tournee in de omtrek ging maken, terwijl *mevrouw*, met zijn medeweten en goedvinden, ja op zijn aansporing, maar dan ook tevens geheel en al in overeenstemming met haar eigen wensen, bij de thuisblijvende assistent-resident *haren intrek nam*. Eerst sedert ik van verschillende zijden met dat verhaal bekend geworden ben, is mij omtrent de ware verhouding van dat echtpaar enig licht opgegaan. Zij hebben namelijk elkander niets te verwijten, en Tine heeft zich even weinig om Max bekommerd als Max om Tine. En waarom zou Tine dan thans bezwaar hebben tegen de samenwoning met Mimi?’ (Busken Huet aan Potgieter, Batavia 19 april 1869)

Het ‘rare huishoudentje’ liet zich in het begin nogal idyllisch aanzien, mogen we de brieven van Tine geloven (maar dat mogen we, geloof ik, lang niet altijd).

De kinderen hebben propere kamertjes, ze gaan nu geregeld naar school en zijn trots als ze in hun eentje door Den Haag wandelen, vertelt ze Stéphanie.

Maar er bestaat een brief van Multatuli de dato 20 oktober 1869 aan Houwink, waarin hij erop wijst dat hij ‘nog geen cent heeft kunnen besteden voor Eduard's studieën’.

Verscheidene kennissen van Multatuli waren er nu achter gekomen dat de ‘Mainzer Beobachter’ niet echt bestond. Ook Marie Anderson wist het. Ze verklapte het aan haar minnaar jhr. Hartsen en via deze kwam het terecht bij de heren Enschedé,

de eigenaars van de ‘Opregte Haarlemsche Courant’. O, wat vonden deze heren Multatuli's grapje ongepast, liederlijk en onopregt! Althans, ze beëindigden zijn medewerking aan hun drukwerk terstond, beweerde Marie Anderson.

Dit is (zie E. Francken, *Een correspondent neemt ontslag* in ‘Over Multatuli 2’) niet geheel waar gebleken. Ze lieten hem nog een tijdje voortmodderen met die stukjes, maar van lieverlee werden ze niet meer geplaatst en dus staakte hij zijn medewerking maar.

Het erfenisje van Mimi is spoedig op. Er moeten middelen worden gevonden aan geld te komen. Een nieuw roulettesysteem wordt uitgedacht. Multatuli koopt een roulette voor huiskamergebruik en uren achtereen wordt er geoefend. Edu moet dienst doen als croupier.

‘*Entre nous*’, schrijft Tine op 20 april 1869 aan Stéphanie, ‘ik zou Milaan niet hebben moeten verlaten. Povere me! Maar wat wil je? Dekker heeft lezingen gehouden zonder resultaat; het seizoen is al te ver heen voor die dingen. Hij schrijft in twee kranten, maar dat is niet voldoende. Gelukkig verliest hij de moed niet en zijn wil te slagen is groot. Er is sprake van, hem een professoraat te Delft te geven. Enfin, geduld en nog eens geduld, tot in het oneindige. (...) Edu is even groot als Dekker, maar heel wat sterker; hij pakt zijn vader op als een poppetje en draagt hem de kamer rond. Hij is een kwajongen, hij weet hem uitstekend te beïnvloeden. Edu is altijd dezelfde, vrolijk en zonder zorgen; zijn vader is in extase over zijn ondernemende karakter en zijn natuurlijke intelligentie.’

Zou het zo geweest zijn? Later vertelde Edu dat er de verschrikkelijkste tonelen plaatsgrepen. Om zijn vader te laten geloven dat het speelsysteem een goudmijn was, liet de jeugdige croupier, door vals te spelen, hem zoveel mogelijk winnen. En toch kwam het voor dat vader en zoon op de vuist gingen, waarbij, zoals het citaat uit Tine's brief aannemelijk maakt, de kleine tengere vader het onderspit moest delven. Ware de toestand zo idyllisch geweest als in die brief beschreven, schiep zelfs Mimi's aanwezigheid geen verwikkelingen, kon Edu heel goed met Mimi opschieten, terwijl Nonnie van haar hield, vanwaar dan toch deze zwaarmoedige mededelingen van Tine aan Stéphanie:

Huis Zuidwestbinnensingel 18 (thans Buitenom 156) te Den Haag, waar Multatuli van februari 1869 tot april 1870 met Tine, Mimi, en de kinderen woonde. (Foto WFH 1986)

'Luister mijn lieveling, ik weet niet wanneer en hoe, maar dat het tijdstip komt waarop wij elkaar terugzien, is vast en zeker. Ik voel het en mijn voorgevoel bedriegt mij nooit. Terwijl ik je schrijf, schiet mijn gemoed vol. Wat zou ik het heerlijk vinden in je slaapkamer te zijn waar we het zo goed hadden! Hoe goed zie ik je aan je werktafeltje en het balkon met de bloemen. Loetje, liefste Loetjoe, wat heb je me dikwijls getroost! Ik weet het, op dit ogenblik heb ik moeite mijn tranen in te houden, bij jou zou mijn schreien in lachen overgaan. Het bewijs dat onze vriendschap de ware is, bestaat hierin dat we elkaar kunnen begrijpen. Denk dikwijls aan mij; je kunt er zeker van zijn dat onze gedachten bij elkaar komen. Je zult me zeggen dat ik zo weinig schrijf. Ja, dat is waar maar de gelegenheid ontbreekt me dikwijls, en als ik in gedachten heel dicht bij je ben geweest, kan ik niet meer schrijven, dan ben ik te vol van aandoeningen.'

Schrijven kon *hij* waarschijnlijk ook niet goed, in een huis zo vol gezinsleden. En wat hij schreef, ontmoette het botste onbegrip.

De redactie van 'De Locomotief' had bedongen dat hij in zijn *Causerieën* de minister van Koloniën, De Waal, niet zou aanvallen. Natuurlijk kon hij dat niet laten, maar zelfs de meest verborgen toespelingen op minister De Waal, de aangetrouwde neef die al sedert 1841 zijn vijand was geweest, ontgingen niet aan het argusoog van zijn bedillers en werden geschrapt. Ten slotte maakte hij het te bont en de redactie van 'De Locomotief' liet hele stukken ongeplaatst. Toen kwam hij niet meer tot het sturen van nieuwe kopij en zo droogde ook deze bron van inkomsten op. 15 februari 1870 verscheen de laatste *Causerie* in 'De Locomotief'.

Omboni werd hoogleraar te Padua en betrok daar een zeer groot huis, voor weinig geld gekocht.

Uit een brief d.d. 24 december 1869 van Tine aan Stéphanie:

‘Meer en meer verafschuw ik de Hollanders en het land. (...) De kinderen hebben ook heimwee naar Milaan. Dekker weet het, maar hij is er niet door gevleid. Toch zou hij als het geld niet ontbrak de eerste zijn om ons toe te staan onze wens te

Het ‘paleisje’ (inderdaad!) van Stéphanie in Padua, thans via Vimesse 2, in een grote ommuurde tuin gelegen. De oude ingang, via del Torresino 3, is dichtgegroeid. (Foto WFH)

bevredigen. (...) Als je me een beetje wilt opbeuren, schrijf me heel dikwijls. Zelfs Dekker heeft me gevraagd, je om een plattegrond van je huis te verzoeken, van je paleisje.

Dat is het enige wat me goed doet. Schrijf me over je huis in Padua. Lieveling, het zou voor ons allen zeer gelukkig zijn als ik naar Italië kon terugkeren, maar dat denkbeeld kwetst Dekker; waarom ik hem moet sparen als ik over Italië praat.

Eduard is niet meer zo vrolijk. Ook hij snakt ernaar Fasola terug te zien, ook hij verafschuwt Holland. Als we met z'n drietjes zijn, praten we steeds over Milaan. (...) Nonnie is geweldig opgegroeid; ze is even groot als ik. Ze is het verwende kind van Dekker. Ze is zo verstandig. Ze is een lief kind. Edu is een innemende jongen, maar hij zou in Milaan moeten zijn; hij heeft hier niets, zelfs niet de gelegenheid zijn studie voort te zetten. Hij studeert thuis, hij ontwikkelt zich, maar hij zou degelijker onderwijs moeten hebben. Wat mij betreft, ik zou Milaan nooit hebben moeten verlaten. Edu was zo goed op weg.’

Een maand later smeekt Tine haar vriendin Stéphanie en haar man om een grote gunst: de middelen naar Italië terug te keren. Edu, nu zestien jaar oud, voegt eveneens in het Frans, een woordje toe aan deze brief:

‘O Stéphanie en u ook meneer Omboni, als u ons de gelegenheid zou geven naar Italië terug te keren, zou ik u daarvoor mijn hele leven erkentelijk zijn en mijn moeder en Non ook, zekerlijk.

In de hoop dat u onze bede vervult, zal ik altijd uw toegewijde vriend zijn, Edouard.’

Onder alle zorg die de polygamie met zich meesleepte, ging de zin voor het grootse gebaar niet verloren in de hervormer.

De ongeveer vijftigjarige Jacob de Vletter, aanvankelijk onderwijzer, later rechtskundig adviseur, had actie gevoerd voor de oprichting van zwembaden te Rotterdam, die daar toen niet waren. Ondertussen had hij mensen die, tot ontsteltenis van de omwonenden, in de singels zwommen, met allerlei juridische listen verdedigd. Hij werd dus door de politie zeer gehaat en toen in 1868, wegens deze en andere kwesties waar hij zich mee had bemoeid, er een oproer uitbrak in Rotterdam, dat

Jacob de Vletter (ca. 1818-1871); Rotterdams agitator.

met behulp van militairen onderdrukt moest worden, veroordeelde men Jacob de Vletter tot de barbaarse straf van niet minder dan tien jaar tuchthuis. (Hij werd enkele jaren later, doodziek, uit Leeuwarden ontslagen en stierf kort daarop.)

Multatuli stelde zich niet tevreden met een overigens vruchteloze verdediging van De Vletter op papier. Nee, ook nam hij diens vrouw en haar vier kinderen bij zich in huis, beraamde middelen om De Vletter illegaal uit de gevangenis te bevrijden. Volgens Meerkerk heeft hij zelfs met een officier van gedachten gewisseld over een staatsgreep...

Maar ondertussen was het zijn eigen zoon Edu, die op zijn beurt een staatsgreep voorbereidde. Reisgeld door Stéphanie aan Tine gestuurd, ging in de financiële gezinschaos verloren. Toen wist Edu, zonder er iemand iets van te vertellen, tweehonderd vijftig gulden van Jacques Hotz te krijgen, waarmee hij reisbiljetten naar Italië kocht.

Mimi had een Duitse vertaling van *Max Havelaar* vervaardigd, een karwei waarvoor zij vast en zeker de benodigde kennis niet bezeten heeft. Toch reisde zij met Multatuli naar Duitsland om haar werkstuk aan de man te brengen. Aangezien geen enkele uitgever in een oogopslag kan beslissen of hij een vertaling accepteert of niet, is het vreemd dat ze deze kostbare reis ondernamen, wanneer men niet zo kwaadaardig is te veronderstellen, dat het voornaamste doel de speelbank van Homburg is geweest. Toch kwamen ze daar terecht, speelden en verloren.

Op de terugtocht waren ze blijven steken in Mainz, toen daar op een nacht een Rijnboot aanlegde met Tine, Edu en Nonnie aan boord, op weg naar Italië. Tine wilde haar man nog een laatste groet brengen, maar Edu sloot haar op in de hut, bang dat zij onder zijn invloed weer berouw zou krijgen.

Te Padua, waar Omboni professor was geworden, kregen Tine en haar kinderen een appartement van drie kamers en een keuken in Stéphanie's ‘paleisje’. Tine zou proberen met het geven van Franse en Engelse lessen iets te verdienen, want klaarblijkelijk was Stéphanie niet royaal of niet rijk genoeg (beide veronderstellingen zijn in de literatuur gemaakt) om ze alle drie te onderhouden. Naar gegevens mij

door de Universiteit van Padua verstrekt, was Omboni daar in 1869 benoemd tot buiten-

Twee portretten door Wegner en Mottu, 1875.

gewoon hoogleraar, op een jaarsalaris van 2400 lire (± 1200 toenmalige guldens).

Nonnie mocht naar school, maar Edu moest uit werken voor de kost.

De relatie met Potgieter wordt weer aangeknoopt en Potgieter stuurt kleine sommetjes geld, als vroeger.

Ofschoon aan de ‘hel van het huwelijk met z'n drieën’ ontsnapt, is Tine's leven toch niet vrolijk. Ze wordt oud en haar gezondheid laat steeds meer te wensen over. Mogelijkheden voor een vrouw haar eigen levensonderhoud te verdienen, bestonden er in die tijd bijna niet. En wat kon ze, trouwens? Frans kende ze gebrekkig, diploma's bezat ze niet (Engelse taalproeven van haar hand zijn niet overgeleverd). Ze dacht er wel eens over zelf ook te gaan schrijven. ‘O’, bekende ze Stéphanie, ‘als ik jouw schrijftalent had, zou ik me al lang op die weg begeven hebben. Dan zou ik nu een schrijfster zijn. Maar dat talent heb ik niet en ik ben bijgevolg een grote nul.’ (Padua,

3 november 1871; kort na Tine's aankomst waren de Omboni's weer voor lange tijd op reis gegaan.)

Op Multatuli had de beëindiging van de ‘ménage à trois’ een merkwaardige invloed.

De rol van bedroefde, bedrogen en verlaten huisvader die hij voor de buitenwereld speelde, bleef hij trouw tot het bittere eind.

Het vertrek van Tine en de kinderen had hem voorgoed ‘geknakt’.

De loer die Eduard hem had gedraaid, was een ware ‘coup de jarnac’. (Zo genoemd naar Jarnac, die in de zestiende eeuw een tegenstander versloeg door hem de kniepees door te hakken.)

Maar zijn literaire werklust liet niets te wensen over.

Zelfs de kelner die hem z'n ochtendkoffie serveerde, werd getroffen door z'n opgewektheid. ‘Ik ben in jaren niet zo fier geweest en kalm’, bericht hij Mimi, die naar Den Haag is om schoon schip te maken.

17

Multatuli en Mimi blijven nu voorgoed in Duitsland. Het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog verdrijft ze uit Mainz naar het dorp Gustavsburg. Ze hebben het bijzonder arm.

De krant ‘Het Noorden’ staakt de publikatie van zijn *Miljoenenstudiën* omdat de lezers er niets van begrijpen, het blad ‘Nederland’ kan zijn *Divagatiën over een zeker soort Liberalismus* niet behoorlijk betalen, zijn uitgever Van Helden is platzak.

Er wordt een bedelbrief gestuurd aan Mr. Herman des Amorie van der Hoeven, die met Indisch verlof in Den Haag verblijft.

Nee, schrijft Van der Hoeven op 17 september 1870, ik kan u niet helpen.

Maar vijf dagen later heeft hij zich bedacht: ‘Waardste Dekker, Hierbij vijf en dertig Thalers (5 Thaler = *f* 7,50, WFH); schrijf mij s.v.p. *niet* dat ge ze ontvangen hebt (ik zal u bij gelegenheid wel eens zeggen waarom) maar schrijf mij toch over iets anders, dan ben ik over het terechtkomen van mijn brief gerust. (...) Het is miserabel dat men u geen post van bibliothecaris of zoiets geven kan - een inkomen genoeg om van te leven en vrijheid om te werken zoveel gij wilt. In Frankrijk bestaan zulke posten voor letterkundigen die 't nodig hebben. En dáár kan een schrijver van zijn arbeid leven. Maar *hier* is 't onmogelijk.

Arme Dekker, ik heb innig medelijden met u. Sinds onze laatste samenkomst te Wiesbaden denk ik dikwijls met smart aan u. *Beproef* eens hulp te zoeken bij onze Heer Jezus Christus, die gezegd heeft: “Komt tot mij, gij allen die vermoeid en beladen zijt.” Waarlijk, Hij zal u helpen.’

Toch ging ook Van der Hoeven zelf verder hem te helpen. Niet alleen uit zijn eigen beurs. Hij sloeg bovendien een meer en meer gebruikelijke weg in, die weliswaar steeds noodlottig was gebleken: hij stichtte een Multatuli-commissie.

Het comité bestond deze keer uit de heren Van Gennep, prof. Quack (de bekende auteur van een dik boek over de socialisten), prof. Kern (oriëntalist die de door Logan in 1850 bedachte naam Indonesië importeerde), de heer Wertheim (bankier) en ir. Stieltjes (beroemd kanalengraver).

De oproep van deze heren (zie hiervoor *Ideën* 1034 en 1035) werd door Multatuli beledigend geacht. De Multatuli-commissie had hem voorgesteld ‘als 'n bedelaar die

gealimenteerd moest worden'. Hij kreeg een briefje in handen dat hem het bewijs leverde 'te doen te hebben met vijanden'. Per advertentie verzocht hij de mensen die al geld gestort hadden, hun geld terug te nemen. Later bleken deze gelden toch maar te zijn geïnd, door Alexander Leonard baron van Plettenberg, een van zijn vereerders die bovendien verliefd was op Mimi.

Door bemiddeling van Plettenberg kwam hij ook in relatie met de Delftse uitgever Waltman; ze werden vrienden. Uit pure dankbaarheid heeft Multatuli deze Waltman naderhand veel te royaal behandeld en genoegen genomen met een te laag honorarium.

Op 1 november 1870 hadden Mimi en hij zich te Wiesbaden gevestigd, waarschijnlijk omdat hun krediet in Mainz was uitgeput, en Wiesbaden is vlak bij Mainz.

Twee jaar na Tine's vertrek kwam Edu, op de terugreis van Londen naar Italië, zijn vader en Mimi daar onverwacht opzoeken.

Mimi noteerde op 12 juli 1872 in haar dagboek:

'Het was Edu! Pas 18 jaar oud, maar reeds een man. We hadden hem 't laatst gezien maart '70. Dek had, horende hoe ik iemand verwelkomde, gemeend dat het Plett(enberg, WFH) was. Hij schrok, Edu ziende. Toen Edu vlak bij hem was, kwam het mij voor of hij hem afweerde. Mijn god, Edu, zeide hij en er was schrik in zijn voorkomen. Ik had gewetenswroeging ik Edu zo had laten binnengaan. Na weinige minuten was dat echter in orde, en toen was er vreugd: Mijn God, wie had dat kunnen denken? En waar kom je vandaan, en hoe lang heb je tijd, etc. etc. vragen en antwoorden geen gebrek. Edu is vier maanden in Londen geweest, waar hij als boekhouder een betrekking had. Hij gaat naar Venetië waar hij in een bankiershuis een betrekking zal vervullen die hij voor beter houdt. Voorlopig schijnt hij niet erg gepresseerd te zijn.

't Is voor D hard hij nu zo weinig invloed heeft op Eduard's carrière - maar ik ben toch zeer blij Edu gekomen is. Nu is 't ijs gebroken. D. is zeer aangedaan, en deze beide dagen is 't niets geweest dan praten, wandelen en nog eens praten, natuurlijk, er is zoveel te verhandelen. Edu is heel hartelijk en Dek natuurlijk is dol op hem. Wat

Dekker's woonhuis te Wiesbaden, Dotzheimerstraβe 48, thans verdwenen. Ook de andere huizen in Wiesbaden waar Multatuli gewoond heeft, bestaan niet meer.

Jan Waltman jr. (1839-1891); uitgever te Delft; publiceerde *Nog-eens Vrije Arbeid, Specialiteiten* en *Millioenenstudiën*; Multatuli's brieven aan hem werden door Henri A. Ett gepubliceerd te Amsterdam, 1947.

slecht treft we juist zo bitter weinig geld hebben en zo enorm veel achterstand.'

Er blijkt uit dit fragment dat er na Tine's vertrek twee jaar weinig of geen contact meer was geweest tussen Multatuli en zijn gezin. Er was 'ijs'. Hij wist niet eens dat Edu ooit in Londen was gaan werken.

Enkele weken bleef Edu daar en Mimi vond hem 'beminnelijk, interessant, prettig en oorspronkelijk'.

18

Kort voor Douwes Dekker op 3 april 1857 uit Soerabaja naar Europa vertrok om Koningin Victoria, Keizer Napoleon III en Keizerin Eugénie eens te aanschouwen, heeft hij kennis gemaakt met Sicco Roorda van Eysinga, die hem levenslang zou blijven bewonderen.

Roorda was een man die wat levenslot en rebelse levenshouding aangaat, een zekere overeenkomst met Multatuli vertoonde, maar zijn literaire talent was veel geringer. In 1870 begon een lange correspondentie tussen Multatuli en Roorda die in Brussel woonde, net als hij min of meer een balling.

Geboren in 1825 was Roorda in 1844 als genie-officier naar Indië gegaan en had er voorts gewerkt als ingenieur bij de spoorwegen, maar was in conflict geraakt over de loop van een bepaald spoorwegtracé.

Zijn opvatting in dit meningsverschil was de juiste; maar de commissie waar hij deel van uitmaakte, werd opgeheven, zodat Roorda eigenlijk geen functie meer had. Hij nam zijn intrek in het buitenverblijf van de Soesoehoenan (keizer) van Solo (= Surakarta). Daar kwam hem ter ore, dat een rijke landhuurder, Dorrepaal (geen verzonnen naam), de arme weduwe Van Zanten plunderde. Roorda, als Multatuli beschikkend over een scherpe pen en een scherpe tong en de bereidheid daarmee de verdrukte te hulp te komen, hield een sarcastische rede op een diner van zijn vriend, de resident Nieuwenhuyzen, waarin hij het Nederlandse bestuur van Indië hoonde en de landhuurders van omkoping en huichelarij beschuldigde. Dorrepaal en diens makker d'Abo zaten mee aan. Op 25 juni 1864 verscheen in de Java-Bode een anoniem artikel ‘Solo en de Resident Nieuwenhuyzen’ dat grote overeenkomst vertoonde met Roorda's tafelrede. Het was dan ook van Roorda.

Enige saillante passages hieruit:

‘Wij hadden door de trouwe hulp van de Keizer van Solo, Pakoe Bowono VI, met goed gevolg een oorlog tegen Diepo Negoro (de Java-oorlog, 1825-1830, WFH) ten einde gebracht, waardoor onze met ondergang bedreigde heerschappij was gered. Wij hadden onze redder, als vergelding voor zijn trouw, een onvergetelijk bewijs van dankbaarheid gegeven, door hem zijn schoonste landen te ontnemen, alleen om zoveel meer Inlanders onder onze zegenrijke vaderzorg te verenigen. (...) Wij had-

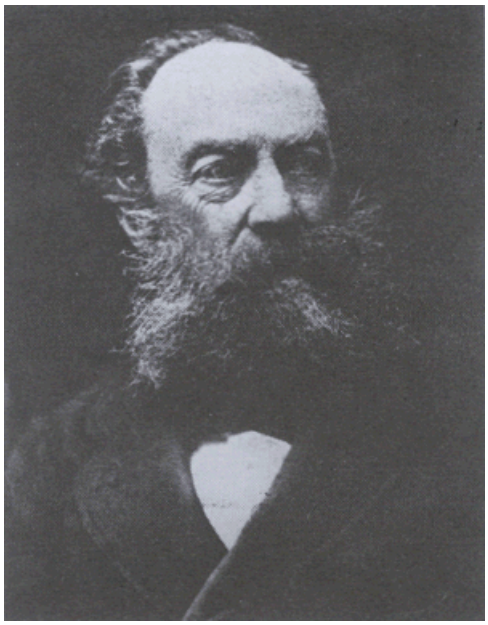

Sicco Ernest Willem Roorda van Eysinga (1825-1887); een door Mimi vervaardigde bloemlezing uit de correspondentie tussen Roorda en Multatuli verscheen in 1907 bij W. Versluys, Amsterdam.

den onze redder, die inlichtingen vroeg omtrent die Europese dankbaarheid, voor muiter uitgekreten, voor verbijsterd van zinnen doen verklaren en hem “ter wille van de rust op Java” verbannen naar Ambon, waar hij wegkwijnde en stierf.’

Een gedicht *De Laatste Dag der Hollanders op Java*, anders genaamd *Sentot's Vloekzang* (zie *Max Havelaar*, opheldering([5])) had Roorda geschreven in 1860, kort nadat hij *Max Havelaar* gelezen had. (Roorda aan Multatuli, 15 jan. 1871) Hij had het niet gepubliceerd, maar het deed de ronde in manuscript.

Dorrepaal en andere vijanden wisten te bewerken dat Roorda oneervol ontslagen werd en verbannen uit Nederlands-Indië. Naar Nederland teruggekeerd, schreef hij brochure na brochure, werd niet in zijn rechten hersteld, vertrok naar Brussel, later naar Zwitserland, en leefde voortaan van journalistieke arbeid. Roorda was zeer vruchtbaar. Hij had een praktische en zuinige vrouw, hij leed geen honger, maar als Multatuli zijn ‘vloekzang’ niet in *Max Havelaar* zou hebben opgenomen, zou Roorda nu totaal vergeten zijn, schreef zijn biograaf Reitsma. Roorda bewonderde Multatuli mateloos en zij bleven vrienden tot zij in hetzelfde jaar stierven. Hun (niet volledig) gepubliceerde correspondentie vult een dik boekdeel.

Nog belangrijker was de vriendschap met de uitgever Funke, die in 1870 aanving. In Funke vond Multatuli eindelijk het soort uitgever waar hij recht op had.

Hoeveel anders zou zijn leven misschien verlopen zijn, had hij zo'n uitgever tien jaar eerder kunnen vinden. Funke, een man die het ‘genre boekverkoper niet veredelt’, denkt Potgieter. (Brief aan Huet, 8 augustus 1872) Funke bezat niet alleen genoeg bedrijfskapitaal (hij was de oprichter van het florerende dagblad *Het Nieuws van den Dag*), maar ook een grote persoonlijke belangstelling voor Multatuli. Een belangeloze belangstelling voor een deel, wat blijkt uit de zorgvuldigheid waarmee hij de manuscripten van de schrijver las en de uitvoerige brieven die hij hem schreef, de

royale manier waarop hij hem betaalde, de vriendschap waarmee hij hem raad gaf in zijn moeilijkheden. Juist door niet krenterig te zijn, was Funke ook de uitgever die het meeste materiële voordeel uit Multatuli's schrijverschap wist te trekken. De

George Lodewijk Funke (1836-1885); Multatuli's voornaamste uitgever; een bloemlezing uit hun briefwisseling werd in 1947 gepubliceerd door Funke's kleinzoon Dr. G.L. Funke.

rechten die Multatuli aan kleine zogenaamd idealistische scharrelaars als d'Ablaing van Giessenburg en Van Helden had verkwist, werden door Funke geleidelijk opgekocht. Nieuwe, aantrekkelijk uitgevoerde herdrukken kwamen in de handel, meestal door Multatuli herzien en uitgebreid met noten, zo onder andere de eerste niet-gecensureerde uitgave van *Max Havelaar*. De verkoop steeg natuurlijk.

Waren de oude schulden er niet geweest, dan zou Multatuli zich bijna een rijk man hebben kunnen voelen. *Nog eens: Vrije Arbeid, Specialiteiten, Brief aan de Koning, Vorstenschool, Millioenenstudiën, Ideën IV* en *Ideën V* werden in deze jaren gedrukt.

Onder invloed van Funke werd Multatuli soms haast een ander mens, praktischer, redelijker, minder vernederd en daardoor minder wanhopig. Het geld dat hij van Funke kreeg, had hij verdiend, hij was als schrijver dan toch iets waard. Maar Funke - de man moet een geniale psychologische intuïtie bezeten hebben - zorgde ervoor dat een gedeelte van dat eerlijk verdiende honorarium de gedaante van een schenking kreeg. Zoals er wel uitgevers zijn die hun dichters gedeeltelijk in jenever uitbetalen, zo betaalde Funke zijn pathologische bedelaar gedeeltelijk in de vorm van aalmoezen. Dit stelde Multatuli buitengewoon op prijs. Eindelijk iemand die van hem hield...

Toch was het nooit genoeg, noch financieel, noch moreel. Ook nu zou hij blijven zeggen: ‘Ik ben geen schrijver. - Schrijven is erger dan hoererij.’ (Vandaar dat hij wel *giften* wilde ontvangen, maar zo ongaarne geld met schrijven *verdiende*?)

Het ligt natuurlijk voor de hand dergelijke uitlatingen van iemand die, blijkens zijn doorgaans vernietigend oordeel over andere auteurs, dat door het oordeel van de geschiedenis volledig onderschreven is, heel goed besefte de grootste schrijver van zijn tijd te zijn, te beschouwen als een koketterie, als een uitnodiging tot de repliek: ‘Och kom, meneer, dat kunt u niet menen!’

Maar het was geen koketterie. Het was, hoe vreemd het ook mag klinken, de waarheid.

In vergelijking met Dickens of Victor Hugo, wier vorstelijke inkomens hij wel eens mismoedig met het zijne vergeleek, was hij inderdaad geen schrijver. Niet

alleen omdat zij zoveel meer verdienden, maar ook omdat Multatuli de gave van Dickens of Victor Hugo: ononderbroken, doelbewust te produceren, totaal miste. Hij kwam alleen tot schrijven bij vlagen, was niet in staat een lijvige roman te bedenken en die vervolgens geduldig op te bouwen, wilde dat ook helemaal niet, achtte zich beledigd als men *Woutertje Pieterse* voor een roman hield.

Zijn ware ambities lagen elders. Hij liet *er zich op voorstaan* dat hij de eerste veertig jaar van zij leven niets gepubliceerd had, dat hij na 'Lebak' nog vier jaar had gezwegen.

Het raadsel wat nu wel zijn ware ambities zijn geweest (aan vaagheden als 'een goed mens zijn' hebben we niet veel, omdat 'een goed mens zijn' in de ogen van een goed mens het schrijven toch niet per se hoeft uit te sluiten), dat raadsel zal niemand helemaal oplossen, maar dat hij zijn schrijverschap als een randfenomeen beschouwde, staat vast, ook al is er niets in zijn leven waar hij zoveel zorg aan heeft besteed. Het is de loop der gebeurtenissen die zijn schrijven tot het hoofdfenomeen maakte, doordat er van al zijn andere plannen niets terechtkwam. (Maar *had* er in zijn handen van die andere plannen, zelfs in een ander land dan het onze, ooit iets terecht kunnen komen?)

Zijn schrijverij stond volledig in dienst van de rechtvaardiging van zijn daden en draagt ook voor het grootste deel een strikt particulier karakter. Hij fantaseerde niet, hij beleerde. Hij observeerde het dagelijks leven niet uit lust tot waarnemen, maar uit behoefte het te veranderen - zonder precies te weten hoe, maar wel wetend wat.

Zouden al zijn brieven bewaard gebleven zijn, dan zou in een oogopslag blijken, dat zijn openbare werken maar een fractie bedragen van alles wat hij geschreven heeft en zelfs zijn tot het publiek gerichte geschriften hebben grotendeels de vorm van brieven, memoranda, toespraken, commentaar.

Zijn oeuvre is geen bos, maar een verzameling zeer uiteenlopende planten en bloemen.

Zijn genres zijn: het korte sprookje; de parabel; het min of meer geromantiseerde autobiografische fragment; de redevoering; de polemische uitbarsting.

Zijn sterkte ligt in de verbluffende formulering, niet in een briljant geconstrueerd

Foto door Boussaud Valadon, Brussel (ca. 1864).

geheel - d.w.z. wanneer dat geheel enige honderden pagina's moet beslaan. Bij Multatuli zijn de delen altijd meer dan het geheel. Zijn oeuvre beschouwde hij ook zelf als een soort eenmansdagblad van wat hij meemaakte of bedacht, van wat hem te binnen schoot, opwond of ontroerde. Hij bracht onder de titel *Ideën* van alles samen, en een fundamenteel verschil tussen wat hij er niet of wel in onderbracht, bestaat niet. 't Is maar toeval dat b.v. *Vorstenschool* in de *Ideën* is ondergebracht en dat de *Millioenenstudiën* een apart boek vormen.

Een historicus of romanschrijver was hij niet. Behalve *Max Havelaar* heeft hij eigenlijk nooit iets geschreven dat op een historie of roman lijkt. Hij maakte notities. Bijna elk incident in het levensverhaal van Woutertje, het Amsterdamse jongetje dat zijn naastbijliggend plichtje wel eens verwaarloost om de roepstem van Fancy te volgen, is hem een aanleiding af te dwalen naar beschouwing erover - en zelfs naar beschouwingen die met Woutertje's lotgevallen niets meer te maken hebben. Terwijl Dickens en Victor Hugo schrijven voor een publiek, is hij zijns ondanks een schrijver voor andere schrijvers, omdat hij steeds laat zien hoe hij schrijft. Zijn schitterendste tirades zijn aan andere (slechte) schrijvers gewijd. Alleen de uitzonderlijke kwaliteit van zijn stijl en woordkeus en zijn ontmaskering van voze autoritei-

Litho van August Allebé, gemaakt naar de foto van Boussaud Valadon; de litho is van 1874 en was verkrijgbaar bij Funke.

ten maken dat hij ook een publiek dat zelf niet schrijft, boeit en blijft boeien.

Hij betoogt - en personages schept hij minder en minder. Vooral bij het ouder worden, veranderde hij steeds meer in een regisseur die zich tijdens de voorstelling niet weerhouden kon het toneel op te snellen om de acteurs eraf te schoppen en zelf het woord te nemen.

Verwonderlijk is het dat hij toch nog probeerde een drama te schrijven. Het drama is immers ogenschijnlijk de minst persoonlijke literaire vorm die er bestaat. De auteur kan slechts iets zeggen door de monden van anderen en omdat die anderen anderen zijn, is het hun opdracht die anderen te zijn en niet de auteur zelf. De dramaschrijver brengt zijn wereldbeeld niet expliciet in woorden op zijn toehoorders over, maar via de vorm van zijn intrigue. Maar Multatuli was een man van het woord, niet van de vorm.

Weinig verbazingwekkend is het dan ook dat het schrijven van zijn tweede toneelstuk, *Vorstenschool*, hem uiterst zwaar viel. Hij deed er jaren over en voltooide het tegen heug en meug. Toen het klaar was, wilde niemand het opvoeren, vooral uit angst dat het publiek en de politie zouden denken dat koning George in werkelijkheid koning Willem III moest verbeelden.

19

Mina Krüseman was de dochter van een generaal. Een vrijgevochten meisje met grote eerzucht, een zangstem en een feeling voor publiciteit die haar eeuw verre vooruit was.

Fanatiek feministe, raasde ze door Europa en Amerika zo snel als de toenmalige middelen van vervoer haar konden transporteren, zong op concerten, hield lezingen die schandaal maakten en verdiende daarmee veel geld, aanvankelijk tezamen met haar vriendin Betsy Perk (tante van Jacques Perk).

‘Nu, pas maar op met die afzetter’, zegt Betsy, als Mina zekere door haar bewonderde schrijver, die haar een adhesiebetuiging heeft gestuurd, eens gaat opzoeken te Wiesbaden, ‘neem maar geen geld mee, want dan kom je toch weer zonder thuis. Die *meisjesverleider* is niets (sic) te vertrouwen.’

Hij blijkt aanvankelijk een zenuwachtige man te zijn, maar dat gaat over.

‘Bezoek gehad van de dames Mina Krüseman en Betsy Perk’, schrijft hij op 4 september 1873 aan Roorda. ‘Interessant. Ze zijn twee tegenvoetsters en komiek om te observeren. Ik hoop ze weer te zien, ze zijn naar Wenen.’

Het contact ging niet verloren.

‘Ik hoop dat je altijd goed over me denken zult en tracht het ernaar te maken’, bezweert hij Mina op 28 februari 1874 en, twee maanden later: ‘Je schrijft uitstekend! Wat zijn je brieven schoon!’

Mina bewonderde vooral zijn *Vorstenschool*. De zoveelste dochter van Insulinde werd zij niet.

Mimi had dus niets te vrezen en bekende Mina eens vol dankbaarheid: ‘Weet je wel, Mientje, dat jij de *hele enige vrouw* bent die niet geprobeerd heeft hem te verleiden. Getrouwde en ongetrouwde, jonge en oude, o, tot in 't gekke toe, hebben hem mij pogen af te troggelen.’

Toch was Mina in het bezit van een overweldigende schoonheid en ze woog, doelbewust, wel 73 kilo.

‘'s Zomers komt het gewicht er niet op aan’, legde ze hem uit, ‘maar tegen de winter moet ik zorgen mijn 73 kilo's au complet te hebben, aangezien die me helpen moeten aan succes. Denk eens aan, bijv. dat de eerste élèves (gesubsidieerde) van

Mina (Wilhelmina Jacoba Paulina Rudolphina) Krüseman (1839-1922).

onze Koning gedécolleteerd moesten zingen en als ze *mager* waren, werden ze weggezonden, *ondanks* stem en talent; die koning en jury waren het er dus over eens dat de hoofdkwaliteit van een artieste is: VET!'

Mina Krüseman besloot niet te rusten aleer *Vorstenschool* was opgevoerd. Ze had zich in haar hoofd gezet er dan zelf de hoofdrol in te spelen en door timiditeit werd zij nimmer gehandicapt.

Tine en haar kinderen waren intussen naar Venetië verhuisd, waar Edu een baantje had gevonden. Een andere oorzaak waardoor er aan het samenwonen in Stéphanie's 'paleisje' een einde kwam, was dat Edu het niet met haar kon vinden op den duur. Dit valt op te maken uit een brief van Tine aan Stéphanie, waarin ze hem warm verdedigde. (21 juli 1873, VW, XVI, 104) Tine en haar kinderen wisselden in een jaar herhaaldelijk van adres en betrokken ten slotte een driekamerflat op de eerste verdieping van een huis aan de Fondamenta Bollani. Multatuli stuurde geld, als hij het missen kon, wat zelden gebeurde; Potgieter en diens vrienden (Huet o.a.!) stuurden geld, maar weinig, de Omboni's ook, maar mondjesmaat. Het leeuwedeel van de huishoudelijke behoeften moest worden opgebracht door Edu. Aan het onderwijs dat Nonnie ontving, werd daarentegen alle zorg besteed. Ze kreeg vioolles en bezocht de academie voor beeldende kunsten. Edu zat vroegtijdig oud te worden op een kantoorkruk (in het huidige Palazzo Fortuny) van de heer Blumenthal, een bankier die hem 150 franken in de maand betaalde. Tine's gezondheid was slecht. Al sinds jaren gaf ze van tijd tot tijd bloed op.

Tijdens een Italiaanse reis is Mina Krüseman hen daar in Venetië gaan opzoeken om te vertellen hoe prachtig *Vorstenschool* wel was en hoe zij zich inspande dat het zou worden opgevoerd. Edu vertrok geen spier van zijn gezicht onder haar verhalen en zei ten slotte: 'Maar mevrouw, wat hebben *wij* daaraan?' zoals hij in 1910 vertelde aan Jan Walch. (Het Vaderland, 7-8 mei 1910)

Mina werd er niet kwaad over. Later stuurde ze Tine een hartelijke brief, waarin ze gewag maakte van Edu's ‘amours voor oude bijbels en jonge schonen’.

Het huis waar Tine stierf in Venetië. (Foto WFH)

Graf van Tine op het kerkhof S. Michele, Venetië. (Foto Philip Mechanicus)

Op 13 september 1874 overleed Tine nog vrij plotseling aan darmkronkel. Edu stuurde zijn vader een telegram: ‘Moeder dood. Zend geld.’ Daarna regelde hij de begrafenis en ging met zijn zusje te voet op pad naar Stéphanie Omboni in Padua, een afstand van vijftig kilometer. Toen ze eindelijk in Padua kwamen, bleken de Omboni's alweer op een geologische excursie te zijn. Ze reisden verder naar Milaan. Het duurde lang voor Multatuli nadere bijzonderheden hoorde. Links en rechts vroeg hij zijn vrienden om reisgeld. Hij wilde naar Venetië gaan of de kinderen naar Wiesbaden laten komen, allebei, of tenminste Nonnie.

Allemaal plannen die niet doorgingen. De lange reis zou hem te veel van streek maken, de verblijfplaats van de kinderen was hem onbekend, de omgang met kelners viel hem altijd zo zwaar, enz.

Op Tine's begrafenis was hij niet aanwezig en haar grafsteen werd bekostigd door Stéphanie Omboni. Volgens een verhaal kreeg Edu er ook nog eens geld voor van Jacques Hotz. Ik heb het graf nog gezien in maart 1984, maar het is, voor zover ik weet, geen voorwerp van zorg voor de Nederlandse regering.

Multatuli's vijanden gaan ervan uit dat de berooide schrijver zich maar wat aanstelde. Aan Tine liet hij zich niets meer gelegen liggen, beweren zij. Toch was hij haar ook na haar tweede vlucht blijven schrijven. (Van deze brieven is niets bekend, zomin als van zijn brieven aan zijn kinderen.)

'Is de arme tobster dood?' zou hij hebben uitgeroepen toen hij Edu's telegram kreeg. Hierbij moet bedacht worden dat hij al lang de dood als een milde bevrijder beschouwde, ook voor zichzelf.

Wat te doen, nu Tine dood was: Mimi trouwen of niet?

Mina Krüseman vond dat hij trouwen moest: dat andere huwelijk bestond toch al lang niet meer; ook nu nog met Mimi in concubinaat blijven leven, zou een leugen zijn.

Multatuli stemde aarzelend in: 'Als we bij voortduring de Maatschappij van stenen wilden voorzien om ons te gooien, dan deden we 't niet.' Maar of het paste bij de

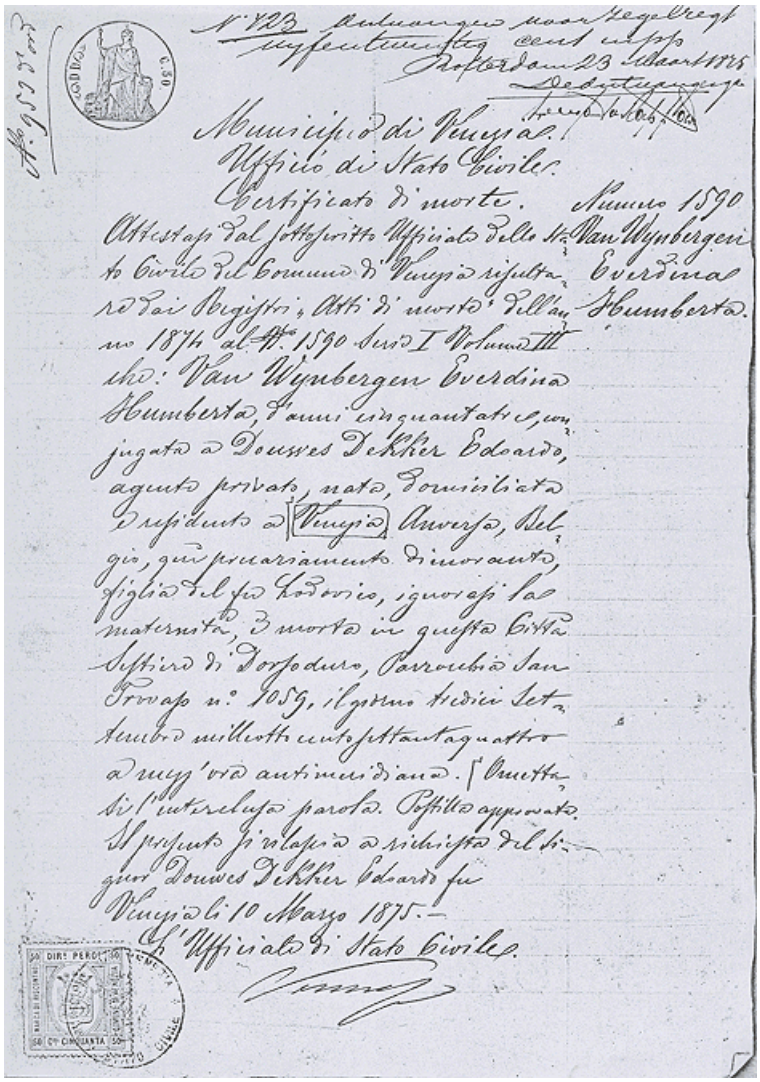

Municipio di Vlissingen
Ufficio di Stato Civile.
Certificato di morte. Numero 1590
Attestasi dal sottoscritto Ufficiale dello Stato Civile del Comune di Vlissingen risulta dai Registri degli Atti di morte dell'anno 1874 al N°. 1590 Serie I Volume III che: Van Wijnbergen Everdina Humberta, d'anni cinquantatre, maritata a Douwes Dekker Edoardo, agente privato, nato, domiciliato e residente a Vlissingen Anversa, Belgio, giunta precedentemente di fuori stato, figlia del fu Ludovico, ignorasi la maternità, è morta in questa Città Settiere di Borgoduro, Parrocchia San Pietro n.° 1059, il giorno tredici Settembre milleotto centosettantaquattro a mezz'ora antimeridiana. Cancellata la intercalata parola. Postilla approvata. Si rilascia a richiesta del Signor Douwes Dekker Edoardo per Vlissingen li 10 Marzo 1875.
L'Ufficiale di Stato Civile.

De sterfakte van Tine. (Collectie WFH)

De oogarts Dr. Jacob Hendrik de Haas (1838-1906) en zijn vrouw Gosewina Carolina de Haas-Hanau (1837-1905); Rotterdamse vrienden van Multatuli sedert de opvoering van *Vorstenschool* op 2 maart 1875.

theorieën over huwelijk en vrijheid die hij verkondigd had? ‘De ware poëzie openbaart zich in 't doen rijmen van daden en grondbeginselen.’ Dan geeft, in zijn geval, een tweede huwelijk wel te denken.

In januari 1875 kreeg Mina eindelijk haar zin: Le Gras, Van Zuylen en Haspels hadden *Vorstenschool* op hun repertoire genomen. ‘Denk je dat Douwes Dekker in dit land van oude sleur en vormen, veel kans heeft op sympathie’, schrijft Mina aan Mimi, ‘als hij de repetities van zijn drama bij komt wonen *met zijn maîtresse*, terwijl zijn kinderen ergens in Italië zitten?’

En zonder Mimi vertrok ‘de Dek’, zoals Mina hem noemde, naar Rotterdam om de repetities bij te wonen. Al gauw nam hij zelf een deel van de regie in handen. Sommige acteurs hebben later getuigd hoe veroverend zijn optreden was, hoe suggestief hij uitlegde wat hij van ze verlangde, ze hun rollen voorspeelde. Maar met Mina liep het mis. Zij kon noch acteren noch declameren, vond hij, en alle anderen vonden dat eigenlijk ook. Wegens de vele moeite die ze had gedaan het stuk te doen opvoeren, en omdat haar beroemdheid een trekpleister zou zijn, was het onmogelijk haar de rol van koningin Louise te ontnemen.

> ‘Wat is den arme 't schoon der lente? Niets!
> Een sterrenhemel? Niets! Wat is hem kunst?
> Wat zijn hem tonen, tinten, geuren? Niets!
> Wat is hem poëzie? Wat liefde?’

‘Juffrouw!’ riep de auteur getergd, ‘zo wil ik nog geen liefde van mijn keukenmeid.’ Mina's voordracht haalde blijkbaar niet bij die van Laura Ernst.

Mina zou het hem niet vergeven. Hij maakte op de repetities ruzie met iedereen, zou ze later liegen. Was het, dacht ze, misschien zijn bedoeling haar te vervangen door Mimi? Want, dat was waar, ook Mimi bezat de ambitie bij het toneel te gaan. Maar ook was het waar, dat Multatuli aan Mimi ronduit gezegd had dat ze er het talent niet voor had en een dergelijk leven niet geschikt voor haar was. Het is

nooit zijn bedoeling geweest Mina of een andere actrice te vervangen door Mimi.

De première vond plaats op 1 maart 1875. Te Utrecht, omdat het een universiteitsstad was en er dus op een intelligent publiek kon worden gerekend. Met het doel iedere verdenking uit de weg te ruimen dat koning George in werkelijkheid koning Willem III voorstelde, stond op de aanplakbiljetten uitdrukkelijk vermeld dat het stuk in Duitsland speelde.

Mimi had zich incognito naar hetzelfde hotel begeven waar ook de acteurs logeerden. Multatuli zat in een zijloge toen het doek opging en Mimi stond, dank zij Mina's zorgen, in de coulissen.

't Scherm ging op en uit de richting van de loge waar Multatuli zat, werd geroepen: ‘Juffrouw Krüseman deugt niet.’

Mimi kroop weg om niet gezien te worden, beweert Mina in *Mijn Leven*.

Na de vierde acte was het succes compleet. Er werd om de auteur geroepen, maar hij kwam niet. ‘Zeg maar dat-i dood is’, riep Mina tegen Le Gras, ‘want i komt toch niet.’

Nieuwe Rotterdamsche Schouwburg van Judels & van Biene.

Nieuwe Rotterdamsche Schouwburg-Vereeniging

LE GRAS, VAN ZUYLEN & HASPELS.

(DIPLOMA'S EN VRIJBILLETTEN *NIET GANGBAAR*)

DINSDAG 9 en DONDERDAG 11 MAART 1875

Vierde en Vijfde Opvoering van:

MULTATULI'S

VORSTENSCHOOL

MET MEDEWERKING VAN DE DAMES

MINA KRÜSEMAN en ELIZE BAART

Aanvang ten HALF ACHT uro. Bureau geopend ten ZES uro.

PRIJZEN DER PLAATSEN: Balcon en Stalles ƒ 2.50. Loge ƒ 1.75. Parket ƒ 1.50. Parterre ƒ 1. Amphitheatre en Galerij ƒ 0,50

Affiche voor de vierde en vijfde opvoering van *Vorstenschool*.

Het mahoniehouten schrijfbureau dat Multatuli werd aangeboden op zijn 55ste verjaardag.

A.J. Le Gras, een man die blijkens dit portret zijn achternaam geen oneer aandeed, speelde Jhr. Von Schukenscheuer-Schiefschalheim.

Catherina Beersmans (1845-1899); speelde Koningin Louise aanvankelijk in Antwerpen; later, nadat Mina Krüseman de rol had moeten neerleggen, ook in de Nederlandse opvoeringen.

Le Gras vertelde het publiek dat de auteur ongesteld geworden was. ‘Jazeker!’ zei Mina, ‘door het succes van zijn eigen stuk!’ Succes, dat hij haar, Mina niet gunde en dat hem daarom misselijk maakte.

Na de voorstelling deed Mimi een poging tot verzoening, maar Mina sprak: ‘Mina Krüseman vergeeft niet en vergeet niet.’

Zij hebben elkaar nooit meer gezien.

Maar de volgende dag, 2 maart, moest de schrijver, die bovendien jarig was, in Rotterdam wel op de planken komen om zich te laten huldigen en rijke geschenken te laten aanbieden: een bureau, een stoel, een pendule en ander huisraad.

Daar was hij dan. 'Publiek, ik veracht u met grote innigheid!' riep Mina honend uit de coulissen. Diep ontroerd stond hij te buigen in het applaus.

Le Gras, nog als de schurk Von Schukenscheuer-Schiefschalheim gepruikt en gekleed, sprak uit Multatuli's naam een dankwoord, omdat de ontroerde (of, door Mina's hoongelach uit de coulissen, geërgerde) schrijver zelf niet uit zijn woorden komen kon.

Mina's eerbied voor zijn talent bleef onverminderd. 'Waar haalt zoiets ordinairs zo'n kolossaal talent vandaan?'

Deurwaarders moesten twee maanden later een einde maken aan Mina Krüseman's vertolking van koningin Louise. Zij werd opgevolgd door de Vlaamse Catherina Beersmans, die *Vorstenschool* inmiddels ook te Antwerpen aan een triomf geholpen had.

Maar speelde Mina nu werkelijk zo slecht? Geheel van juist inzicht was zij toch niet verstoken:

'Nederlandse kunst, dat is een kunst à part. Een kunst met lange passen en wanhoopskreten, om te vertellen dat een roos een bloem is, en een man een mens! Een kunst met een staart, die "*moe-oe-oe-oe-oe-oeder*" uitrekt om de mensen moe te maken en de "*lie-ie-ie-ie-ie-ie-ie-iefde*" voorstelt als het zinnebeeld der eeuwigheid (...) Er is een mummie behouden gebleven (...) en die mummie is het *Nederlands Toneel*. God zegene alle mummies! Want zij vertegenwoordigen een soort dat verloren dreigt te

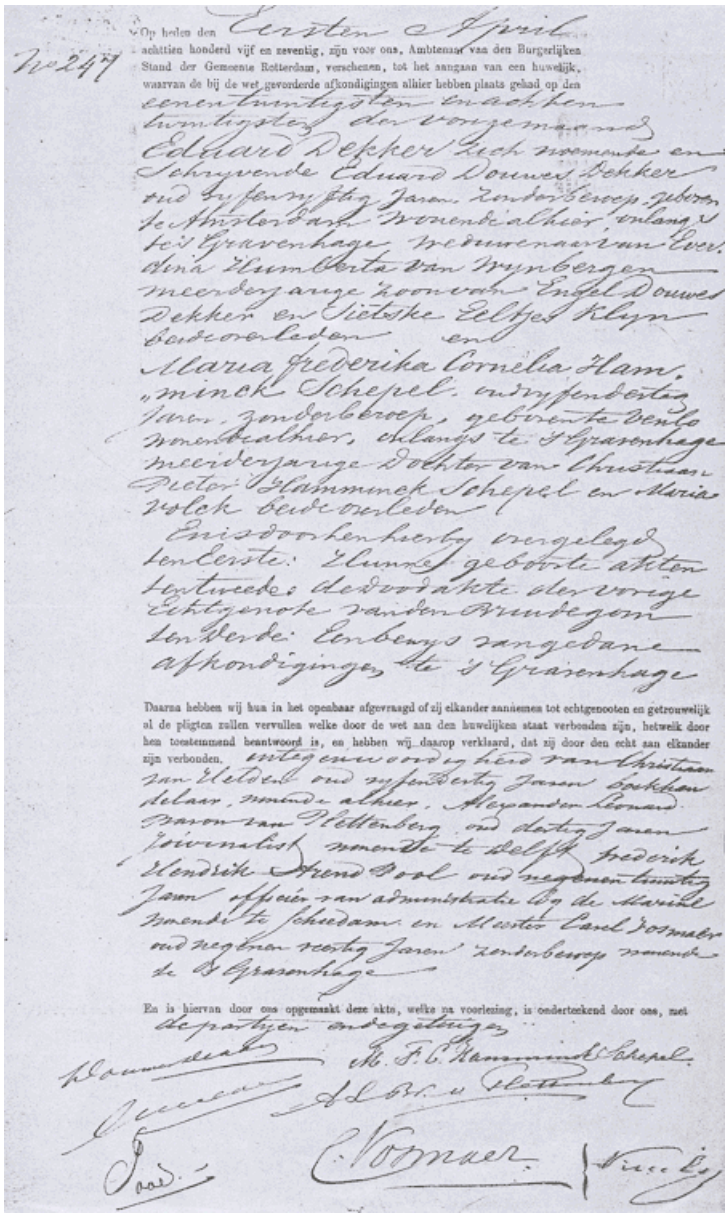

De huwelijksakte van Multatuli en Mimi, 1 april 1875, Rotterdam. (Gemeente-archief Rotterdam)

Een portret van Mimi uit 1874.

gaan!’ schreef zij, en honderd jaar later zou de door haar beschreven mummie nog altijd niet verloren zijn gegaan.

Het stuk beleefde 38 voorstellingen. Mina had ervoor gezorgd dat Multatuli *f*25 - per voorstelling ontving, iets zeer uitzonderlijks in Nederland. Meestal immers kregen Nederlandse toneelschrijvers niets, omdat voor uit het buitenlands vertaalde stukken ook niets hoefde te worden betaald.

Vorstenschool's triomf is nu moeilijk meer voorstelbaar: je kunt het stuk zelfs niet meer lezen zonder verveling en onbehagen. De strekking ervan: noblesse oblige, dus geef een nobele koning veel macht, dan komt alles in orde, zal niemand meer opwekken het zwaard ter hand te nemen om dat ideaal te verwezenlijken. Toch staan er hier en daar mooie, althans voor Multatuli zeer betekenisvolle verzen in: ‘Daar is een gloed die alles kleurt, en 't laagste hoog maakt.’ Het kost moeite droge ogen te behouden bij de gedachte hoe alles hem in de steek liet, ook deze gloed steeds meer. Fancy filosofisch gedefinieerd. Maar ook de onstoffelijke Fancy en haar toverkracht gingen de weg van alle vlees.

Een maand na de première van *Vorstenschool* trouwden Multatuli en Mimi, op 1 april.

Eén april... omineuze datum...

Opzet?

Trouwen was en bleef in strijd met zijn openlijk beleden denkbeelden over het huwelijk.

Maar: ‘'t Moest, het moest.’

Naar de reden waarom het dan toch moest, liet hij raden. Vage motieven werden aangeduid: het zou zijn ‘positie’ tegenover het Nederlandse publiek verbeteren (een ander deel van dat publiek bleek eerder geschokt door dit gebrek aan consequenties trekken)... het was nodig omdat hij Nonnie in huis wilde nemen en Nonnie kon niet

in huis komen bij een vader die in concubinaat leefde (alsof dat de eerste keer zou zijn geweest).

Waarschijnlijk moet de ware reden bij Mimi worden gezocht: Mimi verlangde naar een kind en als Mimi iets in haar hoofd had, wist zij wel van doorzetten.

20

Vosmaer's bewonderende studie *Een Zaaier* verscheen in 1874. De uitgave in boekvorm was de kroon op de artikelen die Vosmaer al eerder over Multatuli geschreven had. Hij is tot zijn dood met Vosmaer bevriend gebleven.

Iets later, in 1875, verscheen, van een andere bewonderaar, het aan hem gewijde boekje *Onkruid onder de Tarwe*, maar het was van een voormalige bewonderaar.

Voor Delftse studenten had Multatuli in 1868 met welverdiend succes een rede gehouden over het onderwerp *Vrije Studie* - nog altijd een van zijn meest lezenswaardige stukken.

Zijn vriend en medestrijder tegen de dominees, Prof. Dr. J. van Vloten, had voor hetzelfde publiek gesproken over hetzelfde onderwerp - maar met veel minder succes.

Van Vloten werd dus een van zijn bitterste vijanden. *Onkruid onder de Tarwe* beleefde kort na elkaar drie drukken. Nooit eerder was Multatuli's excentrieke gezinsleven zo duidelijk en bedaard in het openbaar gegispt.

Een trouweloze echtgenoot, een ontaarde vader. Nu hoorde hij het eens van een professor die het weten kon. Want Van Vloten wist waar hij over sprak: bedelbrieven van Tine had hij in zijn bezit. Het besef dat Van Vloten zijn beweringen daarmee eventueel zou kunnen staven, verlamde Multatuli. Hier werd duidelijk gezegd dat zijn menslievende theorieën menigmaal verre stonden van een hardvochtige levenspraktijk: weldoener in het openbaar en soms een beul privé.

Hoe kon hij zich verdedigen? Tine's vlucht naar Italië, door Edu georganiseerd, had hem schaakmat gezet.

Voor de moderne lezer zijn sommige andere bladzijden in Van Vloten's pamflet hopelijk schokkender dan de onthullingen over persoonlijke aangelegenheden van de schrijver. Het is Van Vloten's koppige anti-kritiek tegen Multatuli's terecht vernietigende ontleding van Bilderdijk's *Floris V*. (Van Vloten had juist deze *Floris V* in een bloemlezing opgenomen...) Als Multatuli's gelijk in één geval onbetwist kan blijven, dan toch wel hier. Zijn aanval op *Floris V* was niets meer of minder dan een verdediging van de levende taal en het concrete denken tegen de dode taal van literatoren die erop los galmen zonder zich bij hun woorden iets voor te stellen dat

Mr. Carel Vosmaer (1826-1888); erudiet letterkundige, auteur van o.m. *Amazone*; zijn aan Multatuli gewijde beschouwingen werden in 1874 gebundeld onder de titel *Een Zaaier*.

voorstelbaar is. Maar nee: hier kwam een professor in de Nederlandse Letterkunde vertellen dat hij ongelijk had. Was dit zijn dank, vijfenvijftig jaar oud geworden, te moeten constateren dat zijn oeuvre, feitelijk een impliciete ontkenning van literatuur à la Bilderdijk, op water was geschreven? Dat hij zijn hele leven tegen de wind in had geroepen, niet alleen als politicus, maar zelfs als 'mooischrijver'? Was dit nog langer uit te houden: gelijk te hebben en het bij voortduring niet te krijgen, niet alleen niet in de politiek, maar zelfs niet in de verachte 'letterkunderij'?

Zijn zorgen, toch al groot, groeiden nu uit tot een zo onverdraaglijke last, dat alle energie die hij voor het schrijven van nieuwe boeken niet kon missen, eraan besteed werd. De laatste bundel (VII) *Ideën* voltooide hij niet dan onder de zwaarste pressie van Funke en het duurde lang. Het verhaal van Woutertje Pieterse zal een torso blijven, evenzo de toch al weinig interessants belovende komedie *Aleid*.

Na 1877 schrijft hij nog wel betrekkelijk veel, maar alleen brieven aan vrienden, meestal om zijn nood te klagen. Hij produceert geen letter meer voor de pers, behalve aantekeningen bij zijn oude boeken. Dat is alles bij elkaar dan toch nog wel wat, maar geld levert het nauwelijks op en vooral het niet voltooien van *Woutertje Pieterse* zal hem tot de huidige dag kwalijk worden genomen.

Geld... Er kan niet gezegd worden dat Multatuli in het laatste kwart van zijn leven een armoedig bestaan leidde. Toch bleef er altijd gebrek aan geld. Zijn boeken werden goed verkocht, maar tot het schrijven van nieuwe was hij niet in staat. De herdrukken, die hij steeds herzag, wat Funke extra betaalde, brachten wel iets op, maar niet genoeg en elk jaar minder. En dan nog te zwijgen van de oude schulden die voortgingen zijn zelfrespect te drukken, ook als hij er niet om werd gemaand.

In 1878 richtte hij zelf de vereniging *Tandem* op, een genootschap zich ten doel stellend 'Max Havelaar te pensioneren'. Maar zo goed als alles wat het oplevert, is een zilveren bokaal met honderd gouden tientjes. Een gulden was in die tijd minstens twintig maal meer waard dan nu. Toch verdiende hij nooit voldoende, terwijl de

inkomstenbelasting nog niet eens bestond. Waar hij al dat geld gelaten heeft, is een beetje mysterieus, ook als er rekening mee gehouden wordt dat hij fooien van een

Frank van der Goes (1859-1939); een der oprichters van de Nieuwe Gids, essayist, theoreticus van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij; bewonderaar van Multatuli; keerde zich, evenals vele anderen, tegen de visie van Dr. Swart Abrahamsz. (Letterkundig Museum, Den Haag)

rijksdaalder gaf, ja zelfs een tientje, in dat tijdperk waarin de kelner en de kruier al een diepe buiging maakten voor een dubbeltje.

Na het succes van *Vorstenschool* bleef hij bevriend met de toneeldirecteur Jacob Haspels. Haspels kwam op het idee weer eens een aantal lezingentournees voor hem te organiseren.

De eerste vond plaats in 1878. Aanvankelijk is het succes enorm. De recette van een enkele avond bedraagt soms wel vijfhonderd gulden - zelfs in onze tijd nog een bedrag dat zelden of nooit door een literaire lezing wordt opgebracht. Natuurlijk heeft hij wel hoge onkosten: een soort secretaris, genoemd ‘mijn kornak’, reist met hem mee om afspraken en logies voor hem te regelen. Alles moet gesmeerd lopen.

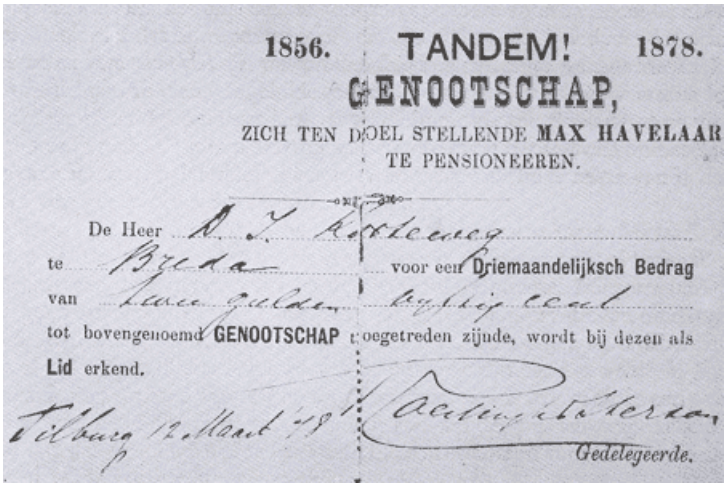
1856. TANDEM! 1878.

GENOOTSCHAP,

ZICH TEN DOEL STELLENDE MAX HAVELAAR TE PENSIONEEREN.

De Heer D. J. Rotteveel

te Breda voor een Driemaandelijksch Bedrag

van vier gulden, zijnde [illegible]

tot bovengenoemd GENOOTSCHAP toegetreden zijnde, wordt bij dezen als Lid erkend.

Tilburg 12 Maart '78 Gedelegeerde.

Lidmaatschapskaart van het door Multatuli zelf opgerichte genootschap Tandem, zich ten doel stellend ‘Max Havelaar te pensioneren’.

Dr. Vitus Jacobus Bruinsma (1850-1916); vriend van Multatuli; hij was leraar aan het gymnasium te Leeuwarden. (Iconographisch Bureau, Den Haag)

Misverstanden en trage bediening brengen hem buiten zichzelf van zenuwachtigheid en moeten dus worden voorkomen door enorme fooien.

Zo groot is het succes, dat hij allerlei plannen maakt: de oude schuldeisers betalen, Tine's brieven uit Brussel terugkopen van Willème. Ook aan Charlotte de Graaff, die hem lang geleden tweeduizend gulden afstond, wordt nog gedacht. (Op 31 augustus 1877 was zij, getrouwd met een Engelsman, uit Brussel naar Amerika vertrokken. Haar verdere lotgevallen zijn onbekend.)

Niets is onmogelijk. Dreigt hij te laat in Zierikzee te komen? Voor zich alleen huurt hij een stoomboot à raison van *f*40, -.

Oude kennissen worden opgezocht of ze zoeken hem op, na de lezing, en blijven praten en laten zich door hem tracteren tot diep in de nacht.

Er is zelfs sprake van nieuwe ‘caprices’ en aan Mimi die, eenzaam in Wiesbaden achtergebleven, argwaan krijgt, schrijft hij op 28 februari 1878 uit Dordrecht: ‘Al had ik nu eens een caprice, wat zou dat? Nu, op dit ogenblik is het 't geval *niet*, maar ik zeg dit voor 't vervolg. Laat me maar altijd begaan. Jij bent en blijft de chaussée en 't links of rechts afwijken op 'n bijpaadje, uit luim, is geen reden tot klachte dat ik de grote weg verlaten heb. Vind je me en bloc genomen, en redeneer eens van 1861 af, zo vreselijk *on*trouw?’ (Aan Mimi, 28 feb. 1878)

Een van zijn liefdes naast Mimi heette Mathilde Opdecoul, maar meer dan dat haar broer Theodoor ten huize van Mimi en ‘Dek’ aan tuberculose is overleden, werd tot dusver niet over haar bekendgemaakt.

Mimi, van haar kant, houdt ook een verrassing voor hem in petto, schrijft ze. Hij vermoedt dat ze een nieuwe hond heeft aangeschaft en vindt het dier bij voorbaat ‘snoepig’.

Maar het was geen nieuwe hond.

Marie Anderson vertelt: ‘Eens toen hij in Holland voordrachten hield, zei Mimi te Wiesbaden tot me: “'k Wou nou toch zo graag een kind aannemen; *nou* zou ik de

gelegenheid moeten waarnemen, want als Dek hier is, wil hij het *toch* niet; hij zou 't moeten vinden als hij terug is - dan zou hij er wel heel kwaad om zijn, maar dan *is* het

Dr. Johannes Zürcher (1851-1905); kunstschilder, linguïst en miljonair; financierde de aankoop van Multatuli's villa te Nieder-Ingelheim.

er eenmaal! Wil *jij* een annonce in 't Wiesbadener Tageblatt bij jou laten navragen?? -”

Gezegd, gedaan.

Er kwam toen een heer bij me, die zeide een vriend van de vader van 't bewuste kind te zijn en dat de moeder een weduwe was, en haar andere kinderen niet van die geboorte mochten weten.’

Aldus Marie Anderson. Hoe de moeder erin geslaagd was die geboorte voor de andere kinderen geheim te houden, vertelt ze helaas met. Het kind was bovendien al meer dan twee jaar oud.

Mimi's bericht over de ware aard van de verrassing ontving Multatuli op 13 maart 1878 in Leeuwarden, waar hij bij Vitus Bruinsma logeerde. ‘Behalte das Kind in Gottesnahmen’, telegrafeerde hij, berustend zonder geestdrift. Maar al op 19 maart schrijft hij uit Utrecht: ‘Mocht je 't al hebben weggezonden, vraag het terug. Kost het terughalen geld, *dat komt er niemendal op aan*. Al wat ik je schreef over geld, *is en blijft waar*. Nooit zal je weer in geldnood komen. *Dat kan niet*, geloof me! Dus neem het kind terug *en voor goed*, of houd het als je 't nog hebt. Nu heb ik er genoegen in, en zal alles met je delen. Wees daar gerust op.’

Vijf dagen later heeft Mimi al een naam bedacht voor het kind dat hij nooit gezien heeft: ‘Woutertje’.

Op 24 maart stuurt hij haar ‘een zoen voor Woutertje’.

Nooit heeft hij zich anders dan met de grootste geestdrift over dit kind geuit. Hij ‘geeft ons beiden veel geluk. *Wij* vinden hem 'n allerliefste jongen. Zijn we verblind? De “inspraak des bloeds” spreekt hierin niet mee. Voor niets ter wereld zouden wij hem willen missen.’ (Aan v.d. Bosch, 19 oktober 1881)

Zo rampzalig als zijn vaderschap was, zo gelukkig maakten hem het pleegvaderschap en het pleegkind.

Woutertje wordt liefderijk maar tamelijk streng opgevoed. Als hij stout is, krijgt hij voor zijn billen, vooral wanneer hij dieren plaagt. Hij gaat later naar een Duitse school en krijgt pianoles. Een volledige adoptie strandt helaas op de Duitse wetten.

Zijn werkelijke naam luidt Eduard Bernhold en hij is geboren op 25 januari 1876 te

‘Wouter’ (Eduard Bernhold, 1876-1945), Multatuli's pleegzoon.

‘Wouter’ (Eduard Bernhold, 1876-1945), Multatuli's pleegzoon.

‘Wouter’ (Eduard Bernhold, 1876-1945), Multatuli's pleegzoon.

Multatuli's villa te Nieder-Ingelheim.

Sulzheim in Beieren. De overeenkomst tussen de voornamen van pleegzoon en pleegvader heeft waarschijnlijk de fantasie van menige Multatuli-expert geprikkeld en alles wat er tot dusver over Wouter's afkomst openbaar gemaakt is, is onjuist. Volgens de een zou Wouter's natuurlijke vader een Duitse officier Wittich zijn geweest, volgens de ander was het de Amsterdamse kunstzinnige miljonair Dr. J. Zürcher, die aan Multatuli in 1880 pardoes een ruime villa nabij Nieder-Ingelheim cadeau deed. De gift moest geheim gehouden worden voor Zürcher's vrouw, dat is een feit. Zou Zürcher's vaderschap misschien aan dit bruuske royale geschenk wat meer reliëf kunnen geven? Als Zürcher de vader niet was, is (weer een andere opinie) dat de villa in werkelijkheid betaald werd door Wouter's werkelijke vader, toch niet onaannemelijk?

Sommige leden van de familie Douwes Dekker hebben wel eens met de gedachte gespeeld dat niet alleen Wouter's pleegvader Eduard Douwes Dekker heette, maar zijn natuurlijke vader eveneens. Deze veronderstelling is op grond van allerlei bewaard gebleven brieven uiterst onwaarschijnlijk, - en niet alleen omdat een neef van Multatuli, H.A.F. de Vogel (geb. 1825) in 1883 beweerd heeft dat Multatuli impotent geboren was en ook niet de vader van Edu en Nonnie kon zijn.

Volgens documenten in het bezit van het Multatulimuseum, is Wouter geboren als Eduard Bermann, buitenechtelijk kind van de weduwe Adelheid Karolina von Gugel, geb. Bermann. De 9de maart 1876 erkende ‘Herr Hauptmann Eduard Bernhold’ officieel de vader te zijn en heette zijn zoon dus voortaan Eduard Bernhold.

Weldra verwondert Marie Anderson zich erover dat Woutertje zo goed Nederlands spreekt. ‘Wel’, vindt Multatuli, ‘dat is omdat we ons met ons kind *bemoeien*. Dat deed *zij* met haar kind nooit. Die arme jongen. 't Is te hopen dat-i maar gauw sterft. Liever *nu* dan over tien, twaalf jaar. *Zij* zou de smart wel dragen kunnen, denk ik.’

Bijzonder hartelijk zijn z'n gedachten over Marie niet meer.

Marie leidde een armoedig bohèmebestaan en werd, na 1868, vergezeld door Mina Deiss die het huishouden voor haar deed en op hun beider kinderen paste. Het winkeltje in het Hamerslop was een mislukking geworden, Mina bleek voor zoiets te

onpraktisch. Haar zoon Oskar Felix zou ten slotte sterven als koloniaal soldaat.

Marie begon ook een winkeltje. Ze schrijft slechte vertalingen en, naar Multatuli zegt, slechte verhaaltjes. ‘Slenteren, snoepen en kletsen’ zijn de tijdverdrijven die hij in haar gispt. Maar in de omgang met haar blijft toch een zekere affectie bestaan. Zelfs vertaalde hij voor haar een hele novelle, Leopold von Sacher Masoch's *Maria Theresia en de Vrijmetselaars*, omdat zij het zelf niet klaarspeelde. Hij voegde er tirades van eigen vinding aan toe.

Ook dat hij haar zijns inziens ongelukkige zoontje dood wenste, was minder onhartelijk bedoeld dan het schijnt. Meer en meer begon hij de dood als de grootste weldoener van de mensen te beschouwen.

Friedrich Anderson is overigens niet ‘gauw’ gestorven. Van 1891-1914 was hij eerste violist aan het Stadttheater van Mainz. Daarna begon hij met zijn vrouw een antiekhandel in Heidelberg. Nog in 1920 werd hij door een bezoeker beschreven als ‘een reus met witte manen’. (J.G. Sleeswijk, Tijdspiegel, 5 mei 1920)

Tot driemaal toe herhaalde Multatuli zijn lezingentournees, zijn ‘rooftochten’ zoals hij ze noemde. De laatste vond plaats in 1881. Het succes was ongelijk, niet alleen financieel. Het heen en weer reizen vermoeide hem soms verschrikkelijk en dat het iets vreselijks geweest is, mag niet worden betwijfeld. Hele nachten lag hij te hoesten, op sommige avonden had hij geen stem en geen inspiratie.

Er zijn tijdgenoten die een lezing van hem hebben aangehoord en er vol geestdrift over hebben bericht. Andere gaven uiting aan hun teleurstelling; mogelijk hadden zij een avond getroffen waarop hij zich niet goed voelde.

Hij maakte het zich niet gemakkelijk door b.v. fragmenten uit zijn boeken voor te lezen. Hij improviseerde alles ter plaatse, wist soms een kwartier voor hij begon nog niet waarover hij zou spreken. Multatuli kon alleen iets met geestdrift doen en anders deed hij helemaal niets.

Bitter besefte hij dat Dickens, voor de honderdste maal hetzelfde verhaal voordragend, op een dergelijke avond wel tachtig maal zoveel verdiend had als hij.

21

Op het tijdstip van Tine's dood was Edu ruim twintig, Nonnie zeventien. Edu had een betrekking, voor Nonnie's opvoeding werd door vrienden in Italië gezorgd.

Toch kon Multatuli zijn kinderen niet met rust laten. Hij wilde ze bij zich in huis nemen. Al zijn relaties ontvingen uitvoerig bericht, hoe ondankbaar die kinderen wel waren, dat ze daar niet op wilden ingaan. (Zodoende kreeg Van Vloten immers steeds meer gelijk.)

Of zijn jammerklachten veel indruk zullen hebben gemaakt, valt te betwijfelen. Daarvoor had hij toch te dikwijls doen blijken hoe hij Edu haatte sedert Tine's vlucht - eigenlijk was Edu schuldig aan Van Vloten's requisitoir, vond hij in zijn binnenste.

De angst misschien voor een slechte vader gehouden te kunnen worden, liet hem niet los.

Vijftig jaar na zijn dood zou deze kwestie nog een van de beschamendste polemieken ontketenen die er ooit in de Nederlandse Letteren gevoerd zijn over een beschamend onderwerp. Uit wanhoop over de aanvallen op haar overleden man, schreef Edu's weduwe, negenenzestig jaar oud, in 1939 een boek van 500 bladzijden groot, waarin hij van alle beschuldigingen werd vrijgepleit. Daarop richtte E. Du Perron zich in een 70 dichtbedrukte pagina's tellende brochure tegen de schoondochter van zijn hoogvereerde schrijver, zonder in staat te zijn ook maar een enkele leugen of vergissing van belang in haar boek aan te wijzen (die er toch wel in staan). *Multatuli en de Luizen* heette dat boekje. Kon het eleganter? Een kleingeestig werkje, zeer krachteloos. Toch, nog in 1970, weer dertig jaar later, zou ene heer Veenstra, die als wetenschappelijk ambtenaar in dienst was van de Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek om de correspondentie van Du Perron uit te geven, geestdriftig roepen dat de brochure was geschreven ‘met een bij wijze van karwats gebruikte pen’. Het denkbeeld een oude dame van 69 jaar af te rossen met een karwats, moet zinneprikkelend en benevelend op de langzamerhand even oude meneer Veenstra hebben gewerkt.

Annetta Douwes Dekker-Post van Leggelo overleed in 1962 te Arnhem en de Multatuli-papieren waarover zij beschikte, kwamen niet in het Multatulimuseum.

Charles Edgar Du Perron (1899-1940); auteur van o.m. de voortreffelijke biografie *De Man van Lebak* en een weinig gelukkige bestrijding van Multatuli's schoondochter: *Multatuli en de Luizen*. (Foto E. van Moerkerken)

Of Multatuli nu tegenover zijn eerste vrouw en haar kinderen het monster van verblind egoïsme, schijnheiligheid en geestelijke wreedheid geweest is, dat hij gemakkelijk schijnt voor wie hem toch al in alles ongelijk geeft, is de vraag. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij werkelijk zo goed als niet beseft wat hij ze aandeed. Tine en hij hielden op een zeer uitzonderlijke manier van elkaar, op den duur bijna als broer en zuster. Ook Tine leefde geestelijk in een betere wereld dan de bestaande. Ook zij was rijk aan geestdrift, arm aan kleinburgerlijke deugden, niet praktisch, kon niet met geld omgaan - zie de brief van dominee Pieter. (dit boek p. 68)

'Wil je een slechte trek in mijn karakter weten?' schreef zij op 17 december 1863 aan Stéphanie, 'welnu, soms betrap ik me erop dat ik jaloers op je ben, ik die er een eer in stel niet jaloers te zijn op mijn man. En dat is de waarheid; ik houd van de mensen waar mijn man van houdt; ik ben geen egoïst, en toch voel ik dat afgunst mijn hart is binnengeslopen wat jou betreft. Luister, ik wil het je zeggen (voor mijn straf), want ik neem het mezelf kwalijk en schaam me er over. Vanmorgen zei Olga me dat ze een lieve brief van je gekregen had. Dat stak me. Ik was er jaloers om. Ziedaar. En ik die zoveel zo intieme en liefhebbende brieven van je krijg! Nee, de menselijke natuur is slecht. Bovendien heb ik die brief gelezen en ik vond hem te vriendelijk. Waarschijnlijk had je niet gedacht dat ik zo kleingeestig was, nietwaar? Zelf had ik het ook niet gedacht.' (De rest is niet gepubliceerd.)

Ze gaf jarenlang geen enkel blijk van ongeloof aan Multatuli's genie en dat niet alleen, ze bleef zelfs de illusie trouw dat hij zich zou 'herstellen' en dat ze dan weer even gelukkig met hem zou worden als in het begin van hun huwelijk. Daarmee maakte ze het hem moeilijk zich schuldig te voelen.

In 1877 riep hij Edu bij zich.

Kort voordien was Mina Krüseman's *Mijn leven* in de boekhandels verschenen - en had niet Mina Krüseman zo plastisch beschreven wat de nadelen waren van het 'leven met een maïtresse', terwijl z'n kinderen in Italië zaten?

De maîtresse was veranderd in een wettige echtgenote. Nu de kinderen nog uit Italië laten komen en dan zou ook deze smet op zijn verschijning zijn uitgewist.

Annetta Gerharda Douwes Dekker-Post van Leggelo (1870-1962); Edu's vrouw, die zijn reputatie verdedigde in haar vijfhonderd bladzijden tellende boek *De Waarheid over Multatuli en zijn Gezin*, 's-Gravenhage, 1939.

Edu, ruim twintig jaar oud; de foto is gemaakt te Den Haag (1877).

Nonnie in 1877.

Edu nam ontslag bij Blumenthal en kwam. Zijn vader zou hem les geven in Latijn en Grieks om hem voor te bereiden op de universiteit. Mimi moest 'meeleren', dat zou Edu aanvuren.

Of Edu verwacht heeft dat zijn vader de capaciteiten bezat hem onderwijs te geven in het Latijn en Grieks, is zeer de vraag. Maar hij was een pestkop. Belezen en van een uitstekend geheugen voorzien, had hij er een zekere aardigheid in de somtijds falende feitenkennis van de schrijver op de proef te stellen, door iets te vragen waarop hijzelf het antwoord beter wist dan de ondervraagde.

Eens een tijdje op de zak van zijn vader te gaan teren moet iets geweest zijn waar hij, die van zijn zestiende jaar af de kost voor vrouw en dochter van zijn vader had moeten verdienen, geen been in zag.

Nooit slaagde een zoon er zo jong in de vader volledig bij de moeder te verdringen, geen Oedipus was zo succesvol als Edu. Des te verschrikkelijker moet de slag geweest zijn die hem trof toen zijn moeder stierf: zijn levensdoel was verdwenen, baantjes interesseerden hem niet meer, voor kleine trucjes om aan geld te komen deinsde hij niet terug.

Edu leek in heel wat (bijkomstige) opzichten op zijn vader: hij hield van knutselen, las veel op allerlei, vooral natuurwetenschappelijk gebied, was gevoelig voor vrouwelijk schoon en had, als het hem uitkwam, een zeer scherpe tong. Maar loslippig was hij niet, eerder berekenend, diplomatiek, om niet te zeggen achterbaks. Zijn leven rijk aan tegenspoed had hem doen beseffen dat hij in een wereld vol gevaarlijke monsters leefde. Het was het best ze met vleierij bedaard te houden en het omgekeerde te beweren van wat je dacht.

'Het doel van al ons streven is: *genieten*. De kortste weg om tot dit doel te geraken is: *beminnen*.' Zo luiden helaas twee van de banale aforismen uit eigen koker, die Edu achter in een uit het Amerikaans vertaald boekje over geboortebeperking liet afdrukken. (Rotterdam, 1880)

Alles bij elkaar had hij een jaar regelmatig onderwijs ontvangen. Het is een wonder hoe hij erin geslaagd is nog zoveel Frans op te steken in Italië. Perfect kende hij deze taal niet. Ook het Nederlands beheerste hij lange tijd onvoldoende, getuige deze

zinnen die hij in 1873, negentien jaar oud, neerschreef: ‘Ik heb ponctueel van mijnheer Waltman jou (sic) boeken ontvangen, niet die van Vosmaer. Ik ben zij (sic) steeds wachtende.’

Zijn voorkomen maakte op menigeen geen prettige indruk en hij was niet in staat de r uit te spreken. ‘Deks capwices’, noemde hij als jongetje zijn vaders avonturen, die het leven van zijn moeder, zijn zusje en hem vergiftigden.

Vroegtijdig kaal worden kwam Edu's uiterlijk niet ten goede.

‘Ook hindert zijn voorkomen mij zo. Dat malle brilletje, dat uitgevallen haar, die kwasi-fatterige maniertjes’, schrijft Multatuli aan Mimi. (13 februari 1879)

Lang geleden had de inheemse chef van de politie te Lebak kleine Max op zijn knie genomen, diens kruin bekeken en de uitspraak gedaan: ‘Het hoofd van dit kind is bestemd een koningskroon te dragen.’

Maar zijn vader werd geen koning en kleine Max dus geen koningskind.

Oude Max bekeek het hoofd van de volwassen geworden kleine Max nog eens goed en herinnerde zich hoe moeilijk de tangverlossing was verlopen die het kind ter wereld had gebracht.

Misschien was Edu's moeilijke levensbegin niet zonder nadelige gevolgen gebleven, dacht Multatuli, en de moderne medische wetenschap, die o.a. linkshandigheid verklaart als gevolg van bij de geboorte opgelopen kwetsuren, acht dit in principe niet uitgesloten. Maar er is in dit geval geen enkele aanwijzing voor. Alle minder bekoorlijke eigenschappen van Edu werden allereerst door zijn bijna vervolgingswaanzinnige vader opgemerkt. Razende teleurstelling dat zelfs zijn zoon hem niet bewondert, hem misschien achter zijn rug uitlacht, doet hem elke redelijkheid verliezen. Voor ieder ander dan Multatuli mag het een wonder heten dat, gezien de omstandigheden waaronder ze opgroeiden, zijn dochter niet de baan op ging en zijn zoon nooit kennis maakte met de gevangenis. Het lijkt wel of hij zijn ogen niet heeft durven vertrouwen. Hij, ondanks alles, zulke wonderen van deugd voortgebracht? Dat kon niet waar zijn.

Ach, zoals hij zijn vriend Roorda toevertrouwde, alles riep hem grijnzend toe dat zijn moeilijke leven mislukt was.

Het kon er in zijn eigen ogen ook wel niet anders uitzien.

Idee 15: ‘Een hollandse moeder keurt de franse gewoonte af kinderen te doen zogen door 'n gehuurde vrouw. Ook ik vind dat afschuwelijk. - Een moeder die voedzaam zog *heeft*, en haar kind besteelt door dat voedsel terug te dringen in de teleurgestelde klieren, is misdadig. En een vader die 't mensmaken van z'n zoon uitbesteedt tegen zoveel in de maand... wèl, zo'n vader moest 'n franse vrouw getrouwd hebben.’

Zelfs in eigen familiekring was de toepassing van zijn principes alleen maar op allerlei fiasco's uitgedraaid. Hij kon het er niet bij laten.

Dat het wel eens zijn eigen schuld zou kunnen zijn, kwam niet over zijn lippen.

Dus was Edu's moeilijke geboorte en de daaruit gevolgde krankzinnigheid de oorzaak van de conflicten tussen vader en zoon. Maar van medelijden met Edu, dat deze verdiend zou hebben, als Multatuli aan z'n eigen medische verklaring voor Edu's gedrag zou hebben geloofd, blijkt niet veel.

Edu heet: ‘krankzinnig slecht’, ‘tot alles in staat’, ‘z'n slechtheid loopt over in 't krankzinnige’, ‘'n geboren knoeier en bluffer’, ‘'n ellendig wezen’, ‘'n onverbeterlijke ellendeling’, ‘de omgang met hem is levensgevaarlijk’, ‘als ik de macht had, veroordeelde ik hem ter dood’.

Aldus schreef Edu's vader jaar in jaar uit niet alleen aan Mimi, maar ook aan de vele vrienden met wie hij correspondeerde, oude en nieuwe: Dr. Vitus Bruinsma, Kallenberg van den Bosch, Funke, en de jonge Rotterdamse uitgever J. van der Hoeven. Ook aan Vosmaer waarschijnlijk, maar die knipte de zijns inziens netelige passages uit de brieven die hij ontving.

Hoewel de antwoordbrieven van Multatuli's vrienden meestal niet gepubliceerd zijn, bestaan er aanwijzingen dat zij geprobeerd hebben hem te matigen, soms zelfs voor Edu in de bres te springen. Niets baatte. Iedereen die met Multatuli kennis maakte, mocht vernemen met welk een schurkachtige zoon het noodlot hem gestraft had om de maat van zijn rampen vol te maken.

‘Hij kan zich nergens indringen zonder ons zwart te maken’, klaagt zijn vader, na zelf Edu al jarenlang bij iedereen zwart te hebben gemaakt.

Wanneer Multatuli hem vraagt, waarom hij toch nooit eens ronduit zijn mening uitspreekt, zegt Edu voor een keer werkelijk wat er in hem omgaat: ‘Och ja, weet je Dek, ik heb altijd zo'n angst.’

Dat zal hem zuur opbreken. Multatuli, door deze woorden helaas zich niet bewust geworden hoe vreeswekkend zijn imago eruitziet in het oog van een jongeman die nog niets bereikt heeft, concludeert dat Edu dus een lafaard is. ‘Hij slentert (= zoekt uitvluchten, WFH), draait, liegt en ontwijkt en wringt zich in allerlei bochten om voor 't ogenblik maar geholpen te zijn.’

‘Och, 't is zo bitter voor me.’

Nooit heeft zijn diep verborgen zwakte, door d'Ablaing van Giessenburg al waargenomen, zich zo pijnlijk verraden als in zijn houding tegenover deze zoon. Alle haat en verachting die hij onderbewust zichzelf toedroeg, projecteerde hij op Edu, alle eigen falen, dat hij voortdurend onder ‘vonken van schitterende geest had verborgen’, zag hij voor Edu in het verschiet.

Want welke feiten brachten hem ertoe Edu voor zo bijzonder slecht te houden? Daar is weinig over uitgelekt.

‘Eens toen 'k te Wiesbaden in de *Schwarzen Bock* woonde’, vertelt Marie Anderson, ‘had tegen het aanbreken van de dag een jong paar, gebruik makend van mijn naam, zonder bagage en op een tijd dat er geen trein kon zijn aangekomen, zich daar ingekwartierd. Ik kon niet gissen wie dat waren, en ze sliepen 's morgens nog, tot twee uur toe. Echter vond de huisknecht een kaartje in een ter reiniging buiten de kamer gehangen pantalon, die tot bovenaan met slijk was bespat en op dat kaartje stond *Signor Edouard Douwes Dekker*. Nu wist ik 't, maar niet wat er stak achter dat nachtelijk gebruik maken van mijn logies; waarom ik mij naar D., die toen mede te Wiesbaden woonde, begaf en vroeg: ‘Weet je dat Ed. vannacht bij mij in huis is gekomen?’ - Hij staarde me aan en nu vernam ik, dat zijn zoon, door de nood uit Italië gedreven, 's nachts te voet met zijn meisje uit Mainz naar Wiesbaden was gekomen, maar dat zijn vader hem had toegeroepen: ‘Eduard, *alleen* kan je binnen-

komen, anders *niet*!' (...) Ik vond die afwijzing toch hard, vooral in een vader die zelf - nu ja, niet alleen *Jugendsünden* achter zich had.

'De eer zit boven de navel', had hij toch gezegd.'

Inderdaad.

Maar bij zulke gelegenheden zei hij wel eens wat anders: 'Eén maîtres, één? Wel, ik wou dat je 'r honderd had, *mits* de economie van hoofd, hart, tijd, plichtsvervulling en portemonnee het veroorloofde.' (Aan Van den Bosch, 21-22 april 1879)

Andere zonden van Eduard jr., voor zover bekend, zijn: het niet betalen van (overigens bescheiden) schulden, het niet tijdig teruggeven van een geleend horloge, het met *ƒ*500, - van Van der Hoeven naar Italië vertrekken, om zaken te doen waar niets van terechtkomt (de geldgever duidt het hem niet euvel), tekeningen van zijn zusje naar de lommerd brengen (maar Nonnie is er niet kwaad om en blijft hem door dik en dun verdedigen), zich ziek melden om een vaderlijke subsidie te verkrijgen.

Latijn leren van zijn vader, die deze taal wel veel gebruikte, maar nauwelijks kende, daar komt natuurlijk niets van terecht en Edu gaat er op een goede dag maar weer vandoor, naar het schijnt met medeneming van enig tafelzilver.

Dit levert Multatuli het bewijs dat de verdorvene absoluut niets leren wil!

Een paar jaar nadien stelt hij hem in uitzicht dat hij aan een universiteit mag gaan studeren, op zijn kosten, maar dan zal Edu wel vlug toelatingsexamen moeten doen. Meegaand als altijd belooft Edu dit, want hij heeft geld nodig.

Tamelijk cynisch schrijft 'Dek' ondertussen op 4 oktober 1879 aan Van der Hoeven: 'Ge weet wel dat ik bij 't eisen van dat examen, als voorwaarde voor de hem dit jaar te verlenen hulp, niet zozeer van plan was hem 'n academie te laten bezoeken (misschien wèl, naar bevind van zaken!) als wel hem daardoor te noodzaken zich *schools, stipt jongenachtig* als ge wilt, bezig te houden.'

Er komt natuurlijk niets van dat examen: Edu kon nog geen enkele taal zonder fouten schrijven, behalve Italiaans misschien.

Op 23 september 1880 wordt in de duinen bij Den Haag een dertienjarige jongen, Marius Boogaardt gevonden, vermoord. Eerst is er een losgeld voor hem gevraagd. De desbetreffende brief, waarschijnlijk door de voortvluchtige moordenaar geschreven, komt in facsimile in de kranten. Multatuli en zijn gade menen Edu's handschrift te herkennen. Gretig haast de diepbedroefde vader zich naar de officier van justitie om zijn eigen zoon aan te geven. Men vertelt hem dat de schrijver van de brief, De Jongh, zojuist gearresteerd is en de moord heeft bekend. Multatuli gelooft het nauwelijks en bericht in die geest aan Van den Bosch, Van der Hoeven en Bruinsma.

Waar is Edu?

Edu heeft een alibi: hij is sinds 5 juli onafgebroken in Padua geweest. Goed, Edu heeft het dus misschien wel niet gedaan. Maar wat verbeeldt hij zich?

'Hij schijnt te menen dat het niet-vermoorden van Marius Boogaardt 'n grote verdienste is, die hem schoon wast van al z'n beroerdheid! Aan hèm schrijf ik niet, maar ik zal hem door Nonnie laten zeggen dat-i zich van z'n onschuld aan moord (een verdienste die duizend miljoen mensen met hem delen) geen voetstuk hoeft te maken, en dat het reeds schande genoeg is, door mensen die hem kennen (waaronder ik) tot zo'n schanddaad in staat geacht te worden.' (Aan Van der Hoeven, 24 oktober 1880)

Dus: Lothario moest toch hangen.

Of Multatuli hem dat inderdaad door Nonnie heeft laten zeggen, is overigens nog de vraag.

Immers, op 28 juni 1889, negen jaar later, schreef Sietske aan Edu: 'Zoëven ontvang ik uw brief. 't Spijt me waarlijk, daaruit te zien, dat Theo u 't verhaal deed van uw vaders bezoek aan het bureau van Politie. Dit vind ik ook *ver ver* beneden kritiek, en ik kan mij die handelingen niet verklaren. Tot uw troost kan ik u verzekeren, 't geen Theo misschien niet weet, dat uw vader van den Hoofdcommissaris den Heer *van Schermbeek*, die nog deze betrekking heeft, een formeel *standje* kreeg, met de positieve verzekering dat aan *zijn* zoon niet gedacht werd.' (*De Waarheid over Multatuli en zijn gezin*, door de Schoondochter, 's-Gravenhage 1939, 456)

Nonnie met echtgenoot en beide zoons.

Volgens een brief die Multatuli op 5 okt. 1880 aan Van den Bosch schreef, was hij naar de officier van justitie in Den Haag gegaan om z'n zoon aan te geven. Volgens een brief aan Vitus Bruinsma van 19 oktober 1880 sprak hij ‘prokureur-generaal, officier van justitie en hoofd-commissaris van politie die allen bijeen waren’. Ze beijverden zich hem met de voorlopige bekentenis van De Jongh gerust te stellen, ‘maar volkomen overtuigd was ik niet’.

‘Dat de legende, als zou Multatuli zich van zijn kinderen nooit iets hebben aangetrokken, door de correspondentie met Van der Hoeven nog eens afdoende wordt gekwalificeerd als verzinsel, behoef ik nauwelijks meer te zeggen’, verklaarde Dr. M. ter Braak, zeer ter snede, toen hij in 1937 o.a. de hierboven aangehaalde brief aan Van der Hoeven publiceerde.

Nonnie wordt door Multatuli bij herhaling ‘een braaf meisje’ genoemd. Maar zij was ‘geheel van hem vervreemd’.

‘Ze doet niets dan melken en bloedzuigen voor Edu, “que j'aime tant”.’

In 1879 had hij Nonnie voor het laatst gezien. Een paar weken logeerde ze bij hem en Mimi. Ze was toen tweeëntwintig. Aanvankelijk herkende hij haar niet eens en maakte zich gereed haar het hof te maken. Trouwens, in een verhouding tussen vader en dochter vond hij in principe ‘iets liefs’.

Maar ze had zich verloofd met de geoloog Francesco Bassani, een assistent van Stéphanie's man, professor Omboni. Multatuli wou geen Italiaan als schoonzoon. Hij weigerde kennis te maken met Bassani, op wie overigens niets viel aan te merken. Hij weigerde zelfs zijn toestemming voor het huwelijk te geven - maar z'n toestemming was niet bepaald noodzakelijk en de trouwerij ging dus toch door.

Vergeten is Idee 211, vergeten is wat hij op 27 juli 1863 aan Mimi schreef: ‘De ene helft van 't mensdom verklaart maar kortweg de andere helft voor onmondig. Rusland meent recht te hebben op Polen, Holland op Indië. Vaders en moeders noemen het kind slecht, dat een andere wil heeft dan hun wil.’

‘'n Italiaanse schoonzoon vind ik onaangenaam’, bekent hij nu. ‘Ik voel zo dat zo'n Italiaan - en misschien Nonnie zelf ook - mij voor 'n barbaar uit 't Noorden houdt.’

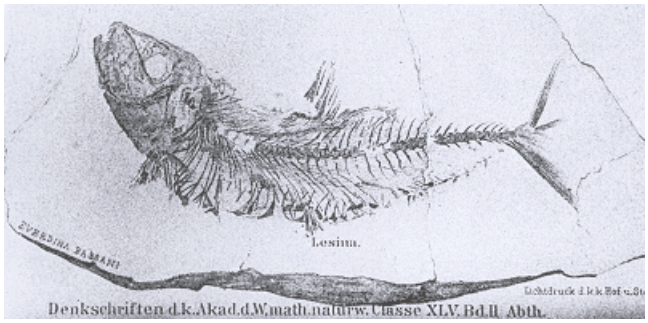

Fossiele vis, getekend door Nonnie; illustratie uit Francesco Bassani *Descrizione dei pesci fossili di Lesina*, Wenen, 1883. (Collectie WFH)

Onredelijk? Zonder twijfel.

Tekenend voor de geestelijke aftakeling die zich tegen het eind van zijn ongenadige levensgang meer en meer manifesteerde? Natuurlijk.

En toch, hoe groot zou zijn geluk hebben kunnen zijn, als Nonnie zich nu eens verloofd had met een jongeman die hem vurig bewonderde, zoals er zo veel waren. Een minder kwaadaardig noodlot zou dat toch ook voor hem hebben kunnen bewerkstelligen, nietwaar? Maar nee: een schoonzoon die geen woord Nederlands kent, is zijn deel.

Hij kan het niet verkroppen.

Hij had geen geluk, aan de speeltafel niet en nergens anders.

Na 1880 beschouwde hij Nonnie ‘als dood’. Minder dan twee jaar voor zijn eigen dood stelde hij voor Kallenberg van den Bosch nog deze verzuchting te boek: ‘...de bedenking dat zo'n vreemde u voorgaat in 't hart uwer dochter, *die hij minder goed kent dan gij!*’ (18 november 1885)

Het contact met zijn kinderen is ‘voorgoed’ verbroken. Maar in 1885 werd Edu ziek en toen is er toch weer enige tijd gecorrespondeerd.

Bassani werd hoogleraar in de geologie te Napels. Nonnie tekende platen bij zijn ook nu nog belangwekkende publikaties over fossiele vissen. In hun soort zijn haar tekeningen perfect, maar iets meer dan technisch tekenwerk is het eigenlijk niet.

‘Ik heb veel te tekenen voor mijn lieve man, dit engelachtig wezen, dat zoveel goeds verdient’, schreef zij op 24 februari 1897 aan een geestelijke met wie zij geregeld over vrome onderwerpen correspondeerde.

Want Nonnie was katholiek geworden. En dat niet alleen. Het was volstrekt niet een blote formaliteit, door haar Italiaanse huwelijk vereist. Zij ontwikkelde een geheel onalledaagse bigotterie. Stapels heiligenlevens en andere stichtelijke lectuur verslond ze haar hele verdere leven lang en in conventioneel zoetelijke bewoordingen schreef zij daarover aan de pater brief op brief.

Ook zij wees haar jeugd, haar vader en de denkbeelden van haar vader af, nog radicaler dan Edu, die een heiden bleef.

Nonnie op haar laatste ziekbed; de gelijkenis met haar vader is treffend.

Drie jaar nadat zij in 1930 was overleden, werden haar godvruchtige epistels belangwekkend genoeg gevonden voor publikatie.

Een foto, op haar laatste ziekbed genomen, toont hoezeer zij in haar gezicht op haar vader leek.

Haar twee zonen, geboren toen hij nog leefde, zijn door hun grootvader nooit aanschouwd.

22

Tijdens een van zijn tournees ontmoette hij Collard, nu gepensioneerd als kolonel, en Van Hemert, gepensioneerd resident. Van Hemert lijdt aan hersenverweking en valt schreiend tegen hem aan, maar Collard is nog in goede conditie.

Het weerzien schijnt hartelijk geweest te zijn. Toch is het Multatuli nooit helemaal ontgaan, dat Van Hemert, die te Lebak over de knoeierijen tegen hem gezegd had: 'Dat alles is altijd zo geweest in deze streken', al die jaren nadien stom als een vis gebleven was. En Collard? Dat was toch eertijds die rondborstige luitenant Duclari, die had uitgeroepen toen hij kennis nam van de ontevredenheidsverklaring waarmee Havelaar beloond werd voor z'n ijver: 'Godverdomme! Ik heb hier in 't bestuur schelmen en dieven gezien... ze zijn in ere van hier gegaan, en men schrijft aan *u* zulk een brief!'

Nadien had Collard nooit meer iets uitgeroepen over Havelaar, Lebak, schelmen, dieven, of Multatuli.

Wel nam hij zitting in de nieuwste en laatste Multatuli-commissie, die van 1882. Ditmaal kwam er iets meer dan 20.000 gulden bijeen. Het comité dat de giften inwachtte, bestond uit niet minder dan 71 personen. Toch werd *ƒ*1500, -, meer dan een twintigste van het bijeengebrachte geld, gestort door Truida Hotz en haar zoon Albert Hotz alleen. Geheel Indië, met al z'n rijkworders, droeg ruim tweeduizend gulden bij, meer niet.

Na allerlei voor Multatuli vernederende complicaties werd het kapitaaltje op zo'n manier belegd dat er een schrale lijfrente voor Mimi en hem uit voortvloeide.

Hij voelde zich niet vereerd en zag in de matige grootte van de opgehaalde som een meetbaar bewijs van zijn gebrek aan slagen.

Steeds sterker begint hij naar de dood te verlangen. Zijn lichaam is feitelijk nog sterk en gezond, maar nerveuze klachten zoals hoofdpijn, spit in de rug en vooral astmatische benauwdheden kwellen hem meer en meer.

Zelf weet hij de oorzaak daarvan terdege, zonder ooit kennis genomen te hebben van de psychosomatische theorieën die de medici vele jaren later zouden bedenken.

'Dat astma schrijf ik hoofdzakelijk toe aan morele oorzaken. Ik heb opgemerkt dat

Petrus Albertus Alexander Collard (1825-1895); was in 1854 eerste luitenant bij het in Lebak gelegerde garnizoensbataljon; stond model voor Duclari in *Max Havelaar*; bevorderd tot majoor in 1870, naar Nederland vertrokken en gepensioneerd in 1872, als luitenant-kolonel.

het in verband staat met ergernis en daaraan heb ik geen gebrek.' (Aan Haspels, 18 juni 1883)

Wat was er in zijn leven nog overgebleven om te doen? Vliegers oplaten voor Wouter, 'een beste lieve beminnelijke jongen. Voortdurend moet ik strijden tegen de verzoeking hem te bederven. Er hoort geestkracht toe zich niet door hem te laten inpakken.' (Aan Bruinsma, 21 oktober 1881)

Vosmaer, die hem eind 1874 al eens in Wiesbaden had bezocht, bracht hem, op doorreis naar Rome met vrouw en dochter, opnieuw een bezoek, ditmaal in Nieder-Ingelheim. Ze bleven twee dagen. Zowel Vosmaer als zijn vrouw maakten hierover notities in hun dagboeken, die te mooi zijn, om ze niet over te nemen. (Uit Bastet's *Vosmaer*, Den Haag 1967)

Vosmaer schreef: '*Zondag 22 april*: ten 10 uur naar Ingelheim, 10 1/2 aan. Dek had een wagen gezonden, den eenigen in Ingelheim.'

En mevrouw: 'Een curieus, ouderwets, versleten wagentje, van binnen bekleed met een afgedankte dimette rok, stond op ons te wachten. We kropen er met ons drieën in, en strompelden met een even oudversleten paard, naar de woning van Multatuli.'

Vosmaer: 'Lieve woning van 2 verdiepingen boven zware gewelven; comfortable en met smaak ingericht; beneden een prettige woon- en eetkamer, gezellig; boven Deks kamer met zijn boeken en schrijftafel, en daar naast Mieske's boudoir.'

Mevrouw: 'De ontvangst was allerhartelijkst. Woutertje was snoezig, een bijzonder wel opgevoed ventje, zeer intelligent en weetgierig. Het is touchant om te zien hoe innig dat kind bemind wordt door zijne pleegouders. Het kind verkeert in het denkbeeld dat hij bij zijne ouders is; eenmaal zal er een tijd komen dat hem de waarheid zal moeten gezegd worden! Zijn vader leeft nog, is kolonel, zijn moeder is enigen tijd geleden gestorven; gelukkig, zeg ik. Zij was uit den fatsoenlijken stand, moest haren misstap verbergen voor hare overige kinderen, want dit kind mogt er niet wezen en zij deed gemakkelijk afstand van het schepseltje waar zij zich voor schamen moest.'

Op maandag 23 april schreef Vosmaer: ‘'s morgens vonden wij de bomen wit van sneeuw en het was koud en guur. Een heerlijk verblijf van 2 dagen, vol hartelijke vriendschap, gezellig gekeuvel tot laat in de avond. Een avond speelde Woutertje met Mies een quatremain van Beethoven; hij zat op zijn stoeltje, het kleine ventje, en speelde met zijn kleine ronde handjes, met geplooide manchetjes, half bedekt, gans en al een kleine Mozart!’

Mevrouw: ‘hij (Dek) was zoo echt blij, Charles bij zich te hebben, en herhaalde meermalen hoe pleizierig hij het vond dat wij gekomen waren. Het was hoogst interessant bij zulk een wijsgeer, zoals hij, rustig een paar dagen door te brengen; ieder woord door hem gesproken, zegt iets, over alles en alles heeft hij nagedacht, niets is hem te gering, of ontsnapt hem, hij is de grote mensenkenner. Wij troffen koud weer, en zelfs sneeuw, niettegenstaande dat, maakten wij toch een wandeling. De eenzaamheid daar is groot, maar zij verlangen niets meer, en hebben genoeg voedsel in zich zelven, bovendien krijgen zij veel bezoek van vrienden. Het viel mij op zo bijzonder matig hij is, hij drinkt veel thee, maar overigens eet en drinkt hij onmogelijk weinig; wijn of dergelijke zaken gebruikt hij zelden, beschouwt de alcohol als allernadeligst voor de hersenen. Zelden houdt hij op met spreken, het stroomt er uit, het is verbazend, ik geloof niet dat zijne wederga bestaat. Woutertje is lief en aanvallig met zijne pleegouders, die het kind beminnen, verzorgen en leren, zo als de beste wezenlijke ouders het niet kunnen verbeteren. Beiden gaven zij mij de indruk van echte goede mensen, die veel geleden en gestreden hebben, en ook mishandeld werden.’

Zij waren opgetogen over hun verblijf, dat behoorde ‘tot de interessantste zaken’ van hun reis, noteerde Vosmaer de volgende dag, na afscheid genomen te hebben; de ‘lieflijke interessante herinnering eraan zou niet verbleken’.

Multatuli's invloed in Nederland groeide voortdurend, maar had het bekende gevolg dat hij in toenemende mate nagepraat werd zonder bronvermelding.

Het cultuurstelsel was in liquidatie, wat hij niet had gewenst. Er werden steeds verder strekkende maatregelen genomen om de Javaanse bevolking tegen ongerem-

de vrij-arbeiders en andere uitbuiters te beschermen. Dit gebeurde stellig onder zijn invloed, maar zijn naam werd niet genoemd en eigenlijk had hij wat anders gewild.

Hij had gewaarschuwd tegen de oorlog met Atjeh. Er was niet naar geluisterd en een van de kostbaarste en bloedigste militaire avonturen uit Nederland's koloniale geschiedenis begon. Hij had alweer vergeefs zijn stem verheven.

Nieuwe helden die hetzij de maatschappij, hetzij de literatuur vernieuwen zouden, doken op. Sommigen kwamen er ook bij hem logeren.

Zo de anarchist Domela Nieuwenhuys: ‘Hij is 'n zeer beminnelijk mens, en 't kost moeite hem te zeggen dat men z'n stelsel voor onzin houdt.

Toch heb ik dit gedaan natuurlijk. Hij mocht niet in de waan verkeren dat ik 't met hem eens was. Wel deel ik z'n ontevredenheid met de bestaande toestanden, maar de oorzaken liggen mijns inziens niet waar hij die meent te vinden, en de herstellingsmiddelen die hij voorslaat noem ik krankzinnigenwerk.’

Domela Nieuwenhuys heeft een standbeeld in Amsterdam en zelfs een heel fraai standbeeld, Multatuli nog altijd niet.

En nooit eerder is er zo volledig en in zo weinig regels afgerekend met de pseudowetenschap van Karl Marx als door Multatuli in een brief aan Dr. H.C. Muller van 8 januari 1884: ‘Herhaaldelijk ben ik begonnen z'n werken te lezen. De man schrijft slecht, doch juist slecht op 'n manier die sommigen doet denken dat-i flink op de hoogte is. (...) Het kapitaal, mijne heren... Ei! Ik begrijp zelfs dat “het” niet. En om dat kapitaal te bestrijden, “het” kapitaal, moeten de werklui zich verenigen, geld bijeenbrengen, en dus... kapitaal vormen!’

Nu bestond er toen nog geen enkel marxistisch ingericht land.

Toch is nooit zo duidelijk de oorzaak aangewezen waardoor ‘werklui’ het in marxistische landen helemaal niet beter hebben en daar nog veel ongelukkiger zijn dan elders.

Maar men luistert niet naar hem.

‘Niet alleen dat ik niet socialist ben, ik ben anti-socialist. De socialisten willen de

Frederik van Eeden en zijn vrouw, Martha van Vloten, die, in haar prille jeugd, Multatuli wel eens ten huize van haar ouders had meegemaakt. (Letterkundig Museum, Den Haag)

“Staat” almachtig maken, ik dring aan op de meest mogelijke inkrimping der bemoeienis van 't noodzakelijk kwaad dat men “Regering” noemt. Zij houden zich voortdurend bezig met het voorslaan van nieuwe wetten, ik beweer dat men zich hoofdzakelijk moest bezighouden met afschaffing van wetten. Zij blijken te smachten naar verzwaring van juk, ik eis, binnen de grens van 't mogelijke: vrijheid.’

Maar de socialisten kunnen het niet laten hem aan hun borst plat te drukken in een soort apeliefde. Hij verzet zich en plaatst op 12 november 1886 een advertentie: ‘Om misverstanden uit de weg te ruimen, verklaar ik dat de meningen der sociaaldemocraten over de middelen ter verbetering van de treurige toestand, waarin 'n zeer groot gedeelte der bevolking van Europa verkeert, mij voorkomen in hoofdzaak onjuist te zijn.’

Vergeefs. Tot ver na zijn dood zullen marxistisch aangebrande wijsneuzen hem loven, prijzen, herinterpreteren, tot voorganger uitroepen, en op zijn ideologische tekortkomingen wijzen.

‘Op geen enkel gebied mocht ik de minste blijken vinden dat de *Natie* m'n pogen op prijs stelt... Zelfs in de door mij zelf zo verachte letterkunderij word ik doodgezwegen...’

Het Nederlandse Rijk was in Multatuli's dagen een van de acht grootste rijken ter wereld. Nederlanders hadden van zichzelf en van de Nederlandse literatuur een heel wat hogere dunk dan tegenwoordig gebruikelijk is.

Van Lennep stelde Shakespeare beneden Vondel, Busken Huet meende dat Flaubert overtroffen werd door de predikant-romancier Van Koetsveld.

De Tachtigers, zoals Kloos, Van Deyssel, Paap en Van Eeden begonnen een andere kijk op de verhoudingen te ontwikkelen en het lijdt geen twijfel dat zij dit deden onder invloed van Multatuli. Paap werd zijn vriend. Van Eeden bracht hem een onaangekondigd bezoek, waarbij zijn vrouw hem vergezelde. Van Eeden's vrouw was een dochter van Van Vloten. - Multatuli vond het ‘groots’ dat Van Eeden haar meebracht.

Deze onmoeting, de eerste en enige tussen Van Eeden en Multatuli tijdens het leven van laatstgenoemde, zou toch niet de laatste zijn! Blijkens Van Eeden's *Dagboek* heeft

in het jaar 1917 Douwes Dekker zich enkele malen gemanifesteerd op spiritistische seances waaraan Van Eeden deelnam. ‘Ik was er zeeker van dat hij bekeerd was en nu vroom, en vol godsvertrouwen’, noteerde Van Eeden (16 okt. 1917), ‘... Hij had een Gebed van een Weetende geschreeven, dat een teegenhanger zou zijn van het gebed van een onweetende, en dat was werkelijk zeer diep en mooi.’

Maar op 8 juni 1918 legde Van Eeden (tijdens een seance) enkele hem toegezonden indrukwekkende verzen over Jezus voor aan een ‘Onbekende’, en hij vroeg aan deze: ‘... of D. Dekker (de Onbekende was blijkbaar een geest van hoge rang, WFH) er iets van zeggen zou, het is zoo na aan hem verwant. Maar dat werd niet goed geacht. Daarvoor was Dekker nog niet ver genoeg.’

Op 26 oktober 1918 vertelde de geest van de op 31 juli 1914 vermoorde Franse socialistenleider Jean Jaurès aan Van Eeden dat hij ‘innig verbroederd was met Dekker’.

Maar aan het zeer Nederlandse literaire verschijnsel: met veel vergezochte woorden weinig ideeën uitdrukken en dat dan voor zeer hoge literatuur houden, maakten de Tachtigers geen einde. Multatuli leefde lang genoeg om de tekenen daarvan te wichelen. Hij kon er zich niet op beroemen school te hebben gemaakt en deed dat dan ook niet.

Vrij plotseling sterft Funke. Hotz was al in 1875 overleden.

Hijzelf wil ook dood, al jaren. Toch is hij niet alle dagen treurig. Nog steeds gaat hij vliegers oplaten met Woutertje, ‘'n ware hartedief’, ‘'n lot uit de loterij’.

Zijn geheimste ambitie schijnt te zijn geweest eens een vlieger te maken die in de lucht zou blijven zonder aan een touwtje vast te zitten.

Van dit soort waren al zijn ambities min of meer, maar de tijd was nog niet rijp voor zulke vliegers.

Soms schrijft hij ook nu opgewekte brieven, waarin hij uitvoerig en vermakelijk over amusante kleinigheden uitpakt. En zelfs een nieuwe liefde, al zal het dan wel een platonische geweest zijn, kruist zijn pad.

Marie Berdenis van Berlekom (1860-1922); op deze groepsfoto, gemaakt ten huize van haar vader te Middelburg in oktober 1892, staat zij geheel rechts; naast haar, met snor, haar zwager Wibaut. (Collectie mevrouw J. Keppler, Amsterdam)

Ze is ruim twintig jaar, heeft een dubbele achternaam zoals het hoort, ze heet Marie Berdenis van Berlekom en is een dochter van een rijke arts te Middelburg.

Ze had enkele lezingen van hem aangehoord en discussieerde daarover met haar broers en zusters, waarvan een, Mathilde, later de socialistenleider Wibaut huwde.

Ze zou Multatuli zeer lang overleven.

Toen zij uit Keulen, waar zij muziek studeerde, naar Nederland moest terugkeren, maakte zij een grote omweg om de vereerde schrijver een bezoek te brengen. Hierover schreef ze (in ‘De Amsterdammer’, no 1714, 1910):

‘“Herr Douwes Dekker?” - “Der wohnt da oben ganz allein auf der Höhe”, antwoordde een kleine boerenjongen (op 22 augustus 1885, WFH) aan een jong meisje dat, uit Frankfort gekomen, op het perron van het station in 't dorpje Nieder-Ingelheim vragend rondzag. Zij was op weg naar Holland, naar huis, aan 't eind van een muziek-studietijd in Duitsland, en had de sneltrein te Mainz verlaten en de zijlijn naar Nieder-Ingelheim genomen, om de grote vriend Multatuli even de hand te mogen drukken, om hem even te mogen danken. Zij kende hem persoonlijk niet; zij wist niets van zijn leven, zij wist alleen dat, sinds zij zijn werken had leren kennen, zij geheel door hem beheerst was. Doordrongen van een Byroniaanse Weltschmerz verplaatste haar een Multatuli-studie als 't ware plotseling van een dorre, hete vlakte in het koele, groene woud, waar een frisse luchtstroom alle schadelijke dampen met zich voert. (...) En, zich spoedend op de eenzame weg, werd het haar wonderlijk te moede. Het pad steeg, de horizon verbreedde zich, en het landschap werd wijder beneden haar. Daar zag zij de Rijn kronkelen als een zilver lint. - Hoe ver lag het dorpstorentje reeds achter haar! - Zo stil was het en zo vreemd: niemand, ook niet haar vader, de vertrouwde vriend, had zij zelfs het denkbeeld van dit bezoek kunnen mededelen! - Zou “hij” haar trouwens ontvangen? - Op haar, tot kort voor 't vertrek uit Frankfort uitgestelde, met motieven omklede vraag, was immers geen antwoord meer mogelijk geweest!... Daar, “auf der Höhe”, een landhuis, wit, met groene blinden in een uitgestrekte tuin. Vriendelijk, doch wat verveloos was de woning; in de tuin groeide het gras tussen de stenen. “Die Dame aus Frankfurt? Der Herr erwartet Sie.” En, door een net dienstmeisje in zijn studeervertrek geleid, - het een-

Na haar muziekstudie, o.a. in Duitsland, vestigde Marie Berdenis van Berlekom zich als muziekpedagoge; zij bleef ongehuwd. Haar leskamer te Middelburg; een groot portret van Multatuli hing boven haar bureau. (Collectie mevrouw J. Keppler, Amsterdam)

voudig tapijt kon slechts gedeeltelijk de reten in de vloer bedekken -, greep een slanke man, bleek, met licht-blauwe zienersogen, haar beide handen.

"Is u niet boos, dat ik gekomen ben?"

"Kindlief, dan zou ik wel een hart van steen moeten hebben."

Blijven moest zij die dag; zijn vrouw, Woutertje, zien. En, in de lichte huiskamer, met prachtig uitzicht op de Rijnvlakte, welke onvergetelijke uren volgden daar! - 't Was er zo veilig en rustig, zo'n heerlijk luisteren. Want elk onderwerp door *hem* aangeroerd, vertoonde zich in tal van nieuwe kleuren, als in een kaleidoscoop, waar, bij de geringste beweging, de glasdeeltjes geheel andere figuren vormen, of als een somber landschap, dat, plotseling verlicht door de zon, geheel nieuwe effecten biedt. Het kleinste in zijn hand werd groter en groter, en men kon slechts, diep aangegrepen, zich laten opvoeren. Geruisloos, met fijne tact, verhief zich nu en dan de sympathieke gestalte zijner vrouw tot het verrichten ener kleine huishoudelijke bezigheid. En, als na 't eenvoudig maal, en 't door Woutertje gebracht dessert: een appel in een kransje van madeliefjes en boterbloempjes, wij de tuin afdaalden naar de met wijngaardranken beklede "Laube", hoe lieflijk werd toen het gesprek. - Hoe toonde hij, Nederlands grote dichter, - met zéér bescheiden middelen in den vreemde wonend, in 't afgelegen woonhuis hem door een vriend geschonken -, zich tot in 't *kleinste* zorgzaam voor de zijnen, voor ieder die met hem in aanraking kwam. Hij, die zijn bestaan geofferd had om het niet willen *dulden* van onrecht, hoe *leed* hij onder de *minste* ruwe aanraking van anderen. - Grote goedheid, grote zachtheid spraken uit zijn wezen, en drukten haar stempel op het stille gezin in 't verre Ingelheim.'

Zij wisselden heel wat brieven. 'Ik geloof dat je mij liefhebt en dit is zeer goed, je hebt er gelijk in, want ik ben 'n goed mens', schrijft hij aan 'Lieve Marie', ook wel 'm'n lief kind' genoemd. Ze zouden elkaar na die ene keer nooit meer terugzien. Maar zelfs in de brieven aan haar dringt zijn nog aldoor en vaak terecht toenemende verbittering door: 'Onlangs moest ik schrijverij van mij in druk zien van de jaren 1842 en 1854, dat is van 44 en 32 jaar geleden! 't Was in de zogenaamde levensbeschrijving van mij door Busken Huet. De man wist nagenoeg niets van m'n leven, maar dat kan

Mimi en Wouter aan de piano, getekend door Vosmaer.

De arts Hendrik de Vries, die Multatuli nog enkele dagen voor diens dood bezocht.

zo'n métier-schrijver, zo'n artikel-fabrikant niet schelen. (...) Hij was in 't bezit gekomen van 'n paar brieven (aan 'n derde namelijk die geen recht had ze hem af te staan).'

Busken Huet's door velen zeer geprezen 'levensbeschrijving' getuigt inderdaad van de grote onbeschaamdheid die de ex-predikant de zijne noemen mocht. Zonder Multatuli's medeweten of toestemming publiceerde hij lange fragmenten uit de *Dagboekbladen van een Oud Man*, die hij uit de brief aan Kruseman d.d. 24 februari-6 mei 1851 had geplukt. En dat na alles wat er tussen hen was voorgevallen!

'M'n astma plaagt me vreselijk. Niet voortdurend even erg, maar soms zó dat ik meen te stikken.' (11 december 1886)

Ruim twee maanden later, op 19 februari 1887, stikte Multatuli inderdaad, nog niet echt heel oud en, afgezien van zijn astma en zijn al in de tropen aangetaste lever, die hem een gelige gelaatstint bezorgde, goed gezond. Het ging hem een beetje als een van de kanaries die hij eens had bezeten en waarover hij op 24 januari 1881 geschreven had in een brief aan Woutertje, die de volgende dag vijf jaar worden zou:

'Mijn lieve beste beste jongen. Morgen is ons lief kind jarig. Dàt betekent dat er juist een jaar voorbij is en dat je dus een jaar ouder bent. Het is wel waar dat je elke dag een beetje ouder wordt, maar als er 365 dagen voorbij zijn is dat 'n heel jaar. En 't is nu al voor de vijfde maal dat je jarig bent. Wij zijn er heel blij om dat je elke dag 'n klein beetje groter wordt en nu al vijf jaar oud bent. Héél oud is dat nog niet, maar voor 'n kind is 't al redelijk. Zo'n hele, hele, hele kleine poen als vroeger ben je niet meer. En elk jaar word je 'n beetje groter. Eindelijk als je 20 jaar bent, word je net zo groot als papa.

Och, wat ben ik verdrietig dat ons pietje dood is. We hadden dat lieve diertje zo lang gehad! En vroeger zong hij zo lief. Maar het laatste jaar bemerkte ik wel dat hij niet heel wel was, omdat hij niet meer zong. Nu denk ik dat hij al lang ziek geweest is en dáárom geen plezier in zingen had. Maar ik begrijp het tòch niet. Want anders,

als vogeltjes ziek zijn kan men het zien aan de veertjes. En ons pietje had altijd goede veertjes, en mooi geel van kleur.'

23

Kort na zijn dood werd zijn boedel beschreven. Er was 120 Mark schuld bij de kolenboer, 100 Mark bij diverse boekhandelaren, 140 Mark bij de slager, enz., enz.

In zijn laatste brief aan zijn oude vriendin Marie Anderson had hij geklaagd (17 augustus 1886): ‘Ronduit gezegd: *ik kan niet leven*, d.i. geldelijk. Dat wij in zo'n betrekkelijk mooi huis wonen, is meer 'n lastpost dan 'n onverdeeld genoegen. Tengevolge van allerlei samenlopen van omstandigheden kan ik hier eigenlijk niet blijven en toch kan ik niet weg.

Hoe M. 't maken zal als ik sterf, wat nu toch wel eerstdaags zal plaats hebben, denk ik, weet ik niet! Kortom, we zijn dikwijls zeer *bedrängt*. Dit verbittert mijn laatste levensjaren of... maanden.’

De opbrengst van het huis was niettemin voldoende om de schulden te betalen. Er bleef zelfs nog iets over, waarvan zijn kinderen ook wat kregen.

Geadviseerd door haar advocaat, Mr. Willem Paap, kocht Mimi het huis voor zichzelf, om het vijf weken later met een winst van 6000 Mark weer te verkopen. Daarvan kregen Nonnie en Edu niets.

Zijn brieven aan Tine waren niet in de boedelbeschrijving opgenomen. Mimi beschouwde ze als haar eigendom en gaf ze in 1890 uit met andere brieven.

Zij ging met Wouter in Amsterdam wonen bij Paap, wiens huishouden zij verzorgde. Wouter bezocht een tuinbouwschool en vertrok later naar Indië. Over zijn jeugd heeft hij nooit enige verklaring willen afleggen, contacten met de familie Douwes Dekker vermeed hij liefst. Hij trouwde Maria Johanna Stock (1888-1927), een te Djember geboren dochter van Anton Friedrich Adolf Stock en de ‘inlandse vrouw’ Djemia.

Multatuli, voorganger in zoveel opzichten, is ook de eerste Nederlander geweest, die gecremeerd werd, te Gotha. Daarbij waren maar enkele Nederlanders aanwezig: Mimi en haar broer, zijn vriend Braunius Oeberius en echtgenote, en twee onbekende jongemannen uit Middelburg: Ghijsen en Wibaut. (Wibaut stond erbij vol wroeging, omdat hij Multatuli toen deze nog leefde, uit beschroomdheid nooit had opgezocht.)

Willem Anthonie Paap (1856-1923); aanvankelijk onderwijzer, later jurist; een van de ‘Tachtigers’; keerde deze literaire beweging vrij spoedig de rug toe onder invloed van Multatuli, wiens vriend hij was door dik en dun; regelde zijn erfenis, nam Mimi na Multatuli's dood bij zich in huis om zijn huishouding te bestieren.

Nicolaas Braunius Oeberius (1832-1894); vriend van Multatuli; een der weinige Nederlanders die zijn crematie (te Gotha) bijwoonden.

Monument, ontworpen door A.H. Wegerif, op de begraafplaats Westerveld, onthuld op 6 maart 1948.

De as, aanvankelijk bewaard door Mimi, heeft vervolgens jarenlang op een boekenplank van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam gestaan.

In 1948 werd er een monumentje opgericht op de begraafplaats Westerveld, waarin de blikken bussen met de as van Mimi en die van hem, plechtig werden bijgezet. De lege urnen berusten in het Multatulimuseum.

Geen grap is het, dat op de Multatuli-tentoonstelling van 1910 een ‘jeugdportret van Tine’ prijkte, dat in werkelijkheid een portret is van de Franse schrijfster Juliette Adam, zich noemende Juliette Lamber (1836-1936). De foto was afkomstig uit het schrijfbureau van d'Ablaing van Giessenburg. Zelfs Edu geloofde dat dit mooie meisje zijn moeder voorstelde, in gelukkiger jaren. Het misverstand werd spoedig opgehelderd, de desbetreffende brieven kwamen in het Multatulimuseum, maar dit verhinderde niet dat nog lang na Edu's dood Dr. Julius Pée deze gebeurtenis gebruikte om aan te tonen welk een monster Edu was geweest. Had zijn eigen moeder niet mooi genoeg gevonden!

Sommige vereerders van Multatuli twijfelen nimmer aan hun Meester, zelfs niet aan diens onredelijkste uitlatingen. Dus was Edu een monster. Pée was zo'n vereerder en wel een heel merkwaardige. Door de ijver van Pée is een grote hoeveelheid Multatuli-documenten bewaard gebleven, die anders waarschijnlijk verloren zouden zijn gegaan. Daarbij waren papieren die Multatuli zelf nooit publiek zou hebben willen maken. Pée maakte ze publiek, maar verdedigde Multatuli furieus tegen elk verwijt, ook als de documenten die hij verzameld had, daar geen enkele aanleiding toe gaven.

Edu bracht het op den duur tot leraar Frans aan de H.B.S. te Gouda. Zijn weduwe heeft meegedeeld dat hij bovendien privaatdocent Italiaans aan de rijksuniversiteit te Leiden is geweest. Alle strijders tegen ‘de schoondochter’ namen voetstoots aan dat dit waar was. In de jaarboeken van die universiteit komt zijn naam evenwel niet voor en evenmin in het rijksarchief, bij de daar bewaarde toelatingen van privaat-

De Franse schrijfster Juliette Lamber (1836-1936); haar portret is op de tentoonstelling in 1910 ten onrechte als een portret van Tine geëxposeerd.

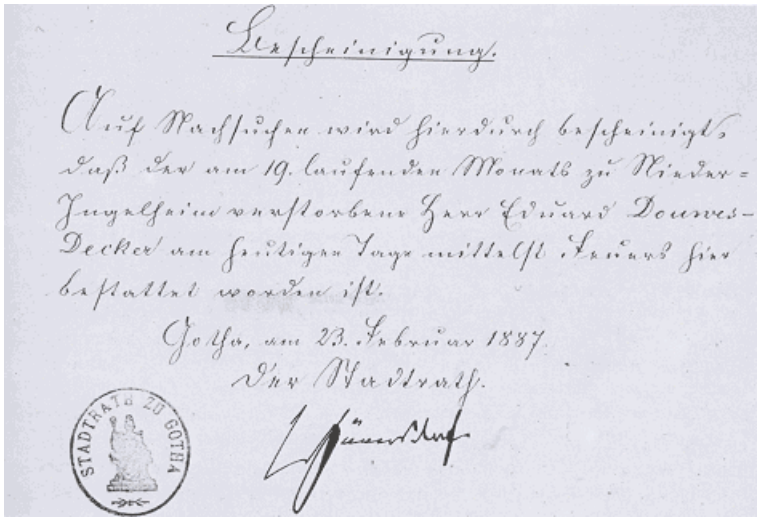

Akte van Crematie. (U.B. Amsterdam)

Dr. Menno ter Braak (1902-1940); boekbespreker van het dagblad *Het Vaderland*; speelde een weinig eervolle rol in de polemieken tijdens en na het Multatuli-gedenkjaar 1937. (Foto E. van Moerkerken)

docenten. En toch heeft Annetta Douwes Dekker-Post van Leggelo het niet in 1937 verzonnen om haar man te verdedigen tegen Dr. ter Braak, die hem ‘het meest complete type van de raté dat men zich maar denken kan’ had genoemd, want in sommige almanakken van het Leids Studentencorps wordt hij soms wel degelijk onder de privaatdocenten vermeld, zij het dat zijn adres een fout bevat, dat er een enkele keer uitdrukkelijk bij staat ‘is geen privaatdocent’ en dat de corpsleden hem ten onrechte van een doctorstitel hadden voorzien. (Almanak L.S.C. 1913-1917)

Het bleek Edu's fatum te zijn, dat hij te lelijk voorgesteld werd of te fraai.

In 1901 publiceerde Marie Anderson dat Edu ‘in conflict met de wet’ van het ene land naar het andere was gevlucht en al eerder had hij en hadden de directeuren van de scholen waar hij les gaf, hier en daar kunnen lezen dat hij ‘een mauvais sujet’ zou zijn.

‘Er is weinig van hem terecht gekomen’, openbaarde de wiskundige J. Versluys in 1889. (J. Versluys, *Een en ander over Multatuli*, Amsterdam 1889, p. 15)

Diezelfde brochure bracht ook dit verhaal:

In 1882 had de toen tweeëntwintig jaar uitgescholden ‘ellendige’, ‘onbekwame’, ‘luie’ Van Twist in het *Algemeen Handelsblad* weten te doen doordruppelen dat zijn genadeloze verguizer wel eens wat geld van hem had aangepakt. (zie dit boek pp. 68 en 80, 81)

Versluys vond dat dit verhaal ‘Multatuli in een ongunstig daglicht plaatste’. Hij liet er, in zijn aanbiddelijke onschuld, zijn eigen licht eens over schijnen. Het trof hem dat Van Twist gesproken had van ‘Eduard Douwes Dekker’, terwijl de smetteloze schrijver wel tekende als ‘E.’, maar nooit als ‘Eduard’.

Wie op het idee kwam Edu de schuld te geven, is onbekend. Maar wie het was die niet erkende dat Van Twist wel degelijk hemzelf bedoelde, staat vast. Versluys zond immers ‘namens Dekker’ het volgende telegram naar Padua: ‘Heb je ooit geld gevraagd aan of ontvangen van v. Twist? Stuur categorisch antwoord aan Versluys, Vossiusstraat Amsterdam. Douwes Dekker.’ Edu antwoordde uiteraard ontkennend. Daaraan verbond Versluys (zie zijn brochure p. 113) het volgende commentaar: ‘Verzekerde evenwel de heer Van Twist stellig dat hij wel geld had gezonden aan

WERELDKRONIEK

De zoon van een beroemd Nederlandsch schrijver.

De heer Eduard Douwes Dekker, zoon en naamgenoot van den vermaarden schrijver van den „Max Havelaar" met zijn echtgenoote gekiekt op den Corso te San Remo aan de Italiaansche Riviera. Deze nu 70-jarige heeft als model gediend voor den kleinen Wouter in de „Woutertje Pieterse" van zijn vader.

Zelfs gepensioneerd, werd Edu nog door pech achtervolgd; hij, die model gestaan had voor ‘kleine Max’, werd door *De Wereldkroniek* ten onrechte gedoodverfd als prototype van Woutertje Pieterse. ‘Welk ernstig man zou er prat op gaan als model gediend te hebben voor zo'n onmogelijk tobbertje als Woutertje!’ riep zijn vrouw uit.

Jan Versluys (1845-1920); auteur van vele leerboeken wiskunde, vriend van Multatuli.

Eduard Douwes Dekker (dat is dus aan de zoon), dan zou men dit m.i. moeten aannemen.'

Van Twist heeft verder niets verzekerd, maar ook zonder dat kon Edu en kon iedereen die het boekje las, het zich voor gezegd houden.

Eenmaal schreef Edu een open brief, waarin hij zich beklaagde dat zijn vader hem tegenover al diens vrienden zwart gemaakt had. Het was zo, en deze vrienden vertelden, nooit twijfelend aan Multatuli's woord, die dingen verder, tot in het absurde toe.

Zo zei Mr. Willem Paap over Edu tegen Dr. Julius Pée in 1894:

'Erg scherpzinnig is hij (...) en is thans met een driejarige Franse cursus aan het Rotterdams gymnasium belast. 't Is een verlopen kerel, die heel veel verdriet aan zijn vader heeft berokkend.'

Mr. Paap had zeker geen hoge dunk van de leerkrachten aan het Rotterdams gymnasium. Op aanraden van zijn vrouw nam Edu in 1910 aan een Multatuli-huldiging deel onder het motto: 'De afwezigen hebben altijd ongelijk.' Hij liet zich bij die gelegenheid waarschijnlijk ontvallen dat zijn vader als echtgenoot een ellendeling was geweest. Dat is hem ingepeperd!

Overal nagewezen als 'kleine Max' en lid van het meest besproken gezin uit de hele Nederlandse literatuur, voortdurend door de reputatie van zijn vader vergezeld, moet het leven van deze internationale avonturier wiens carrière te Gouda culmineerde, een verschrikking zijn geweest, en zelden is de schim van een op zichzelf niet bijzonder interessante of zelfs maar schuldige man, zo weinig rust gegund.

24

Toen Multatuli leefde, wemelde het in zijn vriendenkring van jonkheren en baronnen, van patriciërs met dubbele namen, van professoren, dominees, voormalige dominees, van hoge militairen en rijkaards. Dochters van dominees en dochters van hoge militairen aanbaden hem.

Niet lang na zijn dood, als ideeën van nog jongere datum de zijne wat op de achtergrond schuiven (wat tijdelijk zal blijken te zijn), verandert zijn publiek. Bovendien gaat de psychologie hem te lijf. Zijn brieven worden gedeeltelijk openbaar gemaakt en de commentaren die velen daaraan verbinden, blijken niet onverdeeld gunstig voor zijn reputatie.

Het bestuur van Nederlands Oost-Indië is dank zij de invloed van *Max Havelaar* intussen veel humaner geworden. De ondankbare wereld wil er niet meer aan herinnerd worden dat het ooit anders is geweest en dus worden Dekker's fouten en overdrijvingen tot zulke gigantische proporties opgeblazen, dat er in veler ogen van zijn verdiensten niets overblijft.

Een minder geletterde lezersschaar krijgt medelijden met hem, mensen die ook altijd in het verdomhoekje hebben gezeten en iets van zichzelf in hem herkennen. Hij wordt het lichtend voorbeeld voor ieder die in zijn schooljaren al mislukt is, of minstens bij een kampvuur van een socialistische jeugdorganisatie heeft gezongen. Voor brave burgers die er in hun fantasie ook wel eens een heel leger van vriendinnen op na gehouden hebben, maar hem, als hij nog had geleefd, in geen geval met hun dochters hadden laten wandelen. Hij blijkt te kunnen fungeren als de Enige Grote Wijsgeer van de autodidacten, de Profeet van de dilettanten.

Sonore maar niet veelzeggende uitspraken die hij heeft gedaan, zoals ‘De roeping van de mens is mens te zijn’, werden vaker aangehaald dan ze verdragen konden.

Voor een wijsheid als ‘Misschien is niets geheel waar en zelfs dat niet’, geldt hetzelfde. Natuurlijk: en zelfs dat niet, en zelfs dat niet en... enz.

Of een als ‘Alles is in alles’, wat door een Fransman (Victor Cousin) al eerder was gezegd, trouwens al in de boeken van Hermes Trismegistos (3e eeuw n. C.) voor-

Dr. Theodoor Swart Abrahamsz (1848-1911); zoon van Dekker's zuster Catharina, broer van Sietske; arts; onderwierp als een der eersten de schrijver aan een psychologische analyse in zijn *Eduard Douwes Dekker (Multatuli) Eene Ziektegeschiedenis*, Amsterdam, 1888, en kwam tot de conclusie dat hij een zenuwpatiënt was geweest.

komt, en waar de humorist Alfred Capus eens aan toevoegde: 'Jawel. En omgekeerd.'

Het geschrijf pro-Multatuli wordt niet minder opgewonden en onbetrouwbaar dan het geschimp van zijn bestrijders. In beide kampen munten deze letterproeven vooral uit door mislukte pogingen zijn schitterende polemische stijl na te bootsen.

Bekrompen idealisten, van elke artistieke gevoeligheid verstoken, letten meer op inhoud dan op stijl. Ze eisen de meest primitieve soort overeenkomst tussen de meest primitieve uitleg van zijn schrijven en zijn doen. Alles wat in dit opzicht tot twijfel aan Multatuli zou kunnen leiden wordt, als zij pro zijn, op kromme wijze weggeredeneerd en verdonkeremaand, als ze anti zijn tot verpletterende doodvonnissen uit eigen mond rondgebazuind. Aan grondige kennis van zaken hebben beide partijen geen behoefte.

Zijn nalatenschap, door het Multatuligenootschap beheerd, was lange tijd een chaos. In 1967 werd bekend dat zelfs zijn as per ongeluk was zoekgeraakt en tersluiks vervangen door sigareas. (Zie H. Keller in De Nieuwe Linie, 6 mei 1967) Het verhaal over de zoekgeraakte as werd ook via de televisie verspreid en destijds niet tegengesproken. In 1975 vertelde de vice-voorzitter van het Multatuligenootschap dat dit maar een door hem verzonnen grapje zou zijn.

En dan te bedenken dat heel wat correspondenten hun brieven van Multatuli in het vuur hebben gegooid en anderen de passages die ze te hachelijk vonden eruit hebben geknipt, en dat z'n weduwe zijn brieven, de originelen wel te verstaan, bij de drukker bracht na met potlood te hebben doorgestreept wat niet moest worden gezet. De drukker gooide ze na gebruik in de prullenmand. ('t Was er klaarblijkelijk een die bij de drukproeven de kopij niet teruggaf...)

Zo verklaart professor Stuiveling tenminste dat de handschriften van Multatuli's brieven grotendeels verdwenen zijn.

Nu, een eeuw na Multatuli's dood, bestaat er nog altijd geen serieuze volledige uitgave van zijn verzamelde geschriften. De laatste editie ervan, die in 1950, zevenendertig jaar geleden, begon te verschijnen, is niet voltooid en kan, hoewel beter dan vorige uitgaven, de toets van strenge kritiek niet doorstaan.

Wilhelm Spohr (1868-1959); vertaalde een groot deel van Multatuli's werken en brieven in het Duits; dank zij Spohr is Duitsland het land waar, buiten Nederland, België, Suriname, Zuid-Afrika en Indonesië, Multatuli de meeste bekendheid geniet.

Maar het valt te verwachten dat ook dit stadium in de Multatuli-waardering zal worden vervangen en opgevolgd door een misschien minder strijdlustige, maar daarom niet minder boeiende kijk op deze schrijver. Multatuli, hoe krom gegroeid ook in Neêrlands kromme literaire klimaat, kan zonder twijfel worden genoemd: de enige Nederlandse auteur die meer dan honderd jaar interessant gebleven is.

Op zijn sterfhuis te Nieder-Ingelheim werd een gedenkplaat aangebracht tijdens een plechtigheid waarbij ook de zoon van Marie Anderson, Friedrich Anderson, aanwezig was. De gedenkplaat prijkt met de spelfout Douves.

Het huis te Nieder-Ingelheim is nu, of was tot voor kort, een armelijk hotelletje voor handelsreizigers en hoeren.

Hotel Multatuli heet het.

In 1960 huldigden Vlaamse letterkundigen de schrijver door boven de deur van het perceel Arenbergstraat 52, Brussel, dat zich op de plek bevindt, waar eertijds de herberg Au Prince Belge stond, een bronzen, tweetalig gedenkteken aan te brengen. Ze gaven Havelaar's schepper ten onrechte de voornaam Edward.

Elders in het buitenland waren soms ook wel gedenkborden zonder fouten te zien, zo op het huis Dotzheimerstraβe 48, te Wiesbaden, maar dat bestaat niet meer. En daarom staat alleen in Nederland de waarheid nog ergens aan de gevel, namelijk op die van zijn geboortehuis, thans Multatulimuseum, in de Korsjespoortsteeg, Amsterdam, alsof hij er nooit in geslaagd was daar vandaan te komen. En dat is ook zo, zouden zijn vijanden hebben gezegd als de toestand al zo was geweest, toen hij nog vijanden had, wat nu niet meer het geval schijnt te zijn.

Wouter Bernhold overleefde de Japanse bezetting van Indonesië en woonde ten slotte in Lawang, waar hij verbonden was aan het Bureau Tabaksinspectie.

Op een dag in augustus 1945 werd de bijna zeventigjarige pleegzoon van Multatuli uit zijn huis gehaald, naar het politiebureau van Ambarawa gebracht en door repu-

Er werd een steen geplaatst in de gevel van het sterfhuis te Nieder-Ingelheim. De gedenkplaat prijkt met de spelfout Dou Ves. (Foto WFH)

Er werd een steen geplaatst in de gevel van het sterfhuis te Nieder-Ingelheim. De gedenkplaat prijkt met de spelfout Dou Ves. (Foto WFH)

MULTATULI (EDWARD DOUWES DEKKER)
ZIJN MEESTERWERK, MAX HAVELAAR,
IN DE HERBERG "AU PRINCE BELGE",
DIE ZICH TOT 1876 OP DEZE PLAATS,
TOEN BERGSTRAAT Nº 50, BEVOND.
EN SEPTEMBRE-OCTOBRE 1860 L'AUTEUR
MULTATULI (EDWARD DOUWES DEKKER)
ECRIVIT SON CHEF-D'OEUVRE MAX HAVELAAR,
EN L'ESTAMINET "AU PRINCE BELGE",
SE TROUVANT JUSQU'EN 1876 A CET ENDROIT,
SOUS LE Nº 50 RUE DE LA MONTAGNE.

In Brussel zit boven de deur van het perceel Arenbergstraat 52, waar het hotelletje Au Prince Belge stond, bakermat van *Max Havelaar*, een gedenkplaat die onze schrijver met de voornaam Edward uitdost.

Helemaal zonder fouten was de steen die zich op de gevel van Dotzheimerstraβe 48, Wiesbaden bevond, maar die bestaat niet meer. Zodoende is er in het buitenland geen enkel onberispelijk gedenkteken voor Multatuli. Het enige waar niets op aan te merken valt, versiert zijn geboortehuis in de Korsjespoortsteeg, Amsterdam. (Trouwens, op het voetstuk van de leeuw van Waterloo staat niet de naam van de 'overgrootvader myner kinderen', zoals hij beweerde in Havelaar opheldering ([48]). Nog in 1949 geloofde Stuiveling dat dit waar was, maar er staat geen enkele naam op dat voetstuk.)

En zo zag het huis eruit in 1963. (Foto WFH)

Urn waarin oorspronkelijk de verzegelde bus met de as van Multatuli bewaard werd; de urn staat thans in het Multatulimuseum.

Wouter Bernhold op latere leeftijd.

blikeinse Indonesiërs zodanig mishandeld, dat hij aan de gevolgen overleed. (Bron: Nederlandse Rode Kruis)

Als de wereld slot of zin had, zou een ander einde denkbaar zijn geweest voor deze man, eenmaal de oogappel van de schrijver die Nederland de ogen opende voor het feit dat de Indonesiërs mishandeld werden en die als eerste hun land een eigen naam gaf.

Maar slot of zin heeft de wereld nu eenmaal niet, smakeloze ironie des te meer.

Het huis van de assistent-resident te Rangkas Betoeng, op de plek waar Dekker in 1856 gewoond heeft, werd in 1949 tijdens de politionele acties opgeblazen. (Het oorspronkelijke huis bestond ook toen al niet meer.)

Wel is er in Rangkas Betoeng een weg die Djalan Multatuli heet.

Toen er op 27 juni 1949 voor het laatst onder Nederlands opperbestuur een nieuwe regent van Lebak geïnstalleerd werd, Raden Holan Suknadiningrat, las de toenmalige assistent-resident F.K. Lotgering een gelukwens voor, die tot de nieuwe regent was gericht door N.A. Douwes Dekker, achterkleinzoon van Multatuli's broer Jan. Deze noemde Lebak ‘een der eerste pijlers voor een nieuwe tijd en een nieuwe geest’.

We mogen aannemen dat de nieuwe regent dit heeft beaamd.

Maar het plaatsje Rangkas Betoeng telt ook, tot de huidige dag, een vijfentwintigtal inwoners die het graf van de oude regent Karta Nata Negara geregeld met bloemen bestrooien en het vereren als een heilige plaats.

Het, volgens een bericht van G. Termorshuizen, nog in 1974 goed onderhouden, zelfs vereerde graf van de regent van Lebak, Karta Nata Negara. (Letterkundig Museum, Den Haag)

Naschrift

Langzamerhand bestaan er enige duizenden publikaties over Multatuli. Haast geen enkele daarvan kan geheel betrouwbaar worden geacht, zelfs niet als het de uitgave van authentieke stukken, brieven of documenten betreft. Dit bleek mij o.a. toen ik de door Dr. Pée gepubliceerde tekst van Mimi's dagboek met het handschrift vergeleek. Een van de zeldzame gevallen waarin ik zoiets heb kunnen doen, overigens. Alle gepubliceerde documenten te vergelijken met de handschriften (voorzover niet onvindbaar) was onmogelijk, een veel te grote taak voor een man alleen en bovendien een waarvoor ik niet ben opgeleid en waarvoor ik, een leven lang worstelend tegen nooit geheel bedwongen slordigheid, niet de minste aanleg bezit.

Voorts heb ik ook talrijke andere gegevens niet kunnen controleren en als ik dus lieg, lieg ik in commissie. Ook mijn eigen boek zal op den duur wel niet geheel betrouwbaar blijken te zijn, al hoop ik dat het me gelukt is een aantal wijd verbreide misvattingen recht te zetten.

Multatuli's levensbeschrijving is nog altijd een onontgonnen gebied, waarop zo nu en dan iemand wat roofbouw bedrijft.

Het schrijven van zijn definitieve, volledige biografie, die minstens 1500 pagina's groot zou moeten zijn, zal een groepsbezigheid moeten worden, als het er ooit van komt, of komen kan, d.w.z. als het daarvoor benodigde materiaal ooit compleet en goed geordend bijeengebracht wordt.

Voorlopig is daarvan geen sprake.

Zelfs uitgebreide briefwisseling met allerlei instanties heeft mij b.v. niet een klein feit als de juiste sterfdatum van Wouter Bernhold kunnen openbaren. Dit is maar een enkel voorbeeld uit vele.

Bij het verzamelen van de gegevens zijn mij, behalve de uitgevers, onder meer de volgende personen en instanties in een of ander opzicht behulpzaam geweest, die ik hiervoor van harte dank:

Bibliotheek van het Institut Néerlandais, Parijs

Drs. H.J. Boukema, Jakarta

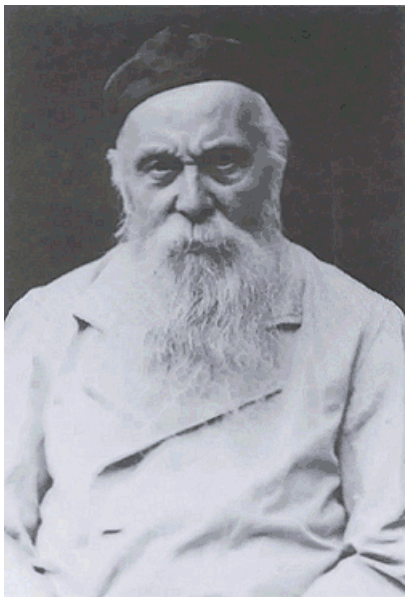

Dr. Julius Pée (1871-1951); prefect van het Koninklijk Athenaeum te Brugge; publiceerde een groot aantal Multatulidocumenten, soms te weinig kritisch helaas; zijn *Multatuli en de Zijnen* was de aanleiding tot de verschrikkelijke polemieken in 1937 en latere jaren.

'Pondok Max Havelaar'; Hans Yassin, die *Max Havelaar* in het Bahasa Indonesia vertaalde, voor het huisje dat hij bouwde van de opbrengst. (Foto Boukema, Jakarta; pondok = bijgebouwtje)

Dr. H. Bouman, Den Haag
Drs. R. Breugelmans, Leiden
Drs. R. Delvigne, Amsterdam
Ir. E. Th. Douwes Dekker, Zwolle
Mevr. H.A. Douwes Dekker-Schoenmaker, Amsterdam
N.A. Douwes Dekker, Huizen (N.H.)
Dr. F.A. Janssen, Krommenie
Mevr. J. Keppler, Amsterdam
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
J. Kortenhorst, Den Haag
Multatulimuseum, Amsterdam
Muséum National d'Histoire Naturelle, Parijs
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Wat de schrijfwijze van Indonesische namen aangaat, heb ik na rijp beraad ten slotte maar de in Multatuli's tijd gangbare aangehouden. Daar waar een geografische naam voor het eerst in de tekst genoemd wordt, heb ik, als de moderne schrijfwijze in sterke mate van de oude afwijkt, de moderne schrijfwijze - of naam - tussen haakjes bijgevoegd.

De spelling van Nederlandse citaten is grotendeels gemoderniseerd, alleen daar met opzet niet, waar een eigenaardige spelling bijdraagt tot het beeld van wat er beweerd wordt.

Alleen van die afbeeldingen, die niet uit het Multatulimuseum afkomstig zijn, is de herkomst aangegeven.

Parijs, september 1975-december 1985

Bijlage I *Artikelen en polemieken* (1975-1984)

Nieuwenhuys tegen de mythen (Het Parool, 12 april 1975)

Wat er in de Haagse Post staat

Onder de titel *Multatuli en de mythe van Lebak* publiceerde de Haagse Post, op 22/3, 2/4 en 12/4 1975 een uitvoerig opstel van Rob Nieuwenhuys.

Nieuwenhuys is van mening dat het gros van de mensheid nog steeds geen juiste kijk heeft op de Lebakzaak (1856) waaruit, vier jaar later, de roman *Max Havelaar* zou voortkomen, het meest schokkende boek van Nederland's negentiende eeuw.

Nieuwenhuys releveert wat er gebeurde: anno 1856 was Nederlands-Indië toevertrouwd aan de hoede van de gouverneur-generaal Duymaer van Twist, een liberaal en vooruitstrevend man. Het bestuur van de kolonie was sinds het eind van de 18e eeuw dualistisch: de daar vanouds heersende hoofden waren door Nederland beroofd van hun souvereine rechten en omgetoverd tot gesalarieerde bestuursambtenaren in Nederlandse staatsdienst. Zij werden terzijde gestaan, d.w.z. op de vingers gekeken door ambtenaren van Nederlandsen bloede. Deze laatsten hadden de opdracht de bevolking te beschermen tegen afpersing door hun eigen hoofden. Afpersing? Hoe dat zo? Wel, deze hoofden, van huis uit feodale vorsten, beschouwden de bevolking en alles wat deze bezat, nog altijd min of meer als hun eigendom, ongeveer zoals de Europese vorsten deden in de Middeleeuwen en ook later nog. De bevolking dacht grotendeels dat het zo hoorde. Op grond van het inheemse recht (adat), oude gebruiken, geloof, bijgeloof en tradities, was het gezag van deze hoofden groot en kwam er pas opstand bij uitzonderlijke excessen. De Nederlandse ambtenaren dachten er anders over en waren ook krachtens hun ambtseed *verplicht* er anders over te denken.

Een van deze ambtenaren was Eduard Douwes Dekker, die op 22 jan. 1856 assistent-resident van Lebak (residentie Bantam) geworden, een maand later de regent (zijn inheemse wederhelft, zo te zeggen) betichtte van misbruik van gezag en afpersing (‘knevelarij’: het in dienstbetrekking tegen geen of te geringe betaling in beslag nemen van karbouwen, enz.). Dekker's onmiddellijke chef, Brest van Kempen, vond de aanklacht overijld. Zijn hoogste chef, Duymaer van Twist beloonde Dekker met overplaatsing en een berisping. Douwes Dekker, diep gekrenkt, vroeg ontslag, kreeg het prompt, zwierf drie jaar werkloos rond, schreef *Max Havelaar* onder het pseudoniem Multatuli, werd op slag beroemd en zou de geschiedenis in gaan als een bestrijder van het kolonialisme. Nieuwenhuys ontkent, zeer terecht, dat Multatuli een strijder tegen het kolonialisme zou zijn geweest zonder meer, maar hij gaat verder. Hij poogt aan te tonen dat Brest van Kempen en Duymaer van Twist absoluut gelijk hadden en Dekker absoluut ongelijk. Waarom? Omdat Nieuwenhuys het toenmalige Nederlandse beheer van Indonesië zo bewondert? Het zou er haast op lijken, maar dat is het toch niet. Het is omdat Multatuli te weinig van Indonesië af wist, omdat hij volk, taal en vooral de ‘adat’ onvoldoende kende. Hij had ten onrechte een grote mond tegen zijn chefs die beter op de hoogte waren. Hij zag de Indonesiërs door een Europese bril en dat was, volgens Nieuwenhuys, zijn grootste fout. ‘Zijn visie was veel te simplistisch... Het gaat er niet om of er misbruiken waren - ze waren er inderdaad en ze waren waarschijnlijk “verregaand” - maar om de bestrijding ervan.

En deze had moeten uitgaan van de sociale en culturele structuur in Banten (= Bantam, WFH), in ieder geval met

inachtneming van de in die maatschappij geldende normen en *niet* zoals bij Multatuli, met een beroep op de wet en het reglement; met andere woorden, op het superieur geachte westerse recht en rechtsgevoel. Een dergelijke europacentrische visie en de onmogelijkheid van Dekker zich daaraan te onttrekken, hebben hem als bestuursambtenaar op een verkeerd spoor gezet.' (HP 12/4/75)

Over Mythen gesproken

Nieuwenhuys vertelt dit verhaal grotendeels niet voor het eerst. Als ik het goed heb is hij er al mee voor de dag gekomen in 1957. Toen schreef hij weliswaar nog niet alle plaatsnamen op z'n Indonesisch (behalve dat hij ook nu nog Java spelt en niet Djawa) en zo is er nog het een en ander veranderd. Hij heeft er zelfs, lang geleden al, een litteraire prijs voor gekregen. Nog niet genoeg: Zijn exposé is in de loop der jaren niet onweersproken gebleven maar Nieuwenhuys laat zich niet weerhouden het oude verhaal telkens opnieuw te vertellen, nu al voor de vijfde keer. Nieuwenhuys drukt hierin de voetstappen van andere Multatulikenners, zoals o.a. Jhr. de Kock en J. Saks, die ook voortdurend hun oude betogen opnieuw uitgaven. Hij voegt er wel zo nu en dan iets aan toe, maar een ding blijft hetzelfde: Multatuli had ongelijk, Multatuli wou het fout.

Zoals de meeste mensen die vinden dat Multatuli ongelijk had, ontkomt ook Nieuwenhuys niet aan het gevaar de feiten geweld aan te doen, hoeveel leerrijks zijn opstel ook bevatte en blijft bevatten (al is er voor Multatulikenners niets nieuws bij).

Over mythen gesproken: een van de hardnekkigste mythen die over *Max Havelaar* bestaan, is dat het boek bij zijn verschijnen 'een rilling door den lande gaan deed'. Ook Nieuwenhuys knielt voor deze mythe. In werkelijkheid gebeurde het volgende: Op 25 september 1860 zei het lid van de Tweede Kamer, Van Hoëvell, dat er 'de laatste tijd een zekere rilling door het land gegaan was, veroorzaakt door een boek'. Een 'zekere rilling', dat is wel wat anders dan een rilling, nietwaar. Van Hoëvell kan niet veel meer bedoeld hebben dan 'Nogal wat gepraat over'. De heer Mijer uit Zwolle, ex-procureur-generaal in Nederlands-Indië, nam daarop het woord en vertelde dat Duymaer van Twist, bij een andere gelegenheid, wel degelijk een machtige regent had durven straffen. Ten slotte stond Van Twist, inmiddels ex-gouverneur-generaal en ook Lid van de Tweede Kamer, zelf op. Hij dankte het 'geachte medelid uit Zwolle voor hetgeen hij te dezer gelegenheid aan deze Kamer heeft medegedeeld. Het zal u tenminste de overtuiging geven, dat de afgetreden Gouverneur-Generaal niet terugdeinsde om ook de voornaamste hoofden van Java te straffen, wanneer hunne schuld was gebleken na een behoorlijk onderzoek.'

Daarna werd er nooit meer over gepraat in de Kamer. Auteur noch boektitel waren bij name genoemd. Tot 1875, in vijftien jaar, werden er door Van Lennep's succesvolle tegenwerking, niet meer dan enige duizenden exemplaren van *Max Havelaar* verkocht. Dat was de hele rilling. Mijer was conservatief, d.w.z. een politieke tegenstander van Van Twist. Toch verdedigde hij Van Twist. Multatuli stond in de politieke wereld totaal alleen. Het moet anno 1860 in Nederland al gekrioeld hebben van de Nieuwenhuyzen! De mythe van de rilling is pas jaren later ontstaan, toen *Max Havelaar* inderdaad een enorme invloed kreeg op nieuwe generaties schrijvers,

politici en Indische bestuursambtenaren. Voor de schrijver zelf kwam dat te laat. Ik kan aantonen en zal dit elders doen, dat hij in zijn jaren van strijd nooit door enige Nederlandse politicus au sérieux genomen is. Dit was gedeeltelijk zijn eigen schuld, want hij was een integer man en geen politicus. De grootste politieke 'fout' die hij maakte, maakte hij uit overtuiging: hij sloot zich niet aan bij de liberalen, die aanvankelijk erover dachten hem te steunen. Dit, dat hij de liberalen niet om de hals vloog, is voor mijn gevoel een heroïscher daad nog dan zijn ontslag nemen in 1856. De liberalen, namelijk, waren van mening dat de oorzaak van de knevelarijen gelegen was in het toenmalige staatsondernemerschap, het cultuurstelsel. Afschaffing daarvan en vervanging door het particuliere ondernemerschap zou een verbetering voor de bevolking beduiden, beweerden zij. Maar *Max Havelaar* is geen betoog tegen het cultuurstelsel. Multatuli meende dat niemand, staat noch particulier de bevolking tot het verbouwen van voor Nederland winstgevende gewassen brengen kon, zonder de medewerking van de inheemse hoofden, dus zonder deze misbruikers van hun macht naar de ogen te zien. Hij had daarin *volkomen gelijk*. Het cultuurstelsel werd toch afgeschaft. De eerste jaren daarna werd de toestand van de bevolking eerder slechter. Beter ging het pas, toen *Max Havelaar* zijn invloed had doen gelden op latere generaties, toen de westerse normen van recht en billijkheid dieper doordrongen in de kolonie en het Nederlandse bestuur de particuliere ondernemer aan soms zeer strakke banden legde. Dit nu was uiteraard geenszins de bedoeling geweest van alle liberalen die het cultuurstelsel hadden bestreden. En Multatuli zag dit heel goed. Hij handelde naar dat inzicht en verbruide het bij alle twee de partijen. Meer dan twee partijen waren er in

Nederland toen niet, dus hij stond buiten spel. Iemand als Napoleon zou het handiger hebben aangepakt.

Tweede mythe: Multatuli wou voor Napoleon spelen. Ook Nieuwenhuys hangt deze mythe aan en is ook hier de eerste niet die dat doet. Napoleontische neigingen worden Multatuli in de schoenen geschoven op grond van het feit dat hij (zoals tallozen toen en later) Napoleon bewonderde. Ja, hij bewonderde Napoleon, hij zou misschien ook wel Napoleon hebben willen zijn, maar dan toch alleen als een toverfee hem dat op een presenteerblaadje had aangeboden -*want*: hij heeft geen enkele poging gedaan zoiets als Napoleon te worden, nooit.

Een andere van de al lang bestaande mythen luidt dat Dekker uit zucht promotie te maken zo 'overijld' handelde en overigens het lot van de Javaan aan zijn laars lapte. Nieuwenhuys zegt dit niet in zo denigrerende woorden, maar de kans dat hij het denkt, lijkt me niet uitgesloten. Hoe anders de in al zijn stukken weerkerende vergissing te verklaren dat er in de *Brief aan de Gouverneur-Generaal in Ruste* de volzin zou voorkomen: 'Beseft Uwe Excellentie dat mijn request van ontslag was een request van promotie?' Dat staat daar namelijk niet in. (Het staat wel in een pas in 1937 gepubliceerd klad, door Multatuli jaren eerder geschreven dan de *Brief*.)

Klakkeloos herhaalt Nieuwenhuys het verhaal, pas na Multatuli's dood rondgestrooid door Van Sandick, die het nota bene *van de regent zelf* had, dat Multatuli in Lebak niets anders gedaan zou hebben dan met natte doeken om zijn hoofd tegen de hoofdpijn, op zijn kamer zitten. 'Al die tijd ging hij niet op toernee', zeggen de vijanden al honderd jaar en Nieuwenhuys met hen. 'Al die tijd?' Hij was er een maand toen hij de regent wilde aanpakken. Zijn aanklacht was slecht voorbereid, maar in wezen juist. Hij handelde overijld, toegegeven, maar wat moest hij anders? Van Twist, op wie hij ten onrechte bouwde, stond op het punt af te treden. Dat hij van Pahud, de opvolger, niets te verwachten had, wist hij heel zeker. *En terecht*.

Onjuist is ook het door Van Twist later in de wereld gebrachte verhaal dat de Raad van Indië geadviseerd had Dekker te ontslaan, maar, die nobele Van Twist, die ontsloeg hem niet, gaf hem alleen een overplaatsing en een standje. Welnu, de Raad van Indië heeft *niet* geadviseerd Dekker te ontslaan, maar alleen hem te 'ontheffen' van het assistent-residentschap te Lebak. 'Ontheffen' is niet hetzelfde als ontslaan. Wat er dan verder met Dekker gebeuren moest, daarover heeft de Raad zich niet uitgelaten. Van Twist 'onthief' Dekker inderdaad. De mythevormer is hier Van Twist en in zijn voetspoor Nieuwenhuys, die het bewaard gebleven schriftelijke advies van de Raad niet gelezen heeft of niet goed.

Mooi is ook dit: 'In ieder geval', schrijft Nieuwenhuys, '- en het wordt tijd hier met een legende af te rekenen - is Brest van Kempen niet te vereenzelvigen met Slijmering.' Zo, zo, wordt dat tijd? De Kock en ook Du Perron hebben niets anders gezegd. Ik meen zelfs te weten dat het in 1860 al gezegd is door een van de eerste besprekers van *Max Havelaar*, H. des Amorie van der Hoeven, die Dekker persoonlijk kende, in het Bataviaasch Handelsblad van 24, 27 en 31 okt. 1860. (Ik ken die artikelen helaas slechts van horen zeggen. In de *Brieven en Documenten* zijn ze niet opgenomen en Professor Stuiveling, onze opper-Multatulikenner, wie ik ernaar vroeg, kon mij zelfs na maanden speuren er niet aan helpen. Smeekbede: is er iemand die dat wel kan?)

Wat beoogt Nieuwenhuys?

Op het eerste gezicht zou het kunnen schijnen dat hij al deze oude koek te voorschijn gehaald heeft, om in het licht te stellen hoe voortreffelijk het Nederlandse bewind over Indonesië wel was - en dat zou dan op zichzelf al stok- en stokoude koek zijn.

Zo stokoud, dat je je nauwelijks kunt voorstellen hoe iemand er nog zijn tanden in kan zetten, nu Indonesië al bijna dertig jaar geen Nederlandse kolonie meer is. Haast nog moeilijker is het zich voor te stellen dat, als dit Nieuwenhuys z'n bedoeling was, de Haagse Post het zou hebben geplaatst.

Toch gebruikt hij grotendeels dezelfde argumenten als talloze voorgangers die dat wel degelijk bedoelden. Maar hij gaat een stapje verder en denkt dan het omgekeerde te bereiken: niet alleen Multatuli deed het verkeerd, ook al die andere ambtenaren die de achterlijke rechtstoestanden fors wilden aanpakken deden het verkeerd. Ze hadden geen begrip voor een ‘inlands bestuur met een eigen levensstijl, van aristocratische allure, met een eigen positie en een eigen houding... Dit blijkt maar al te vaak uit officiële stukken, waarin al te lichtvaardig gesproken wordt over “despotisme”, “slaafse onderworpenheid”, “fanatisme” en zo voort, termen die een Westerse evaluatie inhouden.’ En, beweert hij ook: ‘De karbouwenroof was geen karbouwen*roof*, maar een door de adat gesanctioneerde hommage aan de vorst.’ We geloven hem graag.

Maar ja, op die manier hebben de Europese kolonisatoren werkelijk alles verkeerd gedaan: ze hadden de weduwenverbranding in India niet moeten bestrijden, het koppensnellen op Borneo beter moeten begrijpen, het kannibalisme

in bewondering moeten gadeslaan, want elke veroordeling van deze en dergelijke uitheemse zeden, berust (zeker!) op 'typisch westerse evaluaties'.

Hoe had het dan moeten zijn, volgens Nieuwenhuys? Had Nederland anno 1860 Indonesië berouwvol moeten verlaten na het onder het gezag van een soort Negus van Ethiopië met karakteristieke hofhouding te hebben geplaatst? Of zou de ontwikkeling van Indonesië dan heden ten dage honderd jaar hebben stilgestaan?

Nieuwenhuys zal met zijn beschouwing stellig sommige Indonesische nationalisten een plezier doen, die - wat vergefelijk is - ongaarne erkennen dat ook maar *een* vertegenwoordiger van de Nederlandse overheersing ooit iets goeds heeft gewild.

Weliswaar is hun huidige regering officieel geenszins het logische vervolg van de oude inheemse regentenheerschappij, is zij, integendeel (op papier tenminste) geheel op westerse juridische inzichten gebaseerd, maar dat dit een uitvloeisel is van de voormalige Nederlandse kolonisatie, herinneren zij zich liever niet. In geen geval willen ze eraan worden herinnerd dat hun inheemse vorsten feitelijk, door als Nederlands ambtenaar op te treden, met de vijand heulden, om het zo eens uit te drukken en daarom hebben ze dan ook vier jaar geleden de verfilming van *De Stille Kracht* verboden. Die toestanden waren wel zo, zei mij een hoge Indonesische functionaris, maar ons volk is er nog niet rijp voor met de herinnering eraan te worden geconfronteerd.

Alle voormalige koloniën zijn alom ter wereld zelfstandig geworden, zonder de regeringsvormen die daar bestonden voordat ze koloniën werden, in ere te herstellen. Hun wetgevingen zijn naar Europees model opgesteld en het 'roven' van karbouwen en dergelijke gebruiken zijn verboden gebleven. Het zou kunnen pleiten voor de superioriteit van de tijdens het koloniale tijdperk ingevoerde westerse bestuursethiek. Maar nee, Nieuwenhuys ziet dat allemaal veel relativerender. En daarmee zal hij ongetwijfeld ook al diegenen een plezier doen, die staande houden dat er geen enkele Europeaan ooit iets goeds naar de koloniën heeft gebracht, met een uitzondering: Karl Marx. Karl Marx, die bedacht het allemaal immers alleen maar achter zijn schrijftafeltje, die heeft nooit in enige kolonie een voet gezet, laat staan dat hij bestuursambtenaar zou zijn geweest. Die heeft schone handen. (En toch is hij nu de aartsvader van de meest tirannieke en bloeddorstige regeringen die de aardbol ooit gekend heeft. De communisten, *die* hebben het in de gaten hoe karbouwenroof en dergelijke moeten worden 'geëvalueerd'!)

Droogstoppel, die gemene dief

Maar zonder gekheid, Nieuwenhuys ziet toch een kleinigheid over het hoofd en dat is dat *Max Havelaar* en het hele overige oeuvre van Multatuli iets veel belangrij kers aan het licht brachten dan een ambtenarenruzie te Lebak. Mogelijk onthulde Multatuli de Lebakzaak onvolledig, onnauwkeurig, was hij soms niet correct opgetreden tegen de regent, wou hij over zijn chef heen lopen en al wat men maar wil, maar een ding zette hij kristalhelder uiteen. Dat was de *dubbelslachtigheid* van elk koloniaal bewind, als het tenminste geen onverbloemde roof- en moordpartij meer is. De bezadigdheid van Brest van Kempen en Duymaer van Twist, die door Nieuwenhuys zo wordt bewonderd, hun terughoudendheid op het gebied van Europese evaluaties tegenover

inheemse gebruiken, Multatuli wantrouwde dat alles als berekening, gemakzucht, sleur. Want hij wist dat in die tijd het niet het voornaamste was Indië zo redelijk mogelijk en met zoveel mogelijk begrip te besturen. De hoofdzaak was er zoveel mogelijk aan te verdienen, met zo weinig mogelijk trubbels. Droogstoppel, die 'gemene dief minus de moed om in te breken' wilde niets liever. Op Nieuwenhuys afgaand, zou je denken dat het Nederlandse bewind een groot onbaatzuchtig zendelingenbedrijf was en dat de inheemse regenten niets deden dan hun geërfde rechten verdedigen tegen de bemoeizucht van vreemde indringers. Voor het begrip 'schijnheiligheid' heeft Nieuwenhuys geen emplooi.

Maar tijdens het cultuurstelsel trad de Nederlandse overheid tegelijkertijd op als dief en als politieagent. Na het afschaffen van het cultuurstelsel werden deze functies gescheiden - en toch waren de vrije ondernemers ook Nederlanders en ze hadden stemrecht en ze benoemden de politie zelf.

Max Havelaar is meer dan een kritiek op een bepaald soort mensen in een bepaalde tijd. Het is een kritiek op de onuitroeibare menselijke zwakte en de menselijke gemeenheid in het algemeen. En daaraan moet het mijns inziens geweten worden dat Multatuli nog altijd zo tot tegenspraak prikkelt. Hij leek een optimist doordat hij remedies aangaf tegen de kwalen die hij aantoonde, maar hij was een pessimist, want hij liet voortdurend blijken en gaf dit later ook toe in woorden, dat hij eigenlijk in de verbetering van de mens niet geloofde.

Hij toonde de corruptie waartoe het door de conservatieven gehuldigde cultuurstelsel kon leiden, maar hij geloofde niet in de denkbeelden van de liberalen. Hij geloofde niet aan God

en niet aan Marx. Hij geloofde aan geen enkel *systeem*. Hij zag mensen die mooie praatjes verkochten en ondertussen hun beurs vulden. Voor deze soort mensen heeft Nieuwenhuys geen oog. Maar Multatuli zag in wezen niets anders. Hij zag ook Havelaar niet als een reine held en zelfs niet altijd zichzelf.

In wezen is *Max Havelaar* een parabel en geen politiek vertoog. En daarom leeft Multatuli nog en zijn al die anderen: Van Twist, Brest van Kempen, Van Hoëvell enz. morsdood, al duiken hun namen natuurlijk steeds weer op in de studies die er aan Multatuli worden gewijd.

De koppige klimaatschieter (Hollands Diep, 3 juli 1976)

Toen de ambtenaar E. Douwes Dekker in 1856 betrokken was geraakt in het ambtelijke conflict dat bekend zou worden als ‘de Lebakzaak’, moet al vrij gauw het praatje ontstaan zijn dat de Raad van Indië aan de gouverneur-generaal had voorgesteld Dekker ‘op staande voet te ontslaan’.

Daar was niets van waar.

De Raad had voorgesteld Dekker *eervol* te *ontheffen* van het *assistent-residentschap van Lebak*, als zijnde daarvoor ongeschikt (te weten voor dat assistent-residentschap aldaar) en verder werd er niets *voorgesteld*, al werd er misschien wel nog iets meer gesuggereerd. Dekker werd door de G.-G. eervol ontheven van het assistent-residentschap van Lebak en in dezelfde rang herplaatst te Ngawi.

Maar het praatje bleef bestaan.

In 1900 publiceerde J.B. Meerkerk wat hij een ‘karakterstudie’ noemde: *Eduard Douwes Dekker - Multatuli*. Op p. 173 hiervan staat parmantig: ‘Dekker *wist* niet dat de Raad van Indië hem terstond had willen ontslaan...’

Enzovoorts.

In 1912 publiceerde Meerkerk een tweede versie van zijn boek. Hij was lang zo'n koppige man niet als Nieuwenhuys. Meerkerk had zijn boek helemaal herschreven, o.a. omdat inmiddels De Bruyn Prince de op ‘Lebak’ betrekking hebbende documenten had geopenbaard. Op p. 214 van Meerkerk's tweede versie staat dan ook dat de Raad van Indië het advies gaf Dekker *eervol te ontheffen van de verdere vervulling van het assistent-residentschap van Lebak*.

(Meerkerk's boek is overigens, ook in tweede versie, verouderd en rijk aan fouten.)

In de studie van Saks (1937) is ook sprake van *ontheffen* en niet van ontslaan.

Je zou denken dat de zaak daarmee uit de wereld was?

Mispoes.

In *De man van Lebak* door E. Du Perron, tweede herziene druk (1949; het manuscript was uiteraard voltooid in 1940, toen Du P. stierf) staat het in een voetnoot (blz. 101) weer verkeerd, hoewel men in de hoofdtekst (op blz. 323) lezen kan: ‘Men begrijpe wel: de eervolle ontheffing van zijn taak bij het binnenlands bestuur stond *niet* gelijk met een ontslag.’

Ontheffing van zijn taak bij *het binnenlands bestuur*? Dat staat er feitelijk niet in het advies van de Raad. Er wordt geadviseerd, als gezegd, tot ontheffing van zijn taak *te Lebak* en de mogelijkheid tot herplaatsing bij het binnenlands bestuur elders bleef open.

Was dat alles? Misschien niet. Er valt ook wat te zeggen *voor* Du Perron's interpretatie.

De Raad herinnerde er namelijk ook aan (en

zelfs nogal nadrukkelijk) dat Dekker niet was opgeleid voor het binnenlands bestuur. Zelfs Van Twist 'wist niet zeker' of zoiets als een herplaatsing te Ngawi (wat hij deed) bedoeld kon zijn door de Raad (zie Multatuli, VW, IX, 566, regel 12 van onderen). Ik heb in *De raadselachtige Multatuli* (p. 44, dit boek p. 51) aangenomen dat er bedoeld was ongeschikt voor het binnenlands bestuur. Absoluut zeker is het daarentegen dat er nooit sprake is geweest van *ontslaan*, voor Dekker er naderhand zelf om vroeg.

Omstreeks 1955 begon Nieuwenhuys. Nieuwenhuys verkondigt al twintig jaar de stelling dat Dekker geen manieren had en de adat niet kende. Zijn bazen kenden die veel beter en daarom wilden ze hem, volgens Nieuwenhuys, *ontslaan*. Dat moet en zal zo geweest zijn volgens Nieuwenhuys, want iemand die de adat niet kent, moet door mensen die de adat wel kennen *ontslagen* worden en niet 'eervol ontheven' (met mogelijkheid tot herplaatsing).

Nieuwenhuys kreeg een literaire prijs. Jarenlang ging Nieuwenhuys zijn gangetje met zijn op onkunde van de documenten gebaseerde stelling. In *Het Parool* van zaterdag 12 april 1975, pagina 9, vierde kolom van links, bracht ik hem onder het oog: 'Welnu, de Raad van Indië heeft *niet* geadviseerd Dekker te ontslaan, maar alleen hem te ontheffen van het assistent-residentschap te Lebak. Ontheffen is niet hetzelfde als ontslaan. Wat er dan verder met Dekker moest gebeuren, daarover heeft de Raad zich niet uitgelaten.' Enzovoorts.

Wat er verder met Nieuwenhuys moest gebeuren, is iets waar *ik* me klaarblijkelijk niet duidelijk genoeg over heb uitgelaten, want verdomd, wat lezen we, *veertien maanden later* in *Hollands Diep* nummer 12 van 5 juni 1976 op pagina 32, regel 17 van boven? 'Deze (de Raad van Indië WFH) adviseerde Dekker onmiddellijk te ontslaan, maar de gouverneur-generaal Duymaer van Twist...' Enzovoorts.

Dit werd geschreven door de literair bekroonde R. Nieuwenhuys, honderdtwintig jaar nadat het *niet* was gebeurd. Dit durfde R. Nieuwenhuys te vertellen 'op een congres voor historici', terwijl de hele kwestie geacht kon worden uit de wereld te zijn, toen De Bruyn Prince in 1900 het advies van de Raad van Indië had gepubliceerd. (zie VW, IX, 531-534)

Ik vraag me wel af wat voor historici dat zijn geweest en of ze Nieuwenhuys ook hebben uitgelachen. Jammer, want hij is een lieve man, alleen wat te zeer verknocht aan het huisje van oudbakken pannekoeken, waar hij nu al twintig jaar aan knutselt.

En niets helpt. Al in mijn bovengenoemd Parool-artikel heb ik erop gewezen dat het eigenlijk *allemaal* oude koek is wat Nieuwenhuys beweert over Multatuli. Ik moet daar nu, haast op zijn eigen verzoek, nog meer de nadruk op leggen.

'Zonder mijn naam te noemen krijg ik verschillende snauwen te verwerken en telkens hoor ik daarbij het woord "adat" vallen. Maar waarom citeert Hermans mij niet volledig en waarom zegt hij niet dat hij mij op het oog heeft?' klaagt hij in *Hollands Diep* no 13 van 19 juni '76.

Dat is, heel eenvoudig, omdat ik helemaal niet Nieuwenhuys alleen op het oog heb in *De raadselachtige Multatuli*. Dat is omdat die hele adatkwestie al in 1892 of nog eerder door Van Sandick op het tapijt is gebracht en daarna nog door ettelijke anderen, b.v. in 1910 door C. Snouck Hurgronje, een van de grootste autoriteiten op dit gebied, waarbij vergeleken Nieuwenhuys geheel verbleekt. Dus waarom zou ik alle schuld op Nieuwenhuys hebben geladen en dat alleen om een circa vijftig jaar geleden al tot en met uitgekauwde kwestie nog eens uit te kauwen?

De regent had volkomen gelijk, vindt Nieuwenhuys voor en na, want buffels gappen hoorde tot de geëerbiedigde tradities, dat was nu eenmaal ‘de adat’.

‘Hij was de laatste werkelijk aanzienlijke man, die regent, *hij was zo hoog*, zeggen ze in Lebak, als lofspraak. Wilde hij een feest geven, en dat geschiedde vast elke maand, op de rapport-dag der inlandse hoofden, dan zei de fac-totum, de *patih* tot de lagere hoofden: “er moeten zoveel buffels zijn voor de regent.”

Dat was echte knevelarij.’

Is het, wanneer je de laatste zin weglaat, niet precies of je Nieuwenhuys hoort? Ja, dat is het, maar het werd al tachtig jaar geleden geschreven door Van Sandick. Nieuwenhuys is zelfs niet de eerste die uit Van Sandick *navertelt* dat die regent zo ‘hoog’ enz. was, enz. (Ik heb Van Sandick hier niet bij de hand en schreef bovenstaand citaat over uit Meerkerk.)

Nieuwenhuys vindt niet alleen dat Multatuli de adat had moeten kennen, maar bovendien had hij dat instituut moeten *bewonderen*.

Over welke adat heeft hij het eigenlijk? Er was er meer dan een.

Reeds in 1857, drie jaar vóór *Max Havelaar*, schreef iemand: ‘De adats ontstaan, rekken, buigen en wijzigen zich naar de luim en de hartstochten van vorsten en hoofden. Hun gezag strekt niet ter bescherming en opbeuring, maar veeleer om, ten koste der bevolking, eigen begeerten en hartstochten te bevredigen.’ (geciteerd door Prof. Veth, in De Gids 1860, blz. 70) Het stond oorspronkelijk in de ‘Handelingen en Geschriften van het Indisch Genootschap te 's Gravenhage’, maar dat genootschap

had klaarblijkelijk ook al geen kaas gegeten van de adat. Van dezelfde schrijver citeert Veth: ‘Eens op weg zijnde ontwaarde ik dat bij een brug, welke hersteld werd, enige Javanen, als bestraffing, aan latten waren gebonden, met het aangezicht naar de zon gekeerd. Toen ik het hoofd over deze absurde bestraffing aansprak, was het eerste antwoord dat zulks op last van de Resident geschiedde. Bij een meer grondig onderzoek bleek echter, dat de Resident wel had gelast de brug spoedig te herstellen, maar volstrekt niet daartoe zulke wrede straffen op te leggen.’

Alweer een resident die geen bal van de adat begreep, hoor ik Nieuwenhuys al roepen.

Maar nu dit. *Ik* heb nooit en nergens beweerd dat Douwes Dekker *wel* een groot kenner van taal en adat was. Wat dat betreft hebben Van Sandick, Snouck Hurgronje e.a. gelijk. Ik beweer ook niet dat het een fraaie toestand was iemand die de adat gebrekkig kende een bestuursfunctie te geven op Java, maar dat kon nauwelijks anders in 1856. Ik beweer alleen dat er in de documenten geen spoor van een bewijs is te vinden dat Dekker *daarom* behandeld werd zoals hij werd behandeld (wat Nieuwenhuys wil suggereren) en ik beweer bovendien dat ook Brest van Kempen, Ruloffs, Van Twist en al die anderen geen grote adatkenners hoeven te zijn geweest om te doen zoals ze deden. En ik beweer dat het onzin is om, zoals Nieuwenhuys, iets anders te veronderstellen. Adat heeft niets te maken met Dekker's overplaatsing naar Ngawi en de berisping die ermee gepaard ging.

Er waren in Lebak drie autoriteiten: de resident, de regent, de assistent-resident. Er kwam ruzie, het werd moeilijk de afdeling goed te besturen, er moest iemand overgeplaatst worden, t.w. de laagste in rang, Dekker. Dat was en is allerwege bestuursroutine.

Nu de vraag: was het zijn eigen schuld dat het zo ver kwam?

Ja, zegt Nieuwenhuys, want hij kende de adat niet en daardoor had hij de regent op een ongepaste manier behandeld.

Nee, zeg ik, hij kende weliswaar de adat niet zo goed als Snouck Hurgronje of Van Vollenhoven, overplaatsing en berisping kunnen wel zijn eigen schuld zijn geweest, *maar* hij wist terdege dat hij een inlands hoofd met grote omzichtigheid moest behandelen. Hij *wist* hoe het moest, maar deed het op een onbewaakt ogenblik niet goed. (Niets bijzonders: de meeste auto-ongelukken ontstaan ook op die manier.) Hij *wist* wel degelijk, na bijna zeventien Indische dienstjaren, dat hij niet in Europa was. Eens schreef hij: ‘Ik (...) verwacht geen heil (...) van een liberalisme dat *Westerse* vormen zou willen geven aan *Oosterse* zaken.’ (VW, X, 721) Dat Douwes Dekker het *wist* en wist dat hij zich vergist had, blijkt vooral ook uit de moeite die hij zich gegeven heeft schriftelijk te doen vastleggen door zijn medewerker de controleur, dat hij altijd zo welwillend was opgetreden tegen de regent. (zie de z.g. Vraagpunten aan de Controleur, VW, IX, 585 e.v.)

En had Dekker soms niet het recht de door de regent opgeroepen grassnijders naar huis te sturen, al was het mogelijk niet verstandig? Ik zou zeggen van wel. Immers, volgens het verhaal van Lion had de regent er van tevoren een (door Dekker geweigerde) vergunning voor gevraagd. Wat een malle regent, als hij vergunning ging vragen voor iets waar geen vergunning voor nodig was.

Het verhaal van Lion kan evenwel, zoals ik in mijn boek ook aangeef, worden betwist.

Maar hoe dan ook: Dekker zat daar om het Nederlandse regeringsreglement toe te passen, met name het Reglement op het beleid der Regering van Nederlands-Indië van 2 sept. 1854 en om de daarin bij art. 55 aan de gouverneur-generaal opgedragen ‘bescherming van de inlandse bevolking tegen willekeur, van wie ook’, mede te helpen uitvoeren. Hij was er niet naartoe gestuurd om de adat te bestuderen en lief te hebben.

Het optrommelen van de grassnijders (deze mensen moesten zonder betaling te voet komen uit dorpen van twintig kilometer ver, in de regen, want het was natte moesson, ze moesten maar zien dat ze zich voedden en ergens 's nachts sliepen) welnu, het optrommelen van die grassnijders was zelfs in de ogen van de bange en zoveel voorzichtiger en gematigder controleur Langevelt van Hemert (die langer in Lebak was geweest en de toestanden beter kende dan Dekker!) *een schandaal*, want hij meldde het expres op een bewaard gebleven briefje aan Dekker. (zie VW, IX, 495) Maar in de ogen van Nieuwenhuys was het geen misbruik maar een lief oud gebruik (wat Dekker zelf nota bene tot een zekere grens zou hebben beaamd, zie *Max Havelaar*, VW, I, 66-67). Op Nieuwenhuys afgaand zou je denken dat Dekker het verschil niet wist tussen gebruik en misbruik, aangezien Nieuwenhuys dat zelf niet weet.

Nieuwenhuys zegt (Hollands Diep no 12, p. 32) ‘Hij was niet in staat gebleken te voldoen aan de eis die Van Vollenhoven ons vroeger op college toeriep: Stroop uw westerse huid af!’

Een keihard argument: Zoals men weet had ‘Lebak’ plaats in 1856 en zou Van Vollenhoven pas in 1874 worden *geboren*.

Heb ik dan ongelijk als ik beweer dat Nieuwenhuys Dekker onrecht doet door een negentien-

de-eeuwse ambtenaar te beoordelen met een twintigste-eeuwse bril?

Ik geef graag toe dat Nieuwenhuys een heleboel wetenswaardigheden over het toenmalige Indië weet te vertellen, maar wat Multatuli in engere zin betreft, houd ik staande dat zijn wetenswaardigheden òf niet ter zake doen, òf oud nieuws zijn, òf bestaan uit het intrappen van open deuren, òf voortkomen uit onvolledige kennis van Multatuli's oeuvre en van de documenten die op zijn leven betrekking hebben. Geen geschiedvervalsing is Nieuwenhuys te dol, als hij denkt dat dit in zijn voordeel is. Zo schrijft hij (Holl. Diep no 12, 5 juni '76, p. 32, kolom 3): 'Na het vertrek van Dekker heeft de resident vrijwillig een onderzoek ingesteld.'

Vrijwillig? Van Twist had, door Dekker te bevelen alsnog opening van zaken te geven aan Brest van Kempen, toch duidelijk laten voelen dat hij voortzetting van het onderzoek wenste. (zie VW, IX, 571)

'Hermans', schimpt Nieuwenhuys in Hollands Diep no 13, 'een echte Hollander die niet eet wat hij niet kent, of niet kennen wìl.'

Wel verdraaid, sinds mijn prille jeugd ben ik dol op rijsttafel. Vijf jaar geleden heb ik op Java, *in gezelschap van Nieuwenhuys hoogstpersoonlijk*, met smaak de meest exotische spijzen tot mij genomen. Dit heeft hij met zijn eigen ogen kunnen zien en nu *durft hij met zulke banaliteiten voor de dag te komen*?

'Daarom', beweert Nieuwenhuys ter zelfder plekke, 'zal hij (Hermans, WFH) ook nooit kunnen doordringen in de werkelijke achtergronden van de zaak van Lebak. Van zijn standpunt uit heeft Hermans misschien gelijk, want de aanvaarding en erkenning van andere rechtsbeginselen zou hem voor verregaande consequenties plaatsen en zijn hele betoog zou wel eens in elkaar kunnen storten.'

Het lijkt verdorie wel of *ik* assistent-resident van Lebak geweest was en niet Nieuwenhuys, pardon E. Douwes Dekker. Maar ja, die laatste was dat inderdaad, in 1856, en hij was een *Nederlandse* ambtenaar en hij had geen andere *plicht* dan de *Nederlandse* rechtsbeginselen te aanvaarden en te erkennen.

Natuurlijk zijn er destijds en ook later nog door Nederlandse bestuurders de noodlottigste fouten gemaakt door gebrekkige kennis van adat, taal en volk.

Maar het heeft allemaal weinig of niets met Dekker's 'perkara' te maken en het is zeer onbillijk juist hem daarmee lastig te vallen, omdat hij als eerste erin geslaagd is de problematiek van het kolonialisme te doen doordringen tot een groot publiek, hoe gebrekkig zijn eigen kennis dan ook geweest moge zijn.

Naar ik hoor is Nieuwenhuys nu nòg niet uitgepraat en verschijnt er eerstdaags weer een boekje van hem over de kwestie - het hoeveelste al?

Ik hoop dat hij daarin niet opnieuw alle onwaarheden die ik hem hier (en eerder in Het Parool) onder het oog heb gebracht, zal herdrukken. Ik durf nauwelijks verwachten dat hij me (al is het maar in voetnoten) dankbaar zal gedenken (als hij een en ander tenminste verbetert). Maar als hij die fouten verbetert, wat blijft er dan nog over van zijn hoofdstelling?

Om eventueel geen dubbel werk te moeten doen, zal ik het er nu maar bij laten en naar zijn nieuwste boekje uitzien, voor ik over hem verderga.

Alleen dit nog: Wat hij over Herman des Amorie van der Hoeven vertelt is alweer helemaal niet ter zake. Relevant is: dat nòch De Kock (die wèl het artikel van Lion opgroef), nòch Du Perron, nòch Stuiveling, nòch de samenstellers van de Volledige Werken, nòch Nieuwenhuys ooit aandacht aan dit artikel hebben geschonken, hoewel het *voorafging* aan het artikel van Lion welk laatste, let wel, er *een commentaar op*

is. Relevant is dat Multatuli het voor het grootste deel eens was met het stuk van Herman des Amorie van der Hoeven (alles wat Multatuli er ooit tegen inbracht was ‘hij vergist zich hier en daar’, zie VW, X, 395). Relevant is dat Van der Hoeven's artikel tamelijk fnuikend moet worden genoemd voor de historische betrouwbaarheid van het portret van ‘Slijmering’ en dat toch Multatuli bevriend is gebleven met Herman des Amorie van der Hoeven.

Dat is waar het om gaat, niet om Van der Hoeven's ‘femelarij’ en om de versjes die er over Van der Hoeven werden opgezegd te Batavia, zoals Nieuwenhuys denkt. Welke versjes er op die man de ronde deden te Batavia bewijst in het geheel niets. (O jee! Als *ik* eens ging vertellen welke versjes Aad Nuis opzegt over Nieuwenhuys, als Nuis in een vrolijke bui is. Gelukkig is Nuis dat nooit, want daar bestaat niet de geringste aanleiding toe.)

Ten onrechte denkt Nieuwenhuys dat ik word geprikkeld door zijn artikelen omdat ze ontluisterend zouden zijn voor Douwes Dekker. Onzin. Niet omdat ze ontluisterend zijn, maar omdat ze fout zijn.

Maar zo fout zijn ze niet, of wat hij zegt over mijn zogenaamde boosheid m.b.t. Lion en Brest van Kempen ‘op de blz. 83/84’, (dit boek 97, 98) is nog veel fouter. Zó fout, dat ik niet de moeite zal nemen erop in te gaan en de geduldige lezer verwijs naar de pagina's 41, 45, 46, 47, 48 en 49, (dit boek 47, 52, 53, 54 en 55) die door Nieuwenhuys voor het polemische gemak maar zijn overgeslagen. De Lion-passage van Nieuwenhuys is er een sterk staaltje van hoe hij

een boek leest als hij vreest dat de auteur het niet met hem eens zal zijn. Ik schrijf z'n hemeltergende tekstverkrachting toe aan Nieuwenhuys' overtuiging dat ik ‘diametraal’ tegenover hem sta wat de beoordeling van Douwes Dekker's rol als ambtenaar betreft. Hij weet misschien niet wat het woord diametraal betekent.

Als Nieuwenhuys nog eens rustig overlas wat ik in Het Parool van 12 april 1975 beweerd heb en in mijn boek *De raadselachtige Multatuli?* Zou ik hem, de grote geest van tempo doeloe, dat wel eerbiedig mogen verzoeken? Het is in zijn eigen belang, want anders denk ik dat Van Oorschot niet meer dan 1 (een) exemplaar van dat boekje verkopen zal - aan Aad Nuis. Het zou ons zoveel nutteloze polemiek kunnen besparen en daarmee zou dan eindelijk na honderd jaar een einde kunnen komen aan een van de belachelijkste tradities m.b.t. de schrijverij over Multatuli, die de Multatuli-bibliografie zo mateloos hebben doen opzwellen.

Het spijt me, vooral voor mezelf, dat ik in de stukken van Nieuwenhuys niets heb aangetroffen waarmee ik mijn eigen boek zou kunnen verbeteren. Als hij nu maar nauwkeurig aangegeven had welke mijn ‘onnauwkeurigheden’ waren, dan kon ik er bij herdruk of als ik ooit een supplement schrijf, wat aan hebben. Maar nee. Zelfs aan wat hij over een kleinigheid als ‘raden adipatti’ schrijft, hebben we geloof ik niets. De titel ‘adipatti’ (wat betekent rijksbestuurder) bestond al in de 17e eeuw en werd toen zeker niet ‘door het gouvernement’ verleend. Als nu Nieuwenhuys beweert dat Karta Nata Negara (ik houd me bij de spelling van o.a. E. Breton de Nijs) hem van het gouvernement kreeg, is het flauw dat Nieuwenhuys er niet bij vertelt welk gouvernementsbesluit het was. Hij beweert immers dat onder ogen te hebben gehad. ‘Adipatti’ was een ambtstitel, inderdaad. Dat is ‘prins’ ook, b.v. in Monaco. Ik schreef dat de titel ‘Raden Adipatti’ op hoge adel wees. Zelfs al moge in de negentiende eeuw de titel ‘adipatti’ door het gouvernement verleend zijn - verleende het gouvernement de titel ‘adipatti’ dan ooit aan iemand die uit de goot kwam?

Ongegrond is ook de bewering, door Nieuwenhuys nagepraat van Nuis, dat een tijdgenoot van Multatuli als H. des Amorie van der Hoeven minder goed zou hebben kunnen beoordelen of de regent verwijderd kon worden, dan Nieuwenhuys dat zou kunnen, honderdtwintig jaar later. Omdat er zo veel historisch onderzocht zou zijn!

Dit is opschepperij.

Er zijn, ook vóór Multatuli optrad, ettelijke regenten wegens misbruiken gestraft en ontslagen. Waarom zij wel en de regent van Multatuli niet? Is daar ooit een vergelijkend historisch onderzoek naar verricht? Niet door Nieuwenhuys. Er zijn sinds 1900 een aantal documenten gepubliceerd, die Nieuwenhuys niet kent of waar hij lak aan heeft en er is door hem een heleboel geleuterd, niets onderzocht.

De bronnen van de waarheid (De Nieuwe Linie, 7 juli 1976)

In zijn bespreking van mijn boek *De raadselachtige Multatuli* (Nieuwe Linie 9 juni 1976) stelt bespreker Herman Verhaar een aantal quasidomme vragen, waarop het antwoord zeer gemakkelijk is.

Waarom, wil hij weten, is het alleen een levensbeschrijving en wordt er zo weinig over Multatuli's Werken gezegd?

Antwoord, natuurlijk:

Omdat het boek dan tweemaal zo dik zou zijn geworden en driemaal zo duur, met het gevolg dat bijna niemand het zou hebben gelezen, zoals toch al bijna niemand boeken van of over Multatuli leest.

Voorts vraagt de heer Verhaar:

Waarom geen bibliografie? Waarom wordt ons de toegang tot de bronnen zo moeilijk en vaak zelfs onmogelijk gemaakt? Waarom noemt Hermans een zekere Eugénie ‘niet knap, maar wel lief’? Heeft Hermans haar soms zelf gekend?’ - Een guitig iemand, de heer Verhaar. Antwoord: als ik uitvoerig had moeten toelichten waarom ik iemand ergens zus of zo noem, b.v. Eugénie ‘niet knap, maar wel lief’, dan had ik er in dat laatste geval bij moeten vertellen dit te hebben gedaan omdat, blijkens een relaas van Multatuli's tweede vrouw, hijzelf haar zo noemde. Daarbij had ik dan moeten vermelden dat dit relaas te vinden is in *Brieven*, III, 24 of *Brieven* WB-Uitgave III, 43. Voorts had ik ook nog moeten uitleggen waarom ik Eugénie *niet* een vieze vuile slet heb genoemd, zoals gedaan is door de auteurs X., Y. en Z., in de tijdschriften A., B. en C., van de jaren ... op de bladzijden ... Enzovoorts, enzovoorts, enzovoorts. Mijn boek zou dan wel *driemaal* zo dik hebben moeten worden, heel wat vervelender en bovendien *viermaal* zo duur. Voor de rest: zie boven.

Maar hier komt nog iets bij. Ik begrijp helemaal niet waarom de heer Verhaar het zo betreurt dat de toegang tot mijn bronnen nu zo moeilijk is. (Volgens hem: iedereen die de U.B. te Amsterdam of een andere bibliotheek binnenstapt, vindt de toegang in vijf minuten.)

Het boek is geen dissertatie en ik wil zelfs geen ogenblik de schijn aannemen dat ik op Multatuli's levensbeschrijving tot Dr. in de Letteren zou willen promoveren. Dat laat ik over aan al die duizenden betweterige doctorandussen, die dat tot dusverre ook niet hebben gedaan. Maar goed. Wie zou er beter van zijn geworden als *ik* die toegang had vergemakkelijkt? De heer Verhaar? Dat geloof ik nooit. Getuige de volgende ware geschiedenis:

Een aantal jaren geleden is de heer Verhaar, destijds studerend bij Prof. Gomperts, mij eens komen opzoeken. Hij was, beweerde hij, bezig een dissertatie te schrijven over mijn boek *Mandarijnen of Zwavelzuur*, met name over wat ik daarin over het einde van het tijdschrift *Criterium* heb verteld. Hij vroeg of hij de desbetreffende brieven van mij, van A. Morriën en van H.A. Gomperts mocht inzien. Ik heb hem en z'n hem vergezellende studievriend Floris Cohen alles laten zien waar zij om vroegen. Ogenschijnlijk zeer tevreden verlieten zij mijn studeerkamer. Maar ik heb nooit meer iets vernomen over die studie van de heer Verhaar. Klaarblijkelijk is het met de heer Verhaar zó gesteld dat hij, wanneer hij in de bronnen zaken aantreft die niet stroken met de vooroordelen van zijn leermeester, haastig vergetelheid zoekt in een andere badplaats.

(PS 1987: ‘dissertatie’ is niet op te vatten als proefschrift ter verkrijging van de doctorsgraad, want dit was en is niet de bedoeling van Verhaar.)

Bijkaart's kille kijk op Multatuli en Duymaer van Twist (Het Parool, 24-31 juli 1976)

(Niet alleen omdat het volgende stuk indertijd onder het pseudoniem Age Bijkaart is verschenen, staat het ook hier op naam van mijn kleine broertje. Dit heeft er bovendien mee te maken, dat ik de inhoud niet in volle ernst voor mijn rekening wil nemen.

Ik ben maar betrekkelijk langzaam tot de overtuiging gekomen dat er, in weerwil van wat Van Twist 26 jaar na dato daarover verteld heeft, nooit diepgaande gesprekken over de noodtoestand in Lebak tussen Duymaer van Twist en Dekker zijn gevoerd voordat Van Twist Dekker tot assistent-resident van Lebak benoemde. Toen ik aan het waarheidsgehalte van de door Van Twist in 1882 geschreven brief was begonnen te twijfelen, heeft mijn fantasie zich nog enige tijd beziggehouden met de vraag: Gesteld dat Dekker toch eens in Buitenzorg, eind 1855 of begin 1856, vóór hij een benoeming had ontvangen, een gesprek met de landvoogd heeft mogen voeren, wat kunnen ze elkaar dan hebben gezegd?

Ik wist destijds nog niet dat Stuiveling en al z'n voorgangers die beweerden dat Dekker aan het 'hof' van Buitenzorg geïntroduceerd was, en wel door 'de neef van z'n vrouw, De Waal', *daarvoor geen spoor van een bewijs bezaten, en evenmin kon ik weten dat Multatuli een aanwijzing voor het tegendeel had geleverd, n.l. in een brief van 16 december 1871, waarin hij deze De Waal genoemd had 'myn vyand sedert dertig jaren' - dus sinds 1841. Dit klinkt ook aannemelijk in verband met het feit dat hij in 1844 een in het Frans geschreven spotversje stuurde aan De Waal om aan te kondigen dat hij zijn contributie aan 'De Kopiïst' van armoede niet meer betalen zou. De Waal was toen redacteur van dat blaadje, zie* Havelaar *vijfde druk blz. 178 en 377, Opheldering* ([102]).

Wel mogelijk is het dat Dekker, zoals de overige ambtenaren, Van Twist eens een handje heeft mogen geven op een receptie, maar daarbij zal het gebleven zijn.)

In Het Parool van 11 januari 1975 (zie *Boze Brieven van Bijkaart*, 134) beweerde Bijkaart dat het, wat de schrijverij over Multatuli betrof, tijd werd voor een nieuwe aardbeving. En jawel, gelukkige lezer, het is zo ver.

Het begon in Het Parool van 12 april 1975 met een aanval van W.F. Hermans op de waardige tempo-doeloegoeroe Rob Nieuwenhuys, die nu al twintig jaar ten onrechte verkondigt dat de Raad van Indië, nadat Dekker een aanklacht had ingediend tegen de stelende regent van Lebak, voorgesteld had Dekker *op staande voet te ontslaan*. Hermans wees erop dat het onwaar is en iedereen die in Multatuli's Volledige Werken deel IX de desbetreffende officiële stukken naslaat, zal moeten beamen dat de Raad van Indië alleen maar *voorgesteld* heeft Dekker *te ontheffen van het assistent-residentschap van Lebak* en verder niets. De gouverneur-generaal Duymaer van Twist handelde aldus en herplaatste Dekker als assistent-resident te Ngawi. Pas daarna vroeg Dekker zelf ontslag en hij kreeg dat meteen, eervol.

Nieuwenhuys liet de moed niet zakken. Hij zweeg. Veertien maanden later vertelde hij opnieuw dat de Raad van Indië Dekker had willen *ontslaan* (zie Hollands Diep 5 juni 1976). En toen Nieuwenhuys bovendien begon te vitten op Hermans' boek *De raadselachtige Multatuli* zonder precies aan te geven wat daar dan wel alle maal aan

ontbrak, schreef Hermans weer een stuk tegen Nieuwenhuys. (Holl. Diep 3 juli 1976, zie dit boek 246)

Ogenschijnlijk lopen de standpunten van de strijders ver uiteen, maar ik beweer dat ze alletwee een veel te sentimentele kijk hebben

op de Lebakzaak en alles wat daar aan vastzit. Van Hermans kan ik me dit wel voorstellen. Eens heeft hij mij toevertrouwd: ‘Multatuli is de enige Nederlandse auteur van wie ik sinds mijn twaalfde jaar geleerd heb, al is het voornamelijk hoe het *niet* moet. Ik heb van hem geleerd dat je ambtelijke brieven niet in de vorm van literaire kunstwerkjes moet gieten, anders kun je je de moeite beter sparen. Ik heb van hem geleerd dat je niet een verhaal moet beginnen te vertellen en dan na twintig bladzijden de lezer gaan uitleggen hoe hij het dient te begrijpen. Ik heb van Multatuli geleerd er niet op te rekenen dat bewonderende lezers zo nu en dan “flink, fideel en anoniem” een paar bankjes van duizend in een aan hun lievelingsschrijver geadresseerde enveloppe steken. En ik heb van hem geleerd dat een auteur maar niet verdrietig moet wezen als zelfs zijn naaste familie of zijn schoonfamilie een hekel aan hem heeft, ook al heeft hij (zeer in tegenstelling tot E. Douwes Dekker) nog nooit een dubbeltje van ze geleend. Wat ik, op een soort averechtse manier, van die man niet allemaal geleerd heb, het is bijna te veel om op te sommen.’

Nieuwenhuys' intenties voel ik minder goed aan. Hij is vol begrip voor regenten die een buffel stelen omdat hun voorouders dat ook al deden en hij denkt dat een gouverneur-generaal altijd de waarheid sprak en schreef. Ik geloof dat Nieuwenhuys een snob is. In zijn hart vindt hij Multatuli geen fatsoenlijke man, geen heer die in een eersteklas hotel zou mogen logeren en hij vindt dat Dekker's tegenstanders, zoals Brest van Kempen en Duymaer van Twist, die niet, als Dekker, in een steeg waren geboren, veel fatsoenlijker waren.

Nieuwenhuys is het eigenlijk eens met al lang vergeten bestrijders van Multatuli, zoals Jhr. De Kock. Maar omdat Nieuwenhuys ook veel houdt van Du Perron, die een hekel had aan De Kock, verheimelijkt Nieuwenhuys dit zo veel mogelijk.

Kortom, op die manier komt zelfs nu, na honderdtwintig jaar, de waarheid nooit aan het licht. Daarom neemt Bijkaart zelf de pen ter hand!

Inderdaad werd Eduard Dekker geboren in een Amsterdamse steeg. Dat vond hij al vroeg niet zoals het hoorde, want hij was zich bewust, geroepen te zijn tot grote daden. Mannen die grote daden verrichtten, waren in die tijd van adel, of ze hadden dubbele namen. Hij veranderde zijn naam dus in ‘Douwes Dekker’. En ongeveer zoals de baron Von Münchhausen eens zijn jas weggaf aan een verkleumde bedelaar, waarna een stem uit de hemel riep dat deze nobele daad beloond zou worden, zo had de jonge Eduard een soortgelijke ontmoeting die een openbaring voor hem werd.

Het was een joods jongetje, welks petje afwoei bij de Hoge Sluis, en aan de rand van de Amstel terechtkwam. Een oude man, een metselaar, keek Eduard aan en mompelde iets. Eduard begreep de boodschap. Met de kans zelf in het water te vallen, klom hij van de steile kade naar beneden en redde het petje van het joodse jongetje.

Nooit zou Eduard deze voor zijn toekomstige lotgevallen fundamentele gebeurtenis vergeten. ‘Toen ik weer op die Hoge Sluis stond, zocht ik de metselaar, maar vond hem niet. Een dame glimlachte en zeide: *Zoek niet, ik ben het!* En zij noemde mij haar naam, die ik later vergat, maar nu onlangs weervond: *Fancy*.

- Ik zegen U, zeide zij, ik geef u thans de wil, later de kracht en de overwinning in 't eind.’ (VW, II, 152)

Later, toen Eduard al vierentwintig jaar oud was, zou hij erkennen dat heel zijn leven gestaan had onder de indruk van dat kleine voorval. ‘Ik *geloof* niet - en *voel* alsof ik meer geloofde dan een bigotte geestesziener. Uit die strijd tussen vurige

begeerte naar *waarheid* (exact, maths., logs.) en ziekelijke aandoenlijkheid voor fantastische indrukken vloeit mijn onvolkomenheid voort.' (VW, II, 178)

Eduard mislukte op het gymnasium.

Ook als kantoorbediende was hij geen succes. Toen vroeg hij aan zijn vader of hij naar Indië mocht en in Batavia werd hij klerk bij de Rekenkamer, wat hij 2 1/2 jaar bleef. Hij stond er, als de andere klerken, onder toezicht, en zijn chef, Ruloffs, was zeer tevreden over hem. Maar nog voor hij meerderjarig was geworden, maakte hij een aanzienlijke promotie. Hij kreeg een veel zelfstandiger positie op Sumatra en toen kwamen er moeilijkheden.

Fancy fluisterde hem in dat hij, als hij vond dat de inheemsen gelijk hadden, hun kant moest kiezen tegen het Nederlandse gezag.

En ze zei hem ook wel eens, dat hij verre boven het ordinaire ambtenarendom stond en dat een met een goed doel bedreven misdaad geen misdaad was.

Dekker was brutaal tegen zijn chef, Michiels, en er werd een tekort van ruim *f* 2000, - in zijn kas geconstateerd. Het is best mogelijk dat dit geld bij de arme familie van zijn Atjeese vriendin Si Oepi Keteh terecht is gekomen. In paniek sloeg hij een Chinese woekeraar, die hem niet wou helpen, twee dagen wederrechtelijk in het blok.

Indiëkenners, zoals b.v. Dr. A. Alberts hebben erop gewezen dat dergelijke kastekorten geen zeldzaamheid waren bij de ambtenaren van die tijd. De regering was eraan gewend en reageer-

de er nogal blijmoedig op. Meestal werden zulke ambtenaren in rang verhoogd, kregen dus een groter salaris, zodat ze gemakkelijk het tekort konden aanzuiveren.

Het merkwaardige van het geval Dekker is, dat de hoofdbestuurders *hem* helemaal *niet* in rang verhoogden. Integendeel. Ze gaven hem eerst negen maanden geen cent en daarna nog vele jaren een *lager* salaris dan hij eerst genoten had, hoewel ook hij van zijn salaris het tekort mocht aanzuiveren. En dat werd nog als een gunst voorgesteld, hem bezorgd door Ruloffs. Bovendien kreeg hij een slechte aantekening, die hem zelfs nog zou blijven vervolgen, toen zijn ambtelijke carrière was afgelopen.

De kastekortkwestie heeft alle bewonderaars van Multatuli altijd dwarsgezeten. Hij, de nobele strijder voor de Javaan, geld zoekgemaakt, en vervolgens een Chinese woekeraar die hem niet uit de nood wilde helpen, wederrechtelijk twee dagen in het blok geslagen?

Dat kon niet waar zijn. Professor Stuiveling heeft zelfs weten uit te rekenen dat er helemaal geen kastekort is geweest. Zou Dekker, die 2 1/2 jaar bij de Rekenkamer had gezeten, minder goed hebben kunnen boekhouden dan Professor Stuiveling? Dat geloof ik nooit.

Maar, al moge een kastekort geen halsmisdaad geweest zijn, of al had Dekker voor mijn part helemaal geen kastekort, dat zijn chefs hem een flinke douw naar beneden gaven, staat vast.

Na veel misère kreeg hij een ondergeschikt baantje op Java, maar hij trouwde met een barones. Mooi was ze niet, geld had ze niet, haar titel was voor bestrijding vatbaar, maar een barones was ze toch min of meer en dat vervulde Dekker, zich noemende Douwes Dekker, met grote trots. Het aanstaand huwelijk werd geregistreerd door een ambtenaar die Brest van Kempen heette en algemeen als een slijmerd bekend stond. Hoewel Dekker allesbehalve voor de monogame echtverbintenis in de wieg gelegd was, probeerde hij er het beste van te maken. Eindelijk kreeg hij een beter baantje, op Celebes. En daarna werd hij voorgedragen voor een nog beter baantje, maar dat ging zijn neus voorbij. Die slijmerd van een Brest van Kempen kreeg het!

Toen Dekker met verlof naar Nederland reisde, had hij niettemin wat geld overgespaard. Maar in Nederland liep het helemaal mis. Onophoudelijk deed Fancy hem allerlei beloften, zonder hem de eindoverwinning te schenken. Het gezin Dekker keerde na drie jaar verlof met een ongelooflijke schuld van *f* 35000, - (zeker een half miljoen in onze tijd) op krediet terug naar Indië. Daar moest hij van de gouverneur-generaal een nieuwe standplaats krijgen en hij hoopte natuurlijk dat het er een zou zijn waaraan extra-voordelen, cultuuremolumenten, verbonden waren. Dat had hij wel nodig in zijn berooide toestand.

Nu, Ruloffs, zijn vroeger zeer tevreden chef op de Rekenkamer, was lid van de Raad van Indië geworden en de Raad van Indië adviseerde over benoemingen. Dat zat dus wel goed.

De Waal, een neef van Dekker's vrouw, was een hoge ambtenaar, Algemeen Secretaris.

De adjunct-secretaris van het gouvernement, H.J.C. Hoogeveen, was een oude vriend van Dekker en Hoogeveen's vader had in 1848 al eens een goed woordje voor Dekker gedaan. (zie VW, VIII, 679)

Het is, denken sommigen, De Waal geweest die een informele ontmoeting tussen Dekker en Duymaer van Twist bewerkstelligde. (Als het waar is, dat zo'n ontmoeting ooit plaatsgevonden heeft, wat zéér onwaarschijnlijk is, aangezien De Waal al sedert

1841 Dekker's vijand was, zoals in 1984 zou blijken, toen een brief van Multatuli waar dat in staat, werd gepubliceerd, WFH). Het moet mijns inziens een veelbetekenend feit worden genoemd dat Duymaer van Twist wel eens iets over deze ontmoeting of ontmoetingen heeft verteld en Multatuli, die zich toch menigmaal in zijn herinneringen verdiepte, absoluut niets.

Duymaer van Twist's gimmick was het de onkreukbare landvoogd te spelen en iemand die altijd op de bres stond voor de belangen van de inheemse bevolking.

Dekker wist dit natuurlijk. Hij begreep wat hij zeggen moest, als hij een goede indruk wilde maken op Duymaer van Twist en een gunstige standplaats krijgen.

'Excellentie', sprak hij dus, 'u bent de gouverneur-generaal waar ik altijd naar gesmacht heb! Want u heeft zo veel hart voor de inlander! En dat heb ik ook!'

Maar helaas, Duymaer van Twist mocht hem niet.

Nee meneer Dekker, zich noemende Douwes Dekker, dacht hij, u duelleert, speelt, zit meisjes achterna en loopt daarmee te koop. U bent brutaal geweest tegen generaal Michiels, u heeft te veel praatjes, ik zal u wel krijgen. Hart voor de inlander? U zit financieel helemaal aan de grond. U bent overladen met schulden van verlof teruggekomen. U wil een baantje hebben met extra-voordelen (cultuuremolumenten). Dat is wat u wil. Uw vriendjes in de Raad van Indië en elders zouden dat ook wel voor u willen, maar ik heb de grootste minachting voor die heren. Neem zo'n Ruloffs! Heeft als directeur van financiën zijn ontslag moeten vragen, of anders zou men het hem gegeven hebben. Men heeft hem Raad van Indië ge-

maakt om hem stil te houden. Een ordinaire bullebak en hoerenloper. Nee meneer Dekker, ik denk er niet aan u b.v. naar het rijke Pasoeroean te sturen.

Aldus waren de binnengedachten van Duymaer van Twist.

Maar toen het op praten aankwam, zei hij heel wat anders.

'Ei, ei, meneer Dekker', sprak de gouverneur-generaal, schijnbaar opgetogen, 'heel interessant! Heeft u zoveel hart voor de inlander? Dat treft... Erg veel hart voor de inlander heb ik, inderdaad, ook, zoals u klaarblijkelijk weet. Ik zal u dus, buiten de voordracht van de Raad van Indië om, sturen naar de armste streek die er is, Lebak. De regent en de andere hoofden daar, mergelen de bevolking uit, stelen buffels, vermoorden wie zich beklaagt. De mensen liggen er soms van honger te sterven langs de weg. Cultures zijn er niet en dus ook geen cultuuremolumenten, maar het is u er immers om te doen veel hart te tonen voor de inlander? In Lebak kunt u uw hart ophalen! Uw voorganger, Carolus, wou daar ook altijd erg tegen de misbruiken tekeer gaan. Maar hij is vrij plotseling overleden. Eigenaardig. Ahum, ahum. Daar bent u dus de regte man op de regte plaats. Saluut, meneer Dekker, veel succes!'

Dekker, wanneer hij wilde lang zo gek niet als hij soms leek, hield zich groot en zei geestdriftig: 'Dank u wel, excellentie!'

En diep in zijn binnenste dacht hij: Hart voor de inlander? Ik zal jou eens op je wenken bedienen, Van Twist! We zullen eens bekijken wie van ons tweeën er het grootste hart voor de inlander heeft.

Dekker wou dus op een sensationele manier bewijzen hoeveel hart hij voor de inlander had. Het hele land moest ervan horen. Dan zou Van Twist, zogenaamd op zijn wenken bediend, wel gedwongen zijn uit te roepen: Dekker? De geniaalste bestuursambtenaar die ik ooit ontmoet heb!

Maar wie was Dekker's chef te Lebak? Dat was alweer die slijmerd Brest van Kempen!... Die zou vast en zeker niet meewerken. Het duurde niet lang of Dekker werd, in een ondergeschikte administratieve kwestie, vriendelijk maar raak op z'n vingers getikt door deze chef. (zie VW, IX, 493)

Wat te doen? De moeilijkheid waar ieder mee te kampen kreeg die knoeiende inheemse hoofden wilde aanpakken, was het vinden van getuigen. De Javanen hadden zoveel eerbied voor hun hoofden of zoveel angst, dat ze meestal hun klachten weer introkken, als er werk van dreigde te worden gemaakt. Hoe die moeilijkheid te omzeilen?

Toen gaf Fancy aan Eduard een van de allerslechtste inblazingen die ze hem ooit gegeven heeft. Hij klaagde de regent aan zonder enig bewijs te produceren. Hij deed dat, zei hij zelf, omdat de bewijzen pas verzameld zouden kunnen worden als de regent verwijderd was, want zulke regenten hadden immers de gewoonte mensen die zich over hen beklaagden, om te kopen of uit de weg te ruimen. Bovendien kon Dekker de ergste misdaad waarvan hij de regent verdacht, n.l. zijn voorganger Carolus te hebben vergiftigd, helemaal niet bewijzen, want de dokter die Carolus had behandeld, ontkende dat Carolus was gestorven als gevolg van een vergiftiging.

Het was geen kunst een regent van misbruiken te betichten. Iedereen wist al lang dat die misbruiken bestonden. De kunst was wettige en overtuigende bewijzen te vinden.

De manier waarop Dekker de regent wilde aanpakken was dan ook totaal onmogelijk zolang er niets vaststond. Het was een paardemiddel, maar een

paardemiddel dat niet anders kon worden uitgelegd dan als een handeling van de grofste willekeur.

Slijmerige Brest van Kempen zei dan ook dat het zo niet kon.

Ja, zei Dekker, maar zo moet het toch, want de lamzakkige geest van de andere Indische ambtenaren is niet de mijne. Brest van Kempen slikte deze belediging met een pokerface en beval Dekker volledige opening van zaken te geven en te vertellen waarvan hij de regent nu precies verdacht.

En toen stond Dekker voor het blok. Want met de moord op Carolus had hij geen kans en de andere kwesties... ach, daar was iedereen aan gewend, net zoals wij eraan gewend zijn dat er in het verkeer duizenden slachtoffers vallen. Daar werd een regent echt niet voor verwijderd. Dat was de adat (gewoonterecht), vindt Nieuwenhuys.

Dekker weigerde met feiten voor de dag te komen. Anders gezegd: hij was ongehoorzaam, hij pleegde insubordinatie. ‘De door mij voorgestelde gang van zaken (eerst regent verwijderen, daarna pas onderzoeken) berust op een principe!’ kwaakte hij nog.

De zaak kwam voor de hoge heren. Zeer verkeerd wordt de lezer van Multatuli's Volledige Werken voorgelicht door Professor Stuiveling op p. 469 van deel IX, die het heeft over het ‘door Dekker aangeboden bewijsmateriaal’ want het ging er juist om dat Dekker dit niet *wilde* aanbieden.

De Raad van Indië adviseerde Dekker te ontheffen van het assistent-residentschap van Lebak. Hem *ontslaan*, zoals Nieuwenhuys denkt (en hij is lang de enige niet) werd in het geheel niet geadviseerd.

Geen sprake van dat de Raad adviseerde Dekker te ontslaan. Een strijder tegen onrecht ontslaan? Een man met nieuwe principes ontslaan? Geen ambtenaar die goed bij zijn hoofd is, zou daar zelfs maar over piekeren. Een rechtschapen ambtenaar ontslaat zo iemand niet. Dat kan heel anders. Zo'n vent laat je net zo lang zijn gang gaan, tot hij zich vanzelf onmogelijk maakt.

Van Twist was het niet eens met de Raad van Indië, want hij had een hekel aan die heren en van Dekker hield hij evenmin. Het liefst zou hij Dekker er meteen hebben uitgeschopt. Het advies van de Raad van Indië gaf Van Twist overigens alle gelegenheid met Dekker te doen zoals hij verkoos. Immers: er werd geadviseerd Dekker eervol te ontheffen van het assistent-residentschap van Lebak en over wat er daarna met Dekker gebeuren moest, stond in het advies geen woord. (zie VW, IX, 531-534)

Van Twist kon feitelijk met Dekker doen wat hij wou: hem op wachtgeld stellen, hem degraderen tot ik weet niet welke lage rang, hem op een onbewoond eiland belasten met het afstempelen van de post. Maar Van Twist was wel wijzer. Dus wat deed hij? Hij plaatste Dekker over naar Ngawi, in dezelfde rang en met hetzelfde salaris. Ngawi was zelfs een betere afdeling dan Lebak, want in Ngawi waren wel cultures.

O! Die nobele Van Twist! Die zoveel hart voor de inlander had!

Helaas.

Hij stopte een lelijke adder onder het gras. Hij plaatste Dekker namelijk niet alleen over, hij gaf hem bovendien bevel *nu, alsnog* opening van zaken te geven aan Brest van Kempen. Brest van Kempen had aan Van Twist gevraagd dit bevel uit te vaardigen (zie VW, IX, 526) en Van Twist voldeed aan dit verzoek, wat hij niet had hoeven te doen, want de Raad van Indië had geadviseerd aan Brest van Kempen te zeggen dat hij met andere voorstellen moest komen. Opening van zaken? Ondertussen had Dekker o.a. een lijst van gestolen buffels aangelegd. Kon hij daar nu mee voor de dag komen? Misschien, maar dan zou hij zich belachelijk maken, want hij had immers aldoor beweerd dat er niets onderzocht kon worden voordat de regent was verwijderd, omdat de klagers anders hun klachten weer zouden intrekken, of de dupe zouden worden van hun klachten. Opening van zaken geven was hem dus onmogelijk. Dat zou verraad betekenen tegenover de mensen die zich, vertrouwend op zijn discretie, bij hem hadden beklaagd. Maar als hij ook nu weer weigerde te gehoorzamen aan een bevel en nog wel een van de gouverneur zelf, kon hij de eervolle overplaatsing naar Ngawi wel vergeten. Wat te doen? Dan maar op eigen initiatief ontslag vragen? Een andere uitweg leek er niet meer te zijn, als hij zijn principe niet wilde verraden. Dit is veertig jaar geleden al goed ingezien door J. Saks en geheel verkeerd door E. Du Perron, die met ontstellend cynisme dacht dat ambtenaren onder elkaar zoiets wel even konden ritselen. Waarschijnlijk heeft Du Perron niet beseft hoe zwaar Dekker met z'n wantrouwen Brest van Kempen had beledigd. Het is volstrekt onduidelijk wat Du Perron nu eigenlijk wou, als het hem er niet alleen om begonnen was de op dit punt zeer verstandige beschouwingen van J. Saks onder de tafel te werken. Dat Dekker het wel op een accoordje had kunnen gooien met de ijzige, door hem gewantrouwde en beledigde Brest van Kempen? Maar dat was totaal uitgesloten.

Een accoordje met Van Twist dan? Misschien heeft Dekker dit een ogenblik gehoopt, maar het was een onzinnige hoop, want juist Van Twist bracht hem in verlegenheid door dat bevel alsnog opening van zaken te geven.

Dat het een volmaakt ijdele hoop was, daarvan kreeg Dekker al snel het bewijs. Want Van Twist, om niets onbeproefd te laten opdat Dekker inderdaad vrijwillig zou ophoepelen zonder dat Van Twist de lelijke rol hoefde te spelen van gouverneur-generaal die een ambtenaar-met-hart-voor-de-inlander ontslaat, strooide peper in Dekker's wonden en stuurde hem per kabinetsbrief een berisping. Daarin stond o.a. de *leugen* dat er steeds gunstige berichten over de regent waren geweest. Een en ander had het gewenste effect. Dekker werd razend en vroeg ontslag.

Du Perron en anderen hebben veel ophef gemaakt van deze berisping, maar ik geloof dat ze zich vergisten. Het was niet de berisping die Dekker dwong ontslag te vragen, maar *de berisping samen met het bevel alsnog opening van zaken te geven*.

Schijnheilig schreef Brest van Kempen hem een briefje: Maar meneer Dekker! Wat gaat u nou doen? Ontslag vragen? En waar moet uw lieve gezinnetje dan van leven?

Du Perron, in zijn onmetelijke goedheid en even groot gebrek aan inzicht in de slechtheid van ambtenaren, hoeveel hij ook op ze kankerde, schreef: ‘Men kan niet anders zeggen, dan dat dit de reaktie is van een braaf man.’ (*Man van Lebak*, hfdst. 18)

En Nieuwenhuys is dit eens met Du Perron. Heilige onnozelheid, uw naam is literator!

Waar Brest van Kempen en Duymaer van Twist wel niet op gerekend zullen hebben, was dat de gekke Dekker, die ze zo handig hadden weggewerkt, ze als slijmering, ellendeling, enz., onsterfelijk maken zou. Maar formeel en juri-

disch hadden ze hun zaakje prima voor elkaar.

Sommige schrijvers hebben uitgeroepen:

Wat doet het er nu eigenlijk toe?

Dekker wilde helemaal geen ambtenaar meer zijn, maar martelaar, profeet, of dichter. Accoord, maar zelfs al wil iemand geen ambtenaar blijven, dan hoeft hij zich nog niet in zo'n positie te laten schuiven, dat hij volkomen wanhopig de aftocht blazen moet.

De latere Multatuli heeft dit zelf waarschijnlijk wel beseft. Na in *Max Havelaar* voor ongeveer 80% de waarheid te hebben verteld, heeft hij alle andere bijzonderheden steeds zoveel mogelijk verdonkeremaand.

Van Twist heeft nooit gereageerd op alle aantijgingen en lelijke woorden die Multatuli hem jaar in jaar uit naar z'n hoofd slingerde.

Allen, niet zo lang voor zijn dood, schreef hij een brief aan een zekere heer Kronenberg en daarin vertelde hij: ‘Ik had hem te Buitenzorg leren kennen, waar hij zich, van verlof teruggekeerd en wachtend op herplaatsing, had gevestigd.

Op de diners, of liever na de diners, waarop hij met zijn echtgenote nu en dan werd genodigd, had ik meermalen met hem gesproken en had hij mijn sympathie verworven door zijn hart voor de inlander.’

De zuivere waarheid, al blijft het vreemd dat Multatuli zelf nooit naar die ontmoetingen verwezen heeft.

‘Toen Lebak open kwam en ik wist dat dààr de toestand der bevolking veel te wensen overliet...’ (Hoe zo? En er waren immers steeds gunstige berichten geweest over de regent???) ‘dacht ik, dat hij daar de regte man op de regte plaats zou zijn en ofschoon de Raad van Indië hem niet had voorgedragen, benoemde ik hem tot assistent-resident.’

Ook alweer *waar*, helemaal. Geestdriftig zou Du Perron jaren later uitroepen: Duymaer van Twist gaf Multatuli gelijk.

Nou, en of.

Van Twist vervolgde: ‘Toen hij daar op zoo onbesuisde manier was te werk gegaan en de daartoe betrekkelijke stukken bij den Raad van Indië kwamen, adviseerde die Raad in substantie hem onverwijld te ontslaan en nooit meer te benoemen in een betrekking, waaraan de uitoefening van gezag verbonden was.’ (Geciteerd naar Julius Pée, *Multatuli en de Zijnen*, p. 87)

Helaas. Dat laatste verhaal is allesbehalve waar, het is zelfs ronduit *gelogen*. Maar Van Twist dacht: het advies van de Raad van Indië ligt veilig in een archief en omdat ik zo onkreukbaar ben, zal iedereen van me aannemen dat het zo is gebeurd. Hij wou met alle geweld een nog mooiere rol gespeeld hebben dan hij toch al gespeeld had en daarom schreef Van Twist aan die arme meneer Kronenberg: ‘Dat (t.w. onverwijld ontslag) vond ik te kras. Maar te Lebak kon hij niet blijven. Dat gaf aanleiding tot mijn bekende kabinetsbrief, een eer die misschien nog nooit een assistent-resident te beurt was gevallen.’

Ach kom. Maar dat hij niet te Lebak kon blijven, wist Dekker al eerder uit het overplaatsingsbesluit. Dus waarom die kabinetsbrief, als het niet was om hem te tergen?

In het relaas dat Van Twist aan de heer Kronenberg deed, toonde Van Twist zich in zijn ware gedaante: een perfide huichelaar. Want juist *hij* heeft alles gedaan om Dekker in het ongeluk te storten, waar, toegegeven, Dekker's eigen Fancy de grondslag

voor had gelegd. Niet de Raad van Indië. Immers, als gezegd had Brest van Kempen aan Van Twist het voorstel gedaan dat Van Twist Dekker zou commanderen alsnog opening van zaken te geven. De Raad van Indië ging niet in op dat voorstel. Na geadviseerd te hebben Dekker eervol te ontheffen van het assistent-residentschap van Lebak, adviseerde de Raad ten tweede: ‘Aan den Resident van Bantam medetedelen, dat vermits zijn voorstellen van 29 Februarij 1856 dientengevolge niet meer aangenomen kunnen worden, nadere voorstellen van hem worden tegemoet gezien.’ (VW, IX, 534)

Maar Van Twist dacht er anders over. Van Twist, niet de Raad van Indië was het, die Dekker voor het blok plaatste door hem, in strijd met het advies van de Raad, te bevelen alsnog opening van zaken te geven.

Nee, dat Dekker zijn hele verdere leven heeft gescholden op Van Twist, dat had Van Twist volkomen verdiend. Hij was een aalgladde politicus en het vervelende is, dat er honderdtwintig jaar later nog zoveel mensen bestaan, die dit niet doorzien.

De reputatie die Van Twist over het algemeen in de Multatuliliteratuur heeft als een man die tot het uiterste geprobeerd heeft die onhandige ambtenaar Dekker te sauveren, is totaal onverdiend.

Uit het in *De raadselachtige Multatuli* afgedrukte artikel van Herman des Amorie van der Hoeven (1860) kan men weten dat het precies omgekeerd is geweest als Van Twist aan Kronenberg vertelde. Niet de Raad van Indië, maar Van Twist zelf was het die het liefst krasse maatregelen wilde nemen. Dekker's vrienden, aldus Van der Hoeven, brachten de landvoogd tot andere gedachten. En betere... Jazeker, betere gedachten, vooral voor Van Twist. Nu hoefde hij Dekker immers niet te ontslaan of te degraderen en toch raakte hij hem lekker kwijt.

Van Twist ging dood. In 1891 publiceerde Mr. P.A. van der Lith een ‘levensbericht’ van Van Twist in de werken van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde. De door Van Twist verspreide fabel staat ook in dit levensbericht. Kort nadien vernam Mr. Van der Lith evenwel hoe de vork werkelijk in de steel gezeten had en schreef hij in een Naschrift: ‘Op blz. 72 (van de Leidsche Levensberichten) vermeldde ik, steunende op de mij verstrekte mededelingen, dat de Raad van Indië ( ) heeft voorgesteld de heer E. Douwes Dekker (Multatuli) uit 's lands dienst te ontslaan. Deze mededeling is onjuist.’ Enz.

Maar nu, in 1976, vijfentachtig jaar later, gelooft R. Nieuwenhuys nog altijd dat die mededeling wel juist was. Aan de officiële stukken heeft hij maling, hij zweert bij die brief van Duymaer van Twist aan Kronenberg.

En waarom nu eigenlijk?

Wat heeft Multatuli hem misdaan?

Ik zou haast geloven dat het alleen maar is omdat Nieuwenhuys (zich soms noemende Breton de Nijs) vindt dat Duymaer van Twist en Brest van Kempen nette heren waren, zoals je ze in eersteklas hotels tegenkomt en Dekker (zich noemende Douwes Dekker) niet.

Want al logeerde Dekker bijna altijd in eersteklas hotels, 't is waar, het overkwam hem menigmaal dat hij vertrok zonder de rekening te hebben betaald.

Naschrift 1986

In deel 14 van de Volledige Werken is op blz. 649 een brief van Multatuli afgedrukt waarin hij De Waal noemt ‘myn aangehuwden neef en vyand sedert dertig jaren, de “boze geest” van Van Twist’. De brief werd geschreven op 16 dec. 1871 en leidt tot de slotsom dat De Waal al sinds 1841 Multatuli's vijand was geweest en hem dus wel met in 1856 naar het ‘hof’ te Buitenzorg zal hebben gevoerd.

F.A. Verhoeve (*persoonlijke mededeling*)

heeft inmiddels ontdekt dat Paul van 't Veer ongelijk had, door te zeggen dat Multatuli in de correspondentie Van Twist-De Waal in het geheel niet genoemd wordt. In het Algemeen Rijks Archief vond hij een brief van De Waal aan Van Twist van 30 december 1860, waarin De Waal schrijft: ‘Wat voor soort van wezen Multatuli is wordt meer en meer bekend - zelfs uit het klewangwettende Bataviasche Handelsblad.’

Dit is erger dan helemaal niet noemen en maakt bovendien het verhaal dat De Waal Dekker aan het ‘hof’ te Buitenzorg zou hebben geïntroduceerd nog onwaarschijnlijker.

Stuiveling en de wetenschappelijk biografie van Multatuli (De Gids, 4/5 1977)

Zou het mogelijk zijn in onze tijd een wetenschappelijke biografie van Multatuli te schrijven, zonder zich gedwongen te zien bij haast elk feit te vermelden dat het ook wel anders kan zijn geweest?

Dat heb ik niet geloofd toen ik *De raadselachtige Multatuli* schreef.

Prof. Stuiveling (De Gids jaarg. 139, nr. 9/10, 1976, p. 652 e.v.) sterkt mij in de mening dat mijn boek dan ook niet als een totaal serieuze levensbeschrijving van de merkwaardige auteur mag gelden. Multatuli's biografie is, zoals ik het in *De raadselachtige Multatuli* op p. 197 (dit boek 000) uitdrukte ‘een onontgonnen gebied waarop iemand zo nu en dan wat roofbouw bedrijft’. Ik ben zelf ook zo iemand en professor Stuiveling vindt dat mijn boek hoogstens een essay mag worden genoemd. Voor mijn part. Ik zou het nog eerder een verhaal willen noemen. Het was oorspronkelijk mijn plan negentig pagina's tekst bij een verzameling plaatjes te schrijven. De negentig pagina's zijn er honderdnegentig geworden, maar het meerdere heb ik niet aan een wetenschappelijk notenapparaat besteed. Ik zou het dus bijna helemaal met Stuiveling eens kunnen zijn, als ik niet onder een essay iets verstond dat geheel uit andere boeken is naverteld en geen oorspronkelijk materiaal bevat. Aan deze laatste karakteristiek beantwoordt *De raadselachtige Multatuli* niet. In enkele opzichten wijkt het sterk af van alles wat er tot dusverre over Multatuli is gepubliceerd. Stuiveling noemt die dingen nauwelijks of niet, helaas. Evenmin schijnt hij zeer blij te zijn met de (weinige) door mij opgespoorde nieuwe plaatjes, maar wel legt hij er zwaar de nadruk op dat de meeste foto's al eerder elders verschenen. Inderdaad. Maar hoe zou dat anders kunnen, gezien de feiten dat Multatuli en zijn tijdgenoten al honderd jaar dood zijn, er dus geen nieuwe foto's van ze kunnen worden gemaakt en dat zich in het Multatulimuseum nog veel ongepubliceerde foto's moeten bevinden, waarvan de conservator bij navraag beweert dat ze in een schoenendoos onder het bed van Garmt Stuiveling liggen en waarvan mijn vriend Garmt Stuiveling - ik heb hem geraadpleegd toen ik aan *De raadselachtige Multatuli* begon - me twee jaar geleden zei dat hij er een onderzoek naar zou instellen.

Onderzoek waar ik nooit meer iets over heb gehoord.

Wie zou zo brutaal wezen nu al een werkelijk wetenschappelijke biografie van Multatuli op te zetten? Stuiveling, de grootste levende Multatuli-expert heeft dat niet eens gedurfd. Stuiveling, sinds 1950 bezig Multatuli's volledige geschriften te publiceren, is zelfs met die uitgave niet verder gekomen dan deel X, dat wil zeggen tot 1862.

(...)

En dan hebben we het nog niet eens over alle brieven en documenten die al lang in de al verschenen delen gepubliceerd hadden moeten zijn, maar die ongepubliceerd bleven totdat andere onderzoekers als Annelies Dirkse, J. Kortenhorst en Paul van 't Veer ermee voor de dag kwamen. Wat daarmee aan te vangen? Ook na het jaar? blijft de samenstelling van supplementen geboden en zal de uitgave dus niet werkelijk volledig zijn.

O lieve Heer! Ik zal het nooit beleven!

En Stuiveling, die heeft het allemaal natuurlijk kant en klaar in manuscript onder z'n bed liggen. Die kan sliep-uit zeggen tegen elke voorbarige biograaf.

Waar zou ik me voor hebben moeten uitsloven? Waarom proberen een strikt wetenschappelijk

boek te schrijven als je weet dat het meeste materiaal onbereikbaar is en ongepubliceerd onder het bed van Garmt Stuiveling ligt?

En toch ben ik in sommige opzichten tot visies gekomen die Stuiveling en andere Multatuli-kenners nog nooit vernomen hebben. Als mijn opvattingen onjuist zijn, dan zijn ze toch op het ogenblik zeer waarschijnlijk. Zo daag ik Stuiveling en de anderen uit eens te weerleggen wat ik hier te berde zal brengen over de vraag:

Is Douwes Dekker ooit aan het 'hof' van Duymaer van Twist te Buitenzorg geweest?

Dekker's bezoek aan het 'hof' van de gouverneur-generaal vond plaats, àls het plaatsgevonden heeft, in een periode (1855-1856) waarvan Stuiveling wèl reeds alle brieven en documenten heeft gepubliceerd.

Ja, de gezaghebbende Multatuli-kenners zijn het er sinds ongeveer 1900 over eens dat de van verlof uit Nederland teruggekeerde assistent-resident Douwes Dekker eind 1855-begin 1856, vóór hij naar Lebak, zijn nieuwe standplaats ging, enige tijd te Buitenzorg verbleef, waar hij een amicaal gesprek of gesprekken met de landvoogd Duymaer van Twist zou hebben gevoerd, 'van man tot man' zelfs, welzeker. Duymaer van Twist, wetend hoe groot de wantoestanden in Lebak waren, zou juist onder de indruk van die gedachtenwisseling Douwes Dekker daarnaartoe gestuurd hebben, menend dat D.D. aldaar 'de regte man op de regte plaats' zou zijn. Ook ik heb het, denkend dat de duizenden Multatuli-kenners die me voorgegaan waren, het wel zouden weten, nog braafjes naverteld in mijn *De raadselachtige Multatuli*. Maar is het zo?

Niemand heeft het ooit betwijfeld: Van Sandick die het verhaal in 1892 lanceerde niet, Meerkerk niet, De Kock niet, mevr. Van den Bergh van Eysinga niet, Saks niet, Du Perron niet, Nieuwenhuys niet en Stuiveling niet.*

Om met de laatste te beginnen: In Multatuli Volledige Werken deel IX, p. 397 schrijft Stuiveling (unisono met die vele anderen) bij wijze van commentaar op de in het boek gepubliceerde documenten:

'Gedurende vier maanden, van midden september 1855 tot midden januari 1856, hebben Dekker en zijn gezin te Batavia en Buitenzorg verblijf gehouden. Hij hervond hier enkele familieleden en vroegere vrienden, van wie sommigen tot hoge functies waren opgeklommen. ... Dekker's belangrijkste relatie in Batavia was de waarnemende secretaris van het gouvernement, E. de Waal, die gehuwd was met een nicht van Tine. Door hem werd Dekker geïntroduceerd aan het "hof" van de gouverneur-generaal, Mr. A.J. Duymaer van Twist, wiens bewind - sedert mei 1851 - Dekker uit eigen ervaring maar ruim een jaar had leren kennen, en dan nog op verre afstand, maar wiens naam zowel in Nederland als in Indië met eerbied werd genoemd.

* Alleen Dr. J. de Gruyter zei in zijn grote biografie (*Het leven en de werken van Eduard Douwes Dekker*, 2 dln., Amsterdam 1920) geen woord over een verblijf te Buitenzorg, ontvangst aan het 'hof', 'gesprekken' en al dat fraais.
In de uitgave *Genie en wereld Multatuli*, Hasselt 1970, p. 24, weet Stuiveling zelfs te vertellen dat Dekker was 'het middelpunt van elk gezelschap; ook bij de gouverneur-generaal te Buitenzorg' en op p. 25 dat 'de puntige boutades die hij (= Dekker) zich veroorloofde, hun scherpte verloren in het vormelijke milieu van het Hof te Buitenzorg'. Professor Stuiveling weet natuurlijk opperbest hoe het daar toeging, maar de documenten waarop hij het allemaal baseert moeten nog onder zijn bed liggen, want ik heb ze niet gezien. Is dat hooggeleerd? Is dat wetenschappelijk? Waarom een eenvoudige leek zoals ik ben dan met verwijten overladen?

Over de persoonlijke betrekking die er tussen deze G.-G. en Dekker ontstond, heeft Duymaer van Twist jaren later geschreven in een brief, die aan het einde van de groep documenten is afgedrukt.'

Dekker's ervaringen aan het 'hof' van Duymaer van Twist vormen al lang een niet weg te denken element van de Havelaarlegende en dit is zeker het geval sinds Fons Rademakers de episode in volle kleurenpracht heeft laten zien op het witte doek.

In *Max Havelaar* zelf, ik bedoel niet de verfilming, maar de roman van Multatuli zelf staat er geen woord over, maar dan ook helemaal geen enkel woord. Ook in de overige werken en brieven van Multatuli geen woord. En zijn tweede vrouw Mimi, die z'n brieven met verklarende bijschriften uitgaf, zei er ook niets over, ze noemde zelfs Buitenzorg niet.

En wat vinden we in de door Stuiveling gepubliceerde *documenten*?

Eveneens *geen enkel woord*. Geen woord over De Waal, geen woord over een introductie, geen woord over een 'persoonlijke betrekking' met de G.-G., niets niemendal staat er in documenten. Of, ja toch: één woord. Zie p. 409 van het

genoemde boek. Er is daar een stuk afgedrukt dat geadresseerd is aan ‘den benoemd Ads. Resident E. Douwes Dekker’. Aan dat adres is *in potlood* toegevoegd ‘Buitenzorg’. En dit, ‘Buitenzorg’ in potlood, is het enige ‘bewijs’ voor Dekker's verblijf te Buitenzorg, voor zijn introductie aan ‘het hof”, voor de ‘persoonlijke betrekking’ en al dat fraais, behalve dan de door Stuiveling vermelde brief van Duymaer van Twist.

Deze brief van D.v.T. wordt door Stuiveling op p. 410 als volgt geciteerd:

‘Ik had hem te Buitenzorg leren kennen, waar hij zich, van verlof teruggekeerd, en wachtende op herplaatsing had gevestigd. Op de dîners of liever na de dîners, waarop ook hij en zijn echtgenote nu en dan werden genoodigd, had ik meermalen met hem gesproken en had hij mijn sympathie verworven door zijn hart voor den inlander.

‘Toen Lebak open kwam en ik wist, dat dààr de toestand der bevolking veel te wenschen overliet, dacht ik dat hij daar de regte man op de regte plaats zou zijn en ofschoon de R.v.I. hem niet had voorgedragen, benoemde ik hem tot assistent-resident.’

Einde van Stuiveling's citaat. Dat het de volledige brief niet is, kun je er niet aan zien.*

Wie Stuiveling's citaat vergelijkt met wat Julius Pée van deze brief citeerde in zijn *Multatuli en de zijnen* (Amsterdam 1937, p. 87), bemerkt dat er nog heel wat meer in de bewuste brief stond. Waarom heeft Stuiveling dat weggelaten? Maar daarover nu niet.

De brief is een particuliere brief van Duymaer van Twist aan ene H.G. Kronenberg en geschreven op 4 april 1882, *zesentwintig* jaar na ‘Lebak’, zesentwintig jaar nadat Dekker zich te Buitenzorg vertoond zou hebben aan het ‘hof’. Vóór Van Twist die brief schreef, is daarvan nooit sprake geweest.

Er is geen sprake van in *Max Havelaar*.

Er is ook geen sprake van in Multatuli's twee jaar na ‘Lebak’ geschreven *Brief aan de Gouverneur-Generaal in ruste*.

Dit laatste stuk bevat bovendien passages die het vermoeden wekken dat Van Twist al die ‘gesprekken’ enzovoort uit zijn duim gezogen heeft, of zich na zesentwintig jaar niet meer herinnerde wie er allemaal wel eens aan zijn ‘hof’ te Buitenzorg hadden gedineerd.

Want wat lezen we in de *Brief aan de Gouverneur-Generaal in ruste*? Lezen we daar bij voorbeeld: Maar, Excellentie, uzelf had mij naar Lebak gestuurd omdat ik zoveel hart voor de inlander had en omdat u *wist* dat de toestand der bevolking daar veel te wensen overliet! Hoe kon u dan, ruim drie maanden later, nadat ik geprobeerd

* Stuiveling citeerde Van Twist's brief aan Kronenberg uit Zwart's dissertatie over Van Twist. Waarom? Waarom, als hij het manuscript van die brief (kennelijk) niet kon bemachtigen, niet de meest volledige publikatie ervan geciteerd, namelijk de publikatie door Kronenberg zelf in de NRC van 8 maart 1920? Dan was ook duidelijk geworden waarom Van Twist met dat verhaal kwam, namelijk om aan te tonen dat hij ten aanzien van Dekker ‘een volkomen gerust geweten had’ en dat Dekker door hem ‘met meer dan gewone welwillendheid was behandeld’.
Uit de *documenten*, met name uit de ‘Kabinetsmissive’ (VW, IX, 578) spreekt Van Twist's *on*-welwillendheid.
Paul van 't Veer, die de correspondentie tussen Van Twist en De Waal heeft doorgenomen, heeft mij medegedeeld dat noch Dekker noch Lebak daarin ooit worden genoemd.

had u op uw wensen te bedienen, wat uw goedkeuring niet wegdroeg, zodat ik ontslag nam, weigeren mij gehoor te geven? Weigeren mij in audiëntie te ontvangen? Al was het maar een kwartier? En dat nog wel terwijl er een 'persoonlijke betrekking' tussen ons zou gaan bestaan, volgens prof. Stuiveling?

Maar nee, er staat niets van dien aard in de *Brief*. (zie VW, I, 401 e.v.).

Wel staat er (op p. 403):

'Meermalen als ik dezen of genen aantoonde hoe de stand van zaken was in de afdeling Lebak, vraagde men verbaasd of Uwe Exc. dat *wist, of ik dat Uwe Exc. geschreven had?*

'Neen, Uwe Exc. wist het *niet*, - ik had het Uwe Exc. *niet* geschreven. Maar Uwe Exc. had het *kunnen* weten.

'Ik geloof dat Uwe Exc. het had *moeten* weten.'

... Niet weten, had het kunnen weten, had het moeten weten.

Er is maar een conclusie mogelijk: wanneer we met Stuiveling en al die anderen aannemen dat Van Twist de waarheid vertelde in 1882, moeten we aannemen dat Multatuli aan verstandsverbijstering leed toen hij, twee jaar na 'Lebak' aan Van Twist die brief schreef, waarin, ik herhaal het, nergens sprake is van 'weten', maar alleen van 'niet weten', 'had kunnen weten', 'had moeten weten'. Had Dekker na de ontvangst aan het 'hof' en gezien de 'persoonlijke betrekking' die er tussen hem en Duymaer van

Twist bestaan zou hebben echt niets anders om op het gemoed van de inmiddels ex-landvoogd te werken dan deze retorische uitroepen? Niets dan 'niet weten', 'had kunnen weten', 'had moeten weten'? Dat is toch totaal onmogelijk als Van Twist werkelijk 'meermalen' met hem gesproken had. Dan was Dekker stapelgek.

Stuiveling, die er zozeer op uit is Multatuli's reputatie te bewaken, schijnt deze voor de Grote Man nogal netelige conclusie niet te hebben voorzien.

Stuiveling had er beter aan gedaan de 'introductie aan het hof te Buitenzorg' eens te onderzoeken, zoals ik nu doe.

Mijn verklaring is deze: Wat Van Twist zich in 1882 meende te herinneren is des te onwaarschijnlijker als we zien dat hij op 18 maart 1856 (zie VW, IX, 566) dus maar enkele maanden na de zogenaamde ontmoetingen aan het 'hof', niet eens wist of Dekker wel gunstig stond aangeschreven bij het bestuur.

'... dat hij ook vroeger, dienende bij het binnenlandsch bestuur op Sumatra en als assistent resident te Ambon gunstig stond aangeteekend; dat is immers zoo? nazien!' schreef hij in zijn concept-besluit dat de opstandige assistent-resident betrof. Het werd klaarblijkelijk 'nagezien' want Sumatra werd geschrapt.

Maar nu het vervolg van de brief van Van Twist, niet opgenomen door Stuiveling, maar wel te vinden bij Julius Pée:

'Toen hij (Dekker, WFH) daar (in Lebak, WFH) op zoo onbesuisde manier was te werk gegaan en de daartoe betrekkelijke stukken bij den Raad van Indië kwamen, adviseerde die Raad in substantie hem onverwijld te ontslaan en nooit meer te benoemen in een betrekking, waaraan de uitoefening van gezag verbonden was.

'Dat vond ik te kras. Maar te Lebak kon hij niet blijven. Dat gaf aanleiding tot mijn bekenden kabinetsbrief, een eer, die misschien nog nooit aan een adsistent-resident was te beurt gevallen.'

Gelukkig is het schriftelijk advies van die Raad bewaard gebleven, net als Van Twist's hierboven aangestipte concept-besluit.

Sla de *Volledige Werken*, deel IX open op bladzijde 531. Daar staat het Advies van de Raad afgedrukt.

Wat blijkt? De Raad heeft *helemaal* niet geadviseerd Dekker 'onverwijld te ontslaan' of 'nooit meer te benoemen'. Er is alleen geadviseerd hem te ontheffen van het assistent-residentschap van Lebak, verder *totaal niets*.

Dit tweede ook door Van Twist verspreide sprookje, eveneens door veel Multatuli-vereerders geloofd, met name door Stuiveling (zie VW, IX, 469, r. 8 van onderen) heb ik elders in den brede bestreden (zie *Het Parool* 12-4-'75, *Hollands Diep* 3-7-'76 en *Het Parool* 31-7-'76). Ik zal het hier niet allemaal herhalen.

De vereerders denken dat Van Twist Dekker wou sauveren en de Raad hem in het verderf wilde storten. Het is precies omgekeerd geweest. Dit baseer ik niet alleen op de aantoonbare leugens van Van Twist, maar ook op het door mij in *De raadselachtige Multatuli* voor het eerst gereproduceerde stuk uit het Bataviaasch Handelsblad van 24 oktober 1860 over de Havelaarzaak. (zie p. 197 e.v., dit boek Bijlage II)

Geen hoe ook verblinde Multatuli-vereerder is ooit op het idee gekomen dat Van Twist de waarheid niet vertelde in 1882. Ondanks alle vervloekingen die Multatuli zelf een half leven lang uitsprak over Van Twist, hebben ze in hun hart niet hun held Multatuli geloofd, maar diens vijand. Ook Stuiveling geloofde, zonder na te denken, de verhaaltjes van Van Twist, terwijl het verhaaltje over het 'ontslag' door de

documenten duidelijk wordt weerlegd en het verhaaltje over ‘Buitenzorg’ door geen enkel document wordt gestaafd.

Maar, zal Stuiveling nu misschien tegenwerpen, Dekker had aanvankelijk toch veel vertrouwen in Van Twist, hij heeft toch, beweert iedereen, verwacht dat de landvoogd zijn gedrag zou goedkeuren?

Waarop zou Stuiveling deze stelling kunnen baseren? Misschien op een tirade als:

‘De Grote-Heer te Buitenzorg is rechtvaardig, en wil dat ieder zijn plicht doe. Maar ook deze, machtig als hij is, ... ook hij kan niet zien waar onrecht gepleegd is, want het onrecht blijft verre van hem.’ Toespraak tot de Hoofden van Lebak. (MH, 5e druk, 117)

Zelfs deze en verwante passages duiden er eerder op dat Van Twist nooit aan Dekker kenbaar gemaakt had dat hij, Van Twist, ‘wist’, dat ‘de toestand der bevolking aldaar veel te wensen overliet’.

Dat Dekker aanvankelijk vertrouwen in Van Twist heeft gesteld, is waar, maar het kwam doordat het Dekker, net als iedereen, bekend was dat deze G.-G. zelf, bij besluit van 11 augustus 1851 (dus vier jaar vóór de Lebakkwestie) de regent van Kendal en enige zijner wedono's streng gestraft had ‘ter zake van geldafpersing, knevelarij en willekeurige beschikking over de goederen en de arbeid der hen ondergeschikte bevolking’. (Mr. P.A. van der Lith, Levensbericht van Duymaer van Twist in de *Werken der Leidsche Maatschappij van Letterkunde*, 1891. Ik citeerde naar Kok, *Multatuliana*, 1902, p. 122.) Duymaer van Twist had *daar*om de reputatie

een liberaal man te zijn die op de bres stond voor de belangen van de bevolking.

En die reputatie is het enige waaraan Dekker zijn persoonlijk vertrouwen in hem heeft ontleend, niet aan 'Buitenzorg', 'gesprekken na dîners', 'persoonlijke betrekkingen' en wat dies meer zij. Dingen die alleen bestaan hebben in de fantasie van Van Twist (26 jaar na dato en toen hij waarschijnlijk vond wat terug te moeten doen tegen de scheldpartijen van Multatuli) en in de geesten van Multatuli-experts die het klakkeloos aannamen, omdat ze onderbewust vinden dat een gouverneur-generaal een man is die nooit liegt, terwijl natuurlijk een schrijver, zelfs hun held Multatuli, altijd liegt. Ze zullen bovendien blij geweest zijn dat hun held in 1856 niet een obscure ambtenaar was geweest, aangesteld in een godvergeten streek, een mannetje dat met een paar pennekrassen aan de dijk kon worden gemanoeuvreerd, maar iemand van veel meer gewicht: ontvangen aan het 'hof' te Buitenzorg! 'Dîners' met de gouverneur-generaal! 'Gesprekken na de dîners'! 'Persoonlijke betrekkingen'! Door die met hem bevriende hoge Landvoogd toch geniepig in de steek gelaten! Uit angst, natuurlijk, voor zijn genie!

- Het leek wel een roman van Couperus. Het kon niet sjieker.

Ik zou haast zeggen: het is jammer dat Multatuli al deze grootsheid zelf niet heeft verzonnen, anders zou hij waarschijnlijk niet versmaad hebben er in *Max Havelaar* gebruik van te maken.

Eindelijk: Multatuli deel elf (NRC Handelsblad, 16 dec. 1977)

Quid is een populair encyclopedisch handboek, uitgegeven onder het motto: Tout pour Tous - Alles voor Allen.

Het telt 1578 grote (18 × 25 cm) bladzijden, die met zeer kleine lettertjes zijn bedrukt in drie kolommen. Veel tekst dus.

En ja hoor, alles staat erin: hoe hoog een vlo kan springen, hoeveel Sylvia Kristel verdient, hoeveel aanhangers het jaïnisme telt en de soortelijke weerstand van constantaan bij 15° C in Ω.m.

Buitengewoon bemind is *Quid* onder middelbare scholieren van hogere klassen als het eindexamen nadert. Voor zover ze niet diepgaand belang stellen in de cultuur en dat doen de meesten niet, zullen ze uit *Quid* de oordelen en vooroordelen opdoen, waar ze hun hele verdere leven op teren.

Al minstens zeventig jaar wordt in ons land betoogd dat Multatuli onze enige wereldberoemde schrijver is, van 'internationaal niveau'.

Hij is en wordt inderdaad veel vertaald, meestal zeer slecht en haast altijd met subsidie. Even waar is het, helaas, dat Multatuli in hoofdzaak op Nederlands grondgebied wereldberoemd is. Daar schijnt niets aan te veranderen te zijn. Lang geleden schreef D.H. Lawrence een voortreffelijk essay over de auteur van *Max Havelaar*. Plus minus 1900 vond Multatuli enkele prominente lezers in Duitsland en Oostenrijk, Freud o.a. Maar nu wordt hij ook daar niet veel meer gelezen.

Quid 1978 wijdt vanzelfsprekend vele bladzijden aan de literatuur. Bladzijde 114 geeft het volgende lijstje van Nederlandse schrijvers: '*Bredero* (Gerbrand Adriaansz) (1585-1618); *Daisne*, Johan (Belgique, 1912); *Heinsius* (Daniel Heins) (1580-1655) écrit aussi en latin; *Meester*, Jean de

(1860-1931); *Van der* (sic) *Vondel* (1587-1679); *Vestdijk*, Simon (1898-1971).'

Voilà tout - pour tous.

Waar halen ze het vandaan, nietwaar? Men ziet het: de slechts vijf Nederlandse schrijvers aller tijden zijn allemaal dood, maar dat niet alleen: Multatuli, hoewel ook al lang dood, staat er niet bij. (Dit is, sedert ik dit stuk schreef, in latere edities van *Quid* veranderd.) In een soortgelijke opsomming van Scandinavische schrijvers ontbreken Andersen noch Kierkegaard, Björnson noch Hamsun, Ibsen noch Strindberg.

Van tweeën een: òf er mankeert iets aan het internationale niveau van Multatuli, òf er mankeert iets aan de Stichting tot Bevordering van de Vertaling van Nederlands litterair Werk in het Buitenland en soortgelijke miljoenen verslindende organisaties, wier taak het is Nederland's culturele prestige in het buitenland te bewaken.

't Is zonde van de centen. Maar aan de andere kant: kunnen we ons eindelijk niet eens bevrijden van ons idiote nationale masochisme dat het van Duitsers, Fransen of Engelsen wil laten afhangen welke Nederlandse boeken we belangrijk mogen vinden en welke niet? Erop pochen vertaald te zijn (al is het dan maar slecht, en op instigatie van de veel te langdradig benaamde Stichting, en met subsidie van het Prins Bernhardfonds, en in een onbekend aantal exemplaren waarvan je er zelden of nooit een in een buitenlandse boekwinkel aantreft) stimuleert hoogstens de verkoop aan het Nederlandse publiek, van het Nederlandse oorspronkelijk. Want helaas, geen enkele buitenlandse krant geeft de vertaalde Nederlandse schrijver de gelegenheid erover op te snijden tegen de buitenlandse lezers.

In hoeveel toonaarden hebben Du Perron, Stuiveling en anderen niet beweerd dat een auteur als Multatuli in het buitenland zus en in het buitenland zo... weet ik wat allemaal.

't Wordt tijd eens op te houden met die kreten. Al zou ten zuiden van de Schelde en ten oosten van Oost-Friesland geen mens hem meer lezen, dan is Multatuli toch de boeiendste schrijver van de Nederlandse negentiende eeuw en van alle Nederlandse klassieke schrijvers degene die het levende Hollands het best beheerste. Alleen daarom al is zijn Volledig Werk onmisbaar en dient ieder deel dat ervan verschijnt met aandacht te worden begroet. Alleen daarom al zou het beter zijn wat minder overheidsgeld te besteden aan de vertaling van hem en anderen en wat meer aan de zorg voor zijn nalatenschap.

Zevenentwintig jaar geleden

De nieuwste uitgave van zijn geschriften is zevenentwintig jaar geleden begonnen te verschijnen en beloofde vollediger te worden dan alle vorige uitgaven ervan. Deze volledigheid ij ook nu nog lang niet voltooid. 't Gaat langzaam, maar beter iets dan niemendal. Toch mag de blijdschap om dat iets ons niet blind maken voor alle gebreken die de Volledige Werken aankleven.

Met de mantel der liefde

Aan de felle bestrijding die Multatuli's deel werd tot lang na zijn dood, moet het geweten worden dat de verdediging van zijn reputatie haast geheel in handen is gekomen van niet minder felle zeloten die geen kwaad woord over hem horen willen. Multatuli verkeert al bijna een-en-negentig jaar niet meer in het land der levenden, maar de vrees dat hij met modder zal worden gegooid is nog steeds het voornaamste waarin vele Multatuli-vereerders uitblinken.

Zij hebben het alleenvertoningsrecht van Multatuli en de multatuliana. Een en ander bewaken zij argwanend. Aan buitenstaanders die inlichtingen vragen, worden verkeerde inlichtingen gegeven of helemaal geen antwoord, zoals ik menigmaal smartelijk heb ondervonden. Deze mentaliteit, kenmerkend voor een deel van het Multatuli-Genootschap laat zijn sporen na in de manier waarop zijn werk uitgegeven wordt.

Bijna in zijn eentje staat mijn vriend Garmt Stuiveling op zijn oude dag voor de taak de gigantische onderneming tot een goed einde te brengen. Hij doet het met optimisme en opgewektheid. Altijd bereid de feilen van de kafkaïaanse handlangers, die hem terzijde staan of doen alsof, met de mantel der liefde te bedekken! Zie zijn voorbericht bij het nu verschenen elfde deel, waarin toegelicht wordt waarom we hierop zeventien jaar hebben moeten wachten. En waarom de publikatie van de documenten die al in deel X aan de orde waren gekomen, in dit deel nog eens dunnetjes moest worden overgedaan.

Maar beter ten halve gekeerd, dan ten hele gedwaald.

Toch wordt een editie door dergelijke ongevallen niet indrukwekkender.

Wie alle verschenen delen nog eens doorbladert, zal nauwelijks in geestdrift raken over de deskundigheid of planmatigheid waarmee Multatuli's complete oeuvre hier in het vat gegoten wordt. Eerder krijg je de indruk dat men eigenlijk nooit met zichzelf in het reine gekomen is hoe het aan te pakken.

Veel is er bij vroegere gelegenheden al gemop-

perd over de tekstverzorging. Zo werd *Max Havelaar* in deze 'Volledige Werken' gepubliceerd als een soort amalgama van diverse drukken. Alle woorden in dit mengsel zijn wel van Multatuli afkomstig, d.w.z. zoals de diverse stenen, opgegraven uit de heuvel Hissarlik allemaal wel eens deel uitgemaakt hebben van een stad die Troje heette, maar niet allemaal van hetzelfde Troje.

Hierover - *Garmt Haveling* door Max Stuivelaar, zoals de op die manier ontstane tekst schertsenderwijs zou kunnen worden aangeduid, - is al zo veel te doen geweest, dat ik er verder over zwijg.

Een wetenschappelijke editie

Kan 'Volledige Werken' een wetenschappelijke editie worden genoemd?

Ongetwijfeld heeft Stuiveling het steeds meer die kant uit willen sturen. Omstreeks 1950, toen het eerste deel verscheen, leek het er eerder op dat het een verbeterd soort volkseditie worden zou. Hieraan moet het waarschijnlijk worden geweten dat de nogal onpersoonlijke en (behalve voor de speurders) niet zo bijster interessante brieven die Multatuli in de Opregte Haarlemse Courant schreef, niet bij de eigenlijke werken terechtgekomen zijn, maar in de afdeling brieven en documenten.

Waarom wel de posthume *Onafgewerkte Blaadjes* bij de 'werken' ondergebracht (in deel VII) en niet deze persuittreksels of zogenaamde persuittreksels, die door de schrijver zelf in druk gegeven werden?

Op zichzelf heeft het wel voordelen dat ze nu in deel XI staan, tussen de brieven uit dezelfde periode, als monumenten van de ellende, die uit de brieven spreekt waardoor ze worden omringd. Maar ja. Misschien zou het eveneens voordelen hebben het oeuvre van een overleden schrijver *altijd* integraal chronologisch te rangschikken: brieven en publikaties door elkaar heen. Toch wordt dit, om redenen die voor de hand liggen, zelden gedaan. (Wanneer een brief precies geschreven is, valt meestal wel vast te stellen, wat niet geldt voor elke pagina van een roman; je zou trouwens het romanverband moeten verbreken, enz.) Nu dan toch, pas in deel XI, met deze wijze van publiceren te beginnen, staat wat vreemd.

Stuiveling's mantel der liefde breidt zich ook uit over Multatuli zelf.

Ieder hoofdstuk van de Brieven en Documenten (een hoofdstuk bestrijkt een jaar uit het leven van de schrijver) laat hij voorafgaan door een overzicht van Multatuli's lotgevallen in de betreffende periode. Ik denk tenminste dat hij zoiets bedoelt. Maar in plaats van exact en duidelijk feiten en achtergronden naar voren te halen die met de documenten verband houden, is hij er vooral op uit Multatuli te verdedigen tegen aanmerkingen op zijn held, die mogelijk bij de lezer zouden kunnen opkomen. Welke ook de wetenschappelijke doeleinden mogen zijn die Stuiveling denkt na te streven, dat deze overzichtjes grote wetenschappelijke waarde hebben, kan hij niet menen. Zoals ik elders (De Gids, no 4/5, 1977, blz. 368 e.v.) heb aangetoond, is Stuiveling's toelichting soms regelrecht in strijd met de geproduceerde stukken.

Bijna voortdurend is zijn commentaar bovendien vaderlijk, vaag en omslachtig. Daardoor wordt de totale editie vrees ik moeizamer en dikker dan nodig is.

Ook het volgende draagt in hoge mate bij tot een nodeloze uitbreiding van de Volledige Werken.

Opdracht van rijkswege

De Nederlandse regering is echt niet kinderachtig, wanneer het erop aankomt zotte literaire opdrachten te geven aan een zot personage.

Deel XI bevat een zeventien bladzijden tellend hoofdstuk genaamd *Biografische Aantekeningen*, dat geschreven is door de heer Henri A. Ett. Het is, blijkens een mededeling in Stuiveling's 'Voorbericht', ontstaan uit een 'literair-historische opdracht van rijkswege' aan genoemde heer.

Dergelijke biografische aantekeningen ontbraken in de vroegere delen geenszins. Ze zijn er sinds het prille begin der uitgave geweest, hoewel de heer Ett er toen nog niet bij betrokken was. Voor mijn gevoel hebben ze altijd de meest schandalige pagina's van deze Multatuli-editie uitgemaakt.

Oorspronkelijk heette dit verplichte nummer 'Alphabetische Lijst van Verklaringen'. Je kon er dus niet alleen uit leren dat Constantijn de Grote een Romeins keizer was, maar ook dat 'ad libitum' betekent 'naar welgevallen'. Niet alleen dat Cambronne een Frans generaal is geweest tijdens de slag bij Waterloo, maar ook... Of nee, voor ik het vergeet: juist *waardoor* Cambronne onsterfelijk is geworden, namelijk door een aanmaning zich over te geven te beantwoorden met een krachtig 'Merde!' (volgens de legende dan) staat er niet bij.

Zo zijn deze aantekeningen een bron van ergernis, vooral wanneer je bedenkt dat ze met minder moeite en honderdmaal zoveel nut voor de lezer vervangen zouden kunnen zijn door een goed alfabetisch persoonsregister. Ophelderingen zouden, overal waar nodig, in de tekst hebben kunnen worden geplaatst, b.v. als voetnoot.

Bij mijn weten heeft niemand het nog ondernomen de fouten, omissies en overbodigheden in die bij elk deel terugkomende ‘Alphabetische lijsten van Verklaringen’, die geen plaatsen waar de verklaringen op slaan, vermeldt, eens stelselmatig op te sporen. Ook ik zal dit nalaten, het is toch mosterd na de maaltijd.

Ik doe maar een greep: Je kunt b.v. (deel III) wel vinden dat ‘insolent’ onbeschaamd betekent, maar overal in Multatuli's geschriften staan gehele Franse teksten en die worden niet vertaald. De aantekenaar weet dat Franz Junghuhn een ‘Indisch plantkundige’ was en ook nog ‘Een der voorlopers van de vrijdenkersvereniging ‘De Dageraad’, maar dat is alles.

Prud'homme op blz. 250 passeert hij stilzwijgend.

Enzovoorts, enzovoorts.

Geheel vergeefs zoeken we in de Verklaringen van Deel IV naar toelichting bij de in de tekst voorkomende eigennamen Begaimana, Diderot, Harting, Holbach, Horatius, Rappo, Rousseau, Terech, Tetzel, Tobat, Traupmann (gebruikelijker spelling: Troppmann, WFH) De Vletter, Voltaire, Madame de Warens.

Enfin, na deel VII leken de gedrukte Werken uitgeput en sindsdien zijn we van deze ‘verklaringen’ verlost.

Met deel VIII begon de publikatie van de brieven en documenten. De samenstellers hebben toen klaarblijkelijk bij zichzelf gezegd: lezers die het tot hier gebracht hebben en ook nog dit deel en de volgende delen willen gaan lezen, dat moeten ondertussen dank zij al onze verklaringen wel zulke knappe bollen geworden zijn, dat ze er hun hand niet voor omdraaien om in een woordenboek op te zoeken dat een ‘augur’ een vogelwichelaar is, zoals we vroeger nog uiteenzetten, en dat ‘à jeun’ (Fr.) nuchter betekent. Dus weg daarmee. Het werden voortaan ‘Biografische Aantekeningen’ zonder meer, die dan wel (zie VIII, 688) verzuimen te vertellen dat J.C.W. baron van Heeckeren tot Waliën op 6 aug. 1846 trouwde met Henriëtte bsse van Wijnbergen, waardoor hij Multatuli's zwager werd en die ons in het ongewisse laten wie Phitsinger en Permentier (door Multatuli genoemd op blz. 643) wel mogen zijn geweest. Had de schrijver van deze Biografische Aantekeningen nu maar ook namen als deze opgenomen en er (als 't niet anders kon) eerlijk bij verteld dat hij ze niet wist thuis te brengen, dat zou nog wat geweest zijn, dan wisten we tenminste of hij slordig dan wel onwetend moest worden genoemd. Maar niks hoor. Zo ook vernemen we niet het sterfjaar van Ruloffs en in deel IX blz. 702 wordt ons verheimelijkt dat Engelbertus de Waal ooit minister van Koloniën is geweest, belangrijk feit, dat nota bene wel genoemd was in de ‘Alphabetische Lijst van Verklaringen’ bij deel I. Maar daar wordt niet naar verwezen.

Of ik dan zo dol op verwijzingen ben? Nee. Net als iedereen heb ook ik er een hekel aan de lectuur van een boek te moeten onderbreken om van alles en nog wat in andere boeken na te kijken. Maar helaas, de ‘Biografische Aantekeningen’ van deel VIII en volgende delen staan vol verwijzingen naar de oudere. Dit is wel begrijpelijk. Heel wat namen komen uiteraard op allerlei plaatsen bij Multatuli terug. In ieder deel opnieuw van A tot Z hun doopceel te lichten, werd klaarblijkelijk te gek gevonden. Dat is het natuurlijk ook.

Logisch, wetenschappelijk en praktisch voor de lezer zou het zijn geweest na het voltooien van de hele serie boeken, voor eens en voor altijd *een* allesverklarend register te maken, niet vermelding van de bladzijden waar de behandelde trefwoorden en eigennamen ter sprake komen.

Verklaring van vreemde woorden was overigens waar het Maleise woorden betrof, geenszins een overbodige schoolmeesterij. Deel VIII heeft dan ook nog wel zo'n lijstje en ook deel IX heeft er een, waarin je helaas tevergeefs zoekt wat een ‘koelie toendan’ (l.c. blz. 482) wel mag zijn.

Te beginnen bij deel X is er ook met deze traditie radicaal gebroken: geen enkele verklaring van vreemde woorden meer in een lijstje. En zo zullen de lezers van deel XI, voor zover van Indische achtergronden verstoken, zich wel vruchteloos afvragen waarom Stéphanie Omboni het troetelnaampje ‘Loetjoe’ draagt (Maleis: geestig). Een woord dat niet zomaar in elk lexicon wordt aangetroffen.

Zou het, bij ontstentenis van een woordenlijst achterin dan geen aanbeveling hebben verdiend gewoon maar in dit en dergelijke gevallen een korte verklaring of voetnoot onder te brengen bij de tekst die de documenten beschrijft?

Waarom niet?

Want neem nu bij voorbeeld eens Alcibiades, Winkelried en de Carbonari. Ze staan in een brief van Multatuli aan Mimi op blz. 167. Keurig legt Garmt Stuiveling daar in de buurt uit wie dat wel waren: Alcibiades, Winkelried en de Carbonari - gewoon omdat Henri A. Ett ze in zijn Biografische Aantekeningen weggelaten heeft, wat geheel in strijd is met de ‘literairhistorische opdracht’ die hem ‘van rijkswege’ was verleend.

Overal vind je in dit boek verklaringen die eigenlijk in de Biografische Aantekeningen hadden moeten voorkomen, maar daar niet zijn. Toch, baas boven baas, op p. III vertelt

Stuiveling wie Marian Langiewicz was en in de ‘Biografische Aantekeningen’ vertelt de heer Ett hetzelfde nog een tweede maal. Ook Prof. Veth krijgt deze voorkeursbehandeling (zie pp. 622 en 802) en daarmee is de voorraad van deze doublures niet uitgeput. Kennelijk hebben Prof. Stuiveling en de heer Ett maar zo'n beetje langs elkaar heen gewerkt.

Ronduit ongerijmd moet het worden genoemd, dat pagina 101 prijkt met de vertaling van ‘vogue la galère’. Daarentegen is ‘pour la bonne bouche’ (p. 115) niet te moeilijk geacht voor de lezertjes, want dat wordt niet vertaald en de zo goed als geheel in het Frans geschreven brieven van Tine aan Stéphanie Omboni zijn zelfs in de oorspronkelijke taal opgenomen zonder enige vertaling hoe ook genaamd.

Spelfouten

Het valt te verdedigen dat Stuiveling spel- en andere fouten in Franse teksten onverlet gelaten heeft, ja zelfs dat hij er geen verbeteringen tussen haakjes aan heeft toegevoegd. Maar ook hier rijst een moeilijk probleem. De brieven van Tine werden in 1895 gedrukt. Daarin staat b.v. de fout ‘chapître’ (moet zijn: chapitre). Hoe dient zo'n tekst (het manuscript is zoek) nu herdrukt te worden? Want wie heeft dat ongepaste accent circonflexe op de i gezet, Tine of de zetter van die eerste publikatie? Ging het om een Hollandse tekst en stond er b.v. ergens ‘allemol’ dan zou iedere tekstverzorger die goed bij zijn hoofd is er stilzwijgend ‘allemaal’ van maken.

Stuiveling heeft, terecht geloof ik, in de Franse teksten ook alle fouten diplomatisch weergegeven. Maar dit moet de lezers voor wie de uitgave schijnbaar bedoeld is, op vreselijke dwaalwegen voeren. Dat zijn immers mensen die niet eens in staat werden geacht een correcte Franse uitdrukking als ‘vogue la galère’ te kennen of zelfs maar te kunnen opzoeken in een woordenboek.

Raadsels

Al sinds de vele jaren dat ik Pée's uitgave van Tine's brieven aan Stéphanie in mijn bezit heb, vraag ik me af wie ‘Olga’ was. In het hier besproken boek ontmoeten we Olga op bladzijde 249, maar een toelichting bij deze naam staat er niet, en waarom toelichting achterwege blijft, horen we evenmin.

Dr. Julius Pée publiceerde in 1895 Tine's brieven jammer genoeg onvolledig. Het is tekenend voor de schandelijke manier waarop er met Multatuli's nalatenschap en met die van Pée is omgesprongen, dat deze brieven, door Pée aan het eind van de vorige eeuw verzameld, nu weer spoorloos verdwenen blijken te zijn, want Stuiveling heeft ze, als gezegd, gecopieerd naar de boekuitgave.

‘Ronduit Sensatielust’

Over de ‘Biografische Aantekeningen’ nog dit: er kan nauwelijks twijfel aan bestaan dat de uitvoerigheid waarmee een bepaalde naam wordt toegelicht, afhangt van de mate waarin de desbetreffende persoon door het Multatuli-Genootschap wordt gewaardeerd. Voorbeeld, uit vele alweer: Een ieder die zich met Multatuli bezig heeft gehouden, zou wel gaarne wat meer willen af weten van Marie Anderson, zijn jarenlange, in een bepaalde periode zelfs nogal intieme, vriendin. Helaas, Marie Anderson heeft een slechte naam bij de ware Multatuli-kenner, niet omdat zij hem heeft verguisd, gehoond, of belachelijk gemaakt, want ze bleef tot ver na zijn dood met ontroering aan hem denken, maar omdat ze in 1901 enkele details prijsgaf over zijn manier van vrijen. Dat was buitengewoon moedig in 1901 en Marie Anderson, je kunt haar sympathiek vinden of niet, of een malloot (wat Multatuli zelf haar op den duur vond) ze was in elk geval geen alledaags mens. Maar nee, o schande! Ook Du Perron, in eigen ogen toch voor geen kleintje vervaard op het gebied van ‘fussoen’ zoals hij het noemde, verweet haar ‘ronduit sensatielust’. (*Multatuli en de Luizen*, p. 6)

Gelukkig veranderen de tijden en de aantekening over Marie Anderson in dit deel XI is dan ook wel driemaal zo uitgebreid als de haar betreffende paragrafen in de delen III, IV en X.

Een werkelijk definitieve uitgave?

Rommelig, onoverzichtelijk door het ontbreken van registers, half- en dubbelslachtig als deze meest volledige Multatuli-editie uitvalt (deel XI is zelfs uit een ander corps gezet dan de overige delen) we kunnen haar natuurlijk onmogelijk missen. Er is nu eenmaal geen betere en ieder nieuw deel brengt vanzelfsprekend ook aangename verrassingen: teksten die nooit eerder zijn gepubliceerd of op moeilijk bereikbare plaatsen.

De krantenstukjes uit Duitsland (‘Van den Rijn’) die Multatuli in 1866 uit geldgebrek aan de Opregte Haarlemse Courant bijdroeg, zijn inderdaad doorgaans zo droog en onpersoonlijk als zijn opdrachtgever ze wenste. Maar hier en daar zit er een juweel in verstopt, b.v. op p. 782 ‘de moraliteit van het naaldgeweer’ in een citaat uit de Mainzer Beobachter - krant die hij geheel uit zijn duim gezogen had.

Trouwens, zouden de citaten uit andere Duitse bladen authentiek zijn of misschien ook gedeeltelijk verzonnen? Prachtig onderwerp voor een dissertatie.

Zijn tweede vrouw Mimi publiceerde, zoals men weet, een bloemlezing uit zijn brieven. De originelen gingen daarbij verloren, behalve een aantal aan haar zelf gerichte epistels. Deze vinden we nu in dit deel XI voor het eerst tekstgetrouw. Het boek bevat vele nooit eerder gedrukte interessante passages, als b.v. een Amsterdams straatbeeld van honderdtien jaar geleden (p. 217), een uiteenzetting over Multatuli's dromen (p. 175), een lange bittere brief over de vervreemding van zijn tienjarig zoontje, enz.

Zo kan de geïnteresseerde lezer uren bezig blijven en wordt hij, ondanks alle ergernis, toch dankbaar gestemd jegens hen die de 'Volledige Werken' tot stand brengen: beter zó, dan helemaal niet. We moeten het ermee doen tot er een *werkelijk* definitieve Multatuli-uitgave komt - iets dat, vrees ik, door geen der thans levenden zal worden meegemaakt.

Multatuli's portretten (Over Multatuli I, 1978)

De foto's die Multatuli afbeelden, kunnen verdeeld worden in drie categorieën:

A) Foto's die zonder twijfel de schrijver voorstellen.

B) Een foto die hoogstwaarschijnlijk ook een portret van Douwes Dekker is, hoewel daartegen bedenkingen kunnen worden ingebracht.

C) Foto's die zeer zeker Multatuli niet afbeelden, en toch een min of meer frappante gelijkenis met hem vertonen.

Categorie A

Deze groep omvat zeven foto's. De oudste toont Multatuli op 42-jarige leeftijd (toont hem dus op z'n jongst; op de meest recente is hij 55 jaar. Portretten van een nog oudere Multatuli zijn niet bekend - hij werd 67).

De onbetwistbaar authentieke foto's zijn:

1862, door Löwenstamm, Amsterdam. (zie: Willem Frederik Hermans, *De raadselachtige Multatuli*, blz. 113)

1864, door Séverin, Brussel. (zie blz. 119) Toont vooral de linker gelaatshelft.

1864, door César Mitkiewicz, Brussel. (zie blz. 136) Vooral rechter gelaatsdeel.

1864, door Boussaud & Valadon, Brussel. (zie blz. 182) Profielportret, rechter gelaatshelft.

1875, door Wegner en Mottu, Amsterdam:

a) Twee opnamen van de auteur, zittend op leunstoel, sigaar in pijpje (?) in linkerhand. (zie blz. 173)

b) Buste. Toont voornamelijk linker gelaatsdeel. (zie blz. 161)

Toen Benno Wissing, typografisch vormgever van *De raadselachtige Mutatuli* (eerste druk) dit laatste portret zag, schreef hij eronder dat het een deelvergroting kon zijn van de op bladzijde 148 (eerste druk) rechts weergegeven foto met leunstoel, uit het atelier van dezelfde lichtkunstenaars. Ten onrechte heb ik mij aangesloten bij die mening, waarvoor ik door Garmt Stuiveling ernstig ben berispt. Nauwkeurig bekijken leert dat het geen deelvergroting is, maar een op een aparte plaat en met

een anders ingestelde camera gemaakte opname. Wel kennelijk tijdens dezelfde zitting tot stand gekomen als de overige door Wegner en Mottu vervaardigde foto's.

Categorie B

In het aprilnummer 1940 van Elsevier's Maand-

schrift publiceerde E. Du Perron een artikel genaamd *Multatuli's Portretten*.

Een door hem aan Guido Douwes Dekker (kleinzoon van Multatuli's broer Jan D.D.) gezonden overdruk, met opdracht *'Voor Guido Douwes Dekker, in een reeds oud Multatuli-verbond, E. du Perron 10 april 1940'*, is in mijn bezit, mij geschonken door Guido's zoon Niels Douwes Dekker.

Zoals men weet, heeft Du Perron zijn *Man van Lebak* kunnen schrijven in de ongelooflijk korte tijd van een maand, omdat hij kon beschikken over de rijke Multatuli-verzameling van Guido Douwes Dekker, die destijds te Bandoeng woonde.

Guido is, blijkens zijn potloodaantekeningen in de kantlijn van de beschreven overdruk, niet geheel gelukkig geweest met Du Perron's artikel over de portretten. Zijn aanmerkingen betroffen niet de ter sprake gebrachte feiten, maar Du Perron's toespelingen op Multatuli's 'neurasthenie'.

Nederland bejegent de herinnering aan zijn schrijvers meestal zeer slordig. Dit in aanmerking genomen kan mijns inziens Du Perron's doorwrochte overzicht van de Multatuli-iconografie - het eerste en dat nota bene toen de schrijver al drieënvijftig jaar dood was - niet genoeg geprezen worden.

Het stuk bevat een paar onjuistheden en al heeft er, wat het Multatuli-portrettenbestand betreft, sindsdien weinig opvallends plaatsgevonden, het is voor het aanbrengen van de noodzakelijke correcties, nu, weer zevenendertig jaar later, echt niet te vroeg.

Du Perron's misvattingen zijn ontstaan uit onbekendheid met de ontwikkeling van de fotografie.

Multatuli werd geboren in 1820. Dat was een kleine twintig jaar voor de eerste fotografische afbeeldingen binnen het bereik van het publiek kwamen. Enige kennis van de fotografische geschiedenis is daarom onmisbaar en een uiterst beknopt overzicht ervan moge hier dus volgen.

Een gaatje in de wand van een overigens lichtdicht afgesloten ruimte kan de werkelijkheid buiten die ruimte projecteren als een ondersteboven staand spiegelbeeld op de wand tegenover het gaatje. (De ronde vlekken die men op de grond onder een door de zon beschenen boom ziet, zijn niets anders dan afbeeldingen van de zonneschijf.)

In 1568 maakte Daniele Barbaro (La Prattica della Prospettiva) bekend dat een bolle lens veel helderder beelden gaf dan een gaatje. Deze uitvinding wordt meestal op naam gezet van Giambattista della Porta, die haar bijna gelijktijdig beschreef.

Zo kwam de camera obscura ter wereld in de 16e eeuw, maar nog niet de fotografie. Toch werden camera obscura's al veelvuldig gebruikt om er de werkelijkheid mee af te beelden, toen er nog geen lichtgevoelige materialen bestonden. Men bouwde de camera's b.v. zo groot, dat een mens er zijn hoofd en bovenlijf in kon steken en dan de beelden natrekken met een potlood op een stuk papier. Of men maakte de achterwand van matglas en legde het papier daarop.

Dat kwam niet precies op hetzelfde neer.

Lens of gaatje ontwerpen, als gezegd, een ondersteboven staand spiegelbeeld. Een rechterhand wordt afgebeeld als een linkerhand, enz. Laat men het beeld op een matglas vallen, dan kan men het beeld, omdat glas doorzichtig is, door de achterkant bekijken en is het beeld dus geen spiegelbeeld meer, al blijft het ondersteboven staan.

Velen hielden zich bezig met de vraag of het niet mogelijk zou zijn de door de camera obscura geleverde beelden 'vanzelf' vast te leggen. Dat diverse stoffen door

het zonlicht verkleuren, was geen geheim. Maar pas tegen het eind van de achttiende eeuw begonnen er mogelijkheden in zicht te komen dit verschijnsel praktisch toe te passen, nadat ontdekt was dat oplossingen van zilverzouten in het licht snel zwart worden - zij ontleden in metallisch zilver en de zuurrest.

Na proefnemingen hiermee en nog met talloze andere materialen, die ik nu maar oversla, werd op de 19e augustus 1839 het eerste goed uitgedokterde fotografische procédé, de daguerréotype of daguerréotypie bekend gemaakt door de uitvinder ervan, Jacques Daguerre.

De uitvinding nam terstond een hoge vlucht. In september 1839 reisde de Amsterdamse kunstschilder Christiaan Portman naar Parijs om de kunst te leren. In 1842 werd de eerste portretstudio te Amsterdam geopend door een Fransman, Edouard François.

Daguerréotypieën ontstonden op verzilverde messingplaatjes, lichtgevoelig gemaakt door jodium, waarmee het zilverzout zilverjodide ontstond. Het was het onderstebovenstaande spiegelbeeld dat erop werd vastgelegd.

Het zilverjodide ontleedde op die plaatsen het krachtigst, waar er het meeste licht op viel. Witte of heldere delen van de werkelijkheid, werden dus afgebeeld in zwart, met andere woorden de daguerréotypie was een negatief. Maar door een bewerking met kwikdamp en door de glanzende ondergrond leken toch de delen van de werkelijkheid die wit zijn, wit, en de zwarte gedeelten leken donker. De daguerréotypie, van ondoorzichtig metaal, keerde zijn beeldlaag naar de toeschouwer. Je kon hem wel

rechtop zetten, maar het was en bleef een spiegelbeeld. Het was natuurlijk mogelijk er door heropnemen met de camera een niet-spiegelverkeerde copie van te maken, maar men deed dit zelden. Er konden ook geen afdrukken van worden gemaakt op de moderne manier. Naar duplicaten door herfotograferen bestond haast geen vraag. Het publiek was er immers aan gewend dat tekeningen en schilderijen unica waren, het bleef er nog tientallen jaren vrede mee nemen dat er van een foto ook maar een enkel exemplaar bestond. Toch was het negatief-positiefprocédé, waarmee van I negatief een onbeperkt aantal positieve afdrukken kon worden gemaakt, al bedacht in 1833, zes jaar eerder zelfs dan de daguerréotypie, door Henry Fox Talbot. Feitelijk is *hij* en niet Daguerre de grondlegger van de moderne fotografie, maar het negatief-positiefprocédé nam pas de overhand, nadat Frederick Scott Archer in maart 1851 de zogenaamde natte plaat had gepresenteerd.

Voor een daguerréotypie moest een model minstens een minuut stilzitten. De eerste negatieven van Fox Talbot (op papier) eisten nog veel langere belichtingstijden.

Op de natte plaat van Scott Archer (een door een collodiumvlies bedekte glasplaat, bevochtigd met zilverzoutoplossing) ontstond het beeld veel sneller. Het heldere glas stelde de fotograaf in staat er zonder moeite afdrukken van te maken. Helaas lieten kwaliteit en houdbaarheid van de afdrukken veel te wensen over. Er waren bovendien toch nog betrekkelijk lange belichtingstijden vereist om een voldoende gedekt negatief te verkrijgen, dat afgedrukt kon worden.

En daarom nam men zijn toevlucht tot het volgende: Om de snelheid van de natte plaat volledig uit te buiten - het was vanzelfsprekend een goede reclame voor een fotograaf, wanneer bekend werd dat je bij hem niet lang hoefde stil te zitten, wat het resultaat van de opname verbeterde, - leverden de fotografen geen afdrukken aan hun klanten, maar het zo kort mogelijk belichte, unieke, glazen negatief!

Elke amateurfotograaf weet dat een sterk onderbelicht negatief, tegen een zwarte achtergrond gehouden, een positief lijkt. Van dit verschijnsel maakten de fotografen gebruik. Het publiek was er nog altijd zozeer aan gewend dat er van een portret maar een enkel exemplaar bestond, dat het ook de negatieven op glas, waarachter een stukje zwart papier was geplakt, accepteerde als eindprodukt. Men deed ze in een etui, of zette ze in een lijstje, net als de daguerréotypieën. Ze werden *amphitypieën* genoemd (in Amerika ambrotypes).

Amphitypieën waren niet spiegelverkeerd, want het beeld zat aan de van de beschouwer afgekeerde kant van het glas. Pas na 1851 kregen de mensen zichzelf dus niet te zien, zoals ze zich in een spiegel zien, maar zoals ze gezien worden door een buitenstaander.

Het publiek besefte het verschil tussen daguerréotypie en amphitypie nauwelijks. Het zal alleen geweten hebben, dat je voor een foto op glas veel minder lang hoefde stil te zitten (want een sterk onderbelicht negatief was immers voldoende).

Amphitypie en ten slotte de afdrukken op papier deden de daguerréotypie geenszins op slag uitsterven.

In geen enkele publikatie heb ik helaas kunnen ontdekken wanneer de eerste amphitypieën in Nederland gemaakt zijn door commerciële portretfotografen.

Het publiek was, als gezegd, nagenoeg onverschillig voor het onderscheid tussen de twee procédés. Zelfs toen ze allebei in vergetelheid waren geraakt, was het verschil niet algemeen bekend. Zo noemde Mimi het oudste portret dat er waarschijnlijk van Multatuli gemaakt is (naar zij aannam in Duitsland, in 1853) een daguerréotypie,

hoewel zij wist dat het een foto op glas was geweest. Ook Du Perron noemt het, in navolging van Mimi, ten onrechte een daguerréotypie. Toch is dit onderscheid voor de datering zeer belangrijk. Nemen we aan dat het portret in 1853 is gemaakt, dan zou dit heel goed mogelijk zijn, als het inderdaad een daguerréotypie was geweest. Maar het was een amphitypie, pas uitgevonden in 1851. Daardoor wordt de datering wat onzeker. Zouden er in 1853 al amphitypieën gemaakt zijn in Nederland, Duitsland, België of Frankrijk? Andere landen bezocht Multatuli in die periode immers niet. Hij is nooit in Engeland geweest, het vaderland van de amphitypie.

Het 'oudste' portret van Eduard Douwes Dekker, met baardje en een hand onder het hoofd is in geen geval een daguerréotypie. Het is een amphitypie, wat twijfel wekt aan de datering (1853). En wat te zeggen van het omgeslagen boordje dat de afgebeelde persoon draagt? Waren zulke boordjes wel al in de mode, in 1853?

Categorie C (zie blz. 82)

Er bestaat nog een ander, zogenaamd oudste portret van Multatuli. Dit is in 1855 gemaakt door P.H. van der Burght te Arnhem en ook als afbeelding no 30 opgenomen in het boek van Jan Coppens en A. Alberts, *Een Camera vol Stilte, Nederland in het begin van de fotografie 1839-1875*, Amsterdam 1976.

Het origineel, inderdaad een daguerréotypie, bevindt zich onder inventarisnummer G 4457

in het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit te Leiden, waar ik het heb bekeken. De verzilverd koperen plaat meet 10,8 bij 8,1 cm. Zij is afkomstig uit de verzameling van A. Grégoire en door deze vrijwel eerste historicus van de Nederlandse fotografie op goed geluk een portret van Multatuli genoemd, zonder enig ander argument dan dat de afgebeelde persoon wel enigszins lijkt op de persoon of personen die door andere Multatuliportretten worden weergegeven.

Maar is het Multatuli? Ik geloof er niets van. Multatuli was in 1855 vijfendertig jaar oud en hij had een zwaar leven in de tropen achter de rug. De jongeman op deze daguerréotypie kan onmogelijk ouder dan vijfentwintig zijn. Hij heeft zachte witte wangetjes zonder een rimpel en een veel vollere haardos dan Multatuli.

Maar iets anders: men lette op zijn boordje. Het is een opstaand boord, net zoals andere mannen droegen die in 1855 of eerder afgebeeld zijn op lichtgevoelige materialen. De liggende boord kwam pas later in de mode. Geeft dit niet te denken? Zeker: misschien is ook de officieel als portret van Multatuli met baardje, neergeslagen ogen en *liggend boordje* (Categorie B) de in 1853 pas twee jaar eerder uitgevonden amphitypie, wel niet in 1853 gemaakt en misschien is ook dat zelfs geen portret van Multatuli.

Verscheidene ooggetuigen hebben verklaard dat Multatuli kleine handen bezat, met nogal korte mollige vingers, waaraan tot zijn verdriet korte brede, platte nagels groeiden. Beantwoordt de op de amphitypie duidelijk afgebeelde hand aan deze beschrijving?

Nee.

Omstreeks het midden van de vorige eeuw hadden de portretfotografen de gewoonte het hoofd van hun slachtoffer vast te klemmen in een onzichtbaar achter hun stoel staande klem. De armen werden gefixeerd door hen haast routinematig de hand in het vest te laten steken à la Napoleon - zie de daguerréotypie uit 1855 (C).

Het model mocht vooral niet met zijn ogen knipperen. Als het dit toch deed - en dat gebeurde dikwijls - werd het met gesloten ogen afgebeeld. Uit angst voor die mislukking hebben de mensen op de oudste foto's haast altijd onnatuurlijk gespannen gezichten.

De pose die het model op de zogenaamd in 1853 gemaakte amphitypie aanneemt, is voor die periode totaal ongebruikelijk. Ieder die de moeite neemt een album met foto's van circa 1850 door te bladeren - en zulke albums worden heden ten dage bijna wekelijks gepubliceerd - zal na vijf minuten met mij tot de conclusie komen dat er noch in 1853, noch zelfs misschien in 1860 of mogelijk zelfs 1870 een tweede portret van iemand ontstaan is dat qua stijl hiermee overeenkomst vertoont.

Enige Engelse fotografen waren het verst gevorderd in de kunst, maar Multatuli is nooit in Engeland geweest. De Engelsen in kwestie waren bovendien amateurs, als Lewis Carroll, d.w.z. je kon niet zomaar bij ze binnenlopen om je te laten kieken.

Volgens Mimi werd het portret in Duitsland gemaakt.

Wie zich in 1853 liet fotograferen keek recht in de lens. Maar de pose van Multatuli op het portret met baardje en neergeslagen ogen is veel moderner, ongedwongener. De foto lijkt me korter belicht dan in 1853 mogelijk was.

Artistiek gesproken overtreft zij alle latere, onbetwijfelbaar-echte Multatuliportretten. Conclusie: de assistent-resident heeft zich in 1853 laten fotograferen door een verder onbekend, maar haast onvoorstelbaar groot fotografisch

genie, of wel, we hebben te maken met een veel recentere foto en dan, noodzakelijkerwijs, van iemand anders.

Ik hoop van harte dat dit niet het geval is. Maar bekijk eens het linkeroor van de geportretteerde en vergelijk het met de linkeroren van Multatuli op de onloochenbaar echte foto's van Séverin (1864) of van Wegner & Mottu (1875). Is het hetzelfde linkeroor wel? Is het oorlelletje van de echte Multatuli niet veel puntiger?

Dekker's tweede vrouw Mimi kreeg de hier besproken amphitypie pas na Multatuli's dood onder ogen, d.w.z.: ze zag een ernaar gemaakte tekening door Overman (Du Perron, Elsevier's Maandschr. 1940, blz. 273, afb. 1) en niet het origineel (Du Perron l.c. afb. 2; ook: *Raadselachtige Multatuli*, blz. 27). Het blad De Dageraad had het opgediept. Waar of hoe kwam Mimi niet te weten.

'(Dekker) vertelde my dat hy in zyn verloftyd in Duitschland een portret had laten maken, dat hy aan Tine zond, maar de plaat kwam gebroken aan. (Daguerréotypen werden namelijk op glas genomen.) Gezien heb ik dat portret niet. Maar toen in 1887 de Dageraad een afbeeldsel van Multatuli uitgaf, geteekend door den heer Overman naar een oud portret, wist ik terstond dat dit was naar de bewuste daguerréotype.

De heer Overman zelf kwam het my tonen, maar vanwaar hy het oorspronkelyk had, heb ik niet te weten kunnen komen.'

(Multatuli, Brieven, Amsterdam 1912, deel II, blz. 150.)

Vooral die laatste mededeling is merkwaardig, wat ook Du Perron niet ontgaan is. Immers, na de plaatsing van Overman's tekening in De Dageraad (VIII, 1887, 15 maart) werd ook de oor-

spronkelijke foto, die Mimi nooit onder ogen kreeg, publiek gemaakt, hoewel de glasplaat verdween en zoek bleef.

Du Perron: 'In een artikel van S. Kalff in Elsevier's Geïll. Maandschrift van 1910 (t.w. Multatuli-herdenking, l.c. dl. II blz. 320-33, WFH) waarbij elf illustraties staan, komt het reeds voor; toch gewaagt Mimi in haar herdruk van de Brieven in 1912 er niet van, en haar verklaring betreft slechts de natekening door Overman.'

Inderdaad is dit zeer vreemd.

De foto, niet de tekening door Overman, is in opdracht van het Multatulimuseum in 1910 gereproduceerd, niet fotografisch, maar door middel van de drukpers en fototypie. Het formaat hiervan bedraagt 16,8 bij 21,5 cm. Dit is zeer veel groter dan de oorspronkelijke amphitypie zal zijn geweest.

(...)

Ten slotte: Ik vraag me al lang af wanneer er voor het eerst een portret van Multatuli is gepubliceerd in boek, krant of tijdschrift. Ik houd het ervoor dat dit pas voor het eerst is gebeurd na zijn dood, en wel in 1887 in De Dageraad. Helaas ben ik niet in de gelegenheid zelf dit vraagstuk op te lossen - wat trouwens een kolossaal karwei zou zijn - maar er bestaan zoveel werkgroepen van vlijtige alternatieve studenten, nietwaar. Als een van hen het eens probeerde vast te stellen? Want belangrijk is het wel, gezien o.m. het feit dat Multatuli herhaaldelijk vertelde door vreemde mensen op straat te zijn herkend.

Hoe kon dat?

En het zou zeker interessant en merkwaardig zijn als Multatuli's portret nooit in een krant zou zijn gekomen toen hij nog leefde, terwijl er tot tweemaal toe wel een portret van hem in de handel is gebracht, eenmaal door hemzelf en eenmaal door z'n uitgever Funke.

Nog niet genoemde literatuur: Dr. Wolfgang Baier, Quellendarstellungen zur Geschichte der Fotografie, VEB Fotokinoverlag, Leipzig 1966; Claude Magelhaes, Nederlandse fotografie der eerste 100 jaar, Bruna, Utrecht 1969; Aug. Grégoire, Honderd jaar fotografie, Focus, Bloemendaal 1948.

'*Ronduit sensatielust*'* (Over Multatuli 8, 1981)

Marie Anderson, *Uit Multatuli's leven*, ed. J. Kortenhorst. Utrecht, Reflex, *f* 16, -

Sacher Masoch, *Maria Theresia en de Vrijmetselaars*. Een historische novelle vertaald door Multatuli en Marie Anderson, inleiding en annotaties door J. Kortenhorst en J.J. Oversteegen. Kwadraat, Vianen 1981.

* E. Du Perron, *Multatuli en de Luizen*, Amsterdam 1940, blz. 6.

Marie Anderson was de dochter van een Haagse ambtenaar en niet van een kolonel, zoals ik op een noodlottig ogenblik heb overgeschreven uit een van de vele oudere gebrekkige Multatuli-boekjes - ik kan niet eens meer terugvinden uit welk precies, waarvoor ik mij diep schaam.

Overschrijven is altijd slecht en dan achteraf niet eens meer weten waaruit, is wel het toppunt. Maar, dat er zelfs in 1975 nog maar weinig of geen andere dan geheel of gedeeltelijk slechte boekjes over Multatuli bestonden waaruit iets kon worden overgeschreven, is natuurlijk ook zo mooi niet.

Mijn belangstelling voor Marie Anderson dateerde van lang geleden.

Al in mijn prille jeugd vertelde een bedaagde Multatuliaan en inmiddels bekeerde anarchist, die Domela Nieuwenhuis en Mimi nog persoonlijk had gekend, mij dat (zijn stem verminderde tot een droevig gefluister) de edele schrijver helaas in bepaalde perioden van zijn leven het slachtoffer was geworden van twee zeer slechte vrouwen: Charlotte de Graaff en Marie Anderson.

Is het verbazingwekkend dat ik tot de huidige dag juist naar deze twee nieuwsgierig gebleven ben?

Mijn begeerte iets meer over Marie Anderson te weten te komen, kon ik ook in die dagen al vrij gemakkelijk bevredigen. De door haar aan Multatuli gewijde brochures (*Multatuli-Wespen*, 1888 en *Uit Multatuli's Leven, Bijdrage tot de kennis van zijn karakter*, 1901, de laatste een uitbreiding en bewerking van de eerste) vielen mij spoedig in handen. Toch kwam ik daaruit nog lang niet genoeg te weten over Marie Anderson zelf.

Mijn kennis aangaande Charlotte de Graaff, die voor zover we weten haar vriendschap met de Lijder van Lebak nooit beschreven heeft en van wie ook overigens haast niets bekend is, behalve dat ‘Dek’ haar ‘Prul’ noemde en een flinke soms gelds van haar kreeg, bleef vrijwel op hetzelfde nulpunt, waarop zij zich ook veertig jaar geleden bevond.

Zelf geen held in het omspitten van oude archieven en dergelijke, heb ik sinds lang mijn hoop wat beter ingelicht te worden over deze dames op de onderzoeker J. Kortenhorst gesteld.

De kleine, compacte studies die Kortenhorst, met gebruik van nieuwe gegevens, aan sommige incidenten in Multatuli's leven heeft gewijd, bezitten vele voordelen boven de geschriften van menig ander. Kortenhorst is een pure biograaf en hij bepaalt zich, wat onder Multatulianen zeldzaam moet worden genoemd, tot de feiten, die hij weergeeft zonder enig waardeoordeel, zonder ‘voor Multatuli op de bres’ te willen staan (zoals het zelfs nu nog volgens velen hoort). Kortenhorst is, om het zowel banaler als duidelijker uit te drukken, strikt objectief.

Hij heeft een vernuftige manier om, zich baserend op verspreide toespelingen en fragmentarische relazen in brieven en dergelijke, een bepaalde gang van zaken uiteen te zetten, haar te beschrijven of hij er zelf bij is geweest. Een uitgebreider opgave van zijn bronnen zou het weliswaar gemakkelijker maken het door hem vertelde na te gaan, maar ik geloof niet dat hij er ooit op uit is de zaken anders voor te stellen dan ze, op grond van het door hem in de documenten aangetroffene, moeten zijn geweest.

Ik hoop dan ook van harte dat het hem, juist hem, zal gelukken materiaal te vinden over Charlotte de Graaff en niet minder gelukkig zou hij mij maken met een zo volledig mogelijke biografie van Marie Anderson.

Wat deze laatst betreft heeft hij al heel wat verricht in de op stapel staande heruitgave van Sacher-Masoch's novelle *Maria Theresia en de Vrijmetselaars*, die door Marie Anderson en Multatuli werd vertaald.*

Ook in de facsimile-herdruk van *Uit Multatuli's Leven* blijkt Kortenhorst, die de tekst inleidde en annoteerde, veel wetenswaardigs over Marie Anderson bijeengebracht te hebben.

Ik betreur alleen dat de Inleiding zo abrupt eindigt: 'Later zijn zij (Multatuli en Marie, WFH) weer gebrouilleerd en in Nieder-Ingelheim is Marie nooit geweest. (...) zij is in Den Haag op 19 februari 1912 overleden.'

Kortenhorst laat ons, zoals men ziet, op deze plaats zitten met een grote gaping (circa 1878-1912). Mijns inziens had hier ook wel vermeld

* *Maria Theresia en de Vrijmetselaars* is inmiddels verschenen. Marie's bewering dat Multatuli deze novelle geheel vertaald heeft, lijkt inderdaad onwaarschijnlijk na lezing van de tekst, dit zal ieder met de tekstbezorgers eens zijn. Kortenhorst en Oversteegen hebben een lange lijst van noten toegevoegd, die opgeven waar en hoe de vertaling afwijkt van het oorspronkelijk. Er zijn kennelijk-onopzettelijke afwijkingen bij en andere die hoogstwaarschijnlijk aan Multatuli's moedwil zijn te danken. Maar niet alles kan op zijn rekening worden geschreven.

mogen worden, ook al blijkt dit later uit Marie's eigen tekst op blz. 25, dat Marie en Multatuli tegen het eind van zijn leven toch niet meer gebrouilleerd waren. Dat zij nooit bij hem in Nieder-Ingelheim is geweest, is, in weerwil van wat Marie Anderson zelf beweerde, waarschijnlijk onjuist, zie Pée, *Reisbrieven aan Mimi*, blz. 306.

Waardoor de brouilles ontstonden?

Ook dit laat Kortenhorst in het midden. Multatuli's brieven geven daarover wel wat meer te kennen dan Marie er zelf over onthulde.

In een brief van 26-27-28 februari 1878 aan Mimi heet het: 'Neen, te Rotterdam mag je niet komen. Ik ril ervan. Evenmin mag ik toestaan dat je met Marie Anderson in haar hotel komt, waar men gewoon is haar met Schenkel te zien. Ik neem die Schenkel haar doen niet kwalijk, mits zij 't maar niet kwalijk neme dat jij niet mag riskeren voor haar gezelschap te worden aangezien. En Marie Anderson is compromittant.'

Dr. Julius Pée, die deze en andere brieven aan Mimi uitgegeven heeft (Multatuli, *Reisbrieven aan Mimi*, Amsterdam 1941) en van noten voorzien, liet 'Schenkel' helaas onverklaard.

Uit een brief van 28 januari 1880 (zelfde bundel, blz. 205) blijkt dat 'de stakkerd (Marie, WFH) met haar jongetje niet te eten heeft...'

12 februari 1880 vloeit hem over deze zelfde stakkerd de volgende sententie uit de pen: 'Zij kan niet leven zonder zotternij.' Op blz. 244 zou zij tegenover een uitgever een 'infame' houding hebben aangenomen. (Ze had zich Quarles genoemd.)

Allemaal raadsels waarvan ik nog vóór mijn dood de oplossing hoop te vernemen, maar dan zal er wel flink aan de uitgave van de Brieven en Documenten doorgewerkt moeten worden. Marie Anderson heeft zonder twijfel iets Don Quichotterigs over zich gehad. Niet sensatielust is het waardoor zij over die andere Don Quichotte de waaghalzerige, schandalige onthullingen deed, die haar zo gehaat zouden maken.

Zij 'leed' ook, zou ik haast zeggen, aan een overmatige dierenliefde, die zelfs haar broeder in Don Quichotte kon ergeren. Vagelijk herinner ik me tenminste een desbetreffende passage uit een van zijn brieven, waarin hij zich korzelig uitlaat over het feit dat ze van haar armoedje een mishandeld oud paard vrijkocht om dit een zorgeloze oude dag te bezorgen - een paar dagen later zag ze het natuurlijk weer voor de kar lopen. Helaas, ondanks een middag wanhopig bladeren in allerlei publikaties, heb ik deze passage niet terug kunnen vinden. Hoe jaloers kan ik worden op Garmt Stuiveling's achter-achter-kleinkinderen, die zich omstreeks het jaar 2081 zullen kunnen vermeien in een perfecte volledige Multatuli-uitgave, van een perfect register voorzien, dat het opzoeken van zulke details tot (achter-achter-klein-) kinderspel zal maken.

Ook andere Multatuli-lezers lijden heden ten dage onder het gebrek hieraan.

Niemand minder dan Garmt Stuiveling zelf bij voorbeeld, die in *Over Multatuli* No. 7 het een en ander mededeelde betreffende de aardrijkskundige communard Elisée Reclus en stelde dat Reclus na zich, uit Frankrijk verbannen, te Clarens 'boven' Montreux te hebben gevestigd, daar 'bevriend was geraakt met Multatuli's geestverwant Sicco Roorda van Eysinga, balling als hij. Deze kon hem van dienst zijn met meer dan achttien jaar ervaring op Sumatra en Java (...) Maar Roorda overleed eind 1887. Reclus zocht nu een ander wiens deskundigheid in staat was de zijne aan te vullen en kritisch te controleren.'

Zat het zo?

Audiatur et altera pars! Hetgeen gemakkelijker zou zijn geweest als de bovenomschreven ideale Multatuli-uitgave van 2081 nu al in Garmt Stuiveling's boekenkastje zou hebben geschitterd. Dan zou hij immers onmogelijk hebben kunnen verzwijgen wat Roorda op 21-6-'85 aan Multatuli schreef: 'Ik heb ook geldelijk verlies door het nemen van ontslag als medewerker aan de Dictionnaire de Géographie. Ik had een opstel over Indië gemaakt, waarvan Reclus zei: "die arbeid is fr. 1500 waard!" Ik zond hem op. De hoofdredacteur Rousselet gebruikte geen zes regels van de 100 blz. (...) En zulke nukkige gekken éclabousseren (= bespatten, WFH) verstandige, nijvere werkers met het slijk van hun rijtuig!'

Drie jaar eerder al, op 28-7-'82 had Roorda over dezelfde nobele anarchist trouwens medegedeeld: 'Reclus die in Le Révolté schrijft dat eigendom, bestuur en belasting moeten worden afgeschaft, staat in het kadaster als eigenaar van twee villa's die hij zegt aan zijn vrouw te behoren. Mijn ambassadeurschap der Javanen valt mij dus zeer zwaar.' (*Briefwisseling tusschen Multatuli en S.W. Roorda van Eysinga*, Amsterdam 1907)

Zo bevriend als Stuiveling denkt waren ze dus niet en Roorda's overlijden eind 1887 was niet de reden waarom Reclus een andere deskundige zocht: Roorda had al twee en een half jaar voor z'n dood ontslag genomen uit dat baantje, omdat hij Reclus een 'nukkige gek' vond. Sneleman's weigering met Reclus samen te werken kan hierom ook een andere oorzaak hebben gehad, dan de verpolitiekte die Stuiveling oppert.

De verklarende noten die Kortenhorst aan het

boekje van Marie Anderson heeft toegevoegd, zijn interessant en prijzenswaardig. 's Schrijvers grote kennis van het oude Den Haag met omgeving blijkt alom.

Slechts in een enkel geval rijzen vragen, die overigens niet van veel belang zijn.

Zo verbindt Kortenhorst aan Marie's mededeling dat Multatuli 'de hele Pitaval' had gelezen (p. 24) een noot waaruit blijkt dat Kortenhorst hierbij aan twee dusgenaamde Duitse tijdschriften heeft gedacht. Wat is er tegen het vermoeden dat het de oorspronkelijke achttiende-eeuwse Pitaval geweest is, zó beroemd dat de titel 'Causes célèbres' in het taalgebruik van vele landen een vaste plaats gekregen heeft en behouden?

Kortenhorst tekent bij *Curiosities of Literature* aan dat dit in zes delen verscheen. Dit is juist, maar Marie vertelt dat de letters van het door Multatuli gebruikte exemplaar erg klein waren en ik denk dus dat hij de 'new edition', in twee kolommen gedrukt in één deel, met een inderdaad schier microscopisch lettertje, had.

In de aantekeningen bij blz. 32 corrigeert hij een fout: Multatuli's huis te Nieder-Ingelheim werd niet gefinancierd door de vader van het pleegkind Wouter Bernhold, zoals Marie dacht, maar door Dr. Jan Zürcher. Marie's verhaal dat Wouter's vader Wittich heette laat Kortenhorst daarentegen onbesproken.

Volgens een door mij van Henn A. Ett ontvangen bericht (zie mijn *De raadselachtige Multatuli*, blz. 200) berusten in de verzameling van het Multatuli-Genootschap stukken die aantonen dat Wouter's vader wel degelijk Bernhold heette, niet Wittich.

Ik moge een noot van eigen makelij aan de door Kortenhorst gegevene toevoegen.

Op blz. 14 vermeldt Marie wat er op Tine's graf te Venetië zou staan gebeiteld, maar dit is niet geheel juist. Er staat namelijk op: E.H. Douwes-Dekker (alleen de initialen; fout streepje) en niet Everdine H. Douwes Dekker.

Waar Marie het vandaan haalde, vertelde zij niet. Misschien had zij de grafsteen nooit gezien. Dat heb ik ook wel niet, maar het graf, op het kerkhof van San Michele, bestaat nog altijd en niet minder dan vier lezers van mijn *Raadselachtige Multatuli* (in chronologische volgorde: Raymond J. Benders, Drs. M.M. Janse, Prof. Dr. K. van het Reve en Philip Mechanicus) zijn zo attent geweest mij er foto's van te sturen, nadat het plaatjesboek al verschenen was, helaas. Gelukkig is het uitverkocht en kan er dus misschien een ook in vele andere opzichten verbeterde editie van komen.

Marie durfde wel wat, in de avondstond van het victoriaanse tijdperk. Zij openbaarde haar herinneringen, zei ze, met geen andere bedoeling dan de waarheid te dienen en haar schuld zou het niet zijn als er 'raadselachtigs overbleef'. (*Multatuli-Wespen*, voorrede)

Wiens schuld het dan wèl is dat er nu, bijna een eeuw later, nog haast evenveel raadselachtigs is overgebleven, zal moeilijk uit te zoeken zijn. Het is ook niet belangrijk. Belangrijk is het er wat aan te doen.

Verscheen *Multatuli-Wespen* bij de uitgever Van Klaveren, die eerder Van Vloten's onthullingen *Onkruid onder de Tarwe* had gepubliceerd, de uitgebreide bewerking ervan, *Uit Multatuli's Leven, Bijdrage tot de kennis van zijn karakter*, zag het slaapkamerlicht bij C. Daniëls, uitgever van zulke studies die onze vaderen met de tong deden klakken, als *Wetenschap op sexueel Gebied, Liefdezuster Augustine gewijd en uitgebannen, Halve Maagden, Een gedwongen Huwelijk* en *Onanie*.

Maar de recente herdruk is uitgevoerd door een firma die alleen op de klandizie van uiterst ernstige literatuurhistorici mikt. Daarom had voorkomen moeten worden

dat de ondertitel van *Uit Multatuli's Leven* t.w. *Bijdrage tot de kennis van zijn karakter* in het niet verdween, zoals helaas is gebeurd. Deze ondertitel is immers een duidelijke toespeling op de ondertitel die Mimi aan haar uitgave van Multatuli's brieven had toegevoegd: *Bydragen tot de kennis van zyn leven*. - Als het geen kritiek geweest is op Mimi's arbeid...

Paul van 't Veer over Multatuli (NRC Handelsblad, 9 april 1982)

Het boek dat Paul van 't Veer (overl. 15-5-'79) aan Indië en Multatuli wijdde, bevat vrij veel door hem opgedolven nieuw materiaal. Maar het komt ook overeen met oudere Multatuliboeken.

Boeken over Multatuli zijn namelijk heel anders dan zulke aan de overige Nederlandse schrijvers gewijd.

Ten eerste omdat ze zo onvergelijkelijk veel groter in aantal zijn. Over geen enkele vaderlandse auteur is zo overvloedig en zo geanimeerd geschreven, als over de binnenkort al honderd jaar dode man van Lebak.

Ten tweede bevatten boeken over Multatuli altijd krasse onnauwkeurigheden, zo geen (pro dan wel contra) opgeklopte beweringen die door geen enkel historisch document worden gestaafd. Soms zelfs mededelingen waarvan de onjuistheid al lang is aangetoond.

En ten derde behandelen deze geschriften hoofdzakelijk Dekker's leven tot en met het schrijven van *Max Havelaar*, dus ‘zijn jeugd en Indische jaren’, ondertitel van een van die werken (dat van J. Saks).

Ook het nieuwste Multatuli-boek, van Paul van 't Veer, zou beter zo hebben kunnen heten dan, zoals het nu heet: ‘*Het Leven van Multatuli*’. Plotseling breekt het af, in 1859, toen Multatuli nog 28 jaar te leven had. Deze levensbeschrijving, hoe dik ook nu al, zou nog wel tweemaal zo dik hebben moeten worden, als Paul van 't Veer's ontijdige dood de uitvoering van zijn oorspronkelijke voornemen niet had verijdeld. ‘Sommige boeken hebben hun geschiedenis door niet te verschijnen: memoires in de knop gebroken, romans onvoltooid, verzamelde werken voor de uchtend van hun bloei vergaan’, schreef hij in januari 1978 (Tirade, jaargang 22), zonder te vermoeden dat het boek waaraan hij zelf werkte, tot deze categorie zou gaan behoren en gedeeltelijk ongeschreven zou blijven.

Hoe betreurenswaardig dit ook is, ondertussen dekt nu de vlag de lading niet en tot overmaat van ramp is het op zichzelf fraaie omslag versierd met het portret van een man die zeker E. Douwes Dekker niet geweest is, zoals al lang is bewezen.

Over de beweringen die niet gestaafd zijn, respectievelijk stellig onjuist, zal ik me zo min mogelijk uitlaten. Het nut van debatteren met een dode schrijver is meestal onzeker: hoop op een verbeterde herdruk bestaat niet en dan nog... Het groepje dergenen die de materie werkelijk goed kennen is uiterst klein, en sommigen die er deel van uitmaken, zijn om tactische redenen weinig geneigd publiekelijk oude rooskleurige visies, door de traditie geheiligd, te laten vallen voor een wat nuchterder kijk op Dekker's wedervaren. Ook Paul van 't Veer spaart heilige kolen en geiten, niet altijd dezelfde als zijn voorgangers, maar toch wel enkele. Vrienden van de schrijver, zo deelt de uitgever mede zonder namen te noemen, zijn verantwoordelijk voor ‘het vergelijken van de citaten, de verwijzingen, de literatuurlijst en het register’.

Niet voor de tekstverzorging? Weliswaar hebben toen het boek nog ter perse was de namen van enkele formidabele stilisten in dit verband de ronde gedaan (een advertentie in ‘Over Multatuli’ (9, 1982, blz. 70) beweerde dat Paul van 't Veer's boek ingeleid en bezorgd was door Annie 't Veer, Piet Calis en Karel van het Reve), maar we vinden daarvan geen spoor in het Ten Geleide. En van hun werkzaamheid, als ik het goed zie, helaas ook weinig in de tekst. Een grondige controle is *nooit*

overbodig, wie de schrijver ook moge zijn. Bladzijde 186: ‘Openhartig moesten ze (Dekker en z'n verloofde, WFH) tegenover elkaar *staan* (cursief van mij). Daarom moest Eefje ook alles weten van zijn flirtation met Cateau en hem zelfs het groene licht geven om verder te *gaan* (cursief van mij).’

Het jaar waarin dit, volgens deze Bruintje-Beer-verzen, moest, was 1845; de plek waarop: een afgelegen theeplantage. Hadden ze daar toen al verkeerslichten? Nee. 't Zal dus een kaarslantarentje met een groen glaasje zijn geweest dat ze hem gaf, zodat Cateau hem gemakkelijker terug kon vinden in de tropennachten o zo zwoel, maar, wat iedereen weet, verschrikkelijk pikkedonker.

Waar Brest van Kempen, Slijmering in *Max Havelaar*, zich op 15 april 1855, toen hij tot resident van Bantam werd benoemd, heeft bevonden, is mij onbekend. In elk geval was hij voordien resident van Riouw en het kan dus lang geduurd hebben eer hij in zijn nieuwe standplaats Serang zijn werkzaamheden kon beginnen.

Over de Lebakzaak werden Multatuli's eigen mededelingen met het klimmen der jaren helaas steeds fanatieker en fantastischer. Van 't Veer heeft, als anderen vóór hem, geaarzeld daar kritiek op te leveren, ook als hij beter wist, wat soms tot tegenstrijdigheden leidt. Zo heeft Van 't Veer geweten dat Brest van Kempen op 15 april 1855 in Bantam was benoemd, slechts negen maanden eerder dan Douwes Dekker. Ik heb Van 't Veer hierop namelijk gewezen per brief van 29 juni '77. Het heeft hem, zo zie ik nu, niet verhinderd op blz. 340 van z'n biografie te verklaren: ‘Terwijl Dekker bezig was zijn verdediging voor te bereiden, was Brest van Kempen niet traag geweest met de zijne. Ook voor hem was het een uiterst belangrijke zaak aan het worden. Nu ze door Dekker geforceerd was tot iets waarbij de gouverneur-generaal betrokken moest worden, stond de carrière van de resident van Bantam net zo goed op het spel als die van de assistent-resident van Lebak. Het verschil was dat Dekker niet anders gewild had. Maar het stond als een paal boven water: kreeg Dekker gelijk dan kon Brest van Kempen wel inpakken. Dan zou zijn vastgesteld dat onder zijn ogen in Lebak al jarenlang gekneveld was zonder dat hij er iets tegen had gedaan.’ Als een paal boven water staat dat er van deze tirade niets deugt, maar ik bepaal me tot het voornaamste. ‘Jarenlang’ zou op z'n allerhoogst tien maanden kunnen zijn geweest. En dat er tegen de knevelarij vóór de komst van Dekker (24 januari 1856) niets gedaan was door Brest van Kempen is evenmin waar als dat er *jarenlang* was gekneveld *onder de ogen* van laatstgenoemde. Het staat namelijk niet alleen in de bewaard gebleven documenten te lezen, maar ook in Van 't Veer's eigen boek - maar op een andere bladzij (310)!

De befaamde vraag of Brest van Kempen ‘onder de regent’ zat omdat deze sluwe vorst hem ‘meiden leverde’ (*Max Havelaar*, noot uit 1875, zie *Max Havelaar*, 5de druk, facsimile-uitgave, blz. 401) behandelt Van 't Veer niet met de uitvoerigheid die zij verdient.

Multatuli's in de noot genoemde ‘onwraakbare getuige’ was J.J. Hasselman (niet S. Hasselman, zoals hij in veel Multatuli-literatuur ten onrechte heet). Deze Hasselman (zie Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, dl. IV) was *niet* ooit assistent-resident van Lebak geweest, zoals Multatuli zelf wel eens beweerd heeft, maar van het aanpalende Pandeglang en wel in de jaren 1847-1849. Toen zat Brest van Kempen op Madoera. Pas op 15 april 1855 werd hij benoemd tot resident van Bantam. Hasselman was toen resident van Jogjakarta en vertrok in dat zelfde jaar

voorgoed naar Nederland. Het verhaal van Hasselman kan dus heel goed niet méér waar zijn geweest dan een praatje van willekeurig welke andere roddelaar. Multatuli schreef op 5 april 1868 aan Huet dat hij het niet van Hasselman zelf gehoord had, maar van Van Zuylen. In een brief van 25 april 1874 aan Vosmaer werd de zegsman Hasselman zelf en bombardeerde hij deze Hasselman zelfs tot assistent-resident van zijn eigen Lebak.

Tegen het meidenverhaal pleit vooral dat Multatuli toen hij zelf in Lebak was, er nooit van had gehoord, ook niet van Collard en Van Hemert (Duclari en Verbrugge in *Havelaar*), die daar al lang waren, iets waar ook Saks, door Du Perron voor ‘peuterkundige’ uitgescholden, terecht op gewezen heeft.

De manier waarop Multatuli het verhaal steeds sterker maakte, wordt door Van 't Veer helaas onvoldoende scherp onder het oog gezien.

Van 't Veer bestrijdt, in navolging van Stuiveling, mijn theorie dat Dekker een diep verborgen haat tegen z'n moeder koesterde. Toch beschrijft hij deze vrouw op goede gronden als een afschuwelijk mens dat zich steeds te kort gedaan voelde. Vooral door zulk soort geschipper is de tekening van Dekker's karakter in Van 't Veer's boek wazig en oppervlakkig gebleven.

Tot mijn verbazing wordt ook de legendarische ‘persoonlijke verhouding’ die tussen Dekker en Duymaer van Twist (vóór ‘Lebak’) bestaan zou hebben, weer bijna onverkort bejubeld, zonder dat de biograaf ingaat op de argumenten die ik heb aangevoerd om te bewijzen dat

het maar een praatje is. (zie De Gids 4/5, 1977, dit boek 259) Genoemd artikel in De Gids is wel in de bibliografie opgenomen, maar veel eruit opgestoken heeft de biograaf geloof ik niet. Toch schreef deze zelfde biograaf mij op 7 november 1978:

'Mijn eigen idee is dat Van Twist en Dekker elkaar wel hebben gesproken, zoals in hun situatie "normaal" was in de Buitenzorgse sfeer. (...) Maar dat het nooit vertrouwelijk kan zijn geweest en dat het zelfs hoogstonwaarschijnlijk is dat Van Twist hem met opzet naar Lebak stuurde. (...) Maar het belangrijkste is toch dat ik uit de brieven van Van Twist heb kunnen aantonen dat hij juist in het geheel geen voorstander was van maatregelen tegen regenten, maar vond dat die knevelarijen heel langzaam moesten uitsterven door betere "opvoeding" van de regenten en van de bevolking.'

Op de bladzijden 298, 318, 319 die in het boek aan de kwestie zijn gewijd, vind je van deze zo gezonde denkbeelden weinig of niets terug en dit maakt het wetenschappelijke gehalte van de nieuwste Multatuli-biografie helaas ook al niet groter. Maar op andere bladzijden wordt er weer wel op gewezen dat Van Twist niet zoveel hart voor de inlander had.

'Duymaer van Twist gaf Multatuli gelijk!' heeft Du Perron eens uitgeroepen.

Paul van 't Veer gaf iedereen gelijk.

Op blz. 356 heet het persoonlijke contact in Buitenzorg weer 'oppervlakkig'. Zo blijven we aan de gang.

In zijn ijver alle partijen te vriend te houden en het legendarische heldenfeit van Lebak dus niet al te skeptisch te bekijken, is Van 't Veer voor geen kleintje vervaard.

Op blz. 327 durft hij te beweren dat Dekker 'besloot het lijk van Carolus (zijn zogenaamd vergiftigde voorganger, WFH) te doen opgraven.'

Hoe nu?

Duidelijker verwarring tussen legende en waarheid, tussen Havelaar en Dekker, tussen Slotering uit de roman en Carolus die echt bestaan heeft, is niet mogelijk.

Inderdaad was het 't voornemen van *Havelaar* ''t lyk van zyn voorganger te doen opgraven en wetenschappelyk onderzoeken, zoodra de Regent verwyderd zou zyn en diens aanhang onschadelyk gemaakt.' (*Max Havelaar*; zie vijfde druk, blz. 297)

Maar Havelaar was niet helemaal Dekker en wat Dekker in werkelijkheid al dan niet besloten heeft moge onbeslist zijn, dat hij niet, zoals Van 't Veer voorwendt te denken, hetzelfde besloten kan hebben als wat de romanheld Havelaar besloot, staat vast.

Carolus, op 1 november 1855 overleden, lag immers niet in Lebak begraven, maar te Serang, waar a) Dekker niets te besluiten had en b) de Regent en diens aanhang niet schadelijk konden zijn.

Carolus in Serang te doen opgraven besloot Dekker dus zeer zeker niet. Maar evenmin verzocht hij de resident te Serang, Brest van Kempen, dit voor hem te laten doen. Integendeel: Hij hield de hele vergiftigingszaak voor Brest van Kempen geheim!

Multatuli zelf heeft dan ook nooit zo'n besluit aan *Dekker* toegeschreven. Hij beperkte zich 25 jaar later tot een ogenschijnlijk onaantastbare, maar toch aan alle kanten misse mededeling: dat het hem onbekend was òf het lijk van zijn voorganger was opgegraven. (*Max Havelaar*, vijfde druk, opheldering([152]), blz. 392)

De overigens al lang bekende waarheid is dat Dekker, toen hij zijn eerste heftige brief aan Brest van Kempen schreef zonder feiten te noemen, oprecht in de vergiftiging

geloofde. Dáárom ging het. Niet om, volgens de adat (Nieuwenhuys dixit en niet geheel ten onrechte), gepreste grassnijders of afgepakte buffels en overige ‘bewijzen uit het Pak van Sjaalman’, waarmee Du Perron pas 83 jaar later voor de dag zou komen. De vergiftiging van Carolus, een moord door de onderworpen inlanders gepleegd op een Nederlandse ambtenaar, dàt zou een reden tot groot vertoon van kracht zijn geweest, díe zou aanleiding hebben kunnen geven de Regent terstond te ‘verwijderen’ - als het waar geweest was. Helaas. Even later vernam Dekker dat Carolus volgens diens arts *niet* was vergiftigd. Dekker kon toen, door raadselachtige, in zijn karakter verankerde oorzaken zijn koers niet meer wijzigen. Hij verdubbelde zijn inzet, net zoals hij met even weinig succes aan de roulette placht te doen. Van 't Veer ziet dit ook wel in, maar niet waar het 't meest te pas komt.

Je vraagt je overigens wel af hoe die arts nog iets anders had kunnen verklaren. Want Carolus was immers al vier maanden dood en begraven, zonder dat iemand de politie had geïnformeerd. Andere onduidelijkheden en onjuistheden in Van 't Veer's boek laat ik nu maar rusten. Ik had me voorgenomen niet te polemiseren en werp dan ook, in plaats daarvan, liever een vastberaden blik op de toekomst.

Wanneer zal er eindelijk een boek verschijnen dat met recht *Het Leven van Multatuli* zou mogen heten?

Toch onmogelijk eerder dan als de Brieven en Documenten volledig gepubliceerd zullen zijn. En hoelang zullen we daar nog op moeten wachten?

De Multatuli-uitgave is op het ogenblik (11 maart 1982) waarop ik dit schrijf, niet verder

gekomen dan het jaar 1869, wat betekent dat er nog een oogst van *achttien jaar* brieven en documenten in de beroemde schoenendoos onder het bed van Garmt Stuiveling ligt te gisten.

En er worden, naar het schijnt, nog voortdurend nieuwe pakken brieven en documenten aan het licht gebracht...

Multatuli deel veertien, de brieven en documenten van 1870 en 1871 **(NRC Handelsblad 30 april 1982)**

Heeft literaire detailkritiek enige zichtbare uitwerking op de kwaliteit van de gekritiseerde boeken?

Op 16 december 1977 besprak ik in NRC Handelsblad deel Elf van Multatuli's Volledige Werken en maakte er enkele aanmerkingen op, door de bezorgers van de uitgave nooit weersproken.

Nu, bijna vijf jaar later, zijn we toe aan deel Veertien. (Deel 1 zag *tweeëndertig jaar geleden* het licht...)

Is er naar mij geluisterd? Ik durf het me nauwelijks te verbeelden.

Zo wordt een register van namen nog altijd als een overbodige luxe beschouwd.

Zo is men erin geslaagd de traditionele beschrijving van de jaren waaruit de gepubliceerde documenten afkomstig zijn nog even weinig-zeggend te maken en menigmaal misleidend, want met de documenten strijdig, als voorheen.

Om een voorbeeld te noemen: in weerwil van wat op blz. 22 verteld wordt, blijkt letterlijk uit *niets* dat Tine's vertrek uit Den Haag naar Italië (omstreeks 1 juni 1870) Multatuli *toen* de beste uitweg zou hebben geleken.

Goed, z'n schoondochter (die van zichzelf Post van Leggelo heette, met één o, niet met twee, Garmt) had het mis: Tine en de kinderen waren niet naar Italië vertrokken, zodra Dekker naar Duitsland was gegaan; ze bleven nog zes weken in Den Haag. Maar het verbeteren van deze fout geeft Stuiveling toch niet het recht er weer een andere fabel voor in de plaats te schuiven?

Hij, en doctorandus Dongelmans, die een deel van Garmt's taak heeft overgenomen, zijn te prijzen dat de ergste absurditeiten die oudere delen ontsieren (doublures in de biografische aantekeningen o.a.) nu geloof ik vermeden zijn. Maar andere malligheden, zoals de vertaling hier en daar van een Frans woord, terwijl de gesubsidieerde gemakzucht hele stukken Franse tekst onvertaald gelaten heeft, worden koppig voortgezet.

Nog sterker: bladzijde 83 prijkt met twaalf regels onvervalst zeventiende-eeuws Latijn (van Newton) zonder een syllabe nadere uitleg.

Is de Multatuli-uitgave dan bestemd voor lezers die zonder moeite Latijn kunnen lezen, maar veel te dom zijn om een Frans woord op te zoeken in een dictionnaire (met uitzondering van 'pour la bonne bouche', dat in deel IX onverklaard bleef en, verdraaid! - in dit deel wéér!)...

Is zij bedoeld voor bollebozen die op bladzijde 83 zo maar uit hun hoofd wisten wie Newton was, zoals Stuiveling en Dongelmans blijkbaar hebben aangenomen, maar, bij bladzijde 608 aangeland, niet meer, want daar pas wordt het plotseling uitgelegd: wie dat is geweest, Newton.

Diverse 'affaires' trekken ook ditmaal weer

door correspondentie en krantenknipsels hun sporen. Om te laten zien hoe jammerlijk de verklarende noten de lezer in de steek laten, zal ik een van deze kwesties hier wat uitvoeriger behandelen.

In *Nog-eens: Vrye Arbeid in Nederlands Indië* (gepubliceerd december 1870) had Multatuli het volgende beweerd: '... de zeer liberale voorstander van Vryen Arbeid Duymaer van Twist voerde de afgeschafte werving voor het leger weder in. Onderofficieren werden van geld voorzien, om in de dorpen den onnozelen inlander tot spelen te verleiden. Zodra deze meer verloor dan hy betalen kon, werd hem geld geleend om dóór te spelen, en het geleende als *handgeld* beschouwd. Men knipte zyn haren af, en hy was soldaat. Voor den honderdsten maal nodig ik den heer Van Twist uit my tegen te spreken.

Het is mogelyk dat hy, last gevende de oude wyze van werving weder oogluikend toe te laten - *ik* weigerde die vuiligheid in myn Afdeling toe te laten - niet wist hoe die zaak zich toedroeg'. (VW, V, 468)

Het was niet Van Twist die hem tegensprak. Een 'Oud-officier van het O.I. Leger' kreeg in de NRC van 2 januari 1871 de ruimte om, met volledige stukken toegelicht, te betogen dat *juist Van Twist* bij kabinetsbesluit van 9 april 1852 de (kwalijke) wijze van soldaten werven had afgeschaft.

Wat bewees dit tegen Multatuli? Feitelijk niets. Hij had zelf immers ook gezegd dat de kwalijke wervingsmethode aanvankelijk was afgeschaft, maar hij had daaraan toegevoegd dat Van Twist die methode *weer had ingevoerd*. (zie ook *Havelaar*, opheldering([133])) Dit laatste werd door de oud-officier geenszins tegengesproken, of zelfs maar besproken. Toch was de bedoeling van de NRC duidelijk: de lezer te suggereren dat de Strijder van Lebak de arme ex-gouverneur-generaal weer eens had bezwadderd.

Het enige wat de officier aantoonde was dat Van Twist (waar Multatuli niet eens zeker van was geweest) wel degelijk geweten moest hebben hoe kwalijk die wijze van soldaten werven was.

Multatuli liet het er niet bij.

Op 13 jan. '71 schreef hij aan Jhr. van Sypenstein, o.a. oud-gouverneur van Suriname en Tweede-Kamerlid, of Sypenstein het stuk waarmee Van Twist de oude wijze van werven weer zou hebben ingevoerd, uit het archief kon doen lichten.

Sypenstein deed niets.

Multatuli zond ook een repliek aan de NRC.

De NRC weigerde deze brief te plaatsen, maar een andere krant, Het Noorden, nam hem op. De schrijver hield voet bij stuk: Duymaer van Twist had de werving met gebruik van 'kunstgrepen' later toch weer ingevoerd en wel per *geheim besluit*. (VW, XIV, 387) Bewijzen voor deze stelling had Multatuli kennelijk niet.

De lezer anno 1982 zal zich moeilijk kunnen onttrekken aan de indruk dat de arme schrijver zich vergist had en in zijn nood maar iets verzonnen, want de verzorgers van de Volledige Werken komen de grote man niet te hulp met een verhelderende voetnoot.

Het liet Multatuli geen rust. In ettelijke brieven bleef hij volhouden tijdens zijn ambtstijd te Lebak een dergelijk geheim besluit onder ogen te hebben gekregen. Maar niemand gaf hem zekerheid dat het ooit werkelijk had bestaan.

Hij schreef ook aan Mr. W. Wintgens, oudminister van Justitie en lid van de Tweede Kamer. (VW, XIV, 634)

Wintgens schreef hem op zoetsappige toon terug. Over het werven van soldaten staat in die brief geen jota.

Op 31 december 1871 klopte Multatuli opnieuw aan bij Wintgens en het gaat ernaar uitzien dat hij zijn fantasie in steeds toenemende mate te hulp riep: 'Het weder invoeren van de infame wijze van werving, door den vryarbeidsgezinden heer Van Twist, behoeft niet zo voorzichtig aangeroerd te worden. Dit is een feit waarvoor ik insta. Ik herinner my zeer duidelyk, op de my als Assistent-Resident van Lebak geworden dispositie genoteerd te hebben: "dat doe ik niet!"'

Heeft Wintgens hier dan wèl nog iets op geantwoord? Helaas, het is de laatste brief die in dit deel XIV wordt gepubliceerd en we zullen dus weer lang moeten wachten eer we te weten komen of, en zo ja welk, vervolg deze zaak gehad heeft.

Kortom, het is hartverscheurend te zien hoe iedereen die op de hoogte kon zijn of kon komen, Multatuli in de steek liet. Indien er immers een dergelijk geheim besluit echt geweest is, dan moeten vele ingewijden daarvan geweten hebben. Als de assistent-resident van Lebak het op zijn schrijftafel had gevonden, dan de andere assistent-residenten vanzelfsprekend ook. Maar niemand deed klaarblijkelijk een mond open. Toen niet. En nu? De verzorgers van de Brieven en Documenten? Zij evenmin.

Is er dan niet zelfs maar een kleine poging gedaan naar dat (zogenaamde?) geheime besluit te zoeken in een archief?

Blijkbaar niet.

Inlichtingen die elke niet totaal debiele lezer zelf wel in het eerste het beste woordenboek

vinden kan, zijn er in overvloed: dat ‘épicier’ het Franse woord is voor kruidenier, dat ‘gouffre’ afgrond betekent.

Ja! Zelfs dat (VW, XIV, 626) e.t.q. ‘Et (*sic*! WFH) tutti quanti’ beduidt, *en dat dit Latijn zou wezen*, vind je. Geen wonder dat ook de vertaling die ze geven, fout is. Ik vraag me wel af hoe de onderhavige annoterende polyglot (= iemand die veel talen kent, Fr. volgens v. Dale) hier nu weer aan is gekomen.

Enfin.

Ondanks al deze geleerdheid staat, op 31 dec. 1871 de Strijder voor de uitgebuite Javaan nog evenzeer in de Hollandse kou als een jaar eerder, toen de NRC die voor hem ogenschijnlijk vernietigende documenten publiceerde. En er zou in deze voor de man van Lebak zo hachelijke toestand zelfs honderdelf jaar later nog geen verandering zijn gekomen, als niet een willekeurige buitenstaander de tijdrovende, maar amusante gewoonte had, geregeld in Multatuli's *Volledige Werken* te bladeren en zodoende het oog had kunnen laten vallen op bladzijde 521 van deel XI.

Een kleine historische inleiding is op z'n plaats, alvorens ik releveer wat daar wordt aangetroffen.

Omstreeks 1890 besloot C. Jonckbloet, zich noemende ‘R.C. Priester en Pastoor te Batavia’ een bezoek aan Lebak te brengen. Hij was van mening dat Multatuli's geschriften de jeugd bedierven en ging zijn licht eens opsteken in het archief van Rangkas Betoeng, de hoofdplaats waar zich het Havelaardrama had afgespeeld. Verscheidene archiefstukken schreef hij over - correct naar we moeten hopen, want de originelen zullen wel verdwenen zijn.

Op hun beurt schreven de verzorgers van de Volledige Werken iets over uit het boekje dat Jonckbloet in 1894 aan zijn ervaringen wijdde en dit citaat vinden we in deel IX op blz. 521. Jawel. Het was een ‘geheime missive, op 26 februari 1856 gezonden door Resident Brest van Kempen en handelende over de werving van inlandse soldaten’. De letterlijke tekst blijft ons jammer genoeg onthouden, maar niet wat E. Douwes Dekker er, op 29 februari 1856, onder schreef:

‘Nota van den Assistent-Resident van Lebak. Voorloopig gedeponeerd in de meening dat ik niet zeer lang deze afdeeling zal besturen en dus de meededeeling aan den Regent uitgesteld tot een opvolger op zich zal durven nemen den Regent ten dezen voor te schrijven wat “geoorloofde middelen” zijn.

In geval mijne overplaatsing of aflossing niet spoedig plaats vindt de vraag rigten tot den Resident van Bantam.

Het denkbeeld van oorbaarheid is zeer subjectief... Als spelen en dobbelen en tot schuld uitlokken een “geoorloofd middel” is, - *verklaar ik daartoe de hand niet te willen leenen*.

Zoo neen, *welke* middelen zijn dan wel geoorloofd? Ik voor mij heb daartoe instructies noodig; doch wellicht zal mijn vervanger ten dezen beter dan ik weten wat hem te doen staat. De Assistent resident van Lebak E. Douwes Dekker.’

Jonckbloet was het niet om de ‘geheime missive’ op zichzelf te doen of om de manier waarop inlandse soldaten werden geworven. Die kwestie zal hem hoogstwaarschijnlijk helemaal niet meer voor de geest hebben gestaan. Hij wilde alleen maar tonen dat Dekker er in de ‘Lebakzaak’ al in een vroeg stadium rekening mee gehouden had dat hij wel eens aan het kortste eind zou kunnen trekken.

Dekker's kanttekening op de missive maakt helaas niet geheel duidelijk wat er in die missive stond: of zij in tegenspraak was met het openbare besluit van 9 april 1852, waarbij de onoorbare middelen werden verboden, het besluit dat de NRC op 2 januari 1871 naar voren schoof om Multatuli's waarheidsliefde in een kwaad licht te stellen, - of misschien toch niet helemaal. Maar er zijn van hem bovendien losse aantekeningen bewaard gebleven, die midden maart 1856 opgeschreven zijn en een van deze notities luidt: 'Hoe, men kan gene soldaten krygen zonder schandelyke verleiding en zo dikwyls bieden moeders hunne kinderen aan voor een weinig ryst.' (VW, IX, 546)

Indien, zoals de NRC op 2 jan. 1871 suggereerde, de schandelijke verleiding in 1852 voorgoed verboden was, is deze overweging uit 1856 moeilijk te verklaren.

Hoe dan ook, Multatuli had het in 1870 *niet* allemaal uit zijn duim gezogen.

En niet zonder een zeker leedvermaak constateer ik dit honderdelf jaar later in een krant die nog altijd de naam NRC draagt, al is het dan nog maar voor de helft.

Dat er in 1856 inderdaad weer een missive is geweest over deze kwestie staat in elk geval vast. Helaas zal dit tot de meeste lezers van de Volledige Werken deel XIV niet gemakkelijk doordringen, want de tekstverzorgers wijzen er niet op en deel IX uit 1956 is al lang weer vergeten.

Aangezien Stuiveling in zijn beschrijving van het jaar 1871 er ook geen woord over schrijft, laat de uitgave voornamelijk de indruk achter tot stand te worden gebracht door geleerden die voor de inhoud van de documenten (en dus voor Multatuli) eigenlijk totaal geen belangstelling hebben. Hun toelichtende aantekeningen zijn onbenullig, hun commentaar is on-

nauwkeurig, zoniet kinderachtig - zie bij voorbeeld de uitweiding over honger op blz. 304. Het boek verschaft gelukkig ook de oplossing van enkele oude raadsels.

Zo heb ik me wel eens afgevraagd waarom Dekker, na op 4 april 1856 ontslag uit 's lands dienst te hebben verkregen, nog ruim een jaar werkloos op Java gebleven is, om dan, 15 april 1857 hals over kop, in zijn eentje, zijn driejarig zoontje en zwangere vrouw achterlatend, naar Europa te vertrekken. Hij reisde namelijk, hoe arm hij ook was, per ‘landmail’, wat sneller, maar ook driemaal zo duur uitkwam als normaal per zeilschip om Kaap de Goede Hoop.

Wat was hij van plan?

Volgens een artikel door zekere Javanus in het Semarangse blad De Locomotief van 17 januari 1871 (nu voor het eerst opgegraven), gaf hij bij zijn vertrek als reden dat hij keizer Napoleon III en de keizerin wel eens wilde zien.

Sicco Roorda van Eysinga, die enkele dagen voor dat vertrek met Multatuli kennis maakte en voor altijd zijn bewonderende vriend zou blijven, plaatste op 28 april 1871 een stukje met nadere preciseringen in De Locomotief: Dekker zou hem hebben gezegd: ‘Over zes maanden kom ik terug als millionair. Wij zullen dan samen het gemeste kalf slachten. Als ik u eerder gekend had, zouden wij reeds nu samen doen. Maar ik heb mijn plan alleen uitgewerkt en ga nu alleen naar Napoleon en Victoria. Met die lamme kooplui hier is niets te beginnen.’ (VW, XIV, 537)

Dekker's vriend Herman des Amorie van der Hoeven had tegen hem gezegd: ‘Als je niet om geld geeft, smaal dan niet op mensen met geld, maar gun het ze. Maar als je wèl om geld geeft, toon dan dat je het even goed kunt verdienen als zij.’

En Dekker had hem gelijk gegeven, en na drie maanden nadenken gemeend een oplossing te hebben gevonden.

Ook Paul van 't Veer is dit onbekend geweest en o.a. hierdoor is de biografie die hij schreef dan ook nu al verouderd. Je begrijpt niet dat het Multatuli-Genootschap hem niet beter heeft voorgelicht.

Mag men van een biograaf vergen dat hij zulke bladen als De Locomotief volledig doorzoekt op multatuliana?

Dit lijkt me toch wel wat te veel gevraagd. Het is een werkje dat sedert lang gebeurd zou zijn, als de professoren Nederlands aan de universiteiten hun leerlingen nuttiger dingen te doen gaven dan het in elkaar draaien van pseudoamerikaanse zeurstukken over de ‘evaluatie’, de ‘maatschappelijke relevantie’, de ‘onderhuidse spanningen’ van de dichter Pietje Puk en zo meer.

De annotatie, berekend zoals we zagen voor man of vrouw die het Latijn van Newton vlot kan lezen, maar niet bij machte is iets op te zoeken in een Frans woordenboek, past minder geniale studenten bijzonder slecht.

Bladzijde 650 geeft een van de plaatsen waar Multatuli het verhaal van Hasselman over Brest van Kempen en diens ‘onder de regent’ zitten wegens door de regent geleverde ‘meiden’ ter sprake brengt. Zie ook mijn artikel in NRC Handelsblad van 9 april 1982. (dit boek 276) De karige tekstverzorgers gunnen hier de onbedorven moderne lezer, die er, naar de ervaring leert, toch al niet veel meer van begrijpt, slechts twee verwijzingen naar andere plaatsen waar hij zich nader zou kunnen oriënteren. Ongelukkig is het te noemen dat, om te beginnen, alleen naar deel XII, 751 wordt verwezen en niet naar de overige verspreide opmerkingen van Multatuli, waarin hij deze kwestie, zo belangrijk voor de beoordeling van de Lebakzaak, met allerlei varianten aan de orde stelde.

En helemaal ontoelaatbaar is het dat voorts alleen nog verwezen wordt naar een artikel van H.A. Ett over Brest van Kempen uit 1950. Dit stuk geeft namelijk wel diverse interessante bijzonderheden over Brest van Kempen, maar vermeldt de 'meidenkwestie' met geen woord. Maar soms is het oprukken van de waarheid niet te stuiten. B.v. wat het vraagstuk aangaat of Dekker, vóór hij naar Lebak ging, omstreeks eind 1855 'herhaaldelijk' aan diners ten paleize bij de gouverneur-generaal heeft deelgenomen en of hij zodoende op vertrouwelijke voet kwam met de machthebber, die ontdekte dat Dekker in Lebak 'de regte man op de regte plaats' zou zijn. Van Twist heeft het zelf gezegd, maar 26 jaar na dato, eerder niet.

Stuiveling en anderen worden niet moe te verzekeren dat dit niet naderhand door Van Twist is verzonnen, maar dat het waar is. Dekker werd ten paleize geïntroduceerd door De Waal, een neef van z'n vrouw, beweert Stuiveling onder meer in deel IX van de V.W., blz. 397. Maar wat lezen we op bladzijde 649 van deel XIV, in een brief die Multatuli op 15 december 1871 aan Wintgens schreef? Hij noemt daar zijn 'aangehuwde neef De Waal' zijn 'vijand sedert dertig jaren'!

Zo, zo. Als, wat Multatuli in deze brief van 1871 zegt waar is, dan was De Waal dus al z'n vijand sinds 1841 en zal De Waal mogelijk juist verhinderd hebben dat Dekker aan de diners van de gouverneur-generaal werd genood.

(Voor het tegenovergestelde heeft Stuiveling trouwens nooit enig bewijs aangevoerd, maar dat mag in Nederland de wetenschappelijke pret niet drukken.)

Een boek over Multatuli schrijven, of zelfs maar bestaande boeken corrigeren en aanvullen is, zolang de brieven en documenten niet compleet zijn uitgegeven, onbegonnen werk. En dan nog. Zelfs al heeft over honderd jaar een aspirant-biograaf alles, maar dan ook alles wat er van en over Multatuli is overgebleven in een betrouwbare editie bijeen, dan nog kan hij zeker weten dat zijn levensbeschrijving grote leemten zal vertonen en dat er over velerlei kwesties voorgoed onzekerheid zal blijven bestaan. Een ontmoedigende gedachte? Ik vrees van wel.

Want steeds duidelijker wordt het dat Multatuli's tweede vrouw, de Heilige Mimi, heldin van Recht en Waarheid volgens de oudere multatulianen, geen halve maatregelen nam als het verleden gecorrigeerd moest worden volgens haar!

Noodgedwongen nemen nu de Volledige Werken de meeste brieven over uit oudere, door Mimi in elkaar gedraaide uitgaven, waarvan àls er eens een bij toeval behouden manuscript vergeleken kan worden met Mimi's gedrukte tekst, altijd onmiddellijk blijkt dat de editie van de Heilige door en door corrupt is.

Kilo's en kilo's brieven en documenten heeft zij aan het alles reinigende vuur toevertrouwd.

En zij was niet de enige die dit deed.

Ook van de brieven die Tine aan Stéphanie Omboni-Etzerodt schreef, is zo goed als niets meer over. En dat Julius Pée (ook al zo'n waarheidsheld, als we Menno ter Braak geloven mogen) in 1895 niet alles gepubliceerd heeft, staat vast. Weg zijn de manuscripten van die brieven, verdonkeremaand door Pée, door diens erfgenamen, of misschien al door Stéphanie zelf, of zoekgeraakt onder het bed van Garmt Stuiveling - daar zullen we nooit achter komen. Ook toekomstige biografen zullen voortdurend langs afgronden van onzin en door drijfzanden van onbewijsbare veronderstellingen hun treurig bestaan moeten voortslepen.

Ik heb in deze bespreking nog lang niet alles vermeld waartegen ernstig bezwaar dient te worden gemaakt, lang niet alle fouten aangewezen.

Waar zou ik me voor uitsloven?

Ik weet zeker dat de claque van de Nederlandse professorale kliek deze editie toch weer ‘onvolprezen’ zal noemen. Ik verzin het niet, zie NRC Handelsblad van 27-2-1981. Onvolprezen! Of ik nog niet genoeg mijn best had gedaan!

Ik laat het bespelen van zulke loftrompetjes gaarne over aan anderen, die, wat mij betreft, daarmee dan zelf geprezen zijn.

Per drie jaar twee delen met in elk deel twee jaar Multatuli-documenten... Als 't zo doorgaat zal ik, mits niet intussen van razernij uit mijn vel gesprongen, tegen dat het laatste deel verschijnt 73 zijn. Dan luistert helemaal niemand meer naar mij...

(Ook deze berekening zal nog veel te optimistisch blijken, vrees ik, 1986.)

Een hele stapel Havelaars (NRC Handelsblad 6 jan. 1984)

In De Revisor (1983/3) heeft Drs. Eep Francken, bestuurslid van het Multatuli-Genootschap, een lang artikel geschreven. Dit doet hij niet alle dagen.

De in twee kolommen gedrukte Revisorbladzijden bevatten wel viermaal zoveel tekst als een normale octavobladzijde van een normaal boek of tijdschrift. Op deze basis omgerekend is het artikel van Francken niet minder dan zeventien bladzijden groot.

Schijnbaar een ijverig man, doctorandus Francken, vooral als het om Multatuli gaat.

'Ik ben nogal een Multatuligek', onthult hij zelf. 'Wie mij uit Appingedam opbelt met bewijzen dat Multatuli op een of andere dag de trein van 13.22 heeft genomen en niet, zoals tot nu toe werd aangenomen, die van 16.22 kan mij op de stoep verwachten.'

Da's inderdaad gek. Geen zee gaat hem te hoog, geen Appingedam is te ver weg. Een gekheid die de grootst mogelijke hoeveelheid tijd aan beuzelarijen wil besteden, maar nog heel wat belangrijke dingen ongedaan gelaten heeft. Dit laatste is niet alleen de schuld van Francken. Ontelbaar zijn de doctorandussen die talloze Multatuli-problemen tot de huidige dag even duister hebben gelaten als ze altijd al waren.

Francken's breedvoerige, om niet te zeggen keutelige en langdradige artikel is van A tot Z ingegeven door gekheid van deze soort en erger.

Waar komt het allemaal op neer?

Goed geraden: Francken wil subsidie hebben. Dit is om twee redenen niet verwonderlijk:

a) Negen van de tien Nederlandse letterkundigen zijn geen personen die iets willen bestuderen of schrijven, maar zulke die subsidie willen hebben.

b) Multatuli was niet alleen de grootste schrijver van onze negentiende eeuw, maar bovendien de grootste bedelaar. 't Zou met zijn geest in strijd zijn, niet, met zijn naam op de lippen, maar weer eens iets te verzinnen waarvoor subsidie op tafel moet komen. En dit, zelfs al valt te vrezen dat ondanks alle al verleende subsidie, de uitgave van Multatuli's Verzameld Werk zelfs in 1987, als zijn honderdste sterfdag herdacht zal worden, nog lang niet voltooid zal zijn.

Goed.

We geven Francken subsidie en wat gaat Francken daarmee doen?

Daarmee gaat hij niet minder dan drie of vier kloeke boekdelen produceren. Paralleledities, noemt hij ze.

'Het eerste deel bevat een editie van het handschrift; opmerkingen over wijzigingen zijn nog niet nodig. Op de linker pagina's wordt het Havelaarhandschrift afgedrukt, natuurlijk op ware grootte: 19 1/2 bij 31 cm. En natuurlijk in kleur, zodat Van Lennep's bijdragen in paarse inkt duidelijk herkenbaar blijven. Het telt 123 pagina's.'

Enzovoort. Tot tweemaal toe blijkt Francken te denken dat het manuscript van *Max Havelaar* 123 pagina's telt (dit moet zijn 239). Over de betekenis van die druk in twee kleuren (op dat kolossale formaat) heeft hij slecht nagedacht, misschien vergeten dat Van Lennep niet alleen in het manuscript van Multatuli heeft gecorrigeerd, maar ook in de - verloren gegane - drukproeven.

Deel 2 zou een facsimile van de eerste druk moeten zijn met vermelding van ‘de veranderingen’, deel 3 ‘Multatuli's eigen vierde druk’ (pas de vierde druk werd door Multatuli zelf gecorrigeerd; hij maakte een aantal Van Len-

nepvarianten ongedaan). ‘Misschien is een vierde deel overbodig’, denkt Francken, al weet hij dat Multatuli ook in de vijfde druk van 1881 weer het een en ander veranderd heeft. Het wordt, zoveel is duidelijk, ‘een enorm werk...’ constateert Francken.

Inderdaad. En het zou tot niets dienen, constateer ik.

‘Voor heruitgave pleit natuurlijk de aard van de tekstverschillen’, zegt Francken.

En waarom pleit de aard van de tekstverschillen daarvoor?

‘Omdat’, zegt Francken, ‘in 1962 de Multatuli-kenner G.W. Huygens, sprekend over de mogelijkheid van een proefschrift over de stijlverschillen in de Havelaaredities zichzelf prachtig getypeerd heeft in de bedachtzame woorden: “Helemaal nutteloos lijkt het me niet”.’

En waartoe wordt Francken aangespoord door deze ‘prachtige typering’ in ‘bedachtzame woorden’ van Dr. G.W. Huygens?

Doctorandus Francken - je gelooft je ogen niet, of, na al veel ervaring met de luiheid van Nederlandse literaire doctorandussen te hebben opgedaan, geloof je het voetstoots - Francken vindt in de ‘bedachtzame woorden’ van Huygens een argument *om niet om een dissertatie over dit onderwerp te vragen*!

Maar wat voor zin heeft het allerlei versies van *Max Havelaar* tekstueel te gaan herdrukken, versies die in elke bibliotheek kunnen worden opgevraagd? Zolang er geen studie is verricht die de verschillen tussen die versies aan het licht heeft gebracht en kritisch beschouwd en van deugdelijk verklarend commentaar voorzien? Geen enkele, natuurlijk.

En als de Franckenistische herdrukken van een dergelijk commentaar worden voorzien? Wat voor nut hebben al die tot de vierde druk toch corrupte of door de auteur toch niet meer benutte versies dan nog? 't Commentaar zou voldoende zijn, dus: *de overbodig geachte dissertatie*!. Ja, precies: een boek waarin alle varianten van 1859 (manuscript) tot en met 1881 (vijfde, laatste door de auteur geziene druk) overzichtelijk bijeengebracht zouden zijn.

Maar Francken past ervoor, kennelijk. Francken, die liever dan een dissertatie te schrijven de lange reis van Leiden naar Appingedam en terug onderneemt om een papiertje te bezichtigen van welks inhoud hij zich met minder tijd en kosten ook zou kunnen vergewissen door de Appingedammenaar te verzoeken hem een fotocopie van het desbetreffende document te sturen. (Zonder twijfel zal Francken ook die reis naar Appingedam niet zonder subsidie ondernemen.)

Vier *Max Havelaar*'s dus, elk in een apart boekdeel - (het eerste deel nagenoeg zo groot als een Bos-Atlas). En elk deel toch in tenminste tweeduizend exemplaren gedrukt.

Wat moet de boekhandel daarmee aanvangen? En de lezer?

Hij kan ze met elkaar vergelijken, vindt Francken, ‘door de boeken boven elkaar te leggen, ze moeten dus goed openvallen’.

Als ze niet goed openvallen, is het dus allemaal voor niets geweest en de subsidie weer in het water gegooid. En ook, vind ik, als de lezer niet beschikt over een goed verlichte tafel die minstens 1 meter 10 breed is. 't Leesgenot zal staande moeten worden gesmaakt, nog iets wat Francken niet schijnt te beseffen.

Francken, zich noemende en schrijvende ‘Multatuligek’, is van de elementairste kwesties, die door onderlinge vergelijking van de diverse *Havelaars* worden opgeroepen, niet volledig op de hoogte.

Voorbeeld:

In 1868 verscheen de Engelse vertaling van ‘Baron’ (in werkelijkheid jonkheer) Alphonse Nahuÿs.

Nahuijs beweerde dat zijn vertaling naar het oorspronkelijke manuscript was vervaardigd. Dit was onwaar: hij had het niet en Multatuli had het niet. Het was, nadat het bij Van Lennep terecht was gekomen en door deze schrijver bewerkt, zoekgeraakt (wat het blijven zou tot 1910).

Hoogstwaarschijnlijk heeft Nahuijs een door Multatuli hier en daar met de hand verbeterd exemplaar van eerste, tweede, of derde druk (de tweede druk en de derde druk zijn naar de eerste druk gemaakt, wat niet inhoudt dat ze daaraan identiek zijn) in handen gehad. Misschien heeft hij Multatuli's pretentie de oorspronkelijke versie te hebben hersteld, geloofd, misschien ook niet.

Hoe dan ook, het oorspronkelijke manuscript had hij *niet*.

Van Lennep had daarin onder meer de eigennamen verminkt. Er staat dus in de drukken 1, 2 en 3: R....B...ng in plaats van Rangkas Betoeng, er staat B....K...el in plaats van Bantam-Kidoel, en zo meer.

Die namen werden in de Engelse vertaling *voor het eerst* voluit leesbaar.

Enige desbetreffende briefwisseling tussen Multatuli en Nahuijs is niet bekend. Maar toch mag aangenomen worden dat waar de Engelse vertaling op significante wijze afwijkt van de eerste, tweede en derde niet door Multatuli gecorrigeerde drukken, de basis van die Engelse verschillen door Multatuli is gelegd.

Aan Francken's offsetbibliotheekje in vier de-

len zou een vijfde deel, de Engelse vertaling, niet mogen ontbreken, want eigenlijk is deze (en niet de Nederlandse vierde druk van 1875) de eerste editie waarover de auteur zelf zeggenschap heeft gehad.

Dat Multatuli in de Engelse vertaling of in de latere Nederlandse edities van 1875 en 1881 de *oorspronkelijke* tekst zou hebben 'hersteld', dit is maar heel gedeeltelijk van toepassing, want hij beschikte niet over het manuscript. Wel komen de edities van 1875 en 1881 overeen met de *bedoelingen* die hij toen met *Havelaar* had (die bedoelingen waren niet dezelfde als die hij in 1859 had met het manuscript). Zo zijn deze edities onder meer aangevuld met een aantal noten, waarvan sommige, ter versterking van Multatuli's gelijk, helaas nogal leugenachtig zijn uitgevallen.

De verschillen tussen manuscript en de diverse edities kunnen we verdelen in soorten.

a) Door Van Lennep om politieke of morele redenen aangebrachte wijzigingen en schrappingen.

b) De door Van Lennep om literaire redenen aangebrachte veranderingen (bij voorbeeld de indeling in hoofdstukken, achteraf door Multatuli geautoriseerd).

c) De door Multatuli zelf sinds 1868 aangebrachte veranderingen.

d) De fouten van zetters en drukkers.

Natuurlijk zijn de onder a), b), en c) genoemde varianten de interessantste en een doctorandus kan geen schitterender, nuttiger en interessanter dissertatie schrijven dan door een beredeneerde catalogus te maken van al die afwijkingen en in zijn commentaar een historische plus biografische verklaring te geven van draagwijdte, ontstaan en functie daarvan.

Maar, al is het manuscript van *Havelaar* al sinds 1949 gedrukt voorhanden, *diplomatisch* zoals Stuiveling die de uitgave verzorgde ten minste beweert, zelfs een globale vergelijking tussen manuscript en eerste druk is *nog nooit systematisch ondernomen*! Niet door de 'Bedachtzame Multatuli-kenner Huygens' en niet door de duizenden doctorandussen in de Ned. taal- en letterkunde die sinds 1949 door onze universiteiten van een diploma zijn voorzien.

En ze zouden zulke interessante ontdekkingen hebben kunnen doen!

Voorbeeld:

Nahuijs schreef in de 'Nederlandsche Spectator' van 7 maart 1868 een artikel over zijn vertaling, waarin hij het volgende opmerkte:

'Max Havelaar geeft in hoofdstuk XX nog een andere reden waarom hij zijne verplaatsing naar Ngawi niet kon aannemen:

'Den nieuwen gouverneur-generaal ken ik, ik weet dat er niets van hem te wachten is' - en zoo staat het nu in het Engelsch. - Voor den aandachtigen lezer is dit geen gering verschil.' Dat is het inderdaad, al staat het door Nahuijs geciteerde óók niet in het manuscript - wel komt wat er echt staat ongeveer op hetzelfde neer.

Voor de Nederlandse lezer was dit nieuw.

In de anno 1868 alleen in omloop zijnde eerste, tweede en derde drukken stond: '... zijn opvolger ken ik niet en weet niet wat er van hem te wachten valt.'

In het handschrift stond (volgens de editie 1949): '... Wij kennen zijn opvolger. Van dezen is niets te wachten.'

In de Engelse vertaling staat: 'I do not know his successor, nor what I may expect of him', waaraan de vertaler de volgende noot toevoegde: 'In the original MS the author wrote: "I *know* his successor, I *know* what I may expect of him." This was

changed against the will and without the knowledge of the author. We give this note with the autorization of the author.'

In de drukken van 1875 en 1881 staat (en dit is in alle volgende drukken zo gebleven tot de huidige dag): '... zijn opvolger ken ik en ik weet dat er van hem niets te wachten valt.'

Zo staat het ook in de door Max Stuiveling uit manuscript en diverse drukken gecompileerde tekst waar het Verzameld Werk mee pronkt. In de 'verantwoording' hiervan wordt geen commentaar gewijd aan deze passage.

Natuurlijk zijn niet alle tekstverschillen tussen manuscript, eerste druk, Engelse vertaling en vierde enz. drukken zo interessant als deze. Want welke reden had Multatuli in 1859 zo verachtelijk te schrijven over Van Twist's opvolger Pahud, die hem, Multatuli, zo coulant behandeld had toen hij tijdens z'n verlof zoveel geld kwijtraakte? Er moeten, niet in het boek *Max Havelaar* genoemde, redenen geweest zijn waarom Multatuli de brave Havelaar zo minachtend liet praten over de nieuwe gouverneur-generaal nog vóór deze de kans gekregen had een vinger naar de Lebakzaak uit te steken - maar men zie hiervoor een der min of meer betrouwbare Multatuli-biografieën.

Toen Max Havelaar het in 1856 zei, was er nog niets gebeurd, maar toen het boek *Max Havelaar* drie jaar later geschreven werd, had Pahud wel degelijk enkele straffen uitgedeeld (nog in 1856) aan de door Havelaar aangeklaagde hoofden. Multatuli heeft evenwel steeds bij hoog en bij laag volgehouden dat er vóór 1860, vóór *Max Havelaar* ook in Indië was gelezen, nooit iets aan was gedaan.

Vast staat in elk geval dat de (voorlopig gelukkig denkbeeldige) lezers van de door Francken

beraamde gesubsidieerde papierberg, zelfs als ze de vier, wat zeg ik vijf delen goed opengeslagen boven elkaar leggen, nog de kans lopen over de verschillen heen te lezen en dat een grondige studie, uitsluitend aan de verschillen tussen de diverse versies gewijd, heel wat meer licht zou verspreiden en heel wat leesbaarder zou zijn dan al die boekdelen bij of boven elkaar.

Straks zit de gelukkige lezer met de gebakken peren. Met vier of vijf boven elkaar gelegde boeken zal hij zijn lol niet op kunnen, vooral wanneer hij een dubbelfocus bril draagt.

In 1987 zal het niet alleen honderd jaar geleden zijn dat Multatuli stierf, maar ook dat hij, als eerste Nederlander, werd verast. Zelfs zich in zijn graf omdraaien kan hij dus niet meer, mocht Francken's snode plan werkelijk worden gesubsidieerd.

Maar er is nog hoop. Dezelfde Revisor, die zoveel ruimte verspilde aan Francken's uitgebreid geëtaleerde gemakzucht en onbenul, plaatste gelukkig ook enkele beschouwingen van de beter ingelichte biblioloog Dr. F.A. Janssen. In Revisor 1983/5 onderwierp Janssen het idee van Francken aan een nadere beschouwing.

'... de klassieke editietechniek is heel wel in staat de problemen van een *Havelaar*-editie op te lossen', zo stelt Janssen.

'Dat zal het best kunnen gebeuren in een eendelige tekstkritische editie waarin in basistekst en kritisch apparaat alle tekstuele getuigen gepresenteerd worden, opdat de gebruiker elk stadium van de tekstgeschiedenis kan oproepen - kortom een editie die ik bijna tien jaar geleden bepleitte in een bijdrage in het tijdschrift *Raam* (nr. 103, 1974). De uitvoering zou in handen gelegd moeten worden van een of meer Multatuli-kenners die bekend zijn met de theorie van de editietechniek, die praktische ervaring hierin hebben en die op de hoogte zijn van de analytisch-bibliografische aspecten van tekstoverlevering (hier: zetten en drukken in de 19e eeuw).'

Zo is het.

Multatuli deel zestien (NRC Handelsblad 8 juni 1984)

Dood in Venetië

De novelle van Thomas Mann *Der Tod in Venedig* bewijst dat Venetië in zijn oog een uitzonderlijk aantrekkelijke plaats was om de geest te geven. Zelf stierf hij, voor zijn straf, niet in Venetië maar in Zürich.

't Kon minder, zoals de Groningers zeggen, maar 't is Venetië toch niet. Van alle door mij gelezen novellen is Thomas Mann's *Der Tod in Venedig* wel de gebrekkigste die ooit wereldberoemdheid verwierf. De roem moet aan Venetië te danken zijn, niet aan het verhaal. Zodra de cholera in die tekst ter sprake komt, weet de lezer, onweerstaanbaar denkend aan de titel, meteen hoe laat het is. Ja, precies: nog voor hij de doodsklok heeft horen luiden, weet hij waar de klepel hangt.

Ach, hoe schoon! Doodgaan in Venetië, stad waarover al eeuwen wordt beweerd dat zij zelf op sterven na dood is.

Hier is een toren nog schever gezakt dan die van Pisa - en dit op zulke drassige grond. ‘'t

Kasteel staat in zijn grachten te verrotten', dichtte Maurice Gilliams. In Venetië treft een halve stad hetzelfde lot. Overal zie je hoe het water waarin de huizen staan het metselwerk aanvreet alsof het suiker was. Uit het pleisterwerk van de gevels komen grote brokken naar beneden. De beroemde klokketoren bij het San Marcoplein is al eens omgewaaid en de Ponte della Accademia, prachtige houten brug, is gevaarlijk en verboden. Zij wordt evenwel gerepareerd en intussen wandelt de voetganger over de wateren (via pontons) naar de overkant. Helemaal verloren lijkt Venetië mij nog niet en, al ware het alleen maar omdat er geen enkele auto, bromfiets of motor rijdt, zou zelfs een voor stedenschoon totaal blinde er van tijd tot tijd naartoe kunnen gaan om uit te blazen van het benzinegeweld elders - mits speedboten ook verboden werden in Venetië. Maar dat zal nooit gebeuren. Er gebeuren nu eenmaal in onze wereld op den duur alleen die dingen niet, die echt onmogelijk zijn. Bij voorbeeld je per as verplaatsen door Venetië. Dat gebeurt inderdaad niet, uitgezonderd per tweewielige kruiwagen die de veelal trapvormige bruggetjes op- en afgewrikt kan worden, maar alleen wijnvaten, dozen vol spaghetti en overige levenloze voorwerpen verplaatsen zich zo.

In Venetië stierf op 13 september 1874 Tine Douwes Dekker, geb. baronesse Van Wijnbergen, niet aan cholera, maar aan darmkronkel.

Dit is de belangrijkste gebeurtenis die in het nieuwste deel (XVI) van Multatuli's Volledige Werken aan de orde komt.

's Schrijvers vrouw was toen sinds een jaar ongeveer in Venetië, ernaartoe gegaan om bij haar kinderen te zijn: Nonnie die aan de Academie voor Schone Kunsten studeerde en Edu die op kantoor zat bij de bankier Blumenthal.

Diplomaat

Het in menig opzicht voortreffelijke en in elk geval onmisbare tijdschrift Over Multatuli (Uitgave Huis aan de drie Grachten, O.Z. Voorburgwal 249, 1012 EZ Amsterdam) is zó blij met alles wat op Multatuli betrekking heeft, dat het in het laatstverschenen nummer (12) een verhaal opnam van een diplomaat die uitvoerig vertelt hoe het hem absoluut nooit gelukt is iets tot de Multatulikunde bij te dragen. Hij was bij voorbeeld in Venetië, voor diplomatieke zaken uiteraard, want zo zijn ze. Op een vrije middag besloot hij eens naar het sterfhuis van Tine te gaan zoeken. Men schreef september 1975. Het adres van het sterfhuis had hij uit een verouderde bron: *Multatuli en de Zijnen*, een wellicht met goede bedoelingen, maar zeer onbesuisd geschreven, hier en daar zelfs lasterlijk boek. Sommige hoofdstukken hebben prachtige namen, b.v. 17: '*Gesukkel*' en hoofdstuk 16: '*Heen-en-weergeslinger*'.

Er bestaan dagen waarop ik 's ochtends niet uit mijn bed kan komen zonder de kreet: *Gesukkel!* Als ik dan ook mijn bril niet vlug kan vinden volgt: *Heen-en-weergeslinger!* Maar ik roep het ook dikwijls zonder enige aanleiding, langzaam en nadrukkelijk, zodat zelfs de streepjes tot hun recht komen, - al jaren, omdat ik het zo mooi vind.

Multatuli en de Zijnen van Dr. Julius Pée (1937) geeft het adres waar Tine stierf op als 'G. Trovaso fondamenta Bollani No 1059'.

De diplomaat raadpleegde een stratenboekje, vond het niet. Hij vroeg er mensen op straat naar. Ze wisten het niet. Radeloos zwierf hij rond door de stad - geen resultaat.

Erg pienter kan ik hem niet vinden.

Om te beginnen had hij, na een blik op de kaart van Venetië, moeten zien dat de stad in parochies is verdeeld. Deze parochies zijn, uiteraard, naar heiligen genoemd en ‘G. Trovaso’ is dus een zetfout of een leesfout van Pée, voor ‘S. - San - Trovaso’. Hij had vervolgens gemakkelijk een gracht kunnen vinden die Rio di San Trovaso heet. Aan deze gracht stond het huis waar, op de tweede verdieping, Tine stierf en het staat er nog steeds. Ik heb het eind maart j.l. gezien en gefotografeerd.

Toegegeven, het vervolg van het adres, ‘fondamenta Bollani No 1059’ levert moeilijkheden op. Toen ik ernaar ging zoeken, was ik niet in het bezit van een plattegrond waar de naam op voorkwam. Zo is dat in dat Amsterdam van het Zuiden: op geen twee plattegronden staat precies hetzelfde. Op de ene staat ‘Canal Grande’, op de andere ‘Canale Grande’, enz. Sommige plattegronden vermelden dat ‘Fondamenta Bollani’ wel, andere niet. Toen ik begon te zoeken, bezat ik alleen twee plattegronden zonder ‘Fondamenta Bollani’, en een toeristenfolder, van een verblijf in 1968 overgehouden. De naam stond niet op de kaarten, maar wel in de folder. Daar werd een pension vermeld, ‘Pensione Accademia’ en het adres daarvan was: Fondamenta Bollani 1058! (De nummers van de huizen in Venetië, haast altijd boven de duizend, vormen een geheimzinnig wonder op zichzelf.)

Tine schrijft in de brief, waarvan 't boek van Pée het afzendersadres gedeeltelijk fout weergeeft, ook dat ze vlak bij de Academie wonen, wat zo ‘gelukkig’ uitkomt voor Nonnie, die er studeert.

De Rio di San Trovaso bereikt hebbend die ik, terecht, niet ver van de Academie had gezocht,

kwam ik niemand tegen die ooit van de Fondamenta Bollani had gehoord en ook zag ik nergens een bordje met die naam. Maar een groenteboer, die me als vreemdeling, dus reiziger determineerde, zei: ‘U moet zeker in Pensione Accademia zijn?’ Hij wees me waar dat was, op de westelijke kade van de Rio di San Trovaso. En het sterfhuis van Tine, bleek me, lag, hoewel oneven genummerd, vlak naast dat pension. 't Huis is er ook een deel van.

Uit dat huis moet dus, binnen vierentwintig uur na haar overlijden, want zo hoorde het in Italië volgens Multatuli's schoondochter, Tine's kist in een zwarte gondel (een echte, geen motorbootje) met Nonnie van zeventien jaar en Edu van twintig, door dat grachtje naar het Canal Grande zijn geboomd en zo verder naar het dodeneiland San Michele. Tine's grafsteen is daar op de ‘evangelische’ afdeling heden ten dage nog te zien.

De letters op de steen, die in 1935 al vervallen was, zijn door een groen aanslag welhaast onleesbaar. Bestaat er iemand binnen het Multatuli-Genootschap of erbuiten, die er rekening mee houdt dat het geduld van de kerkhofbeheerders wel eens uitgeput kan raken en dat het honderdtien jaar oude graf, toch een belangrijk monument voor Nederland, wel eens plotseling zou kunnen verdwijnen, als geen hond er meer naar omkijkt?

Het graf van de beroemdste schrijversvrouw uit de hele Nederlandse letterkunde!

Bovengenoemd diplomaat had, al rondspeurend zonder succes, ook een foto van het sterfhuis voor ogen die door Pée gereproduceerd is. Op die foto zie je wel de Rio di San Trovaso, maar van het sterfhuis niets, alleen een kruisje ter hoogte van waar het inderdaad staat. Toen diplomaat in 1975 Venetië ging doorzoeken, bestond er al een publikatie met een duidelijker foto. (Stuiveling, et al., *Multatuli, Genie en Wereld*, Hasselt 1970, blz. 208) Dit wist hij kennelijk niet.

Tine woonde pas een maand of twee op het adres waar ze vrij plotseling stierf.

In dat Venetiaanse jaar is zij dikwijls verhuisd. Uit VW, XVI valt op te maken dat ze nog wel op vier andere adressen heeft verbleven. Die konden mij eind maart '84 nog niet bekend zijn, omdat VW, XVI nog niet verschenen was. Mocht ik nogmaals in Venetië belanden, dan zal ik zeker proberen uit te zoeken of er op die andere adressen iets interessants te fotograferen valt. (Dat is er eigenlijk niet, 1986.)

Het huis is schilderachtig gelegen, met zon, zoals Tine zelf ook schrijft. Zonnige kamers waren moeilijk te vinden in Venetië met z'n nauwe krochten.

De kamerverhuurders waren sympathiek. Het huis staat dicht bij het Canal Grande. De muren zijn dieprood gepleisterd - Venetiaans rood! Helaas verkeert het pleisterwerk in slechte staat.

Het interieur mocht ik niet betreden, omdat ik niet in dat pension logeerde, denk ik. Voorgevel en tuin - aan het water! - van ‘Pensione Accademia’ zijn overigens wonderbaarlijk mooi.

Stuur Geld

Tegenstrijdige verhalen doen de ronde over de toestand van Multatuli's vrouw en kroost in die dagen.

Volgens ‘de Schoondochter’ (Edu's vrouw, die pas in 1870 werd geboren te Slochteren (Gr.), en het dus alleen uit de monden van Edu en Nonnie kon weten) verschafte Multatuli ook in dat laatste jaar Tine en de kinderen weinig of geen financieel soelaas.

Uit de brieven in deel XVI blijkt evenwel dat het hem in 1873 tamelijk goed ging. Hij stuurde in de laatste helft van dat jaar zelfs zo veel, dat Tine op 18 januari 1874 aan haar weldoener Potgieter kon schrijven: ‘Dekker zendt maandelijks geld’. Haar weldoener Potgieter hoefde niet meer bij te springen.

Maar op 20 juli 1874 was het alweer mis en moest Tine zich opnieuw tot Potgieter wenden.

Toen zij overleed, berichtte Edu dit aan zijn vader met de telegrafisch naar Wiesbaden overgebrachte woorden: ‘Moeder dood. Zend geld.’

Multatuli had niet veel geld. De kinderen, zo is later gebleken, konden niet wachten tot hij meer stuurde. Ze begroeven hun moeder. Edu's bankier zal hun iets hebben voorgeschoten, hij gaf Edu ook veertien dagen vrij. En daarna vertrokken ze naar Padua, waar ze Stéphanie niet aantroffen, want die was afwezig. Ze reisden verder naar andere vrienden, die in Milaan woonden. Hier hadden ze immers van 1866-1869 zelf ook gewoond.

Multatuli karakteriseerde deze omzwerving knorrig als ‘doelloos heen en weer reizen’.

De Schoondochter bestrijdt met grote woede zijn lezing van het gebeurde, op de bladzijden 312 en 313 van haar boek *De Waarheid over Multatuli en zijn gezin* (Den Haag, 1939). Ze waren niet naar Milaan geweest maar tot 26 september 1874 in Padua gebleven (niet bij Stéphanie uiteraard) en daarop naar Venetië teruggekeerd.

De ‘brief van een vriendin’ waar Multatuli uit opmaakte dat ze naar Milaan waren geweest, zou hij ‘uit zijn duim hebben gezogen’.

Maar wat blijkt nu het geval te zijn?

Stéphanie schreef op 25-26 september een brief aan Potgieter. Ook volgens Stéphanie waren de kinderen naar Milaan doorgereisd. Aannemelijk is dat Stéphanie eveneens de ‘vriendin’ was, waarvan Multatuli gewag maakte. Dit verhaal moet dus het juiste zijn. Raadselachtig is alleen dat de Schoondochter met zoveel stelligheid iets anders beweerde. Edu en Nonnie hebben haar voorgelogen, dan wel, ze had het niet goed onthouden. Of ze enig belang (een ander dan alleen om op de schrijver te kunnen schimpen) bij deze onwaarheid had, zal wel altijd onbekend blijven. Dat Stéphanie zowel aan Potgieter als aan Multatuli een sprookje heeft opgedist, is immers niet goed voorstelbaar, want: wat maakte het uit?

In vele brieven heeft Multatuli beweerd dat Stéphanie hem haatte, vrouw en kinderen tegen hem opstookte. Misschien nam de Schoondochter daarom maar aan dat Stéphanie hem niet kon hebben ingelicht. Maar dit was een van de eerste dingen die ze blijkbaar deed, na in Padua teruggekomen te zijn. De volgende dag (24 sept.) ging ze naar Venetië, waar ze, volgens haar schrijven aan Potgieter, Edu en Nonnie ook niet vond.

Overgeleverd

De brief van Stéphanie aan Multatuli is niet overgeleverd.

Er is zo veel niet overgeleverd.

Niet zonder enige voldoening, denk ik, schrijft Stuiveling op blz. 17 van VW, XVI: ‘Het meest opmerkelijk is wel dat èn bij Mimi èn bij Pée de uiterst belangrijke brief d.d. 25 april 1874 (een brief aan Vosmaer, WFH) ontbreekt, met de precieze mededeling inzake het geval-Hasselman. Deze brief is niet aangetroffen bij de overige aan Vosmaer gerichte brieven, maar eerst tijdens het inrichten van het Multatulimuseum, dus na 1975, tussen allerlei àndere papieren te voorschijn gekomen.’

Zou het Stuiveling onbekend zijn dat Mimi deze brief van Multatuli, tenminste de hoofdzaak eruit, wel degelijk gepubliceerd had? Niet in haar brievenuitgaven, maar, in 1888, als aanvulling op Multatuli's noten bij *Max Havelaar*, (zie: *Verzamelde Werken van Multatuli, eerste naar tydsorde gerangschikte uitgave, bezorgd door zyne weduwe*, Elsevier, Amsterdam z.j., blz. 303-304 en *Max Havelaar* vijfde druk, facsimile-uitgave 401 e.v.).

Stuiveling moge de in die brief gedane mededeling ‘precies’ noemen, met de werkelijkheid klopt zij niet en evenmin met Multatuli's oudere mededelingen inzake dat geval. Of Hasselman heeft Multatuli belogen - maar dan moet Multatuli zich willens en wetens hebben laten beliegen - of Multatuli fantaseerde zelf maar wat. Een bewijs - en daar gaat het om - dat Brest van Kempen ‘meiden’ kreeg van de regent en daarom Douwes Dekker in Lebak niet steunde, kan er onmogelijk aan worden ontleend. Zie mijn bespreking van Paul van 't Veer's Multatulibiografie in NRC Handelsblad van 9 april 1982.

Talloze andere brieven konden helemaal niet teruggevonden worden.

Zelfs brieven waarover Julius Pée in 1937 nog beschikte, blijken spoorloos. Stuiveling zegt dat ze niet in het Multatulimuseum zijn. Dus... Maar een verklaring voor dit afschuwelijke feit verschaft hij niet.

Het was mij bekend sinds 1975.

Eveneens is mij bekend dat de zoon van Julius Pée, Professor Willem Pée, alle aansprakelijkheid voor deze geheimzinnige verdwijning krachtig van de hand wijst. Dit vermeldt Stuiveling niet.

Geheel vernietigd of zoek zijn ook de autografen van de brieven aan en van Mina Krüseman. Grotendeels geldt hetzelfde voor de correspondentie met Sicco Roorda van Eysinga.

Zwaar beschadigd is de collectie-Vosmaer: stukken eruit geknipt, regels onleesbaar gemaakt, blaadjes weg.

Omdat bovendien Multatuli de gewoonte had over allerlei kwesties waarnaar zijn correspondenten nieuwsgierig konden zijn, te schrijven dat nadere uitleg te omslachtig was, te pijnlijk, zijn stemming voor weken zou bederven en zo meer, of dat hij er nog op terug zou komen (wat hij niet deed), blijft alom diepe duisternis heersen. Ook met deze brievenuitgave in de hand zal de biograaf bezwaarlijk een levensgeschiedenis kunnen leveren van onze held, die min of meer met de werkelijkheid klopt, zonder grote open plekken.

(zie: NRC Hbl. 16-12-'77 en 30-4-'82)

Vitten? Ik ben er dol op, als Ik het doe

Ik dien, als in mijn vorige besprekingen van deze uitgave, ook iets te zeggen over de tekstverzorging. Vitten? Ben ik dol op.

Werd in deel XIV de uitdrukking ‘e tutti quanti’ nog verbasterd tot ‘et tutti quanti’ en ten onrechte als een Latijnse zegswijze gekenschetst, door schade en schande wijs geworden heeft men thans een specialiste voor het Italiaans aangetrokken en op bladzijde 297 staat nu, geheel in overeenstemming met de waarheid, dat het ‘e tutti quanti’ en Italiaans is.

Dezelfde specialiste (neem ik aan) heeft de Italiaanse overlijdensakte van Tine (overgenomen uit mijn *De raadselachtige Multatuli*) in het Nederlands overgebracht. Niet kwaad; alleen begrijp ik niet waarom zij het woord ‘sestiere’ (=

stadswijk) onvertaald gelaten heeft. (VW, XVI, 713)

Dat boekje van mij, *De raadselachtige Multatuli*, hoewel al in 1976 gepubliceerd, verspreidt nog steeds zoveel schrik en zenuwen onder multatulianen dat in de tien verklarende regels die erop betrekking hebben, niet minder dan drie fouten staan: twee schrijf- of zetfouten en een ernstige grammaticale fout.

Latijn

Hoeveel lof de behandeling van het Italiaans ditmaal ook verdient, wat het Latijn betreft blijft het sukkelen (‘*Gesukkel!*’ - Pée was een profeet).

In een toelichting op bladz. 250 bovenaan, wordt immers een uitspraak ‘O utinam unum cervicem haberent!’ toegeschreven aan Suetonius. Deze toelichting bevat drie fouten. Eerste fout: cervix is vrouwelijk en er had dus unam moeten staan in plaats van unum. Tweede fout: Suetonius is toevallig mijn lievelingsschrijver. Hij schreef wat anders op dan het aangehaalde, n.l.: ‘Utinam populus romanus unam cervicem haberet!’ Zie: Suetonius, Vitae Duodecim Caesarum, Caius Caligula XXX. Derde fout: dit was geen uitspraak van Suetonius persoonlijk, maar *een citaat*, en wel van keizer Caligula, in toorn ontstoken toen het volk anders dacht dan hij. Als het maar een nek had gehad, zou hij het in één keer de nek hebben kunnen afsnijden, zo suggereerde de keizer, logisch, maar ongenadig.

Op 7 december 1873 schreeft Multatuli aan Vosmaer: ‘Er zal 'n tyd komen dat schooljongens de Herakliden verwarren met de Bourbons, en dat zo'n fout den schoolmeester die de opstellen naziet, ontglipt.’

Voor Multatuli's eigen tekstbezorgers is, wat Suetonius en Caligula aangaat, zo'n tijd van verwarring *nu* al aangebroken. En de fout is hem die de editie naziet (is er eigenlijk wel zo iemand?) prompt ontglipt.

Stuivelingmuseum

Ik ben ook benieuwd wat latere onderzoekers in het toekomstige *Stuivelingmuseum* voor verrassingen zullen beleven. De kans lijkt me niet denkbeeldig dat een liefhebbende, maar schennende hand in de (toch overgeleverde, hoop ik) schoolrapporten van de hooggeleerde hier en daar een stukje onleesbaar zal hebben gemaakt. Niet alleen z'n cijfers voor Latijn, ook andere. ‘St George d'Elmina’ wordt op blz. 99 nader beschreven als ‘St George op Elmina (...). Zie Elmina Winkler Prins.’

Bij controle blijkt dat ‘Elmina Winkler Prins’ (laten we maar aannemen dat de Winkler Prins Encyclopedie daarmee bedoeld is, ook al wordt daarvoor geen enkele aanwijzing gevonden in de door Stuiveling geciteerde tekst) geen woord zegt over ‘op’ Elmina. Stuiveling had een en ander niet stilzwijgend mogen laten passeren.

Neen, Garmt.

Al is het dan maar de enige keer dat er naar ‘Winkler Prins’ op die manier verwezen wordt, zich tevreden stellend met een gedeeltelijk zo gemakzuchtige en gedeeltelijk

twijfelachtige uitleg als deze, kan de tekstbezorger ook voor geschiedenis en aardrijkskunde geen hoge cijfers in de wacht slepen.

Register

De cursieve paginacijfers verwijzen naar illustraties

Ablaing van Giessenburg, Rudolf Charles d' 108, 110, 122, 135, 138, 140, 144, 156, 180, 208, 226, *110*
Abo, d' 178
Abrahamsz, Anna 83
Abrahamsz, Catharina 83, *232*
Abrahamsz, Cornelis 16
Abrahamsz, Sietske 83, 89, 104-106, 111, 121,140-143, 151, 210, *105, 141, 232*
Adam, Juliette (Juliette Lamber) 226, *226*
Alberts, Dr. A. 253, 270
Alcibiades 266
Alexander de Grote 25
Allebé, August *183*
Amorie van der Hoeven, Abraham des 18, 29, 95, *18, 96*
Amorie van der Hoeven, Herman Agathocles des 95, 98, 100, 101, 155, 174, 244, 249, 250, 257, 282, *96*
Amorie van der Hoeven, Martinus des 106
Andersen, Hans Christian 264
Anderson, Agnes 120
Anderson, Anna Maria (Marie) 8, 114-128, 151, 168, 169, 197-201, 208, 222, 225, 228, 233, 267, 272-275, *115, 150*
Anderson, Friedrich 151, 201, 233, *150*

Baier, Dr. Wolfgang 272
Bake 134
Bancel 142
Barbaro, Daniele 269
Bassani, Prof. Francesco 211, 212, *213, 228*
Bastet, Prof. F.L. 215
Baud, Jean Chrétien 53
Beecher Stowe, Harriet 70
Beersmans, Catharina 191, *191*
Beethoven 216
Begaimana 266
Benders, Raymond 275
Bensen, Dr. C.A. 57
Berdenis van Berlekom, Marie 221, *221, 222*
Berdenis van Berlekom, Mathilde 221
Bergh van Eysinga, van den 260
Bermann, Eduard, zie Bernhold (Wouter)
Bernhold, Eduard 200
Bernhold, Eduard (Wouter) 26, 198, 200, 215, 216, 220, 222, 224, 225, 233, 238, 275, *199, 223, 236*
Beyers, Rosette 111, 121

Bilderdijk, W. 194, 195
Bismarck 149, 157, 159, 160
Björnson 264
Bleeker, Dr. Pieter 18, 22, 101, *22, 101*
Blijdesteijn 65
Blumenthal 185, 205, 288
Boogaardt, Marius 210
Bosboom, Johannes 166-168
Bosboom-Toussaint, G. 167
Bosscha jr., Johannes *33*
Bosscha, Prof. Dr. Johannes 149-151, *149*
Boukema, Drs. H.J. 238, *239*
Bouman, Dr. H. 240
Braak, Dr. Menno ter 211, 228, 283, *228*
Braunius Oeberius, Nicolaas *225, 226*
Bredero, Gerbrand Adriaansz 263
Brest van Kempen, Carel Pieter 27, 31, 46-58, 60, 63, 67, 72, 95-101, 157, 242-249, 253-258, 277-282, 290, *46*
Breton de Nijs, E., zie Nieuwenhuys
Breugelmans, Drs. R. 240
Broens, G. (Hagiosimandre) 109, *109*
Bruinsma, Dr. Vitus Jacobus 21, 75, 198, 207, 210, 211, 215, *197*
Bruyn Prince, de 8, 246, 247
Burght, P.H. van der 270
Busken Huet, Conrad 145-148, 154-159, 163, 167, 168, 179, 185, 219, 222, 224, 277, *147*
Busket Huet, Gideon 154

Caligula 291

Calis, Piet 276
Cambronne 265
Capus, Alfred 232
Carolus, C.E.P. 43, 45, 56, 57, 101, 255, 278
Carroll, Lewis 271
Coen, Jan Pietersz. 38
Cohen, Floris 251
Collard, Petrus A.A. 56, 72, 214, 277, *215*
Constantijn de Grote 265
Coppens, Jan 270
Coss, Ottilie Natalie Caecilie Mathilde 69, 102, *68*
Couperus, Louis 263
Cousin, Victor 231

Daguerre, Jacques 269, 270
Daniëls, C. 275
Daisne, Johan 263
Deiss, Maria Wilhelmina (Mina) 118, 120, 200, *117, 120*
Deiss, Oskar Felix 120, 201, *117*
Delvigne, Drs. R. 240
Deyssel, Lodewijk van 219
Dickens, Charles 180-182, 201
Diderot, Denis 266
Diogenes 25
Dirkse, Annelies 22, 32, 69, 259
Djemia 225
Domela Nieuwenhuys, Ferdinand 217, 273
Dorrepaal 178, 179
Douwes Dekker, Antje 16
Douwes Dekker, Auguste Henri Edouard 123. 124, *93, 123*
Douwes Dekker, Catharina (Kaatje) 16, 30, 83, *29*
Douwes Dekker, Elisabeth Agnes Everdine (Nonnie) 57, 69, 140-146, 169-173, 185, 186, 193, 200, 202, 209-212, 225, 288-290. *139, 204, 211, 212, 213*
Douwes Dekker, Ir. E. Th. 240
Douwes Dekker, Engel 15, 17, 124
Douwes Dekker, Dr. Ernest François Eugène (Setiabudi) 92, *93*
Douwes Dekker, Guido 269
Douwes Dekker, Henriëtte Eduarda 92, *92*
Douwes Dekker, Jan 16, 65, 68-70, 73, 75, 89, 92, 118, 122-124, 236, 269, *67, 122, 123*
Douwes Dekker, N.A. 236, 240, 269, *67*
Douwes Dekker, Ds. Pieter 16, 29, 30, 35, 36, 65, 68, 92, 124, 203, *36*
Douwes Dekker, Pieter Jan Constant Eduard (Edu) 33, 65, 69, 110, 111, 130, 138-146, 166-177, 185, 186, 194, 200-212, 225-230, 289, 290, *139, 204, 229*
Douwes Dekker, Willem 16, 30
Douwes Dekker-Bousquet, Louise M.E.A. *67*
Douwes Dekker- Hamminck Schepel, Mimi, zie Hamminck Schepel

Douwes Dekker-Klein, Sytske Eeltjes 15
Douwes Dekker-Post van Reggelo, Annetta Gerharda 202, 228, 279, *204*
Douwes Dekker-Schoenmaker, H.A. 240
Douwes Dekker-van Wijnbergen, Everdina Huberta (Tine) 26, 27, 30, 31, 33, 35, 64-71, 75, 80-83, 89, 95, 101-104, 108-111, 114, 118, 120, 124-133, 138-147, 152, 154, 156, 159-177, 186, 194, 197, 202, 203, 225, 226, 260, 267, 271, 275, 277, 279, 283, 288-290, *28, 107, 132, 170, 186, 187, 226*
Duymaer van Twist, Mr. Albertus Jacobus 30, 37, 43, 46, 50-53, 56-60, 66-68, 73, 80, 86-89, 93, 96-100, 104, 148, 162, 228, 230, 242-249, 252-258, 260-263, 277-280, 286, *39*

Eeden, Frederik van 219, 220, *218*
Eeden-van Vloten, Martha *218*
Enschedé 148, 168
Ernst, Laura 124, 125, 128, 188, *125*
Ett, Henri A. 177, 265-267, 275, *83, 177*
Etzerodt, zie Omboni
Eugénie, keizerin 65, 178
Eybergen Santhagens, van 163

Feith 103
Flaubert, Gustave 219
Fox Talbot, Henry 270
Francken, E. 169, 284-286
François, Edouard 269
Fransen van de Putte, Isaac Dignus 62, 149, 164, *148*
Frederik de Grote 149
Frederik, prins 109, *111*
Freud, S. 263
Funke, George Lodewijk 21, 179, 180, 195, 207, 220, 272, *180, 183*
Funke, Dr. G.L. *180*

Gennep, Mr. J. van 174
Geyter, Julius de 151, *151*
Ghijsen, M.C. 225
Ghinst, A. van der 112
Gilliams, Maurice 288
Goes, Frank van der *196*
Gomperts, Prof. H.A. 251
Goncourt, Edmond de 121
Goncourt, Jules de 121
Graaff, Charlotte de 111, 117, 118, 120, 121, 124, 128, 130, 131, 197, 273
Grégoire, A. 271, 272, *82*
Gruyter, Dr. J. de 260
Gugel-Bermann, Adelheid Carolina von 200
Günst, Dr. Frans Christiaan 107, 108, *109*

Haas, Dr. Jacob Hendrik de *188*
Haas-Hanau, Gosewina Carolina de *188*

Haga, Ant. 65
Hagiosimandre, zie Broens
Hamminck Schepel, Annetta 126, 127, *127*
Hamminck Schepel, Christien 127
Hamminck Schepel, Johannes Christiaan Pieter 133, *134*
Hamminck Schepel, Maria Frederika Cornelia (Mimi) 21, 70, 107, 111, 114-118, 121-133, 140-146, 152, 155,

162, 166-177, 184-193, 197, 198, 205-207, 211, 214, 216, 223-226, 238, 260, 268-275, 283, 290, *117, 127, 170, 192, 193*
Hamminck Schepel-Volck, Maria *134*
Hamsun, Knut 264
Harting 266
Hartsen, jhr. F.A. 151, 168, *150*
Haspels, Jacob Marinus (Jaap) 188, 196, 215
Hasselman, J.J. 55, 157-159, 162, 277, 282, 290
Hasselt, Mr. Willem Jan Cornelis van 73, 74
Heeckeren tot Waliën, Johan Constant Willem baron van 69, 106, 266, *26*
Heeckeren tot Waliën-van Wijnbergen, Henriëtte Maria baronesse van 70, 266, *26, 69*
Helden, van 144, 174, 180
Hermes Trismegistos 231
Hitler 31
Hoëvell, Ds. Wolter Robert baron van 85, 86, 243, 246
Hoeven, J. van der 207, 209-211
Hol, Richard 124, *124*
Holbach 266
Holle, Albert *83*
Hoogeveen, Hendrik Jeronimus Christiaan 52, 254
Hoogh, Pieter de 121
Horatius 266
Hotz, Albert 214
Hotz, Jacques Cornelis Paulus 125, 130, 134, 172, 186, 220, *126*
Hotz-Pino Post, Geertruida Johanna Arnolda (Truida) 118, 121, 125, 214, *126*
Houwink 164-168
Hucht, Guillaume Louis Jacques (Willem) van der 75, *26*
Hugo, Victor 180-182, *34*
Huygens, G.W. 285, 286

Ibsen, Henrik 264

Jacobs, Jacob 143
Janse, Drs. M.M. 275
Janssen, Dr. F.A. 240, 287
Jarnac 173
Jaurès, Jean 220
Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter) 19
Jonckbloet, C. 281
Jongh, W.M. de 210, 211
Junghuhn, Franz 266

Kalff, S. 272
Kallenberg van den Bosch, Reyer Jan Antonie 2, 21, 33, 109, 110, 145, 147, 163, 198, 207, 209-212, *111*
Karta Nata Negara 42, 48, 60, 63, 236, 250, *42, 237*

Keppler, J. 240, *221, 222*
Kern, Prof. Johan H.C. 174
Kierkegaard, S.A. 264
Klaveren, van 275
Klikspaan, zie Kneppelhout
Kloos, Willem 219
Kneppelhout, Johannes (Klikspaan) 146
Knobel 118
Kock, Paul de 121
Kock, jhr. Willem Hendrik Wendelin de 98, 243, 244, 249, 253, 260
Kock, jhr. W.P. de *98*
Koetsveld, Cornelis E. van 219
Kok, Abraham Seyne 75, 91, 262
Koning, David 141, 143, *141*
Kortenhorst, J. 36, 240, 259, 272-275
Kristel, Sylvia 263
Kronenberg, H.G. 257, 258, 261
Kruseman, Arie Cornelis 18, 29, 30, 32, 68, 224
Krüseman, Wilhelmina Jacoba Paulina Rudolphina (Mina) 184-193, 203, 290, *185, 191*

Lamber, zie Adam
Langevelt van Hemert, Abraham Juliaan 45, 47, 52, 56, 58, 60, 72, 214, 248, 277, *45*
Langiewicz 267
La Rochefoucauld 41
Lawrence, D.H. 263
Lebrun, Pigault 121
Le Chateleux 70
Le Gras, A.J. 188-191, *191*
Lennep, Mr. Jacob van 68, 73-81, 108, 159, 219, 243, 284-286, *74*
Lespirt, Mathilde 117, *118*
Linde Jzn., Gerrit van de (De Schoolmeester) 77
Lion, H.J. 45, 97-102, 248, 249
Lith, Mr. P.A. van der 258, 262
Lobo, Mordechai Jessurun 107, *107*
Logan 174
Lotgering, F.K. 236
Loudon, James 103, 104, *104*
Löwenstamm 268, *113*

Magelhaes, Claude 272
Mann, Thomas 287
Mansholt, Derk Roelfs 108, *108*
Marijnis, Paul 127
Marx, Karl 217, 245, 246
Mechanicus Philip 275, *186*
Meerkerk, J.B. 9, 172, 246, 247, 260
Meijer, R.C. 109, *110*

Michiels, Andreas Victor 23, 24, 253, 254, *25*
Mijer, Pieter 86, 148, 243
Misset, H.M.J. *35*
Mitkiewicz, César 138, 268, *118, 136, 137*
Moerkerken, E. van *16, 19, 203, 228*
Morriën, A. 251
Mottu 268, 271, *161, 173*
Mozart, W.A. 216
Muller, Dr. H.C. 217

Nahuijs, Alphons baron 159, 285, 286, *159*
Napoleon 15, 24-26, 31, 92, 244, 271, 282
Napoleon III 65, 178, 282

Newton 279, 282
Nieuwenhuys, R. (E. Breton de Nijs) 9, 97, 242-260, 278
Nieuwenhuyzen, F.N. 178
Moort, G.N. op ten *67*
Nuis, Aad 249, 250

Ollefen, Daan van *138*
Omboni, Prof. Giovanni 141, 145, 146, 170-173, 185, 211
Omboni-Etzerodt, Stéphanie 130, 133, 134, 140-146, 160, 164-173, 185, 186, 203, 211, 266, 267, 283, 289, 290, *131, 171*
Oorschot, G.A. van 7, 8, 250
Opdecoul, Mathilde 197
Opdecoul, Theodoor 197
Overman 271, 272
Oversteegen, J.J. 272, 273

Paap, Mr. Willem Anthonie 219, 225, 230, *226*
Pahud de Mortanges, Charles Ferdinand 36, 59-61, 67, 96, 104, 244, 286, *59*
Pakoe Bowono VI 178
Pée, Dr. Julius 21, 226, 230, 238, 257, 261, 262, 267, 274, 283, 288-291, *239*
Pée, Prof. Willem 290
Perk, Betsy 184
Perk, Jacques 184
Permentier 266
Perron, Charles Edgar Du 9, 46, 202, 244, 246, 249, 253, 256, 257, 260, 264, 267, 269-272, 277, 278, *203*
Peters, Anton 32
Phitsinger 266
Pino Post, Francisca 118, 121, 125, 131, 134, 142, *126*
Pino Post, Françoise 134
Plettenberg, Alexander Leonard baron van 175
Porta, Giambattista della 269
Portman, Christiaan 269
Potgieter, Everhardus Johannes 145-147, 158, 164-168, 173, 179, 185, 289, 290, *146*

Quack, Prof. Hendrik P.G. 174

Rademakers, Fons 260
Rappo 266
Reclus, Elisée 274
Reitsma, S.A. 179
Reve, Prof. Dr. K. van het 275, 276
Rochussen, Jan Jacob 27-30, 49, 73-76, 103, 104, 135, 154-158, 162, 27, *155*
Roessingh van Iterson 157
Roorda van Eysinga, Sicco Ernest 65, 103, 105, 122, 178, 179, 184, 206, 274, 282, 290, *179*

Rooses, Max 153, *153*
Rousseau, Jean-Jacques 25, 41, 266
Rousselet 274
Ruloffs, J.P. Chr. 21, 27, 51, 59, 93, 248, 253, 254, 266
Ruyter, Joost de 77, 80
Sacher Masoch, Leopold von 201, 272, 273
Sade, D.A.F. marquis de 121
Sainte-Beuve, C.A. 147
Saks, J. 243, 246, 256, 260, 276, 277
Sandick, R.A. van 244, 247, 248, 260
Scherius, R. 29, 30
Schermbeek, van 210
Schmidt auf Altenstadt, J.G.O.F. jhr. von 29
Scott Archer, Frederick 270
Setiabudi, zie Douwes Dekker, E.F.E.
Séverin 268, 271, *119*
Shakespeare 219
Si Oepih Keteh 23, 24, 124, 253
Sleeswijk, J.G. 201
Sloet van de Beele 62
Snouck Hurgronje, C. 247, 248
Spiess 23
Spigt, P. 232, *66*
Spohr, Wilhelm *233*
Stalin 39
Stamkart, Dr. Johannes Adrianus 106, 107
Starkenborch van Straten, B.W. van 101
Stieltjes, Ir. Thomas J. 174
Stock, Anton Friedrich Adolf 225
Stock, Maria Johanna 225
Strindberg, A. 264
Stuiveling, Prof. Dr. Garmt 7-10, 232, 244, 249-255, 259-268, 274-291, *235*
Sue, Eugène 32, *34*
Suetonius 291
Suknadiningrat, Holan 236
Swart Abrahamsz, Dr. Theodoor 83, 210, *123, 196, 232*
Sypenstein, jhr. van 280

Terech 266
Termorshuizen, G. *237*
Tetzel 266
Thorbecke, Johan R. 54, 104
Tobat 266
Traupmann (Troppmann) 266

Valk, van der 145
Veenstra, J.H.W. 202
Veer, Annie van 't 276
Veer, Paul van 't 9, 258-261, 276-278, 282, 290

Velde, A. van de 18, *19*
Verhaar, Herman 251
Verhoeve, F.A. 258
Versluys, Jan 228, *230*
Versluys, W. *179*
Versteegh, Caroline 21, 22, 30, 124
Vestdijk, S. 264
Veth, Prof. Dr. Pieter Johannes 61, 81, 101, 247, 248, 267, *100*
Victoria, koningin 65, 178, 282
Vletter, Jacob de 171, 172, 266, *172*
Vloten, E.J. van 101
Vloten, Prof. Dr. Johannes van 77, 145, 194, 202, 219, 275, *145*

Vogel, H.A.F. de 200
Vollenhoven, Joost van 248
Voltaire 266
Vondel 219, 264
Vos, Ds. K. 65
Vosmaer, Mr. Carel 21, 125, 157, 163, 194, 206, 207, 215, 216, 277, 290, 291
Vreede, Prof. G.W. 152, 153
Vries, Jan E. de 64
Vries, Jesaja de 143
Vries, Dr. Hendrik de *224*
Vries, Prof. Matthijs de 152

Waal, E. de 163, 170, 252, 254, 258, 260, 261, 266, 282
Wagner, Richard 144
Walch, Jan 185
Waltman, Jan 175, 206, *177*
Warens, de 266
Wegerif, A.H. *226*
Wegner 268, 271, *161, 173*
Wellington 75
Wertheim, Abraham C. 174
Wibaut, Florentius Martinus 221, 225
Wienecke, zie Abrahamsz, Sietske
Wijnbergen, Carel baron van 15, 26
Wijnbergen, Everdina van *35*
Wijnbergen, Everdina Huberta baronesse van, zie Douwes Dekker, Tine
Wijnbergen, Sophie baronesse van
Wijnbergen, Wilhelmina Carolina van *35*
Wijnbergen, Willem Lodewijk van 15, 26
Willem III, koning 80, 109, 183, 189, *81*
Willème 144, 197
Winkelried 266
Wintgens, Mr. W. 280, 282
Wissing, Benno 268
Wittich 200, 275

Yassin, Hans *239*

Zaalberg, Ds. 114
Zanten, weduwe van 178
Zürcher, Dr. Johannes 200, 275, *198*
Zuylen, Willem van 188
Zuylen van Nijevelt, Julius Philips Jacob Adriaan graaf van 56, 154, 156-160, 277

Bijlage 2 *H. des Amorie van der Hoeven, Multatuli's Grieven* (Bataviaasch Handelsblad 1860)

Multatuli's Grieven.

Sints langen tijd is in Nederland - zoo men in den vreemde Hollandsch verstond zouden wij durven zeggen *in Europa* - geen boek verschenen dat zooveel opgang maakte als *Max Havelaar*. Waaraan is dit toe te schrijven?

Naar ons inzien, aan één hoofdreden. Dat boek is meer dan een boek - het is *een mensch*. Geen geaffecteerde, onuitstaanbare *kunstmensch* als Fransche romanhelden; ook geen *naar 't leven geschilderde mensch* gelijk men er bij *Dickens* vinden kan of bij *Hildebrand* (een schilderij, hoe gelijkend ook, geeft toch altijd slechts de oppervlakte weder), maar een mensch *die leeft*, niet minder werkelijk leeft dan Gij of ik. *Max Havelaar* is *Multatuli* in den stelligsten zin des woords; waar Gij het *boek* opent, ligt ook de *ziel* van den schrijver geopend voor U; want boek en schrijver zijn één.

Nu is er niets wat onze belangstelling sterker opwekt dan een blik *in een menschenziel*, reeds omdat geen schouwspel ons zeldzamer wordt gegeven. Het hoofdstreven der meesten is juist zich *onherkenbaar* te maken, het masker niet te verliezen dat zij in den maatschappelijken en huisselijken omgang zich hebben voorgedaan. Zeer zelden wordt een hoekjen van dat masker opgeligt, en zien wij met verbazing een enkelen trek van het *ware* gelaat van een boezemvriend, wiens geheimen (naar wij dachten) sints twintig jaren de onze waren. Ja, wij *weten* de geheimen van zijn uitwendig leven, maar het geheim van *wat hij is* - welligt veel beter of veel slechter, ongetwijfeld geheel anders dan hij zich aan ons vertoont - zal hij medenemen naar het graf. Weinigen kennen *zich zelve;* nog geringer is het aantal van hen wien het voorregt te beurt viel *een ander* te leeren kennen.

Alleen *hoogst eenvoudige* of *geniale* persoonlijkheden zijn *in staat* zich voor te doen gelijk zij *zijn;* de overigen - zelfs geleerde, geestige, verstandige lieden - *kunnen* het niet, hoe gaarne zij wilden. Daartoe is een mate van *kinderlijkheid* noodig welke alleen hij dien het Evangelie *arme van geeste* noemt of het genie behouden hebben kan. De eerste blijft onbesmet van den algemeen heerschenden logen, en het eigenaardige van het genie is dat het iets heeft waartoe geen besmetting kan doordringen, een zuiverder sprank van den goddelijken geest dan die huisvest in gewone menschenzielen.

De eenvoudige doet zich slechts kennen aan die hem naast omgeven, en deze zijn niet altijd in staat den in hun bereik liggenden schat te waarderen. Maar wanneer een genie zijn *inwendig ik* openbaart, en ons een blad laat lezen uit het boek dat *Pope* des menschen *eigenlijke studie* noemde, *het menschelijk gemoed*, dan verwerft zijn werk - al werd het ontsierd door tal van gebreken - zich een plaats onder die weinige geschriften welke de lievelingsboeken blijven van elk nieuw opkomend geslacht, en wier leven niet eindigen zal dan met het leven der menschheid. In andere boeken lezen wij ware of verdichte *verhalen* van hetgeen op het tooneel der geschiedenis of der natuur is voorgevallen of nog voorvalt, en die verhalen trekken ons meer of minder aan naar mate zij met meer of minder talent voorgedragen zijn; in de *bekentenissen* van *Augustinus* als in die van *Rousseau*, in *Bunijan's Reize naar de Eeuwigheid*, in *Pascal's gedachten*, in *Byron's Childe Harold* (men begrijpt dat wij slechts voorbeelden noemen) worden ons geen *verhalen* te lezen gegeven, maar *menschen* - en dat is de éénige lectuur waarvan de denkende lezer nooit verzadigd wordt.

Al had dus *Multatuli's* boek geen andere eigenschap dan dat het tot deze soort van geschriften moet worden gerekend; al mistte het de roerende geschiedenis van *Saïdjah* of de geestige *persiflage* van *Droogstoppelschen* kruideniers-aard; al werd er niet in gehandeld over Indië en de toekomst der koffijveilingen; al was het niet geschreven in een zuiver Hollandsch en een kristalhelderen stijl die velen in Holland bezig zijn te verleeren om door misselijke excentriciteiten van spelling en phrasenbouw aan langgerekt gewawel een voorkomen te geven van diepzinnigheid - dan nog zou de populariteit van *Max Havelaar* verklaarbaar en natuurlijk zijn. Hoeveel te meer, nu die *ware voorstelling van een mensch* tevens een boek is van zeer hooge letterkundige waarde.

Dit laatste is door bevoegde kunstregters in Nederland zóó eenstemmig erkend en aangetoond geworden dat onze herhaling van hun lof kinderachtig schijnen zoude. Trouwens, het is ons oogmerk niet een *recensie* te schrijven.

Wij stellen ons ten doel antwoord te geven op de vraag, in hoever *Multatuli* regt had tot zijn geduchten aanval tegen het Gouvernement en meer bijzonder tegen den Resident van Bantam? Wij nemen zijn boek ter hand, niet als een litterarisch meesterstuk, niet als een onwaardeerbare bijdrage tot kennis des menschen, maar als een *acte van beschuldiging*. Wij verlangen - eer wij uitspraak doen tusschen hem en de aangeklaagden - ook aan deze het woord te verleenen, of althans, daar hun positie hen niet toelaat hiervan gebruik te maken, de ingediende processtukken te onderzoeken met onpartijdigheid. Voor *Droogstoppel* alleen, dit erkennen wij gaarne, is geen verdediging denkbaar, en het vonnis, waarbij hij tot verstikking in koffij is veroordeeld, wordt onvoorwaardelijk door ons goedgekeurd.

Maar *Slijmering?*

Wij moeten beginnen met te protesteren tegen den wreedaardig uitgedachten *naam*, aan dezen beschuldigde gegeven. *Multatuli* zelf heeft erkend hoe gemakkelijk het is iemand op die wijze tot een voorwerp van bespotting te maken; hij zou edelmoediger gehandeld hebben indien hij weerstand had geboden aan de verzoeking om gebruik te maken van *zulke* wapenen. *Slijmering* geeft het denkbeeld van iets *walgelijks* en onbeschrijfbaar *laags*, en dat is toch geenszins het begrip dat *Multatuli* ons van den toenmaligen Resident van Bantam heeft willen doen vormen. Integendeel, hij beschrijft hem, en te regt, als een hoogst wellevend man van goede manieren en fijne beschaving, die volgens hem slechts het gebrek had wat langzaam in 't spreken en schroomvallig in 't handelen te zijn. Het was niet eerlijk zulk een man met den naam van *Slijmering* te brandmerken, al noemden sommigen zijn manier van spreken *slijmerigheid*. En dat *Multatuli* zeer goed geweten heeft hoeveel die *naam* alleen uitwerken zou blijkt b.v. uit de laatste woorden van zijn boek, waarin hij den koning (als keizer van het rijk van *Insulinde*) afvraagt: ‘of het zijn keizerlijke wil is *dat de Havelaars bespat worden door den modder van de* SLIJMERINGEN *en Droogstoppels?*’ Wie ziet niet dat de kracht van dezen volzin - waardoor men genoopt wordt dadelijk uit te roepen: ‘Neen, *het komt niet te pas* dat een *Slijmering* een *Havelaar* bespat!’ - alléén zit in de namen die *Multatuli* zelf heeft uitgedacht, en geheel zou verloren gaan indien er b.v. stond: ‘dat de *Havelaars* bespat worden door den modder van de *Davelaars?*’ Dit laatste zou voorzeker ook afkeuring vinden, omdat het *niemand* voegt een ander met modder te bespatten, maar wij zouden er toch niet het *monstrueuse* in zien, dat ons verontwaardigt in de vermetelheid van een *Slijmering*.

Bovendien - leest het geheele boek nog eens over, en gij zult er niets in vinden dat de voorstelling regtvaardigt als zoude de Resident van Bantam *Havelaar* met zedelijken modder hebben bespat. En van een *letterlijke* bespatting is alleen bij

Droogstoppel sprake, als hij *Havelaar* voorbijrijdt in de koets van een heer uit de Oost die een buiten heeft.

Wij zullen derhalve den heer *Slijmering* reeds dadelijk ontheffen van zijn onbevalligen naam, en hem naar zijn ambtsbetrekking noemen. Zien wij nu, waaraan die Resident zich volgens *Multatuli* heeft schuldig gemaakt.

Aan twee vergrijpen, waarvan eigenlijk slechts één binnen de grenzen onzer beoordeeling ligt. Want het andere geldt een feit, welks aanneembaarheid geheel van de erkentenis of ontkentenis des beklaagden afhankelijk moet blijven.

De Resident zou namelijk, toen hij *Havelaars* klagt tegen den Regent kwam onderzoeken, aan dezen in 't geheim gevraagd hebben of hij ook geld noodig had, en op zijn toestemmend antwoord hem een paar bankbriefjens hebben gegeven. Maar dat feit is vooreerst onbewezen, en ten anderen zijn wij tot een juiste waardering daarvan niet genoegzaam bekend met de omstandigheden waaronder het zou hebben plaats gehad.

Het feit is onbewezen. De controleur *Verbrugge* zou het van den Regent hebben vernomen. Wij worden dus uitgenoodigd een onbepaald geloof te stellen

1°. in de verzekering van *Multaluli* dat hij het gebeurde gehoord heeft van *Verbrugge;* 2°. in de verzekering van *Verbrugge* dat hij het gehoord heeft van den Regent; 3°. in de juistheid der mededeeling van den Regent aan *Verbrugge*. Dit gaat niet op, of zoude in elk geval niet opgaan tegen een eenvoudige *ontkentenis* van den Resident, waarvan men moeijelijk verwachten kan dat hij ze *openbaar* maken zoude. Men kan niet vergen dat hij den strijd aanneme op het door *Multatuli* gekozen terrein; door zijn persoon in een *bespottelijk* daglicht te stellen, heeft deze hem dit zoo goed als onmogelijk gemaakt. Immers, om het gevecht *gelijk* te doen zijn, zou ook de Resident een boek moeten schrijven met hetzelfde *talent de persiflage* dat *Max Havelaar* tegen *hem* heeft aangewend.

Nu kan men zeggen: maar al is het geven der bankbriefjens niet *wettelijk* bewezen, dat feit is evenwel te beschouwen als ontwijfelbaar. Gij zijt begonnen met te wijzen op het bij uitnemendheid *ware* van *Multatuli's* geschrift; hoe is het dan te onderstellen dat hij hier zoo onbeschaamd zou hebben gelogen, en zelfs zou durven verklaren een geschrift voor zich te hebben liggen van *Verbrugge*, handelende juist over dit punt? En wat zou òf *Verbrugge* òf den Regent tot een dergelijk verzinsel hebben kunnen bewegen?

Hierop antwoorden wij, dat wij wel de waarheid van *Max Havelaar* als persoon hebben geroemd, maar geenszins hebben ingestaan voor de waarheid van zijn of *Multatuli's* mededeelingen, en dit is een geheel andere zaak. Het boek is het volkomen juiste beeld van den schrijver, zoodanig zelfs, dat wie het boek gelezen heeft den schrijver bij de eerste zamenkomst uit duizenden herkennen zou, en dat wie den schrijver heeft ontmoet bij den eersten opslag van het boek, onverschillig waar, zijn naam - al stond die er niet te lezen - op het titelblad zou plaatsen; maar hieruit volgt niet dat het geheele werk de geheele waarheid bevatten, dat daarin geen enkele valsche of overdreven voorstelling voorkomen zoude. Ver van daar - terwijl wij ons haasten de verklaring af te leggen dat wij *Multatuli* houden voor een *eerlijk* man, wiens edele natuur niet in staat is tot een opzettelijken logen, voegen wij hier dadelijk bij dat zijn duivel, *de hoogmoed*, hem in een buitengewonen graad vatbaar maakt voor zelfmisleiding, en hem zeer dikwijls met innige overtuiging als waarheid doet verkondigen wat niets is dan een goochelspel zijner eigene verbeelding. In hem zit de kiem der *manie* van den man die geloofde het middenpunt van het heelal te zijn - van daar *alleen* zijn dwalingen. Zoolang die *manie* niet in het spel komt, is zijn oordeel onverbeterlijk juist; zoodra *zij* wordt aangetast, wordt zijn blik scheef en eenzijdig. Het eerste zal wel geen betoog behoeven; het laatste zullen wij door een voorbeeld staven.

Multatuli had te Batavia vele en trouwe vrienden, ten minsten zoo trouw als vrienden gewoonlijk zijn. Toen hij met den resident van Bantam in verwikkelingen gekomen was en deze aan de beslissing van 't Gouvernement waren onderworpen, deden die vrienden - er waren er onder hen die door hun betrekking en relatiën invloed uitoefenen konden - wat in hun vermogen was om het onweer af te keeren dat, hetzij dan zoo onverdiend mogelijk, boven zijn hoofd dreigde los te barsten, De Gouverneur-Generaal gaf hem *ongelijk*, dat was zeker, en meende dat hij zijn ondergeschiktheid jegens den resident uit het oog had verloren. De Gouverneur-Generaal wist echter ook dat hij een regtschapen man was, en een man van uitstekende talenten, en schonk daarom een gunstig gehoor aan de vertoogen

van *Multatuli's* vrienden, dat men hem niet op *wachtgeld* zoude stellen - de gewone straf voor dergelijke vergrijpen als waaraan hij zich naar het inzigt Zijner Excellentie had schuldig gemaakt -, maar overplaatsen naar een andere Residentie in gelijken rang. Vandaar dat *Multatuli* bij het besluit zijner ontheffing als adsistent-resident van Lebak, tevens ontving het besluit zijner benoeming als waarnemend adsistent-resident te Ngawie - iets wat in de ambtenaars-wereld als *een hoogst zeldzaam gunstbetoon* werd aangemerkt. In 99 van de 100 gevallen wordt de ambtenaar, die in de oogen der regering het misdrijf van insubordinatie heeft begaan, op wachtgeld gesteld, om in de harde school van *'t gebrek* (nijpend vooral, als hij vrouw en kinderen heeft) subordinatie te leeren.

En hoe werd nu die ten zijnen gunste gemaakte uitzondering door *Multatuli* begrepen? Dat hij zich diep gekrenkt gevoelde, omdat men hem in het ongelijk stelde waar hij meende niets dan zijn pligt te hebben gedaan, en wel op de meest eervolle wijze, laat zich begrijpen. Voor wie zijn vurig en opbruischend gemoed kende was zelfs zijn verzoek om ontslag, hoe *verbazend* men het van ieder ander zoude gevonden hebben, geen reden tot verwondering. Maar dat hij - juist in die benoeming tot Adsistent-Resident te Ngawie - een grond te meer gevonden heeft van beschuldiging tegen het Gouvernement; dat hij *te goeder trouw* gelooft *en ons wil doen gelooven*, dat die benoeming geschied zoude zijn met geen ander doel *dan om hem in het ongeluk te storten* - dit is slechts verklaarbaar door een hoogmoed, die op de grens staat van waanzin.

Ziehier de plaats uit zijn boek, D. II. bl. 172:

'Weet ge waarom ik juist naar Ngawie moet, en niet naar die vakante afdeeling? Dat zal ik u zeggen. De Resident van Madioen, waaronder Ngawie behoort, is de *schoonbroeder van den vorigen Resident van Bantam*. Ik heb gezegd dat hier altijd zoo schandelijk is huis gehouden, dat de Regent vroeger zulke slechte voorbeelden had gehad...'

'Ah! riepen *Verbrugge* en *Duclari* te gelijk. Zij begrepen, waarom *Havelaar* juist naar Ngawie verplaatst werd, || om te dienen op de proef, of hij zich misschien beteren zoude'.

Wij wijzen in de eerste plaats op de ongerijmdheid der voorstelling dat de Gouverneur-Generaal *Duymaer van Twist* of zijn raadgevers (de *vrienden* NB. van *Multatuli*) zouden hebben willen zamenspannen met... wien toch?... met den Resident van Madioen (want anders is de beschuldiging volstrekt niet te begrijpen), om hem de gelegenheid te geven zich te wreken op *Havelaar* voor het kwaad dat deze van zijn overleden schoonbroeder zoude hebben gesproken.

Wij vragen verder:

Wat kon *Havelaar* het denkbeeld geven dat de Gouverneur-Generaal, of wie hem dan ook in dezen mogt hebben geïnspireerd, wanneer hij ééns het voornemen had opgevat om zijn ambtelijke loopbaan te bederven of te stuiten, het noodig zou geacht hebben een zoo langen en onzekeren omweg te nemen tot een doel, hetwelk hij met volkomen zekerheid *op datzelfde oogenblik* kon bereiken, door eenvoudig te volgen den *gewonen* gang van zaken, in plaats van daarop een voor *Havelaar* hoogst vereerende *uitzondering* te maken?

En wij gelooven niet te ver te zijn gegaan toen zij beweerden dat een zoo blijkbaar *valsche* opvatting (9400, zaak door een anders zoo helderziend verstand en zoo krachtigen geest alleen verklaarbaar is door een tot *manie* gedreven hoogmoed (niet in den zin van *trots*, maar van *sentiment d'importance*) die in alles en allen vijandschap en verraad tegen zich zelven doet zien - een ziekelijke aandoening van het hersengestel

waaraan, gelijk men weet, ook *Jean Jacques Rousseau* lijdende was. De geniale schrijver van *le contrat social* en *Emile* en de geniale schrijver van *Max Havelaar* zijn in dit opzigt geestverwanten.

Waar zulk een gemoedsstemming heerschende is kan men, ook bij aanneming dar zuiverste waarheidsliefde, volstrekt geen staat maken op de waarheid van feiten, die door niets anders dan de *mededeeling* des schrijvers bewezen zijn. Dat deze het bestaan van een briefjen van *Verbrugge* niet *verzonnen* heeft, lijdt geen twijfel; maar zoolang de letterlijke inhoud van dat briefjen niet ter onzer kennis gebragt is mogen wij het niet toelaals een grond van beschuldiging tegen een ambtenaar, wiens *eerlijkheid* aan geen verdenking onderhevig is, en elders door *Multatuli* zelven werd erkend. Het komt hier zeer veel aan op de *juiste* uitdrukkingen door *Verbrugge* gebezigd, en bovendien blijft de vraag of deze het verhaal van den Regent goed begrepen en met getrouwheid weergegeven heeft.

Maar wanneer ook het hierbedoelde feit volkomen waar mogt zijn, dan zou nog zijn beteekenis afhangen van de *wijze* waarop het heeft plaats gehad. *Multatuli's* veront-waardiging kan alleen geregtvaardigd worden door zijn meening dat de Resident den Regent de middelen zoude hebben willen in handen geven om aan de aanklagers den mond te stoppen. De onwaarschijnlijkheid van deze opvatting blijkt reeds hieruit, dat de Regent aan *Verbrugge* (wiens vriendschappelijke verhouding tot *Havelaar* hem niet onbekend kon zijn) het gebeurde tusschen hem en den Resident zoude hebben medegedeeld; immers van gebrek aan doorzigt bij den Regent, vooral in dergelijke zaken, kan wel geen sprake zijn.

Ook van een man, wiens regtschapenheid bij allen die hem kennen niet zóó hoog als die van den toenmaligen Resident van Bantam mogt aangeschreven staan, zou het zwaar te gelooven zijn dat hij, alleen om den last waarmede het onderzoek eener *regtmatige* beschuldiging hem bedreigde te ontvlieden, een *valsche* beschuldiging getracht zoude hebben ten voorschijn te roepen (want ook dit wenscht *Multatuli* ons te doen *onderstellen*), en tot bereiking van dit tegenstrijdig doel zich een geldelijke opoffering zoude hebben getroost - alles zonder eenig *denkbaar* voordeel voor zich zelven. Veel minder onwaarschijnlijk dan dit is bijna iedere gissing omtrent de toedragt der zaak, waardoor het geven der bankbriefjens - *hoeveel* bankbriefjens en *van welk bedrag?* ook dit zouden wij moeten weten om het gewigt der geheele omstandigheid te kunnen beoordeelen - een natuurlijke verklaring zou vinden, en de arglistige machinatiën van den Resident tegen *Havelaar* zouden komen te vervallen. Wij zullen ons echter niet op het oneindige veld der gissingen begeven, en gelooven thans te mogen zeggen dat *deze* beschuldiging tegen den Resident niet gebragt is tot genoegzame klaarheid om een onpartijdig regter ook slechts de *gemoedelijke* overtuiging te geven harer waarachtigheid.

En wij voegen hierbij dat - *indien* de Resident den Regent heeft afgevraagd of hij welligt bezwaren had tegen *Havelaar*, zonder hem echter met *diens* aanklagt bekend te maken - hij naar ons inzien even regtvaardigd als staatkundig gehandeld heeft. Anders ware het zoo hij die vraag *tijdens* of *na* het onderzoek van *Havelaars* klagten tot den Regent had gerigt, omdat zij dan den schijn zou gehad hebben eener *uitnoodiging* om zich op *Havelaar* te wreken en onedele bedoelingen bij hem te doen onderstellen. Maar, *vooraf gedaan*, was diezelfde vraag een zeer wijze voorzorg om zich te overtuigen of *Havelaars* voortvarendheid alleen aan dienstijver en zucht voor het welzijn der bevolking moest worden toegeschreven, of ook welligt ten deele aan *animositeit*. Na het antwoord, dat de Regent - volgens hetgeen hij aan *Verbrugge* en deze aan *Havelaar* verhaald heeft - hem zou hebben gegeven, kon de Resident *zeker*

zijn dat er tusschen den klager en den aangeklaagde *geen* bijzondere reden van vijandschap bestond; hetgeen natuurlijk een punt van het hoogste gewigt was voor het onderzoek dat moest worden ingesteld.

Zoo *Multatuli* de zaak anders uitlegt - en dit moet wel worden aangenomen, want hij rekent ook hiervoor op onze verontwaardiging - dan is het een bewijs te meer voor het bestaan der *manie* die wij hem ten laste leggen.

Wij gaan thans over tot de *hoofdzaak*.

(*Wordt vervolgd*.)

Multatuli's Grieven. *(Vervolg.)*

Reeds weinige dagen nadat *Havelaar* het bestuur over de afdeeling Lebak had aanvaard, kwam hij tot de overtuiging, waartoe ook zijn voorganger gekomen was, dat in die landstreek verregaande knevelarijen ten laste der bevolking door haar hoofden werden gepleegd. Hierin is niets dat onze bevreemding opwekken kan.

In meerdere of mindere mate toch hebben die misbruiken bijna overal op Java plaats, als een treurig maar onvermijdbaar gevolg van twee omstandigheden: de slechte bezoldiging vooral der kleinere inlandsche hoofden, en de beginselen zelve die ten opzigte van het beheer der kolonie door de Regering in Nederland gehuldigd worden, en nog onlangs bij de nieuwe regeling der suikercultuur een *éclatante* bekrachtiging ontvingen. Het eerste is een feit van algemeene bekendheid en wordt zelfs ingezien door het Gouvernement; het verheugde ons te vernemen dat daarin binnen kort althans eenige (ofschoon, zoo men ons juist onderrigtte, onvoldoende) hervorming mag worden te gemoet gezien. Van het laatste zullen wij thans alleen zeggen dat - zoolang men voortgaat met op het altaar van het batig saldo *alles* ten offer te brengen wat uit een oogpunt van regt en billijkheid, en van een staatkunde die verder dan het oogenblik ziet kan worden aangevoerd; zoolang het cultuurstelsel in zijn tegenwoordige ontwikkeling als onschendbaar gehandhaafd, en hetgeen zijn bloei vroeg of laat belemmeren zoude met kracht en geweld tegengegaan wordt - alle maatregelen die men nemen mogt tot bescherming van den Javaan tegen de afzetterijen zijner hoofden op den duur ijdel of weinig afdoende zullen blijven. Dikwijls is opgemerkt, en ook wij zijn van meening, dat de toestand van den Javaan *niet* verbeteren zoude indien hij aan de heerschappij zijner eigene vorsten, in plaats van aan de onze, onderworpen ware. Maar dit kan voor ons geen regtvaardiging zijn, wanneer wij trachten dien vorsten in hun Oosterschen *hadat* van onderdrukking en uitzuiging zoo nabij mogelijk te komen. Onze zedelijke meerderheid, onze verlichting, de Godsdienst waarop wij roem dragen leggen ons *andere* verpligtingen op dan die een Aziatische dwingeland in staat is te begrijpen, en de eerste dier verpligtingen is de *opleiding* der Javaansche natie tot dienzelfden graad van zedelijkheid, verlichting en Godskennis. In hoever wordt aan die verpligting voldaan door het volgen van een stelsel, dat van het beginsel uitgaat om den Javaan *vooral* niet meer te laten dan hetgeen hij voor zijn dringende behoeften volstrekt noodig heeft - waardoor elke morele en intellectuele vooruitgang een onmogelijkheid wordt -; dat zich verzet tegen iedere poging om hem de zegeningen der vrijheid, en daarmede zijn waarde en regten als mensch en als Nederlandsch onderdaan te leeren kennen, en dat de prediking van het Evangelie tegenwerkt zooveel dit welstaanshalve kan geschieden?

Het bijgeloovig ontzag der bevolking voor haar hoofden, waardoor aan hun kwade praktijken in de meeste gevallen straffeloosheid verzekerd wordt, zal eerst dan verminderen en allengs binnen de perken van een gepasten eerbied worden teruggebragt, wanneer de opleiding der Javanen meer dan een klank zal geworden zijn - en daaraan valt vooreerst niet te denken.

Wij zijn dus gaarne bereid aan te nemen dat de misbruiken, die van ons systeem van overheersching onafscheidbaar zijn, door *Havelaar* ook in zijn afdeeling aangetroffen werden, en zelfs dat zij er erger waren dan elders. De bekende achteruitgang en ontvolktheid dier afdeeling, ook in vergelijking van andere landstreken in dezelfde Residentie, geven er genoegzame zekerheid van. De uitkomst

van het onderzoek, na *Havelaar's* vertrek ingesteld, heeft het bovendien bewezen, en het ontslag van een inlandsch hoofd is daarvan het gevolg geweest. *Multatuli* heeft ons niet in staat gesteld te beoordeelen, en wij kunnen het ook van elders niet doen, welk deel der schuld aan den Regent moet worden geweten. De gunstige rapporten vroeger omtrent hem uitgebragt, waarvan door den Gouverneur-Generaal bij zijn schrijven aan *Havelaar* wordt gewag gemaakt, hebben in waarheid weinig te beteekenen. En wij willen dus, schoon niet als bewezen, toch als geloofbaar aannemen dat *Havelaar*, een maand na zijn komst in de afdeeling Lebak, niet zonder goede gronden den Regent *beschuldigde* van misbruik van gezag, en *verdacht* hield van knevelarij ten laste der bevolking.

Er was een omstandigheid die *Havelaar* bewoog niet langer voort te gaan op den weg van raadgeving en inschikkelijkheid dien hij aanvankelijk jegens den Regent ingeslagen had: de ontdekking namelijk van het vermoeden der weduwe van zijn voorganger, dat deze op last of met medewerking van een der handlangers van dien inlandschen hoofd-ambtenaar zoude *vergiftigd* geworden zijn, toen hij het voornemen had opgevat hem wegens zijn verkeerde handelingen ten opzigte der bevolking regtstreeks bij den Gouverneur-Generaal aan te klagen. Wij zijn niet zeer geneigd om dit vermoeden van mevrouw *Slotering* als gegrond te beschouwen. Wij hechten weinig gewigt aan de *gissing* eener vrouw, welker juistheid door den geneesheer die den heer *Slotering* behandeld heeft ten stelligsten is weersproken; wij weten bij ondervinding hoe ligtvaardig men in Indië dergelijke vermoedens pleegt op te vatten en te kennen te geven. Doch dit punt doet weinig ter zake. Het is genoeg dat bij *Havelaar* de *overtuiging* bestond dat er te Lebak *verregaande misbruiken* werden gepleegd, om het niet slechts verschoonbaar, maar pligtmatig te noemen dat hij besloot aan die misbruiken paal en perk te stellen zooveel in zijn vermogen was.

Wij erkennen niet goed te begrijpen de kracht van het verwijt, door den Gouverneur-Generaal bij zijn bedoeld schrijven aan *Havelaar* gedaan:

‘Reeds weinige dagen na de aanvaarding uwer betrekking hebt gij kunnen goedvinden, zonder voorafgaande raadpleging van den Resident, het hoofd van het inlandsch bestuur te Lebak te maken tot het doelwit van bezwarende onderzoekingen.’

Als Adsistent-Resident, als hoofd der afdeeling, was *Havelaar verpligt* de klagten te onderzoeken die bij hem werd ingebragt, zoo hij geen redenen meende te hebben ze dadelijk als ongegrond te verwerpen. Ja, het was ongetwijfeld zijn roeping die klagten *uit te lokken*, indien hij wist dat er reden tot klagen was, maar dat beschroomdheid of vrees van slechte bejegening de bevolking terughield van bij hem steun te zoeken. Had de Resident hem het tegendeel *bevolen*, dan zou hij met voorloopige onderwerping aan dit bevel zich om een beslissing tot de Regering hebben moeten wenden; want aan zoodanig bevel te gehoorzamen en *te zwijgen* ware onzedelijk en met den eed dien hij bij 't aanvaarden zijner betrekking had afgelegd in lijnregten strijd geweest.

Nu is het mogelijk dat *Havelaar* zijn *bezwarende onderzoekingen* op een onstaatkundige wijze aangevangen of ingerigt heeft, maar uit het boek blijkt het niet, en zoo dit door den Gouverneur-Generaal mogt zijn bedoeld geweest, had hij die bedoeling duidelijker behooren te uiten. Want dat *Havelaar* in dit of in eenig ander opzigt zijn *pligt* niet zoude hebben mogen nakomen zonder voorafgaande raadpleging met den Resident, komt ons voor een zonderlinge overdrijving van het begrip der ambtelijke subordinatie te zijn, en zou, *consequent* doorgevoerd, tot een wat al te drukke telegrafische communicatie tusschen Controleurs en Adsistent-Residenten,

deze en Residenten, Residenten en Directeurs, en ten slotte met den Gouverneur-Generaal aanleiding geven.

Tot dusver kunnen wij onze goedkeuring aan *Havelaar* 't handelingen niet ontzeggen, en ook hierin had hij regt dat hij, toen zijn voornemen om den Regent aanteklagen tot rijpheid gekomen was, de zaak ter kennis van den Resident en niet, gelijk volgens *Verbrugge* zijn voorganger had willen doen, van het Gouvernement besloot te brengen. Klagten aan te hooren, onderzoekingen in te stellen, was een werk waartoe hij geen autorisatie behoefde, maar die autorisatie werd onmisbaar toen het op *handelen* aankwam in een zaak van zoo groot gewigt als de vervolging van een inlandschen hoofdambtenaar. Wij zijn het echter almede met *Havelaar* ééns, dat die vervolging uit een *politiek* oogpunt geen of gering bezwaar zoude opgeleverd hebben. Men maakt zich omtrent den invloed van een inlandschen groote dikwijls verkeerde voorstellingen. Hoe magtig die invloed ook zij, zoolang hij met gezag is bekleed en een hooge betrekking uitoefent - men ontheffe hem van die betrekking en verwijdere hem van de plaats waar hij gewoon was op zijn wenk te worden gehoorzaamd, en ook zijn invloed zal weldra verloren gaan. Ver gedreven omzigtigtigheid omtrent inlandsche hoofden, wanneer zij hun pligt niet doen in welk opzigt ook, is een zeer slechte politiek, waarvan wij b.v. dezer dagen te Banjermassing de wrange vruchten plukken. Met *regtvaardigheid* en *energie* brengt men het, als overal elders, ook in Ned. Indië verder dan met sukkelende vreesachtigheid.

Nadat nu *Havelaar* den Resident had kennis gegeven van de beschuldiging die hij zich verpligt rekende in te brengen tegen den Regent van Lebak, stelde hij bij dezelfde geheime missive voor hem te gelasten:

1o. den Regent met den meesten spoed naar Serang op te zenden, en zorg te dragen, dat hij noch voor zijn vertrek, noch gedurende de reize, in de gelegenheid zoude komen door omkooping of op andere wijzen te influenceren op de getuigenissen, die *Havelaar* zoude moeten inwinnen.

2o. den van medepligtigheid verdachten Demang voorloopig in arrest te nemen;

3o. gelijken maatregel toe te passen op zoodanige personen van minderen rang, als, behoorende tot de familie van den Regent, geacht zouden kunnen worden invloed uit te oefenen op de zuiverheid van het in te stellen onderzoek;

4o. dat onderzoek terstond te doen plaats hebben, en omtrent den uitslag te dienen van omstandig berigt.

Van deze voorstellen zeide de Gouverneur-Generaal bij het aangehaald schrijven:

‘In die onderzoekingen hebt gij aanleiding gevonden, zonder zelfs uwe beschuldigingen tegen dat hoofd door feiten, veel minder bewijzen te staven, tot het doen van voorstellen die de strekking hadden een inlandsch ambtenaar van den stempel van den Regent van Lebak, een zestigjarigen doch nog ijverigen landsdienaar, aan naburige aanzienlijke Regentengeslachten vermaagschapt, en omtrent wien steeds gunstige getuigenissen waren uitgebragt, aan eene hem moreel geheel vernietigende bejegening te onderwerpen’.

In één opzigt trekken wij hier nogmaals partij voor *Havelaar* tegen Zijne Excellentie. Of de maatregelen door *Havelaar* voorgesteld al dan niet goedkeuring verdienden, kan alleen worden beoordeeld naar den aard en de zwaarte der beschuldigingen die hij tegen den Regent in te brengen had. Mogt b.v. het praatjen omtrent de vergiftiging van zijn voorganger *meer* dan een praatjen geweest zijn, of was er eenig bewijs dat de op inlanders gepleegde *moorden* waarop bij herhaling in het boek wordt gedoeld op last of met goedkeuring van den Begent waren geschied, dan zouden

die ‘zestig jaren’, die ‘gunstige rapporten van vroeger’, die ‘vermaagschapping aan aanzienlijke geslachten’ al zeer kinderachtige beweegredenen geweest zijn om in dezen niet met de vereischte kracht te werk te gaan. En in dat geval waren *Havelaar's* voorstellen uitnemend geschikt om de bereiking van het gewenscht resultaat - de ontmaskering van den misdadiger - mogelijk te maken. Men moge Regent zijn of wat men wil - zoodra men op goede gronden verdacht gehouden wordt van een *moordenaar* te zijn, moet de stem der inschikkelijkheid en zelfs die van een slecht begrepen staatsbelang zwijgen. Het *hoogste* staatsbelang is dat moordenaars niet ongestraft en *vooral* niet in de gelegenheid blijven tot voortzetting hunner euveldaden.

Doch van den anderen kant geven wij toe dat de Resident wél gehandeld heeft met de verzochte goedkeuring der bedoelde voorstellen *niet* te verleenen, *omdat Havelaar* onnoodig geoordeeld had zijn beschuldiging door de aanhaling van bepaalde feiten te staven. Het is uit zijn missive onmogelijk te beslissen of de feiten, die hij later aanvoeren zoude, het nemen van zoo krasse *voorloopige* maatregelen raadzaam maakte. Het ‘onwettig beschikken over den arbeid zijner onderhoorigen’ en ‘het vorderen van opbrengsten *in natura* zonder of tegen onvoldoende betaling’ wordt in *zekere* mate - *Multatuli* zelf heeft het als uit den aard van het Javaansche volkskarakter verklaarbaar en verschoonbaar voorgesteld - door bijna *ieder* inlandsch hoofd, en door zeer vele Europeesche ambtenaren gedaan. Hij zelf heeft niet zonder spot gesproken over de *baarsche* kleingeestigheid, waarmede een Gouverneur-Generaal in zijn eerste periode soms tegen een ambtenaar kan woeden, die wat pisang of padie aangenomen heeft; en tusschen *vorderen* en *aannemen* is de grens op Java dikwijls zeer moeijelijk te trekken, vooral als het de handelingen geldt van een Regent, wiens verzoek met een vordering gelijk staat.

Havelaar had dus naar ons inzien door *omstandige* mededeeling zijner hoofdpunten van bezwaar den Resident de gelegenheid moeten geven om *zelf* te beoordeelen of er *periculum in mora* was, en of er genoegzame gronden bestonden om zonder eenig verder onderzoek tot de verwijdering van den Regent als verdacht van misdrijf, en de inhechtenisneming zijner onderstelde medepligtigen over te gaan. Nu hij dit verzuimde zou de Resident zich schuldig hebben gemaakt aan onverantwoordelijke ligtvaardigheid, indien hij *Havelaar*, gelijk deze schijnt verwacht te hebben, kortweg geantwoord had: ‘t' Is mij wel. Handel naar goedvinden; ik laat alles aan uw doorzigt over.’ En nu hij, in stede hiervan, geantwoord heeft ‘dat hij *den volgenden dag* zoude overkomen om te overleggen wat er gedaan worden moest,’ gelooven wij dat ieder verstandig man meer *wijsheid* in zijn brief dan in dien van *Havelaar* zal vinden. Want al sprak hij ook weder in dien brief van de ‘drokke bezigheden,’ waarin *Havelaar* hem stoorde, en al zijn ‘drokke bezigheden’ indedaad een allerongelukkigst excuus voor wie *een pligt* te vervullen heeft, het bleek dan toch - en dit alleen is het waarop het ten slotte aankwam - dat hij zich door dit excuus van de vervulling van *zijn* pligt niet zou doen weerhouden. Wij beklagen ons in 't voorbijgaan dat *Multatuli* ons dien brief van den Resident, welke hij ‘een kostbare bijdrage’ noemt ‘tot de kennis van de wijze waarop het bestuur in Nederlandsch-Indië uitgeoefend wordt,’ en dien hij zegt vóór zich te hebben *liggen*, niet heeft medegedeeld. *Halve* mededeelingen toch - zeggen wij in zijn eigen taal - zijn *geen* mededeelingen.

De bezadigdheid van den Resident - wij hebben geen regt haar, nu ten minsten, *langzaamheid* te noemen - werkte als olie in het vuur op *Havelaar's* driftigen ijver, en vuurde dien aan tot dwaze overdrijving. Want *dwaas* in meer dan één opzigt is

de toon van den brief dien hij nu den Resident te gemoet zond; al blijft het de dwaasheid van een genialen geest die, wij erkennen het gaarne, meer waard is dan de wijsheid van *Droogstoppels* of *Wawelaars*. Het was *dwaas* den Resident de les te lezen over zijn 'Oost-Indieschen ambtenaars-geest';|| het was *dwaas* hem te doen gevoelen dat hij verstandiger zou gehandeld hebben door te Serang te blijven en alles over te laten aan het oordeel van *Havelaar*; het was *dwaas* hem op *beleefd gebiedende* wijze voor te schrijven *hoe* het onderzoek plaats hebben moest; het was *dwaas* zich te verbeelden dat hij tot den Regent zouden hebben *kunnen* of *mogen* zeggen: 'de heer *Havelaar* beschuldigt U, ik weet niet regt van wat. Ik zal U voorloopig opzenden naar de hoofdplaats als een *verdachte*, en Uw nabestaanden in hechtenis nemen. Blijkt het later dat Gij schuldig zijt, dan zult Gij worden gestraft, en anders zal de heer Havelaar uit 's lands dienst worden ontslagen,' en dat de Regent daarmede zeer tevreden geweest zoude zijn. Het was eindelijk *dwaas* het niet onbillijk vermoeden van overdrijving dat jegens *Havelaar* bij den Resident bestond te beantwoorden met een *phrase* als deze: 'Ik heb berouw over de dagen die ik heb laten verloopen voor ik U officieel rapporteerde, *en ik vraag verschooning voor dat verzuim*.' En het was daartegen natuurlijk dat de Resident zich door al die dwaasheden, in hoe vurigen stijl ook voorgedragen, *niet* liet afbrengen van zijn plan om de gronden van *Havelaar's* aanklagt zelf te onderzoeken, vóór hij tot het nemen van eenigen beslissenden maatregel overging.

(*Wordt vervolgd*).

Multatuli's Grieven. (*Vervolg en Slot.*)

Indien de Resident bij zijn komst te Rankas Betoong *aangevangen* is met *Havelaar* te verzoeken de gezonden brieven terug te nemen, om die als niet geschreven te kunnen beschouwen, dan heeft hij zeker verkeerd gedaan. Ook indien hij - gelijk wij reden hebben te onderstellen - dat verzoek tot *Havelaar* gerigt heeft *nadat* deze zich ongenegen had verklaard hem met de gronden zijner beschuldiging bekend te maken, kan hij niet vrijgesproken worden van een te ver gedreven toegeeflijkheid jegens den aanklager, van wiens weigering om aan zijn regtmatig verlangen te voldoen hij dan zonder verwijl aan het Gouvernement had behooren kennis te geven. Het algemeen belang *vorderde* dat de zaak werd onderzocht, en dat - zoo *Havelaar* ook na een ontvangen bevel van den Gouverneur-Generaal bij zijn weigering mogt volharden - het beheer der afdeeling Lebak niet bleef opgedragen aan iemand die van zijn ambtelijke verhouding zoo onjuiste, schadelijk werkende begrippen had.

Toen de Resident tot het hooren der getuigen wilde overgaan die *Havelaar's* aanklagt zouden staven antwoordde deze, dat hij die aanklagt bewijzen zoude zoodra hem daartoe de gelegenheid werd gegeven in zijn brieven voorgesteld, en dat hij zich schuldig erkende aan laster zoo die aanklagt mogt blijken valsch te zijn. De Resident stelde zich hiermede niet tevreden, en verklaarde - na vruchteloos getracht te hebben *Havelaar* van het verkeerde zijner zienswijze te overtuigen - dat hij zich dan verpligt achtte de zaak aan het oordeel der Regering te onderwerpen.

Wij beweren dat hij hierin volkomen juist en pligtmatig gehandeld heeft, ja dat een andere handelwijze hem de minachting en *den spot* van ieder verstandig man zoude hebben waardig gemaakt.

Wat toch vorderde *Havelaar?* Dat de Resident in *zijn* inzigt eener hoogst gewigtige zaak een blind vertrouwen stellen zoude, zonder zelfs te weten hoe hij tot dat inzigt gekomen was; dat hij voorloopige maatregelen nemen zoude van een voor den Regent zeer bezwarenden aard, zonder te hebben vernomen welke *feiten* tot de beschuldiging en verdenking van dien hoogen ambtenaar hadden aanleiding gegeven; dat hij met één woord geheel zou afstand doen van eigen oordeel, uit ontzag voor een ondergeschikte, wiens opgewonden en onvoegzaam schrijven van den vorigen dag zijn gebrek aan *beleid* zonneklaar had aangetoond. Dat was te veel gevergd. En nu mogt *Havelaar* zich *verantwoordelijk* stellen voor den uitslag van het onderzoek, en zichzelven een *lasteraar* noemen voor het geval dat het ten voordeele der beschuldigden afloopen mogt - dit was slechts een nieuw bewijs van onverstand en scheef begrip van zaken. Want voorzeker zou het Gouvernement een Resident hebben ontslagen die een zoo dwaas *contract* met een Adsistent-Resident had aangegaan, *hoe ook* het onderzoek was afgeloopen. Het was dus niet de schuld van den Resident dat hij onverrigter zake naar Serang terugkeeren moest.

Den volgenden dag schreef hij aan *Havelaar* dat hij gronden had niet in zijn voorstellen te treden; dat hij vooraf vertrouwelijke mededeeling had gewenscht, en dat hij *niet* goedkeurde de verrigtingen in *Havelaar's* brieven omschreven. Zóó ten minsten verhaalt *Multatuli*. Ook hier had hij beter gedaan ons den letterlijken inhoud van des Residents schrijven mede te deelen, want dan alleen ware een antwoord mogelijk op de vraag, of deze afkeuring van *Havelaar's* verrigtingen al dan niet als verdiend behoort te worden beschouwd. Treft deze berisping zijn voorloopig onderzoek van de klagten der bevolking, dan is zij onregtvaardig; maar indien zij de

wijze van dat onderzoek bedoelt, mogen wij *geen* - en indien zij *Havelaar's* geheimhouding der bepaalde punten van beschuldiging op het oog heeft, moeten wij *ten zijnen nadeele* uitspraak doen. Thans zijn wij genoodzaakt ons van een beoordeeling hieromtrent te onthouden.

Havelaar antwoordde:

> '..Ik neem de vrijheid ten plegtigste te protesteren tegen den minsten zweem van afkeuring omtrent éénige handeling, éénig woord, éénige zinsnede, door mij in deze zaak verrigt, gesproken of geschreven.
> Ik heb de overtuiging mijn *pligt* te hebben gedaan: - in doel en in wijze van uitvoering geheel mijn *pligt*; - *niets dan mijn pligt* zonder de minste afwijking.
> Lang had ik nagedacht vóór ik handelde, (dat is: voor ik *onderzocht, rapporteerde* en *voorstelde*) en als ik in iets het minste zou gefaald hebben, - uit overijling faalde ik niet.
> In gelijke omstandigheden zoude ik op nieuw - iets sneller echter - geheel, letterlijk geheel hetzelfde doen en nalaten.
> Al ware het zelfs, dat eene hoogere magt dan de uwe iets afkeurde in wat ik deed, - (behoudens misschien het eigenaardige van mijn' stijl, die een deel uitmaakt van mijzelf; een gebrek waarvoor ik zoo min verantwoordelijk ben als een stamelaar voor het zijne;) - al ware het dat ... doch neen, dat kan niet zijn, maar al ware het zoo, ... ik heb mijn *pligt* gedaan!.....
> Anders dienen dan ik te Lebak diende, kan ik niet. Wenscht dus het Gouvernement anders te worden gediend, dan moet ik als eerlijk man eerbiedig verzoeken mij te ontslaan; dan moet ik op zes-en-dertigjarigen leeftijd trachten op nieuw eene loopbaan aan te vangen; - dan moet ik, na zeventien jaren, na zeventien *zware moeijelijke* dienstjaren, na mijne beste levenskrachten te hebben ten offer gebragt aan wat ik voor pligt hield, op nieuw aan de maatschappij vragen, of ze mij brood wil geven voor vrouw en kind, brood in ruil voor mijne denkbeelden - brood welligt in ruil voor arbeid met kruiwagen of spade, als de kracht van mijn' arm meer waard wordt gekeurd dan de kracht mijner ziel.'

Wij houden er niet van af te schrijven uit een boek dat wij als bekend onderstellen; maar hier konden wij de verzoeking niet weerstaan de aandacht op een *passage* te vestigen, die alléén voldoende zou zijn om *Multatuli's* genie te leeren kennen en *Havelaar's* onbruikbaarheid. Wij bewonderen de kracht, het vuur waarmede hij iedere beschuldiging van zich werpt; wij lagchen om de overdrijving waarmede hij zich zelven beschuldigt van *langzaamheid*. Slechts een buitengewoon man kan zóó spreken, maar een verstandig man spreekt zeker zóó *niet*.

Een ambtenaar nu bij het binnenlandsch bestuur op Java *behoeft* geen buitengewoon maar *dient* een verstandig man te zijn; meer dan elders is dit noodig in de residentie Bantam, die bewoond wordt door een fanatieke en tot oproer steeds geneigde bevolking. Het moge *Havelaar* verwonderd hebben - ons verwondert het niet, dat de Gouverneur-Generaal *Duymaer van Twist*, wiens beslissing door den Resident werd ingeroepen, den Adsistent-Resident van Lebak zijn ontevredenheid mededeelde over de houding die hij jegens zijn chef aangenomen had, en hem onthief van de verdere vervulling zijner betrekking. Het is waarschijnlijk dat den Resident tevens werd opgedragen te onderzoeken of de bevolking reden tot klagen had en aan wien

deschuld daarvan moest worden geweten; hiervan echter is in *Multatuli's* boek niets te vinden. Het pleit in dit opzigt noch vóór noch tegen de handelwijze der Indiesche Regering.

'Uit aanmerking van de gunstige rapporten vroeger omtrent *Havelaar* ontvangen' werd hem het uitzigt op een wederplaatsing bij het binnenlandsch bestuur echter niet ontnomen, en de waarneming opgedragen der betrekking van Adsistent-Resident te Ngawie met kennisgave dat het van zijn handelingen in die betrekking zoude afhangen of hij bij het binnenlandsch bestuur geplaatst zoude kunnen blijven.

Wij zagen reeds hoe *Havelaar* in die zeldzame toegevendheid van het Gouvernement een fijn gesmeedde machinatie zag om hem in het ongeluk te storten; hij besloot haar door een verzoek om eervol ontslag uit 's lands dienst te verijdelen of liever te voorkomen. Zóó verhaalt wederom *Multatuli*, en wij willen hem niet ten laste leggen *onwaarheid* te hebben gesproken.

Maar wij vragen: heeft hij ons *de geheel waarheid* medegedeeld? Had *Havelaar* zich *werkelijk* voorgesteld dat de Resident zijn handelingen jegens den Regent onvoorwaardelijk goedkeuren, en tot de maatregelen die hij aanprees zonder eenig voorafgaand onderzoek autorisatie verleenen zoude? Achtte hij zich *indedaad* bevoegd aan zijn chef de mededeeling te weigeren der punten van beschuldiging, en *geloofde* hij dat deze in die weigering, als iets zeer natunrlijks en regtmatigs, berust hebbben zoude? *Verwachtte* hij van den Gouverneur-Generaal een volkomene goedkeuring van wat hij verrigt en geschreven had?

Wij betwijfelen het. Het boek dat voor ons ligt geeft ons te veel blijken van *Multatuli's* oordeel en menschenkennis, om te *kunnen* aannemen dat zelfs *zijn* onbegrensd gevoel van eigenwaarde hem met zulke blindheid zoude hebben geslagen. En wij zijn niet ver van het denkbeeld dat de loop dien deze zaak nemen zoude, het verschil met den Resident, en de beslissing der Regering *van den beginne* door *Havelaar voorzien* en *gewenscht* geworden zijn; dat hij, met andere woorden, reeds bij of althans korten tijd na de aanvaarding van zijn beheer te Lebak het *voornemen* had daarvan te worden ontheven - en *martelaar te zijn*.

Deze meening is *niet* in strijd met hetgeen wij van *Havelaar's eerlijkheid* zeiden. Voor een geest als den zijnen is niets *natuurlijker* dan zelfbedrog. Hij was juist de man om zich met innige overtuiging voor het slagtoffer van flaauwheid en willekeur te houden, en in al zijn handelingen de werking van een niet te weerstreven *pligtgevoel* te zien, terwijl hij eigenlijk slechts uitvoering gaf aan een vooraf beraamd *plan* om slagtoffer te zijn, en iedere zijner verrigtingen daaraan dienstbaar was.

'Goddank', riep *Tine* - toen het gevraagd ontslag gekomen was - 'dat gij eindelijk *u zelf* kunt zijn!'

Was die uitroep geen *ingeving* van *Max Havelaar*? En was *Havelaar-zelf* in den zin van *Tine* niet *Havelaar-Gouverneur-Generaal* of *Havelaar-Koning*? En was *kleine Max* geen *Koningskind*, wiens hpofd het teeken had dat hij *een kroon* moest dragen?

En gelijk *Louis Napoleon* als *balling* digter was bij den keizerstroon, dan hij als prefect van een departement geweest zoude zijn, zoo staan ook de kansen van *Multatuli den Martelaar* op toekomstige grootheid beter dan die van den Adsistent-Resident *Max Havelaar*.

Wij geven dit denkbeeld slechts als een *vermoeden*, waarin iedere nieuwe lezing van het boek ons meer bevestigd heeft.

Nog korten tijd bleef *Havelaar*, in afwachting van een opvolger, zijn vroegere betrekking waarnemen. Nieuwe en dringende klagten der bevolking, waarop hij nu

geen voldoend antwoord geven konde, gaven hem - volgens zijn schrijven aan *Verbrugge* - aanleiding het bestuur der afdeeling aan dezen over te geven. Hij vertrok eerst naar Serang, en nam er met zijn familie zijn intrek bij den Resident, 'die hem ontving met de gewone Indiesche gastvrijheid.'

Dat is geen trek voor een *Slijmering* (volgens de voorstelling althans die zulk een naam noodwendig opwekken moet).

Maar wij zeggen meer: het is ook geen trek voor een *Havelaar*, het is de leelijkste trek uit het geheele boek, een trek voor een *Droogstoppel*. Wanneer een man van eer een ander voor *verachtelijk* houdt en *infaam*, en hem beschuldigt van een *schandelijke* handelwijze (D. II. bl. 155, 162;) wanneer die man van eer daarbij den moed bezit om met *kruiwagen* of *spade* voor zich en de zijnen brood te verdienen (ibid. bl. 160) - *dan neemt hij zijn intrek niet bij dienzelfden man*, en versmaadt zijn *gastvrijheid*. En wanneer hij zich evenwel daartoe mogt hebben *verlaagd*, en van den man dien hij verachtte als *vriend* en *gullen gastheer* is gescheiden, dan misbruikt hij later zijn genie niet om dienzelfden man ten toon te stellen en te brandmerken voor tijdgenoot en nakomelingschap, dan *gevoelt* hij het regt daartoe te hebben verloren. Het doet ons leed dat aan *Multatuli* dit gevoel heeft ontbroken - te inniger leed omdat wij, ofschoon wijzende op de *manie* die bijwijlen zijn verstand benevelt, den *adel* zijner natuur zoo gaarne ten einde toe tegen iederen aanval hadden verdedigd. Wij weigeren geloof aan *Multatuli den propheet*, wij ontkennen zijn roeping, maar wij bewonderen de grootheid van zijn geest zelfs in zijn afdwalingen, en de grootheid van zijn hart zelfs in zijn verkeerdheden. Doch ook het grootst, het edelst menschenhart heeft oogenblikken van *laagheid*; en hoe hoog *Multatuli* sta, steeds zal een onwraakbaar getuigenis tegen hem gevonden worden in die schijnbaar onbeduidende woorden: 'Te Serang stapte de familie af bij den heer *Slijmering*, die haar ontving met de gewone Indiesche gastvrijheid.'

Dat *Havelaar's* dringende aanzoeken om gehoor bij den Gouverneur-Generaal *Duymaer van Twist* zonder gevolg bleven zal weinig verwondering baren. Het vertrek van dien Landvoogd was kort aanstaande, en bovendien zal hij een discussie hebben willen vermijden over een onderwerp, dat door *Havelaar's* verzocht en bekomen ontslag als afgedaan moest worden beschouwd; terwijl hij in diens mededeelingen omtrent knevelarijen ten laste der bevolking weinig vertrouwen stellen konde, geneigd als hij zijn moest om ze te verdenken van overdrijving en onnaauwkeurigheid. Het is als genoegzaam zeker aan te nemen dat een *audientie*, zoo ze aan *Havelaar* verleend geworden ware, tot niets hoegenaamd zoude hebben geleid. Dit neemt echter niet weg dat Zijne Excellentie wel een oogenblik had kunnen uitsparen, al ware het slechts uit nieuwsgierigheid, voor een man die er om vroeg met zoo vurigen aandrang,

en die - *mirabile dictu!* - aan een *principe* zijn *carrière* scheen te hebben ten offer gebragt.

De audientie werd niet verleend - en *Havelaar* verdween van het tooneel om voor *Multatuli* plaats te bereiden. En *Multatuli* is opgetreden met een kracht en een luister die zelfs door *Havelaar's* vrienden - hoe hoog zij hem stelden - niet waren verwacht, die de bewonderende toejuiching van geheel Nederland *gevorderd* en verworven hebben. *Multatuli's* naam, nog gisteren onbekend, is heden een der eerste namen in ons vaderland. *Multatuli's* roem, nog gisteren een droom van *Tine*, is heden onwrikbaar gevestigd, en zal leven bij het nageslacht.

Maar niet gelijk *hij* het wil, of gelijk zijn *Tine* het zich voorspiegelt. Niet als staatsman, niet als Koning, zal hij door ons en die na ons komen worden gehuldigd, maar als *humorist*, als dichter en redenaar. Wat hij *deed* zal lang zijn vergeten wanneer hetgeen hij *schreef* onder de kostbaarste schatten onzer letterkunde een eere-plaats behouden hebben zal.

En ten slotte:

Wie oordeelen *kan* en onpartijdig oordeelen *wil* zal *Multatuli's* klagt tegen den Gouverneur-Generaal *Duymaer van Twist* en den gewezen Resident van Bantam als ongegrond verwerpen, en erkennen dat zij welligt in bijzaken hebben gedwaald, maar in de hoofdzaak niet anders handelen *konden*, en jegens *Havelaar* hun *pligt* hebben gedaan.

Maar hoe gestreng wij ook de wilde bedreigingen afkeuren waarmede *Multatuli* ter kwader ure zijn werk besloten heeft, en waardoor hij meer tegen zich zelven woedde dan het vereenigd pogen van al zijn vijanden zoude hebben kunnen doen - toch mogen wij onze blijdschap niet verbergen dat het bazuingeschal zijner stem de aanbidders van ‘het batig saldo *quand-même*’ is komen wakker schrikken uit hun behaaglijke rust, en hun te midden hunner gelukzalige berekeningen in de ooren gedonderd heeft:

‘Goed! goed..., alles goed....! *Maar de Javaan wordt mishandeld!*’

Want het is ons vast geloof dat de Voorzienigheid geen volk, tot welk ras het behoore, bestemd heeft om ten eeuwigen dage mishandeld te *blijven;* en dat Java niet met het *éénig* doel is geschapen om te zijn ‘de kurk waarop Nederland drijft.’

H.